

॥ श्रीः ॥

निवेद्यम् ।

विदितचरमेवैतद्विश्वपामेव विदुषा यद्भारतीयसाहित्यविश्वस्मिन् काव्ये^३
लोकोत्तरानन्दसुधास्यदिपु दृश्यमाना सविशेषो महिमा किलाङ्गीक्रियते^४
“काव्येषु नाटकं रम्यमिति भारतभूभूषणानां भणितिरणितं । तत्रापि रूपकं^५
निर्मातृणामग्रणी कविवरेण्य कालिदास एवेति सार्वभौम विरुदमल भजत्य^६
महाकविरिति सहृदयानामनुभवस्त्वबाधित एव । स्वीयसाव्यकलालालित्येन भगवत्या
प्रकृत्या मनोमोददस्य नेपथ्यस्य निर्माणे, विचित्रे च चित्रचित्रणे मानवीयनिसर्गस्य^७
तात्कालिकमुदाचारपरम्परायाश्चोभेयणेऽल्लोभमानान्यथा स्वभाववि कविप्रति
भवेत्यपि न सन्देहलवावकाशः ।

अमुष्य महाकवे सुप्रसिद्धं हि रूपकत्रयं विष्टपत्रये । तत्र मालविकाग्निमित्रं^८
नाम तत्रभवतः प्रथमं नाटकम्, तत्परं च विजयदर्शीयं त्रोटकम्, तदनुजं चाभि-
ज्ञानशाकुन्तलसमाख्यं सुविख्यातप्रख्यमसुलभापम्यं तदीयजाटकमिति विपश्चि-
तामपश्चिम एव निश्चयः । सार्वजनीनं चेदमिदानीन्तनं मतं यन्महाकवे प्रातिस्निक-
रूपकनिर्माणशक्तं प्रादुर्भावपरिचायकमादिमं नाटकम्, तत् सविशेषचमत्कारा-
स्वादोद्बोधकं तदीयं त्रोटकम्, चरमं च नाटकं तदीयप्रतिभायां सीमानमधिरुढं
मेवालौकिकानन्ददत्तवेनेति ।

यद्यपि पाश्चात्यविपक्षता मतोऽधमनुष्ठेते सुधोभिः प्रसन्नैश्च विचारसरणिमेवेत्ये^९
तथापि विषयस्य क्षोदक्षमया धिया सहृदयैः सहृदयैः सङ्ख्यावद्भिः तत्त्वमिदमनुभूतिवीक्षी-
भवतार्यते चेन्ननमाविर्भवत्यतदीयं त्रोटकं शाकुन्तलापेक्षया न मनागपि विलक्षणा-
नन्दास्वादजनकत्वे पश्चिमम् । एव सुविचार्यैव बन्धस्वारस्यचर्वणाभ्यर्पकतयाऽनुभूत-
स्यास्य विषयस्य प्रकाशनायैव नैकेषां भारतीयपाश्चात्यविदुषा वर्तमानेऽपि व्याख्या-
नत्रये मायस्य मोहमयीस्थितिविषयस्य कालेजातर्गतस्य प्राच्यविद्याविभागाध्यक्षस्य
रेड्दरन्डजिमरमनमहानुभावस्यादेशपारवत्याचिकीर्णितं हि मया कालिदासीयस्यास्य
प्रबन्धस्य निजनिर्मितया कल्पलतया सनाथनम् ।

अस्मिन् व्याख्याने स्थाने स्थाने कवयितुः काव्यकलायां पात्रवस्य चमत्कार-
कारित्वस्य च प्रकटनेन व्युत्पत्तिस्सूना हिताय रसरीतिगुणालङ्कारादीनां स्फुटतरेण
विवेचनेन प्रबन्धस्यास्य चर्वणासौकर्यसम्पादनमेव मे प्रयत्तिनिमित्तम् । मन्ये च
यन्मदीयव्याख्यानेनाभिरया परिपुण्यन्तीय कल्पवल्ली समेषामेवाध्ययनादिना सेवा
शुभा यथेष्टं फलं सम्पादयितीति ।

परस्य व्याख्यानस्यास्य संशोधने कृतोपकाराणामस्मद्गुरुचरणानां पण्डितप्र-
णामसत्तातपादसप्रह्वचारिणां श्रीकृष्णशङ्करतनुजनुपां “रायरत्न” विनायकशक्ति,
विषयेऽस्मिन्वात्मनोऽधमर्णत्वमनुभवज्ञसात्सुहृदस्य साहित्यविदुषः श्रीयुक्तस्य टी.
भीमाचार्यमहोदयस्य विषयपर्यालोचनसाहचर्यसाहाय्यमुररीकुर्तेन्, इराजिप्रस्तावना-
यामस्मदनुजस्य बी.ए. (ऑनर्स) साहित्यवेदान्तसांख्यस्मृतितीर्थस्य श्रीनिवासवन्सम्य
सहकारितार्थं तस्मै धन्यवादान्धारयन् ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने प्रकटितपरमोज्ञसाय
निर्णयसागरमुद्रणालयाधीशाय सप्रणयं यशःसुमनःसज्जमर्षयन् सर्वेपामेतेषामुपकार-
परम्परां हृदयेनाभ्युपेत्यानुगृहीतो भवामि । इदं चाभ्यर्थये—

“सन्तः सन्तु मम प्रसन्नमनसो वाचां विचारीयताः
सूतेऽम्भः कमलानि तत्परिभलं घाता वितन्वन्ति यत् ।
किं वाऽभ्यर्थेनयानया यदि गुणोऽस्त्यासान्ततस्ते स्वयं
कर्तारः प्रथमं न चेदथ यशःप्रत्यर्थिना तेन किम् ॥”

विदुषां वशवदः

शास्त्री सुरेन्द्रनाथः ।

॥ श्रीः ॥

समर्पणम् ।

यत्नादुद्भास्य काव्याम्बुधिमथनविधो भव्यलक्ष्मीसिवान्यां
चात्सल्यान्स्वप्रणीता प्रचुरफलवतीं हारिणीं कल्पवल्लीम् ।
वेकुण्ठेऽवुण्ठघातोरथ विबुधवनीप्रोहसत्स्नेहभाजोः
ध्रीरुष्णाचार्यनाताद्वियुगकमलयोः प्रथयादर्पयामि ॥

विनीतो निवेदयिता

तातचरणचक्षरीक कल्पलताकार ।

विषयक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।
१. सहित्तविष्टतिः ...	१- १७
२. सहित्तोत्तिष्टतम् ...	१७- १८
३. नायकादिसिद्धान्तः ...	१९- २२
४. पात्राणां स्वभाववर्णना ...	२३- २७
५. समालोचना ...	२७- २८
६. नाटकीयवस्तुद्रमः ...	२८- ३५
७. सोमवंशतरु. ...	३६- ४३
८. तत्रभवान् कवि. ...	४४- ५९
९. Introduction ...	1- 30
१०. पात्राणि. ...	३१
११. विक्रमोर्वशीयम् सटीकम् ...	(Text) १-२६०
१२. प्रशस्तिः ...	२६१-२६२
१३. कतिपये प्रश्नाः ...	२६३-२६८
१४. श्लोकानुक्रमणिका ...	२६९-२७१

॥ श्रीः ॥

॥ सङ्क्षिप्तविवृतिः ॥

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ काल्यकाननमशरणपञ्चानन समस्तविवृन्दशेखरखेनोपबृंहितकीर्तिं तत्र भवान् कालिदास त्रोटकप्रणयनकौतुकी काव्यस्यास्य प्रथम स्वामीष्टदेवताभावनामयीं सरस्वतनाशीर्वादपटीयसीं नान्दीं प्रणिनाय । अनन्तर पारिपार्थिकसूत्रधारौ विशुद्ध मनस्मान् कुतूहलपुरस्कृतान् सामाजिमान् सरसभाषणमुग्धान् भूयोऽपि रसेन भावयितुं बद्धपरिकरं सन्ततरससञ्चारचार नवमिदं त्रोटकं विक्रमोर्वशीयम् अत्र भवतु प्रणेतु कवे प्रज्ञानिम्प्रापाणमिति भावयित्वा, श्रुत्वा च परित्राणविषयकं देवाङ्गनानामाकन्दन, प्रदर्श्य च नारायणस्योहसम्भवाया उर्वश्या केशिना हरणम् असूचयता सत्यसन्धस्य सूर्यापस्थाननिवृत्तस्य प्रतिष्ठानाधीशस्य पुहरवसो राज्ञ प्रवेशम् । राजा चाप्सरस समाध्यास्य तासां दुःखहेतुं जिज्ञासमानः प्राह कस्मात्ता परित्रातव्या इति । अप्सरसा प्रमुखया रम्भया विज्ञापितदानवाद्यलेपं मनःसागरे न्दुलेखाया कुबेरभवनान्निवर्तमानाया चित्रलेखासनायाया उर्वश्या निवेदितवन्दि-
ग्राहो राजा ऐशानीं दिशं गतः परिज्ञाय जालम्, समाध्यास्य चेतसा अप्सरसं विषा-
दमोचनाय सम्प्रार्थ्य च तासां मुखेभ्यः “सहस्रमिदं सोमवशोद्भवस्येति” प्रश्ना समुपगम्य, हेमदूटे प्रतिपालनसङ्केतं च निश्चित्य सूतेन ऐशानीं दिशं प्रेरितं रथमलङ्कुर्वाणं रथवेगं निरूप्य स्वविजयमाशंसमानं त्वरितगतिर्मधवतोऽपकारिणं दानवः अन्विष्य दण्डयितुं प्रतस्थे । ततः प्रयाते तु सारथिसनाथे रात्रिनि, सहजन्वा दर्शनपयातीतं परिज्ञाय परोपकारिणं महीपतिं, मेनका यथानिर्दिष्टसङ्केतस्थले प्रचलितुं प्रार्थयामास । ततः सर्वा नाट्येनाधिल्लस्य हेमदूतशेखर, अविज्ञातरात्र-
प्रभावा रम्भा मेनका “अपि नाम राजा अस्माकं हृदयशयमिव समुपगम्य उर्वशी-
हरणकेशमुद्धरेत्” इति पृच्छन्ती निःसशयमिदं स्यात् इति लब्धप्रत्युत्तरा अपि,
दानवानां दुर्जयत्वं शङ्कमाना सद्गरे सत्यसद्गरस्यास्य महेंद्रमहायस्त्रेण प्रतिबोध्य
माना एव प्रदानतोऽनितकेतनतद्रथा एतावतैव कालेन विजयित्वं समीक्ष्य परम्
विस्मयं वहन्ती, सूचिते तु मुनिमिते सह सखीभिः समुत्सुखलोचनाभ्यां विलोक-
यन्ती राजदर्शनावसरं प्रतिपालयन्ती बभूव ।

अनन्तर विचित्रविक्रमो राजा विक्रमं भयनिमीलितनयनया चित्रलेखाया
दत्ताय वम्बनयोर्वश्यां मार्गं प्रविशति ।

अत्रान्तराले स भूपालः वज्रिणो चीर्णं प्रशम्य सुरारिचन्यं भयमपगतमिति
समाध्यासयन् तत्रभवतीसुर्वशीं पराजितपङ्कजे सुकुमारे मारदीपने लोचने उन्मी-
लयितुमभ्यथयन् । उद्धासमात्रसम्भावितजीवितामप्युर्वशीमद्यापि सञ्जालभमाना

परिज्ञाय विह्वलां चित्रलेखां पीवरपयोधरस्थेमन्दारकुसुमदाग्रा संसृज्यम् हिदेव
दर्शयन् राजा “बलदच ते सखी परित्रस्ता-” इति सकम्पमुर्वशीतुं प्रेक्षमाणः
आत्मानमनुग्राहयामास । एतावतैव कालेन क्षिप्रं निध्यायन् राजा आपन्नां तां
प्रकृतिमापन्नां परिज्ञाय सहर्षं चित्रलेखां दिष्ट्वा वर्धसे इत्यभ्यनन्दयत् । संज्ञां
प्राप्नुवानां प्रियसखीं विश्रम्भयितुं, प्रकटयितुं च कृतज्ञतामुपकारिणे पार्थिवाय चित्र-
लेखा “आपन्नानुश्रम्पना महाराजेन प्रतिहतः सख्य दानवा-” इति समाधासयितुं
प्रचक्रमे । समुन्मील्य नयने च “किं महेन्द्रेणाभ्युपपन्नारि-” इति जातशङ्का
महेन्द्रसदृशानुभावेन राजपिंण पुरुरवसेति विज्ञाप्यमाना राजानं क्षिप्रगधुरैः
विलोकनैः प्रत्युपवर्ध-तीव दानवेन्द्ररक्षणेन महाराजेन बहुप्रकृतमिति स्वीयां
कृतज्ञतामात्मनि प्रशशयमाना सविस्मयं स्थिता । राजा च स्वात्मनि इमां रमणीय-
ललनाललामभूतां रमणीं विलोक्य महर्षिं नारायणं विलोभयन्तीनां देवावनानां
सलज्जत्वं युक्तमाशंसमानः, प्रशंसन्नतनुकोमलतनुं तामर्हणीयस्वभावाम् अत्यन्त-
मन्त पुरविहारक्षमामक्षमाममुरसम्भ्रनस्य विचार्य, तदुत्पादके जातशङ्कः तस्याः
प्रजापतित्वेन चन्द्रमसं कान्तिकोपं अथवा यज्ञारसान्द्रं मदनं, तन्मित्रं नाधवं वा
परिकल्प्य, सन्देहदोलायमानचेताः विस्मृतात्मा तत्रैव नितरामरज्यत । क्व मे
सखीजनः इति चित्रलेखां पृच्छन्ती “नाहं जाने, प्रियसखि ! अभवप्रदायी महाराजो
जानातीति” लब्धोत्तरा, राजा च “त्वद्दर्शनसफलवोर्यस्य गयनयोः पन्थानं सद्यदपि
त्वं यदृच्छयावतीर्णा सोऽपि त्वद्विरहेण समुन्मुक्तो भवेत् तदा नाम कीदृशीमवस्थां
प्रतिपद्येत ते सखीजन” इति सहचरीणां सविषादत्वं विज्ञापिता उर्वशी हृद्येव हृद्य
राजो मधुरालापपाटवं भृशं प्रशंसन्ती “अत एवार्द्रसौहृदं सखीजनं प्रेक्षितुं त्वरते
मे हृदयमिति” प्रत्युत्तरप्रदानसम्मानेन राजानं कृतार्थतामनयत् । राजा च हेम-
कूटस्थिताः सख्यः त्वन्मुखं उपरागाग्ने चन्द्रमिव द्रष्टुमुत्सवाः सन्तीति हस्तेन
दर्शयति । सा च किं प्रेक्ष्यते इति-अजानतीं चित्रलेखां प्रणयिजन इति उत्तरं
ददाति । तत्र च सचित्रलेखां प्रियसखीमुर्वशीं गृहीत्वा समुपस्थितं राजानं
मेनका दर्शयन्ती रम्भा, प्रियसख्याः प्रत्यानयनम् राज्ञश्च अक्षतशरीरत्वम् इति
द्वयमपि सुप्रतिपन्नमिति मेनकाया दत्तप्रत्युत्तरा समुत्पन्नदुःखला अनिष्टत् । अन्यत्र
च राजा शैलशिखरं दृष्ट्वा स्रुतं रथमवतारयितुमाह । उर्वशी च रथावतरणजन्य-
क्षोभेन भीता राजानमवलम्ब्यसे; राजा च आयतोक्षणायास्तस्या अङ्गनाङ्गसंपर्क-
जन्यमुखं प्राप्य आत्मानं धन्यं मन्यमानः स्वविषयावतारं सफलं मनुते । पथान्
अन्या अप्सरसः दृष्ट्वा राजा सारथिं रथमुपश्लेषयितुमाह यतः समुत्सुकः सखीजनः
प्रियसखीमुर्वशीं सम्भावयतु । अप्सरसः विजयिते राजानं मधुरालापेन जयशंस-
नेनाभिनन्दयन्ति । ततः सर्वाः सख्यः प्रियसखीमुर्वशीं दृढमालिङ्गन्ति ।

अत्रान्तरे स्रुतः गगनमार्गे चित्ररथं पश्यति । तत्रावलोक्य अप्सरसः विस्मिता
भवन्ति । प्रविश्य चित्ररथः महेन्द्रोपसर्पण्यांतेन विकम्पजहिम्ना वर्धते भवानिति नायकं
अभिनन्दयति । राजा च तं स्वागतं ब्रूते, चित्ररथश्च केशिना हतामुर्वशीं नारद-
मुखेनावगम्य महेन्द्रेण गन्धर्वसेना प्रहिता, किन्तु मध्य एवाहं भवतो जयोदहरणं

कालेर्नभ्यो निशम्य इहस्थं त्वामुपागत इति प्रश्रुतिं विधाय महेन्द्रोपमारसम्प्रीतः
 राजानं देवेन्द्रं द्रष्टुमभ्यर्थयते । राजा च स्वविनयं प्रशशयन् वज्रिणं वीर्येणवेद
 सुसम्पन्नम् इति समाख्यापयन् शतमखदर्शनस्याय नावसर, त्वमेवोर्वशीं प्रभोरन्तिकं
 प्रापयेति प्रार्थयति । राज्ञो विचारं सम्प्रति साम्प्रतं मत्वा चित्ररथ आसरोसि,
 सावमेवानयेव गन्तुं प्रतिजानीते । उर्वशी चोपकारिणे नृपाय किमपि कृतज्ञतासूचकं
 वक्तुकामा अपि लज्जागौरवात् अशक्नुवता चित्रलेखामुखेन “महाराजाभ्यनुज्ञया
 महाराजस्य कीर्तिं प्रियसखीमिव दिव निनीपुरस्मीति” निवेदयति । राजा च
 पुनर्दर्शनाय प्रार्थयते । सर्वा, सगन्धर्वा आशशमुत्पतन्ति । उर्वशी च राक्षसक-
 चेतसी उत्पतनभङ्गमिषेण लताविटपे वैजयन्त्या, लम्बत्व प्रकाश्य तत्र रुद्धा चित्रलेखा
 मोचयेत्याह । सा च परिहासमुर्वते दृढलम्बा सा मोचयितुं अशक्येति । उर्वशी
 च परिहासं विहाय मोचयितुं कथयति, चित्रलेखा च तस्या दुर्मोक्ष्यैव प्रशशयन्ती
 मोचनव्यापारं नाटयति । उर्वशी नृपाहितमनस्का अस्य परिहासस्य भाविष्यल
 विचिन्त्य “स्मरस्वैतत्ते वचनम्-” इति स्वपक्षं दृढयति । राजा च स्वमनसि लताया
 उर्वशीगमनप्रतिरोधात् आत्मन्युपकारित्वं प्रख्यापयन् धन्यवादतः समर्पयति यत-
 स्तस्या एव वारणात् अपाङ्गनेत्रा पुनरपि सा परिहृताधर्मुरी नयनेऽतर्पयन् । चित्र-
 लेखया एकावल्या मोचनानन्तर उर्वशी विरहजन्यविकारदुःखेन दीर्घं निश्वासं
 सस्पृष्ट राजानं प्रेमपरिभुतनेत्राभ्याम् वीक्षन्ती सखीजन गगनमार्गगामिनं परिश्रय
 अपि नाम पुनरिममुपमारिणं प्रेक्षिष्ये इति विचारयन्ती यथाकथञ्चिद् अपकान्तो ।
 सूतश्च आयुष्मते राज्ञे सुरेन्द्रस्य कृतापराधान् दैत्यान् नाशयित्वा ते वायव्यमङ्ग
 तूणीरं प्रविष्टमिति न्यवेदयत् । राजा च रथमुपश्लेषयितुं आज्ञप्तं राजानं रथमा-
 रोहयति । राजा चोर्वशीमार्गोन्मुख “मदनो दुर्लभाभिलाषीति-” उपालभ्य द्रष्टुं
 राजहसी खण्डिताप्रभागान्मृणालादिसु वर्पति तथैवेव सुराज्ञना मे देहान्मनं
 प्रसभमानुर्थीति मनस्याशसन् तदीयचिन्ताव्यग्रचित्तो निष्कामति ।

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

प्रथमाङ्कवस्तुभावनानन्तरम् द्वितीयाङ्कवस्तुप्रारम्भाय उभयत्र कथाशं नियो-
 जयितुं, तत्रभवान् कवीन्द्र प्रवेशकं ददत्, विदूषकस्य मुखेन राज्ञो रहस्यं समु-
 द्घाटयन्, राज्ञे शून्यहृदयत्वम्, हृदयनिहितामीप्सितभारसमाकान्तवम्, अन्य-
 नारीसुकान्तचिन्तनमभिलक्ष्य देव्या महिष्या काशिराजतनयया प्रेरिताया चेष्टया
 निपुणिकाया राजरहस्यं अवगन्तुं विदूषकमनुसन्धातुं प्रयत्नं, तत्र च विज्ञप्तं
 समाख्यापयन्, विदूषकस्य उर्वश्यासम्प्राप्तं निहितमनस्कस्वरूपे राजरहस्ये समु-
 द्घाटिते काशिराजदुहितरं प्रति “परिधान्तोऽस्म्यैतस्या मृगतृष्णिकाया वयस्य
 निवर्तयितुं, यदि भवत्या मुखमलं प्रेक्षिष्यते तदा निर्वातिष्यत इति” चाटुपूर्वकं
 कथनमभिसन्धाय, मध्याह्नसमयनिवेदकस्य वैतालिकस्य प्रवेशेन राज्ञे सवितृसदृश-

तेजोवत्त्व व्यञ्जयित्वा, माध्याह्नविरामवेगं सूचयित्वा, विदूषकं च ^१भोसनादौ-
तस्य महाराजस्य पार्श्वपरिवर्तिन विधाय, सविदूषकस्योत्कण्ठितस्य राज्ञः प्रवेश-
मवगमय्य, नाटकीयवस्तुनि मुखसन्ध्यनन्तरं गर्भसन्धिं समुग्रासयितुं यतमानः
सामाजिकानां चेतांसि समाराद्धुं प्रचक्रमे ।

अत्र च तत्रभवान् नृपति नर्मसचिवस्य वयस्यविदूषकस्याग्रे अनङ्गभङ्गोऽपि प्रद-
क्षिताङ्गभङ्ग आदर्शनात् सुरसुन्दरीप्रवेशं हृदये गाढतरं विज्ञाप्य, विदूषकस्य मुखात्
काशिराजपुत्र्यां सिञ्चत्वं निशम्य, अन्यर्थं च रहस्यनिक्षेपरक्षणाय, वयस्यस्य
निपुणिकया वक्षितोऽस्मीति मनसि विचारयत् मौनमभिवीक्ष्य कथं तूष्णीमास्ते
भवानिति पृच्छति । स्वसुयतजिह्वत्वं प्रकाशयति विदूषके, मनोविनोदमलभमानः
बुभुक्षितस्य विदूषकस्य महानसगमनप्रस्तावमस्वीकृत्य, उपस्थिते तु विदूषकठ्वे
उर्वशीदर्शनविषयके प्रश्ने तत्रभवत्यां प्रत्यवयवमशङ्क्यवर्णनायोग्यत्वम् निवेदयति ।
तथापि कुतूहलिने विदूषकाय तत्रभवतीं स्वमनोमन्दिरस्वामिनीं उर्वशीं अभरणस्या
भरणम् उपमानस्योपमान इति समासेन वर्णयन्नभिनन्द्य च “अत एव दिव्यरसा-
भिलाषिणा त्वया चातकप्रतः गृहीतमिति” सोपहासं वचनम्, मत्वा च विविक्त
विहायोत्सुकस्य नान्यच्छरणं, समाज्ञापयति विदूषकम् मञ्जुवधुलतरुपुञ्जशोभासन्दा-
नितस्य मन्दसुगन्धसमीरणशिशिरस्य मनोमोहकस्य प्रमदवनस्य मार्गमादेशयितुम् ।
तत्र च विदूषक इत इतो भवानिति राजानं प्रमदवनमार्गमादिशन् वक्षित्काल
परिक्रमणानन्तरम् प्रमदवनपरिधिं प्रेक्ष्य “एष प्रमदवनपरिसरः अत्र च भवानति-
थिरिव दक्षिणमास्तेन प्रत्युपगतः” इति सविनयं विज्ञापयति । राजा च प्रमदवन-
प्रियं विलोभ्य विविधां लतां कुसुमं सनाधयन्तं वायुं कामिनमिवोपवर्ण्य
मधुरमनोहरप्रमदोपवनप्रवेशपरो विदूषकेण सह प्रवेशं नाटयति । तत्र च राजा
उद्यानस्थमन्दानिलविहारं भृङ्गमुदीपकमनुभूय द्योतयति प्रतीपतरणमिवोपवनप्रवेशः ।
दुःखावहममस्तः । विदूषकश्चैनमर्थमनवगाहमानं कथमिवेति पृच्छन् राज्ञा मे मनः
आदावेव अलभ्यवस्तुबद्धाभिनिवेशं पुष्पधन्वां कुशीकरोति, पुनश्च उपवनरसाले
साङ्करैः दृष्टिविलोभनैः बहु पीडितोऽस्मीति विज्ञापितं सन् जलं परिदेवनया
तवाङ्गमुपसमनः एव लघुं सम्पादयितेति मङ्गलमाशासन् “प्रतिगृहीतं ब्राह्मणं
वचनमिति, सम्मानितं राज्ञा सह परिक्रमते । भ्रमश्चान्न तत्र वसन्तावतारसूचिता
कर्मनीयता प्रमदवनस्य राज्ञः विचारपथमवतारयति, राजा च सर्वं निपुणमवलोक्य
यन् इयाम् बुरबकं, भेदोऽस्य चालाशोकः, नना रसालम्परीं उपवर्णयन् मणिशिला-
पट्टसमेतैः माधवी उतामग्नये उपवेष्टुं प्रार्थितः तथा सुर्वेन्द्रहासीनं ललितलतालोभ्य-
मानगेचनं प्रियागतामुत्पण्ठा विनोदयेत्युपश्लोकितं दीपं निधस्य तदज्ञानत्पद्ममणि
अनङ्गमपरं मे नयनयुगं कुसुमितास्यपि उपवनलतावधूषु धैर्यं न धारयति इत्या-
चक्ष्वाणं वाञ्छितश्रमाय उपायं यत्रन शोधयितुं प्रियस्यस्य प्रेरयति ।

एव तिष्ठति मदनोत्सुके राजनि, चित्ररेखायानुगम्यमाना उर्वशी प्रविशत्याश-
यने । प्रियसखीविचारमजानती चित्ररेखा, कं प्रस्थितासीति पृच्छन्ती हेमकूट-
शिखरे लताविटपमा भञ्जयतीं मोचयितुं प्रयत्नां त्वम् सोपहासं दृढं गतुं त्वा

कालेनेनेत्येति भणतीदानीम् कुत्रानिर्दिष्टकारण गच्छसीति किमिति पृच्छ
सीति प्रियसखा उच्यते 'राजपे सभास प्रस्थिता किमिति' पुनरपि
तद्दयभावावेषणपरा बभूव । उर्वशी च मदनन नियोजिता, पूर्वप्रेषितहृदया
अह तत्रैव प्रचलितासीति प्राह । मार्ग सुभ्रम्यादेशयितु प्रार्थयती दानवैर
लङ्घनीया शिखाविधनीं विशा स्मारिता सा भगवतीभागीरथीयमुनयो सङ्गमेन
पावनीकृतमवनीतल भूपयती प्रतिष्ठानाभरण रात्रिपिभवनममुपगते स्व इति
विज्ञापिता सद्रुहै प्रिलेचनै भिग्धमालोभयती स्थानान्तरगत स्वर्ग एवेति
मयमाना 'कुत्र खडु स आपन्नानुस्मयी भवेदिति-' प्रियसखी मन्त्रयते । सा च
वनीं माघवनीमिव प्रमथेयानवाटिकामवतरती रात्रान दृष्ट्वा सोल्लास प्रथमोदितो
भगवाधद्र कौमुदीमिव त्वामवेक्षमाण सवयस्यो नितरा रात्रतेतराम् इति
निवेदयती भृश ता मुन्त्रयते ।

उचशी तत्रभवनी रात्रान प्रथमदर्शनादपि सविशेष प्रियदर्शन मन्वाना
तत्रान्तरे वनातराले तिरस्फुरिणीप्रतिच्छन्ना सवयस्यो महारात्र रहति कि
मन्त्रयत इति सजातकुतूहल सह चित्रलेखया तूष्णीं तिष्ठति । विदूषकश्च
दुर्लभप्रणयितनसमागमोपाय विचिन्त्य शून्यहृदय रात्रान विज्ञापयति यच्च स्वप्न
समागमसारिण्या निद्राया आश्रय अथवा आलोक्य लिखितवाचशेकनमिति । रात्रा
चोभयमेवासम्भावि मनुते यतो विद्वमिद हृदय मदीय पुष्पधनुष इषुभिरतो
निद्रा न लभयिष्यत आलोक्ये वा सुवदनाया पूर्णतया लेखनापूर्वमेव मे नयनयो
र्गात बाष्पपरम्परावरुद्धा करिष्यति । परिच्छन्ना चोचशी चित्रलेखया श्रुत त्वया
यत् लङ्कारणमेवेयमवस्येति विज्ञापिता चेतनि प्रस्य न मे इति वदती पुनरुपा
म्भाङ्गीकरणपद्धकौतुका तूष्णीमास । राजा च सनिधास सा मम हृद्रता कठिनां रज
न वेद किम् अथवा सवेद्यापि मामवमयते इत्यादौ प्रियामधिरिति । पश्चाच्च
पञ्चरात्रो मम तस्मिन् जन समागममनोरथमववेशिन विधाय वृत्तिवमभ्येत्यति
काममुपाकभते । एव श्रुत्वा उचशी 'हा धिक् मामप्यव मयत महारात्र इति
जातनिवदा स्वामान दशयितु अगुवाना सर्वा प्रभावकभ्य भूर्त्पत्रमधिलिरय
क्षेमु प्रेरयामास । उचशीहस्ताधरानुगृहीत पतित तु तस्मिन् पत्रे भीतो विदू
षक भुजङ्गनिर्मोक इति मत्वा आनन्दते । राजा च तद् भूर्त्पत्रमिति परिज्ञाय
गृहीत्वा वाचयति भावयति च वयस्यम् "यथा महाराजेन मन तत्तथा न,
मत्तमपि नन्दनवनयान क्षिणीव शरीरदाहक सतीति स्वमदनावस्थां प्रकशित
वतीति । तत्र च किं महारात्रो भणिष्यतीति समुपस्थिततुमेवानीं तिष्ठति ।
विदूषकश्च कुमुभिनाय मथ्य प्रातरात्रो यथा मगयति तथैव स मनो विनोदयितु
मय लेख प्राप्त इति समाश्रययति । राजा मयधैव तस्या सम्मोचनाभावे
तरीयहन्तविद्यामेवैव समागम गाहादिष मवा म्यात्मान गान्धयति । विदूषकश्च
अपि नामेद सम्भवि यत्तत्रभवती उचशी इत्थं प्रीतिपुर सरं गितिवा
विसंबदिष्यतीति, न क्वापीति पुनरपि मनुगर्गः वयस्योचिते समावाप्तयति ।
उचशी च चित्रलेखां रात्रान प्रति म्यात्रुमत भणितु नादयति, चित्रलेखा च

तिरस्करिणीं अपनोदते । सम्भ्रमात् तस्या स्वागतं कृत्वा सती (प्रसन्नोद्गा-
 त्व भा तथा न विनोदयति यथा सङ्गमे दृष्टपूर्वा गङ्गाविरहिता यमुना नात्मानं
 नन्दयति इति क्व ते सखीति जिज्ञासू राजा चित्रलेखया 'आदौ मेघराजि-
 स्तदनु च विद्युदिति' अन्योक्तया उक्तिविचित्रया प्रत्युक्त आत्मानमाशावद्धं
 कथयिद् विधाय इदमासनमास्यतामिति उपचारं विदधाति । विदूषश्चानुपम
 सौन्दर्यामिमां चित्रलेखां मेघोर्वशीं विचिन्तयन् नेयमुर्वशीं तसहचरी एव, तदा सा
 कीदृशी सौन्दर्यसारनिकेतनं गवेदिति विस्मयेनापहृताया बभूव । चित्रलेखा
 च राजानमाह यदुर्वशीं विज्ञापयति यथाह महाराजेनैव अनुरागलेपादुद्धता-
 स्मीदानीं च बलवन्मदनेन बाध्यमाना भवतैवानुमन्यासीति । राजा च तत्का-
 रणां स्वावस्थां दर्शयन् उभयो पारस्परिकप्रीतिप्रवाहस्यानुवाहात् अभ्यर्थयते
 चित्रलेखा उभयो समागमम् । चित्रलेखया प्रेरिता उर्वशी सप्ताश्वसमुपसृत्य
 सत्रीडम् जयतु जयतु महाराज इति विजयमाशंसते । राजा च हर्षपरिभूत-
 मानसः अयि सुन्दरि यस्य त्वया जयः अयोदीर्यते एतादृशोऽहं सत्यमेव विजयीति
 ससम्मानमुत्त्वा स्वहस्तेनासने उपवेशयति । तामुपविष्टां उर्वशीं विदूषकः अन-
 भिवादनदुपालभते । सा च सलज्जं प्रणमति । 'अनन्तरं कथनं देवदूत-
 आदेशे घोषयति "चित्रलेखे त्वयोर्वशीं यत् महेन्द्र भरताचार्येणापदिष्टं
 ललिताभिनयः प्रयोगः द्रष्टुं कामयते" इति एव अतिकठोरं वियोगजनकं शब्दं
 निशम्योर्वशी विपादं रूपयन्ती चित्रलेखामुखेन महाराजमनुज्ञामभ्यर्थयते ।
 राजा च कथमपि विसर्जितवान् 'नास्म्यहमीश्वरनियोगपरिपन्थी' किन्तु स्मर्तव्योऽयं
 जन इति प्रार्थनापरायणो भूत्वा तां गन्तुमनुमेने । गताया च तस्या चक्षुष-
 अगोचरतां स्नयननिर्माणवैफल्यं अनुभवन् परं खिन्नो बभूव । विदूषकश्च
 भावानुबन्धा सा इतो गत्वा न त्वा विस्मरिष्यतीति बहुश महाराजं विश्रम्भयति ।
 राजा च वारं वारं तस्या प्रस्थानसामयिमाननुभावान् स्मारे स्मारे उन्मनसमात्मानं
 विनोदयितुं किञ्चिदपि अलभमानो भूर्जपत्रं स्मरति । विदूषकश्च उर्वशीदर्शनेन
 विस्मृतात्मा पुनः प्रभ्रष्टं तदित्यजानन् विपादमुपगच्छति राजानं च विज्ञापयति
 'यद्विद्युत् तत् पत्रमुर्वशीमनुगममिति । अन्वेयितुं च यतते ।

/ ततः औशीनरी काशिराजतनया महाराजस्य परिणीता महिषी प्रविशति
 १ विभवत् परिवारेणानुगम्यमाना । सा च निपुणिका स्वचेरीं प्रमदवनमलकुर्वाण
 समाणनकं महाराजं सत्यमेव दृष्टवतीति पृच्छति । नालीकं मया निवेदितमिति
 विज्ञापिता एतान्तरालेऽन्तरितमूर्तिं देवी द्योतुं कामयते राज्ञं वयस्येन सह
 रहसिं मन्त्रणम् । / अत्रान्तरे वायुना नीयमानं भूर्जपत्रं देव्या दर्शनपथमवगा-
 हते । निपुणिक्यानीतं च तत् पत्रं तथा पठितम् च । चेटी महाराजमुद्दिश्योर्वश्या
 काव्यबन्धोऽस्तीति तर्कयामि इति विज्ञापयन्ती, गृहीतार्था भवेति देव्या समाजसा
 तथा करोति । एतादृशे ध्रुत्वा चार्चं पत्रस्य, महिषी परिक्रामती अप्सरं रामुकं
 प्रेक्षितुं मनश्चेक्रे । राजा च वसन्ततत्प्रायः मन्थानिलं सम्मोह्य लतानां त्वं
 पोष्य रजः सौरभ्यायाहरसीति शुक्लम् किन्तु कामार्तस्य मे विनोदनं नहेतु

कालेने^१ निनुं किं वा ते प्रयोजनमिति बहुशब्दाधिशिपति । तत्कारणं बहुपीडितं राजानं विलोक्य सहस्रोपसृत्य देवी अलमावेगेनेदं भूर्जपत्रमिति आचक्षणां स्वात्मानं प्रमाद्य राजानं हेपयति । राजा च ससम्भ्रमं तां स्वागतेनाभिनन्दयति । देवी च क्रोधेद्वचक्षुषी 'दुरागतं न तु स्वागतमिति' भर्त्सयति । राजा च जनान्तिकं वयस्यं प्रतिविधानं पृच्छति । तदप्राप्नुवन् राजादौ मन्त्रपत्रं मार्गये नेदमिति आत्मानं गोपायति । पश्चाच्च स्वापराधमनुमनुते । देवी च नाय भवतोऽपराधं समैवायं यदहमत्र स्थितास्मीति कोपं रूपयन्ती प्रस्थिता । राजा च चाटुकारेण तां प्रसादयितुं यतते । सा तु प्राट्टकाले नदीवाप्रसन्ना गता । तां दृष्ट्वा नेदमुपपन्नमिति राजा तर्कयते । मध्याह्नवेला च दृष्ट्वा दिनार्धसमयं वर्णयति यतो मयूर उष्णार्तः सन् तरोर्मलालवाले तिष्ठति, भ्रमराश्च कर्णिकारमुकुलान्यधिशेरते, कारण्डवश्च तीरनलिनीमासेवते, पञ्जरशृङ्गश्च हान्तो जलं याचते इति बहूनि निदाघकालसूचकानि चिह्नानि विलोक्य माध्याह्नवेला सम्प्राप्तेति जानन् स्वगृहं विरामाय गन्तुमना सबयस्यो महाराजो रत्नभूमितो निष्क्रान्तः ।

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

अत्र प्रथमतः प्रविशतो गालवपेलवाख्यौ भरतशिष्यौ । तयो गालवः पेलवं पृच्छति यतस्त्वं महेन्द्रमन्दिरे स्थापितस्तत्रभवता गुरुणा कथं देवपरिपदाराधितुं गुरोः प्रयोगेण न वेति । पेलवश्च सरस्वतीकृतललितपदावलीशृङ्गलेखे लक्ष्मी-स्वयंवरे उर्वशी लक्ष्मीभूमिका धारयन्ती वारणीभूमिकया विलसन्त्या मेनमया सक्तेशवलोरुपालमण्डितायामस्या गभाया उपस्थितेषु कृतमस्मिन्ने हृदयाभिनिवेग इति पृष्ट्वा सती पुरुषोत्तमे इति कथयितव्ये प्रियसखीमाख्यदन्तारययेयमपि प्रयात-ख्यातौ पुरुरवमारये भूभर्तरे आमनः सरयम् । ततश्च तस्यै क्रोधाग्निना ददह्य-मानशुष्कशमीरृक्षचेतास्तापसो मुनिस्ता 'ममोपदेशस्त्वया लक्षितः अतो नार्हन्मि दिव्यामवस्थामिति' शशापः । किन्तु पुरन्दरो दरं दर्शितदयाभावः प्रेक्ष्य व्रीडावनतव-दनामुर्वशी पद्मवाणवाणविद्धदेहा स्त्रीयरणमहायस्य राजपते पुरुरवस्य कारणेन "यावत्स्य परिदृष्टस्तन्तानो भवेतावत्स्य यथाश्रमं तं सेवसेति" शापस्यानुकूलतां विदधान परमनुजग्राह । एवमुर्वशीसमागमसूचनम् भावि प्रदर्य भरतशिष्यौ सूर्यमवलोक्य कथाप्रगतेनापराद्धाभिप्रेतवेला तदुपायस्य पार्श्ववर्तिनो भवाव इति विज्ञाप्य पूर्वापरकथासं सम्बन्धोजयित्वा निष्क्रान्ता ।

ततश्च रत्नभूमिं विशन् वृद्धकमुकी अस्यां जरदवम्भायां कार्यभारोद्बहनेऽभ्यस्यः परिभ्रान्तो विधाममलभमान 'सेवा कारापरिणतिरिति निन्दन् श्रीपु कटोऽधिभारः' इति खेदं प्रकटयमान औशीनर्या निपुणिकमुनेन व्रतमभ्यादनाय पूर्वं याचिन् महाराज तदेव तम्मा वचनेन विज्ञापयितुकामः सन् राजगृहे दिवगावगानवैर्ला रमणीयां वर्णयन् नेपथ्याभिमुग्ध विलोक्य तत्रैव प्रस्थित राजानं वीक्ष्यावलोकन-

मार्गे प्रतिपालयन् स्थितः । ततः सविदूषकं परिवारेणानुगम्यमानं राजभोग्येणान्ता-
न्तम् अनङ्गवाणव्ययिताङ्गवष्टिं कार्यव्यापारवशादनतिदुःखेन दिनं गमितं
कथं नु अविनोददीर्घयामा यामिनीदानीं यापयितव्येति । नितान्तमन्तःसन्ताप
सन्तप्तं नृपतिमुपेल केशुकी जयपुरःसरं मणिहर्म्यपृष्ठे चन्द्रस्य सुदर्शनत्वात्त्राहं
सङ्ग्रहितेन देवेन - रोहिणीसंयोगपर्यन्तम् प्रतिपालयितुमिच्छामीति देवीवचनं
निवेद्य राज्ञोऽङ्गीकारवचनमङ्गीकृत्य निश्चकाम । राजा च मणिनी देवी कथं
मां स्वयमेव मयानुपशोक्त्यमानापि आहूतवतीति किं सत्यम् अतनिमित्तमिदमिति
विनिक्रित्साक्रान्तचेताः वयस्येन तदुत्तरेऽभ्रमवती संजातपक्षात्तापा अतव्यपदेशेन
तत्रभवतः प्रणिपातलङ्घनापमानमपगमयितुमिच्छन्ती भवेदिति लब्धतर्कः दयित-
प्रणिपातानुलङ्घिनीनां मानिनीनां मनस्विनीनाम् अनुशयवती निसर्गजां प्रकृतिं
वर्णयन् विदूषकं मणिहर्म्यपृष्ठस्य मार्गमादिष्टमादिदेश । विदूषकश्च सरलेन मार्गेण
राजानं तत्र नीत्वा मणिशिलासोपानेन गथानिर्दिष्टं स्थलमास्थानमिति प्रार्थयति । राज्ञः
तदारोहणानन्तरं सर्वे सोपानारोहणं रूपयन्ति । विदूषकश्च निरूप्यावसरं तिमिर-
रहितं प्राचीदिङ्मुखमवलोक्य आसन्नं चन्द्रोदयं मनुते । राजनि च चन्द्रस्यालौकिकी-
सुदयमुपुमां वर्णयत्येवौपधीनां प्रतिर्गगनं व्यभूषयत् । राजा च उदितं नलिनी-
दयितं प्रणमपुरःसरम् उपसृष्टि । तत्र च चन्द्रिकायामभिव्यक्तायां दीपिकानां
व्यर्थत्वं परिजाय तदुपशान्तये परिजनं समादिश्य विदूषकवचनेनासने समासीनः
चन्द्रमवलोक्य देव्या आगमने मुहूर्तावसरं ज्ञात्वा त्रिविके स्वाभिवस्थां वर्णयितुं
प्रचक्रुः । तत्र च वर्णनाप्रमुखे एव दक्षिणस्य बाहोरास्पन्दनरूपं मुनिमित्तं
चिन्तयन् अचिरेणैव प्रियया समागमं भाविनं भव्याऽऽत्मानं धारयति ।

ततश्चाभिसरणवेपथोभावार्यताङ्गसौन्दर्या मन्त्रित्रलेखा तत्रभवत्युर्वशी गगनमार्गेण
प्रविशति । उर्वशी कृतनवाभिसरणवेपथो आत्मानं निरूपयन्ती मुक्ताभरणभूषित-
नीलाशुकपरिग्रहः कथं ते रोचते इति चित्रलेखां पृच्छति । सा च “प्रशंसनाय
मे नृस्ति वाग्विभवः, पुरुषा एव अथवाहं भवेयमिति” उत्तरं ददना प्रियतमस्य
नामधेयध्वनेनाभीरां धारयति प्रियसखीमुर्वशीम् । तथा च महाराजस्य भवनं
संप्राप्य कास्ते मम हृदयङ्गम इति सख्या कृतप्रश्ना उपभोगयोग्ये सुस्थले
स्वस्थः स मनोरथलब्धं प्रियासमागममुखं अनुभवन् हृदयत इति उपहासपरायणा
बभूव । श्रुत्वा वचनमिदमसूयापरमप्यनसूया “न मे हृदयं प्रत्येति-” इति
स्वप्रेमणः गाढावस्थां प्रकाशयन्ती उर्वशी चित्रलेखा मणिहर्म्यप्रासादगतं
राजार्थं वयसामात्रैकमहायं विज्ञापयति । तत्रोपेल उभे राज्ञः “रजन्या सह
मदनबाधा विजृम्भत” इति वचनं निशम्य समुद्रतकुलहले ह्रमान्तरालेऽन्तरिते
संलापं श्रोतुं जोषमतिष्ठताम् । ततश्च विदूषकः परमशीतलान् शीतरश्मेः रश्मीन्
सेवितुमभ्यर्थयते । किन्तु नरपतिः एतामुर्वशीमेव स्वमुखसम्पन्निधेस्तालिकां मन्वा-
नः कुमुमशयनं चन्द्रमरीचिचयं वा सर्वमनर्थकारणमेव केवलं चिन्तयन् मनसिज-
रुजमपोहितुं दिव्या उर्वशी तदाध्रियिणी कया वा केवला अलं भवेदिति स्वहृदया-
धिदेवतां बहु प्रशंसन् । विदूषकश्च वयस्यसमुचितं त्वं तामचिरेण लब्धासे इति-

कालेनैव विप्रमास । चित्रलेखा चैवंवादिनं राजान दृष्ट्वाप्यननुग्रहां अतीवनिष्ठुरा प्रिय-
सखीं सोपालम्भ कथमयाप्यसन्तुष्टे विरमसीति सम्यगन्वयुक्ता । राजन्यगाधप्रण-
शोर्वशी प्रभावपिहित स्व विस्मरन्ती "सखि चित्रलेखे ! अप्रत स्थितायामपि
मय्युदासीनो महाराज " इति समाख्यापयन्ती चित्रलेखया असङ्क्षिप्ततिरस्करिष्यसीति
स्मारिता सती विस्मिता बभूव । अनन्तरे नेपथ्ये इदो इदो भट्टिणीति घोषणा-
मारुण्यैर्वशी स्वसम्मेलनान्तरायमनन्तरमाविन विचार्य सह सख्या विपादमाप ।
विदूषकश्च सम्प्राप्ता देवीति विशापनपर सञ्ज्ञाभारस्तिष्ठति राज्ञा आदिष्टः तथा-
सूत एव आस । उर्वशी चेदानीं किङ्कर्तव्यतामूढा सती चित्रलेखया विहितनियम-
वेया राजमहिषी चिर नात्र स्थास्यति त्वद्यान्तरितासीति अलमावेगेनेति प्रार्थिता
किमिदानीं भवितेति दर्शनपरा समतिष्ठन् ।

ततश्च धृतोपहारपरिजनेनानुगम्यमाना देवी रोहिणीयोगेन समधिःशोभा-
धारिण मृगलान्छन वर्णयन्ती "देवीसहितस्य भर्तु ईदृश्येव विशेषरमणीयता
भावीति" चेटीमि. प्रत्युक्ता, स्मितविलासवदनाया देव्या दर्शनेन मपितापराधेय
मयि प्रसन्ना देवीति प्रतिभानवन्त राजानमुपगम्य जयघोषमुदीरयति सप्रण-
यम् । राजा च देवीं स्वागतां प्रकाशयति, उर्वशी चौशीनरी शचीतोऽहीनतेज-
स्विनीं विलोक्य देवीपदयोग्यत्व तस्या परामृशति । देवी च सविनयम्
'आर्यपुत्र पुरस्कृत्य व्रतविशेष सम्पादनीयो मयेति' कृत्वा कञ्चित्कालमुपरोधः
सञ्ज्ञतामिति राजानं प्रार्थितवती । राजा च नायमुपरोधोऽनुग्रह सख इति
मधुरं वदन् किञ्चामधेयमिद व्रतमिति पप्रच्छ । 'प्रियप्रसादनमिति' चेत्वा निवे-
दितो राजा मृणालकोमलाया अस्या अङ्गयष्टे. व्रतेन ग्लपन पृथेति प्रकाशयन्
'प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुक स किन्त्वया दासजनः प्रसाद्यत' इति बहुश
सचाटुकार प्रिय प्रिय. स समभाषत । "महान् खल्वस्यामस्य बहुमान " इति
सर्वैलक्ष्यस्मित कथयन्ती प्रियसहचरी चित्रलेखया अन्यसङ्क्रान्तप्रेमाणो नागरा
भार्यायामधिक दक्षिणा भवन्तीति सत्यमेवाभाषि । ततश्च देवी समादिश्य परि-
जनमुपहारादिकमानेतुं विविधैः पूजापरिमलद्रव्यैः भगवतश्चन्द्रमस पादानर्चति ।
स्वस्तिवाचनिकं कञ्चुकिने विदूषकाय च यथामानं दत्वा एपाऽह देवतामिधुन
रोहिणीमृगलान्छन साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि । अथप्रभृति या त्रियमार्य-
पुत्र कामयते या चार्यपुत्रसमागमामिनिवेशिनी तथा सदा अप्रतिबन्धेन मया
वर्तितव्यमिति व्रत जग्राह । उर्वशी चैनं वचनमब्रुवा चित्रलेखा पृच्छति ।
मा च प्रियसमागमस्ते पतिव्रतयाऽनयाऽभ्यनुज्ञात इति तामर्थं व्रतस्य व्याख्या-
पयत् । राजा च 'नाहमन्यनारीसङ्क्रान्तमना इति बहुशोऽलीकमपालपत् । देवी
च भवतु न चेति सुसम्पन्न मद्रतम् 'आगच्छत परिजना गच्छामो वयमिति
वदन्ती "प्रिये ! न खलु प्रसादितोऽस्मि यदीदानीं विहाय मा गम्यते" इति राज्ञ
आपातरमणीय वचनमश्रुत्वैव रापरिजना निष्क्रान्ता ।

एतादृश सप्रणय दम्पत्यो व्यवहार दृष्ट्वावशी प्रियमन्त्रो हि राजार्पिरिति
बहुमानेन कथयति । राजा च तत आसनादुत्थाय दूरं गत्वा देवीं विज्ञाय

विदूषकेण सह मन्त्रयते यत् अपि नामोर्वशी इदानीमिहागत्य स्वैरुदे-
 रवेण मम श्रुतिपुटं सम्भावयेत्, अथवा पृष्ठतः समेल्य मे नयने करकम-
 लावृते कुर्वत, अथवा इह दर्शनेन मा सभाजयेदिति बहुशः प्रल्पन् तदैकता-
 नतया तस्यामासक्तस्तिष्ठति । अनन्तरे कीडापरायणोर्वशी पश्चादित्य राज्ञ
 लोचने कराभ्या निमीलयति । राजा च स्पर्शमुखेन विज्ञातप्रिय इयं
 नारायणोरुसभया वरोररिति तर्कयति । विदूषकश्च विस्मयविकसितो भवति ।
 राजा च खगात्रस्य पुलकायमानत्वं तदैकसस्पर्शं विनाऽसम्भवमिति विचार्य ता
 वरोरमेवामन्यत । अथ च हस्तावपनीय मुकुलिताक्षीं हस्ताभ्या गृहीत्वा परि-
 वर्तयति । उर्वशी समुपसृत्य राज्ञो जयमुदीर्य देव्या मद्य दत्तो महाराजः अत-
 प्रणवयती शरीरसङ्गतासीति स्वाभिप्रायमुद्धोषयति । राजा हि देव्या दानाद्यदि
 त्वं मा व्रजसि कस्यानुमतेन त्वया आदौ मे हृदय चोरितमिति सोपहास प्रत्याह ।
 पश्चाच्चित्रलेखा तयोरेवान्तवारामाकाङ्क्षमाण राजानं प्रार्थयते यदियं निरुत्तरा,
 मया च वसन्तापगमे ग्रीष्मसमये भगवान् सूर उपचरितव्यः तदहं गच्छामि
 यथेयं मे प्रियराखी स्वर्गाय नोत्कण्ठेत तथा वर्तितव्यम् । राजा च तदङ्गीकरोति ।
 उर्वशी चित्रलेखा परिष्वज्य मा खलु मा विस्मरेति स्मरुण प्रार्थयते ।
 अपगताया तु चित्रलेखायाम् राजा सामन्तमौलिमण्यरुणितपादद्वन्द्वे भुवनैकप्रभुत्वे
 तथा सुखं न लभे यथा अस्याधरणयोराज्ञाकरत्वेनाधिगतवानसीति स्थानन्दसीमानं
 प्रसाशयन् त एवेदानीं शशिन करा सुखयन्ति, पञ्चबाणस्य बाणास्त एवाधुनाऽनु-
 कूलं, तथा च यद्यद्विख्यं पुराऽऽसीत् तत्तत्सर्वं सम्प्रति मनोऽनुकूलता प्राप्तमिति
 प्रियासमागमसुखमलौकिकं वर्णयामास । उर्वशी च चिरकारिका महाराजस्यापराद्धा-
 हमिति आत्मान क्षमापयति । राजा च क्लेशलब्धस्य वस्तुन ररावत्तरत्वं ख्यापयन्
 / “निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः” इति दृष्टान्तेन तमेवार्थं विशिनष्टि ।
 विदूषकश्च गृहप्रवेशाय अभ्यर्थायते । ततः सर्वे विशन्ति । राजा चोर्वशी यदाऽहं
 त्वत्समागममनोरथावाप्तिवधित आसम् तदा रजनी शतगुणिता बभूव यदीदानी
 तव समागमे तथैव प्रसरेत्तदाऽहं कृतार्थता भजेयमिति निवेद्य रावयम्यप्रियो
 निष्क्रान्त इति ।

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

इत्थं गर्भसन्धौ प्रेम्ण अवस्थाभीदृशी बोधयित्वा कविशेखर प्रकृतोऽस्मिन्नङ्के
 अवमर्शसन्धि आह्वपरिसमाप्ते. प्रस्तारयति । नायकनायिकयोरीदृशं समागमं व्युत्पाद्य
 कविरत्र सम्भोगस्य वैलक्षण्य दर्शयितुमस्मिन्नङ्के तावन् विप्रलम्भं प्रतिपिपादयि-
 पुस्तत्रसमये राजा का का दशामन्त्रभवादिति सर्वं ख्यापयति । तत्र च भूत-
 भविष्यतो वस्तुनोः प्रदर्शनाय सहजज्याचित्रलेखयोर्वाद्यन्तरा उपक्षिपति । तत्र
 च चित्रलेखाया म्लानामाङ्गुलिं प्रेक्ष्य सहजज्या तत्कारणं चित्रलेखा पृच्छति ।
 सा च अस्य कारणं प्रियराख्या उर्वरया विरह इति निवेदयति । अपि चाह

कालेन ऽस्मिन् विप्रयोगे सत्यपि महता सन्वयेनानर्थेन व्यग्रचिताऽस्मीति । तत्त्वमिति समुपस्थापितशङ्काया सहजन्यायाम् चित्रलेखा विज्ञापयति यदेन्द्रा विहरणपरायणा राज्ञा सहोर्वशी कैलासशिखरे गन्धमादनवन विहाराय गता । तत्र च मन्दाकिनीलटे क्रीडमाना उदयवतीनाम्नी विद्याधरकन्यका तेन राजर्षिणा बहुकालं क्षिग्धं निज्याता । तेन च हेतुनोर्वशी असहना सती कोपं कृत्वा भर्तुरनुनयमवमानयन्ती गुरुशापसम्भूदहदया विस्मृतदेवताव्यवहारा स्त्रीजनपरिहरणीय कुमारवने प्रविष्टा । तत्र च देवतानियमानुसार सा लतात्वमाप्ता । तेन चाधिकतर सोन्वष्टा सशोभा चास्मि । पश्चात् च सहजन्यया पृष्ठे तु कस्मिंश्चिदपि पुनर्मेलनोपाये चित्रलेखा सङ्गमनीयाख्यमणिं विहाय नास्ति कथनोपाय इति बोधयति । सहजन्या च 'न सल्ल तादृशा आट्टतिविशेषाधिर दु सभाजो भवन्तीति' समाश्वास्य प्रार्ची दिशमवलोक्य 'तदेहि उदयाधिपस्य भगवतो मरीचिमालिन उपस्थान कुर्व' इति ख्यापयित्वा परस्परकथानुसन्धान विधाय राण्टधारया चिन्तादूनुमानसा सहचरीदर्शनवद्बलालसा हसी सरोवरे ताम्यतीति अन्योक्त्या चित्रलेखायाः उर्वस्या कारणेन सजातामन्तस्वापावस्था प्रकटय सखी निष्पन्ता ॥

ततश्च प्रविशति सोमाद आकाशवद्बलक्ष्यो राज्ञा । स च मेघ रक्षो मत्वा 'आ दुरामन् मम प्रियां हत्वा क्व गच्छसि निष्ठ तिष्ठति' भर्त्सयित्वा, वर्षापरम्परया हत बाणैर्हत इति मत्वा लोप गृहीत्वा प्रतिहतु प्रवर्तते । पश्चाच्च विभाव्य मकरुण नवजलधरोऽयं न नाम राक्षस, बाणट्टिरिय न, किन्तु जलट्टिरिति भ्रूँच्छत पतति । ततश्च सज्ञां लब्ध्वा पुनरपि सकरुण विचिन्त्य व नु सा गता भवेत्, यत सा यदि कोपप्रभावात् प्रभावेण पिहिता स्यात् सा मह्य क्षीयं न कुप्यति, स्वर्ग गता भवेत् किन्तु सा मयि भावार्द्रा इति बहुशो विकल्पयन् परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धीति शोचमान सपदि तदीयविप्रयोगस्य नववारिधरोदयादुद्दीपितत्व परिज्ञाय मृश पीडा भजते । ततश्च मनस्येव विहस्य वृथा हि मया मन्तापट्टिद्विरुपेक्ष्यते यतो 'राज्ञा कलस्य कारणम्' इति प्रसिद्धवागनुसार कथं न मया जलधरसमय प्रत्यादिदयते इति कृत्वा पुनश्च प्राट्टपेभ्यरेव लिङ्गैरिदानीं मे राजोपचार इति विचार्य मेघ कनरुचिर वितानम्, तस्मज्जरी चामराणि, नीलकण्ठान् चन्दिनो मत्वाऽऽत्मानं संस्थापयति । इदानीं परिच्छदश्लाघा वृथा मन्यमान काननेऽस्मिन् गहने प्रियामन्वेष्टु प्रारेमे । इतस्ततः परिकामन् राज्ञा ससलिलैः कुसुमैर्युक्तां नवकन्दलीमवलोक्य कोपावगणितलोचनैः ससलिलैर्विभूषिता प्रिया स्मरामीति खिन्नमना मेघसिक्तसिस्तासु वनस्थलीषु यदि सा इतो गता स्यात्तदा अलकाङ्क्षा तस्याधारुचरणपङ्क्तिर्गुणितम्बतया पश्चान्नता दृष्टिपथमवतरेत् इति विकल्प्य, किञ्चिदग्रे गत्वा शुभोदरद्वयाम स्नानाशुभम् दृष्ट्वा तदादानपरायणस्त नवशाद्वल परिज्ञाय साक्षम् कुतोऽस्मिन् विपिने प्रियाप्रवृत्तिं लभेय इति अन्ततो विचारयन् सञ्चारपरायण शैलतटस्थलीपाषाणमधिरह्य नृत्यन्त शिखिनं विलोक्य किन्त्वया मम प्रिया दृष्टेति पृच्छति । पश्चाद्नीलकण्ठ पृच्छति, तच्च प्रतिवचनमदत्तैव नृत्यन्तमालोक्य तस्य हर्षकारण अवगन्तुकाम

मत्प्रियाया इदानीमदर्शनात् कुसुमसनाये तस्या केशपाशोऽसति अस्य घनरत्नं
 लाप निरुपमतामात इति मत्वा परमहर्षपरिश्रुतोऽय मयूरो विद्यते इति परव्य-
 सनसुखितमेन नाह पृच्छामीति कृत्वा तत् प्रचलित । तदनु च विहङ्गपण्डिता
 परमृतमालोभ्य तत्पुरो जानुभ्या स्थिवा अप्यन्यपुटे । यतस्त्वा कामिन कामदूर्ति
 व्याहरन्ति, त्वय मानिनीना भामिनीना मानावभङ्गेऽमोघमल्लम् इति हेतो ,
 प्रियतमाया अन्तिक मामाशु प्रापयेति प्रार्थयस्तदीयकुहूरव निशम्य 'कथ सा
 त्वामनुरक्त विहाय गतेति पुच्छसीति विचार्य ता प्रत्युत्तरं ददाति यदह मया कृत
 तस्या कोपहेतु न स्मरामि, कि तु रमणीना रमणेषु प्रभुता भावस्फलितानि
 नश्येधते इति प्रोन्य ससभ्रममुपविश्य ता स्वकार्यनिपुणामवधार्य "महदपि
 परदु ख शीतल सम्यगाहु" रिति सामान्य वचो ददत् प्रियेव मञ्जुस्नेयमिति न मे
 कोपोऽस्यामिति ता परिहास्य किबिहूर गत । तत्र च प्रियापदैनिक्षेपशक्तिं नूपूररव-
 माकर्ण्य तदनुसरणपरायण मानसोत्सुकाना राजहंसाना कूजितमिद न तु नूपूर
 शिञ्जितमिति विभाव्य परं दु खमाप्नुवान तदन्यतमत प्रियावार्ता ज्ञातव्येति
 निश्चित्य त अहो जडविहङ्गराजेति सम्बोध्य त्व मानस पश्चात् गमिष्यसि भूयो
 ग्रहणाय पाथेयभूतमिद बिस परित्यज्य मह्यितानुत्तान्तदानेन मदीय शोम्शाल्य-
 मुद्धरेति अभ्यर्थ्य 'स्वार्थात्सता गुरुतरा प्रणयिनिर्गय' इति साधारणी वाचमनूय
 स्वपक्ष दृढता नयति । राजा च तदवमानिन तमुत्पतन्त विलोक्य रे हस यदि त्वया
 मे प्रिया नावलोकिता कथ त्वया तदीय मदखेलपद चोरित स्यात्कि तु मा स्नेनानु-
 दासिन रात्रान मत्वा भयात्पलायितोऽसीति अधिक्षिप्य अयमवकाशमवगाहते ।

५) प्रियासहाय रूपाङ्गनामान वीक्ष्य त प्रियाप्रवृत्तिं पृच्छन् तमपि च जाया
 स्नेहात् पृथक्स्थितिमीरमत एव स्वसमानदु ख जानन् तत् प्रस्थित । परिक्रम्य
 अन्तर्गुञ्जितपटपदम् पश्य तस्या दृष्टाधर ससीत्सारमिवानन परिज्ञाय कमल-
 सेविनि भ्रमरे प्रणय कर्तुं प्रवृत्त । अञ्जलिं बद्धा मधुमर त मदिरक्षणयास्तस्या
 उदन्त शसितुमभ्यर्थयन् विन्यस्य च यत्त्वया सा वरतनुर्न दृष्टा, यतो यदि
 त्व तद्वदनोच्छ्वासगन्ध सुरभिमवाप्सस्तदा तवाऽस्मिन् वराके पुण्डरीके न रतिर
 भविष्यदिति त हीनभाग्य त्यजति । करिणीसहाय नागाधिराज सुखेन निपण्ण
 समीक्ष्य तदन्तिस्मेत्य प्रियोपगन्धिसूचकेन मधुरकण्ठगर्जितेन समाश्वासित
 यथा त्व नागाधिराज तथाह राजाधिराज, यथा त्व शानी तथैवाह, यथा
 तवेव यूथे वशा तथा मम प्रियोर्वशी इति समानत्व वीक्ष्य त्वयि मे भूयसी प्रीति
 रिति निवेद्य/परितो दृष्ट्वा अये । अयमग्नौ अप्सरसा प्रियतम सुरभिकन्दरो नाम
 सानुमान्, अपि नाम सुतनुरस्योपलम्भाया लभ्येतेति मृगनृष्णिन्या प्रेरित
 तमभिरोहति । तत्रान्धवाररात्र सर्व समीक्ष्य विमु प्रकाशेनागेक्यामीति कृतमन्त्र
 मेघोदयमपि सौदामिनीविरहित दृष्ट्वा शिगेच्चयमेवेन "अपि वना तरमरपभुजान्तरा/
 श्रयति पवतपद्मसु गच्छता इयमनङ्गपारमहमज्ञाय पृथुनितम्बनितम्बवती तवेति"
 परमाधुर्यगदानितेन विनयमहिम्नोपगृहितेन वचसा त पृष्टोत्तरमनुपगम्य शङ्के
 विप्रसर्पाशाय शृणोति समीपमस्य गत्वा पृच्छामीति मन्वान्तिर प्राप्य प्रिशोदन्त

कालेन भयाङ्गलिः रम्येऽस्मिन् विपिने मया विरहिता रामा त्वया विलोकिता किम् इति उक्त्वा प्रतिशब्दं च “दृष्टेत्याहेति” शृण्वन् दिशोऽवलोक्य सखेदं ममेवायं कन्दरान्तरविस्पर्षी प्रतिशब्दः इति परिशाय मूर्च्छन् कलेन पुनश्चेत-
नामुपागम्य आत्मानं धान्तं अनुभूय गिरिण्यास्तीरे तरङ्गवातमासेवितुं प्रक्रमते ।
तत्र नवाम्बुवाहनजपां सोतोवह्नां पश्यन् रतिं लभमानस्तरङ्गिण्यास्तरङ्गसङ्घं
भूमङ्ग प्रियाया मत्वा, विहङ्गध्रेणि रसानां विचार्य, केन संरम्भशिथिलं वसनं
विचिन्त्य, स्खलनमुभयोः समानं निरीक्ष्य “नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता”
इति विलपन् तद्वत्सादनपरः “अयि प्रिये ! प्रणयभङ्गपराङ्मुखमनसः त्वयि
यद्वसचेर्मम कमपराधलेशं पश्यसि यतो दासजनं त्यजसीति” मधुरं प्रार्थयन्
प्रियामनवामुवन् परमार्थत इयं सरिदेवान्यथा कथं पुरुरवसु मामपहाय समुद्रभि-
सारिणी भवेदिति विचिन्तयति । पुरः सारङ्गमासीनमभिवीक्ष्य “हंहो हरिणीपते !
अपि मम प्रियामिह वने दृष्टवानसि, तदुपलक्षणन्तु यथेयं पृथुलोचना ते सहचरी
सुभगं वीक्षते तथैव सापि” इति कृतायामप्यर्थनायां तद्वचनमनादृत्य कलत्रा-
भिमुखं स्थितं सारङ्गमवेक्ष्य सर्वोपोपपद्यते परिभवासदं विधिविपर्ययः इति स्वभा-
गधेयान्यधिक्षिपन् अन्यत् स्थलं जिगमिपति । पुरतः शिलाभेदगतं नितान्तरक्तं
विमपि लोकमानः किमिदं केसरिणा हतस्य गजस्यामिपलवः न तन् यत इदं प्रभा-
वन्, अग्रे स्फुलिङ्गः किम्, न तन् यतः अभिवृष्टमिदं वनमिति बहुशः सन्दिहानः
रक्षाशोकस्तवनिभरागं कश्चन मणिमधिगत्य आदानपरः सन् तं निपुणं विविच्य
यस्याः वज्रभायाः मन्दारपुष्पैः सनाथीकृताया शिरायामयं मणिरर्पणीयः सा एव
मन्मथप्रति मम दुर्लभेति मत्वा तं निरुपयोगिनं कल्पयित्वा यावदुत्सृजति तावदेव
“क्वन् गृह्यताम् गृह्यताम् सङ्गमनीयोऽयं मणिः प्रियजनेनाशु सङ्गमं भावयतीति” ।
नेपथ्यवचनमाकर्ष्य उर्ध्वमवलोक्य अनुशासितारं भगवन्तं मृगराजधारिण परिज्ञाय
उपदेशानुकूलं मणिमादाय तं “हंहो सङ्गममणे ! यदि त्वं मम प्रियया सह समा-
गमाय कल्पसे तदाऽहमात्मनस्त्वा शिखामणिं करिष्ये इति सम्बोध्य इतस्ततः परि-
क्रमते । तत्रैव पुरोवर्तिनीं कुसुमहीनामपि लतामिमा पश्यता मया रतिरनुभूयते
इति सङ्कल्प्य, तस्यां मेघजलार्द्रपङ्कवं प्रियाया अश्रुभिर्घोषिताधरं परिकल्प्य, विभ्रान्त-
पुष्पोद्गम विरहादाभरणजन्यत्वं विचार्य, मधुलिहा गुचनहीनत्वं चिन्तामौनं कल्प-
यित्वा, पादपतितं मामवधूय जातानुतापेयं कोपना विद्यते इति मन्वान प्रियानु-
कारिण्यां लताया यावदाश्लेषप्रणयी ता आलिङ्गति तावदेव तत्स्थाने उर्वशी प्रवि-
शति । राजा च निमीलित्वाक्ष उर्वशीगात्रसस्पर्शजन्यसुखं लभमान “यद्यन्मया
प्रथमं प्रियेति मतम् तत्तत् क्षणेन विसवादगोचरोऽभूत् अतोऽहं तत्सुखं शृणुमनु-
भूयन् तद्वानिमीत” न सहसा लोचने विनिद्रे करोमि इति स्पर्जविभावितप्रियः रतेः
परा भूमिमनुभवन् सहृदयहृदयचेतासि समुद्रासयन् शनैर्नयने उन्मील्य कथं
सत्यमेवोर्वशीति विलोक्य मूर्च्छित पतति ।

— उर्वशी च समाश्वासयति महाराजम् । राजा च संज्ञां लब्ध्वा प्रिये ! अयं
जीवितम्, त्वद्वियोगजन्ये महति तमसि मज्जता मया दिष्ट्या त्वं प्रत्युपगतासीति
वि. प्र. २

स्वावस्थां वर्णयति । उर्वशी मर्षयतु मेऽपराधं महाराज इति क्षमापयति ।
 च नाहं प्रसादयितव्यः, त्वत्समागमेन प्रसन्नो मे सबाह्यान्तरात्मा, तत्कथये
 कथमियन्तं समयं मद्विप्रयुक्ता त्वमनैपीरिति तामपृच्छत् । उर्वशी च “पुरा
 भगवता महासेनेन शाश्वतं नैष्ठिकं व्रतं गृहीतम्, अप्यासितयेदं गन्धमादनवनम् ।
 शप्तं चेदं यत् या किल स्त्री इदं वनं समागमिष्यति सा लताभावं प्राप्स्यति इति ।
 गौरीचरणरागसम्भवस्य मणेलम्बश्च शापान्तः कृतः । अहयं गुरुशापसंमूढहृदया
 स्त्रीजनपरिहरणीयं रमणीयकुमारवनं प्रविष्टा लतात्वन्व प्राप्ता” इत्याह । राजा
 भग्मागमकारणं सङ्गममणिं प्रियायै दर्शयति । तथा च स्ववचनानुसारं तं ललाटेऽ-
 भिनिवेशयति । उर्वशी च “प्रियंवद ! महान् सख कलः संवृतः आवयोः प्रति-
 श्ठानाभिर्गतयोरित्यतः तनात्माभिर्गन्तव्यमिति” राजानमाह । अङ्गीकृते तु तस्याः
 प्रस्तावे, राजान सा कथं गन्तुमिच्छति महाराज इति पृच्छति । राजा नवं
 पयोमुचं विमानं परिकल्प्य नगरं नेतुं तां निवेदयति । उर्वशी च तथैव करोति ।

“प्राप्तसहचरीसङ्गमः पुलकप्रसाधिताङ्गः ॥

स्नेच्छाप्राप्तविमाने विहरति हंसयुवा ॥”

इति हंसान्योक्त्या विरहोपसमानुसारं अन्तिममपि तथा उपसहरतः कविपण्डितस्य
 कलाशैशवं निपुणं प्रेक्षमाणानां सामाजिकानां अग्रतः इत्थं नायिका नायकश्च
 रङ्गभूमितो निष्क्रान्तौ ॥

कालेन धनुरानीयते तत्पूर्वमेव विहगाधम नयनागोचरता गत । त पक्षिण तादृश परिज्ञाय राजा कञ्चुकिनमाज्ञापयति, उच्यता मदाज्ञया यत् सर्वे नागरिकैरयं सार्यं विचेतव्यं स विहगाधम इति । कुत्रापि पलायित स रत्नपाटचरो भवत शासनात् कथं मोक्ष्यते इति राज्ञ महिमानं ख्यापयन् विदूषक राजानं सान्त्वयित्वोपवेष्टुं प्रार्थयति । राजा उपविशति मणे प्रियया सह समागमकारकत्वेनोपबृंहितमूल्यवस्त्रं चोपवर्णयति । अनन्तरे सशरं मणिमादाय जयघोषपुरं सरं कञ्चुकीं प्रविशति । मणिं तत्र दृष्ट्वा सर्वे विस्मयं नाटयन्ति । राजा च मणिं तं प्रक्षाल्य कोपपेष्टके स्थापयितुं आज्ञापयति । राजा च पुरं स्थं कञ्चुकिनं पृच्छति, कस्यायं बाण इति । कञ्चुकी वार्धक्यात् दृष्टे दुर्बलत्वात् वर्णविभावनेऽसामर्थ्यं निजं प्रकाशयति । ततश्च राजा स्वयं नामाक्षराणि “उर्वशीसम्भवस्यायमैलसुनोर्धनुष्मत । कुमारस्यायुषो बाणं सहर्ता द्विषदायुषाम्” इति श्रावयति । विदूषकश्च राज्ञं सत्तानवार्तां निशम्य हृषपरिभुतं राजानमभिनन्दयति । राजा च सस्मितोऽपि कथमेतदिति विस्मितः सन् आह—
अहं तु उवद्या वियुक्त एवासम्, न चाहं तां मम पत्नीमन्तर्वर्तीं सहयोगवालेऽपि कदाप्यपदयम्, कुत एव प्रसूति इति । अनुचितं हि अमानुष्या तस्या मानुषीसदृशव्यवहारारोपणम् इति विदूषको राजानं भणति । भवतु नाम यथाहं भवान् किन्तु मत्तं पुत्रस्य गोपने तत्रभवत्या किं कारणम् इति राज्ञा पृष्ठो विदूषकः वृद्धा मां राजा परिहरिष्यतीति मत्वा सन्नतः पुनः इति सोपहास उत्तरं ददाति । अनन्तरे प्रविश्य कञ्चुकी “च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसीं देवं द्रष्टुं संप्राप्तेति विशाप्य प्रवेशयितुं लब्धसम्मतिं तापसीसहितं कुमारमादाय प्रविष्टः । सुकुमारं जितमारं कुमारं तं दृष्ट्वा विदूषकः “यस्य नाम्ना अङ्कितो बाणः स एवायं क्षत्रकुमारः, भवत्सदृशतैवान् प्रमाणः” इति राजानं निवेदयति । सोऽपि नयनयोः सवाष्पत्वम्, मनसः प्रसादत्वम्, हृदयस्य वत्सलत्वम्, देहस्य सवेपथुत्वम् अनुभाव्य तथैव मनुते । कञ्चुकी च तापसीकुमारौ यथास्थानमुपवेशयति । राजा चोपसृत्य तापसीमभिवादयते । तापसी मङ्गलमाशंसती मनसि आयुषं राज्ञश्च औरसं सबन्धं समीचीनं विचारयन्ती, प्रकाशं कुमारं गुरुं प्रणन्तुमाह । कुमारं सवाष्पमचलिं बद्ध्वा प्रणमति । राजा च तमायुष्मन्तमाशंसन् कुमारकं हस्ते गृह्णाति, कुमारश्च स्पर्शं रूपयित्वा स्वगतमेव ‘वृद्धानामुसङ्गे एव वृद्धानां बालानां कीदृशोऽनिर्वचनीयः स्नेहः’ इति स्पर्शमात्रेण अनुभवन् विचिन्तयति ।
गुह्यं च, तापसीमात्रमनप्रयोजनं पृच्छति । तापसी, चाहं यत् एषः क्षीरार्घ्यगुरुर्युजः तमात्रं एव केनापि निमित्तेन मम हस्ते न्यासीकृतः । क्षत्रकुलोपेतं चास्य जातकर्मदि संस्करणम् तत्रभवता च्यवनेन महर्षिणा विहितम्, गृहीतविद्यो धनुर्वेदे विनीतध्यायम् । अयं पुष्पसमित्कुशनिमित्तम् ऋषिकुमारे सह गतेनानेनाश्रमविद्वद्गृहीतामिषं शृङ्ग आश्रमपादपशिखरे निलीयमानो लक्ष्मीकृतो हतधः । तदुपलब्धो दत्तेन मुनिनादिष्टाऽस्मि यदेन न्यास उवशीहस्ते निर्यातयेति ।” तदुर्वशीं प्रेक्षितुमिच्छामि इत्युत्तरं आसने समासीना । राजा चोर्वशीमाह्वातुमादिशति । ततो राजा कुमारं लालयति । अनन्तरं एव प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च । उर्वशी प्रविद्यागोक्ष्य

च कोऽयं महाराजेन प्रसाध्यमानशिखण्डकः तिष्ठतीति सन्दिहाना विभाव्य सत्यवतीसहितो मे पुत्रक आयुरिति परिज्ञाय सशङ्काऽभवत् । राजा च कुमारस्य तज्जननीं दर्शयति । तापसी कुमारमाहूयोर्वशीमुपसर्पति । उर्वशी पादाभिवन्दनं करोति । सर्वे यथोचिताभिवादनस्वागतानन्तरं यथास्थानमुपविष्टाः । तापसी च उर्वश्यै कुमारं यच्छति । उर्वशी च समुदाचारानुसारं तापसीं विस्मजति । राजा च च्यवनायामिवादनमर्पयितुमभ्यर्थयते । कुमारश्च बालभावसदृशं तापसीं जातकलापं शितिकण्ठं शिखिनं तदर्थं प्रेषयितुमभ्यर्थनां विदधाति । गतायां च तस्यां, राजा अद्याहं तवामुना पुत्रेण पुत्रिणामप्रसरः जयन्तेन पुरन्दर इव सम्पन्नः इति प्रियामभिनन्दयति । अत्रान्तरे उर्वशी महेन्द्राभिधानात् किमपि स्मृत्वा रोदिति । तां तादृशावस्थां विलोक्य विदूषकः राजानं दर्शयति । राजा च सावेगम् “अयि सुन्दरि ! मदीयवंशस्थितेर्हेतोरधिगमात् अद्य प्रमोदहेतौ सत्यपि किमकारणं रोदिषी”ति प्रियां सादरं पृच्छति । उर्वशी च महेन्द्रसंकीर्तितं समयं स्मरन्ती “अहं पुरा महाराजनिहितहृदया गुरुशपसम्भूता महेन्द्रेणावधीकृत्याभ्यनुज्ञाता यदा मम प्रियवयस्यस्त्वयि समुत्पन्नमुतस्य वदनं प्रेक्षते तदा त्वया प्रत्यागन्तव्यमिति, ततश्च महाराजवियोगभीरुतया मया संवृणीतः पुत्रकः” इति सर्वं समाख्याय एतावान्मम महाराजेन सह संवास इति निश्चापितवती ।

एतज्जिज्ञम्य सर्वे विषादं रूपयन्ति राजा च मुह्यति । सर्वैः समाश्वासनानन्तरं राजा संज्ञामधिगम्य दैवस्य सुखप्रत्यर्थितां वर्णयन् सुतोपलब्ध्या आश्वासितस्य मम त्वया सह विप्रयोगः आतपहृजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या रक्षितस्य जनस्य कृते विद्युदिवोपस्थित इति स्वीयं गुरुशोकवत्त्वं प्रकाशयति । तदनन्तरं विदूषकस्त्वपोवनं प्रचलितुं समुचितं मन्यमानस्त्वथोपदिशति । उर्वशी च पुत्रावाप्तेरनन्तरमेव समापनां विपत्तिं समीक्ष्य मृशं दुःखिता भवति, राजा च तां भर्तुराज्ञां पालयेत्युक्त्वा सती राज्यं विन्यस्य वनान्यधिगन्तुं निश्चिनोति । कुमारश्च सविनयं प्रार्थयते यदधुना ग्रहपुद्गवृतायां राज्यधुरि वत्सतरं मां नियोजयितुं तातो नार्हतीति । राजा च तस्य साहसं वर्धयितुं गन्धद्विपस्य कलभोऽपि अन्यान् गजान् शमयति, भुजङ्गशिशोरपि विषं वेगोर्धं भवतीति उदाहरणैः स्वपक्षं दृढयन्, “बालोऽपि त्वं मुवं शसितुमलमसीति” वचनैः कुमारस्य तेजस्वित्वं प्रकाश्य तं सान्वयति । राजा कञ्चुकिनं अमाल्यपर्वतं आयुष्मतो राज्याभिषेकं विधातुं निवेदयेत्यादिशति । कञ्चुकी दुःखेन निष्क्रान्तः । सर्वे दृष्टिभयः कुर्वन्ति । राजा च गगनमवलोक्य कृतो नु खलु विद्युत्सम्पातः इति शङ्कमानः किञ्चिन्निपुणं विभाव्य भगवन्तं नारदं पश्यन् चकितः सन् महामुनिं पिङ्गलजटाजूटं सितोपवीतं नारदं मुक्तासरसञ्चि-वेशितं हेमप्ररोहं जङ्गमकल्पद्रुमं वर्णयन् अर्घ्यावाशापयति, उर्वशी च तम् समर्पयति । ततो भगवान्नारदः प्रविशति । उपेत्य च विजयमाद्यतते । राजा चोर्वशी अभिवादनं कुरुतः, नारदधाविरहिती दम्पती भूयास्तामिति आशिषं वदति । राजा चोर्वश्या विप्रयोगमासन्नं निरीक्षमाणः “अपि नागैव स्याद्यथा महामुनिराशंसतः” इति मनसि विचिन्तयन् एव कुमारम् आश्लिष्य भगवन्तमभिवादेति प्राह । कुमारश्च

प्रणमति । नारदस्तं आयुष्मन्तं अभिमापते । राजा नारदं विष्टरं ग्राहयित्वा सविनयं विभागमनप्रयोजनमिति पृच्छति । भगवान्नारद प्रभावदर्शो मधवा वनगमनाय कृतधिय भवन्तमनुशास्ति यत् त्रिकलदर्शिभिः सुरासुरविमर्शो भावीति समादिष्टम्, भवाश्च सायुगीन सहाय अतो न भवता शस्त्रन्यासो विधेयः, इयं चोर्वशी यावदायुः तव सहधर्मचारिणी भवत्विति महेन्द्रसदेशः कथयति । उर्वशी च मनसि विप्रयोगमहच्छब्दं अपनीत ज्ञात्वा परं सुखमलभत । राजा च वासवस्य महाशय-मनुग्रह इति स्थापयति । नारदश्च राज्ञे “परस्पर भावयतो युवयो पारस्परिकी इष्टकारिता अविच्छिन्ना भवतु” इति प्रोच्य आकाशमवलोक्य रम्भा मन्त्रेण सम्भृतं कुमारस्याभिप्रेक्ष्यसम्भारमुपनेतुं समाजाप्य कुमारं भद्रपीठे उपवेशयति । कलशश्च शिरसि आवर्ज्य रम्भां शेष विधिं निर्वर्तयितुं समादिशति । विधौ समाप्ते कुमारः सर्वान् प्रणमति । सर्वे यथोचितं मन्त्रं भाषन्ते ।

अत्रान्तरे नेपथ्ये वैतालिकद्वयम् पितृसदृशं सन् त्वय्यधिकतरं विराजमाना रान्धस्मी सविशेषं सम्भावयेति कुमाराय विजयं घोषयामास । ततश्चोर्वशी कुमारं ज्येष्ठमातरमभिवन्दितुमाह किन्तु सममेव जिगमिषुणा राज्ञा निवारितः । नारदश्च ते तनयस्य यौवराज्यध्रीं मरुवता सैन्यपक्षे समारोपितस्य कार्तिकेयस्य शोभां स्मारयतीति स्कन्दसदृशत्वं आयुषं प्रख्यापयति । इत्येव सर्वस्मिन् सुसप्तं सति सर्वेषां मङ्गलशासनगर्भेण भरतवाक्येन

“परस्परविरोधिन्योरेकसधयदुर्लभम्

सगतं श्रीसरस्वत्यो भूयादुद्भूतये सताम् ।

✓ सर्वस्वरतु दुर्गाणि सर्वे भद्राणि पश्यतु

सर्वं कामानवाप्नोतु सर्वं सर्वत्र नन्दतु” इत्यमुना समाप्तं प्रोटकमिदम् ॥

॥ संक्षिप्तेतिवृत्तम् ॥

प्रोटकस्यास्य तावत् प्रथमेऽङ्के सूर्योपस्थाननिवृत्तेन श्रुतदेवाङ्गनाकन्दनेन राज्ञा पुरुरवमां केशिदैत्येन हताया सचित्रलेखाया उर्वद्या समुद्धरणम् । हेमवृट्-शिखरे राज्ञो विजयं प्रतिपालयन्तीनां सखीनां तथा सह समागमः, श्रुतैतद्भूतेन महेन्द्रेण प्रेषिताया गन्धर्वसेनाया नायकस्य चित्ररथस्य राज्ञा सम्मेलनम्, उर्वशी-ग्रहणम्, अत्रान्तरे सज्जातपूर्वरागयो राजोर्वदयो स्वस्वालयं प्रति प्रस्थानम् ।

द्वितीये तु कथमेनाभिभूयमाने राजनि पुरुरवसि प्रमदवनस्थे तिरस्करिणीप्रच्छ-न्नायां समरया उर्वद्या स्वर्गादवतीर्य राज्ञे प्रेमपत्रप्रदानम्, तस्य च राज्ञानुवाचि-तस्य विदूषनहस्ते न्यासः । अत्रान्तरे लक्ष्मीस्वयवराख्य रूपकमभिनेतु आहूताया अपूर्णमनोरथाया उर्वद्या स्वर्लोकागमनम् । अथ विदूषकानवेश्याया प्रअष्ट मदनलेख-मन्विष्यति राजनि कुपितया चेट्या सहायान्त्या काशिराजदुहिना मार्ग एव वायुवा-हितस्य पत्रस्याधिगमः । पत्रनाशाद्राजनि दुःखिते सा लेखमर्पयित्वा भर्तुरनुनयं पादप-दनं चावधीर्य शुद्धान्तमभिप्रस्थिता, ततो भीतस्य राज्ञः सविदूषकस्य निष्क्रमणम् ।

तृतीये, विष्णुभक्ते भरतशिष्ययोः संवादे इन्द्रालये प्रयुज्यमाने लक्ष्मीस्वयंवरे
 रूपके वासुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया “कस्मिंस्ते हृदयाभिनिवेशः” इति
 पृष्टा लक्ष्मीभूमिकोर्वशी “पुरुषोत्तमे” इति वक्ष्ये प्रसादान् ‘पुरुषवसि’ इति उक्त-
 वतीति कुपितेन भरतेन “न ते दिव्यं स्थानं मविष्यति” इत्यभिज्ञप्ता पुनर्देवेन्द्रेण
 “यथाकामं आपुत्रवदनदर्शनं तं मे सांयुगीनं सहायं सखायं सेवस्” इत्यनुकम्पितेति
 कथांशः संयोजितः, मणिहर्म्यगृहे राक्षि विदूषके च समागते प्रभावच्छन्नायाः
 सखीसनायायाः तन्नभवत्या उर्वरया अभिसारिकावेपेण आगत्य विदूषकराज्ञोः रहसि
 मन्त्रणस्य श्रवणम्, देव्या औशीनर्याश्च प्रियप्रसादननृतव्यपदेशेन तत्रैवागमनम्,
 रोहिणीसङ्गतं भगवन्तं चन्द्रमसं कमुकीविदूषकौ राजानं चाभ्यर्च्य तस्याः प्रति-
 यमनम् । उर्वर्याः राज्ञः समीपे आगमनम्, चित्रलेखायाश्च सूर्योपस्थानाय
 स्वगारोहणं च ।

चतुर्थे, एरुदा विहारं राज्ञा सह गतायाः, कश्चन विद्याधरकन्यकामुदयवर्ती प्रेक्ष-
 माणाय राक्षे कुपिताया गुरुशपसंमूढायाः कुमारवर्नं प्रविष्टाया उर्वर्याः लताभाव-
 कीर्तनम्, सङ्गममणिश्च तन्मोक्षोपाय इति कथनं च; विरहविधुरस्य राज्ञो वने मेघ-
 मयूरमधुरमरालपिककरीशैलसंरित्सारङ्गनीपेषु प्रियाप्रवृत्तिजिज्ञासानन्तरं सङ्गमम-
 णिमधिगत्य लताभूतां प्रियामालिङ्गितवतः शापमुक्त्या तया सह सङ्गमः; प्रभूतेन
 च कालेन खराजधानीं प्रत्यागमनम् ॥

पञ्चमे, तु गृध्रेण सङ्गममणिहरणम्, कुमारैणायुषा तन्मारणम्, कुतो मे तनयः,
 तस्य गोपने च को वा हेतुरिति राज्ञो विकल्पनम्, जातमात्रसैव सख्यवतीहस्ते
 उर्वर्या न्यासीकृतस्य च्यवनेन महर्षिणा निर्वृत्तक्षात्रोचितसंस्कारस्य, गृहीतधनुर्वेद-
 विद्यस्य कुमारस्यायुषः गृध्रवधरूपाश्रमानौचित्यकारित्वात् तापसीवेपधारिण्यां सत्य-
 वत्याऽऽनयनम्, तस्य च पित्रा परिचयः, तद्दर्शनप्रसुदितेन राज्ञा समाहृताया उर्वर्या
 आदौ पुत्रावाप्त्या प्रमोदः, विसर्जितायां तु सत्यवत्याम् “आपुत्रदर्शनं मे वयस्येन
 सह यथाकामं त्वयोचितव्यमिति” महेन्द्रकृतनियमस्य स्मरणेन विषादः, कृतप्रश्नाय
 राज्ञे विषादहेतोः प्रख्यापनम्, तस्मिन्नेव समये कुमारस्य राज्याभिषेकनिश्चयः,
 वनप्रस्थानाय कृतचेतसि राजनि नारदेनागत्य “मुरासुरविमर्दो भावी, भवान्मे समर-
 सहायः सखा, न त्वया शस्त्राणि परित्यक्तव्यानि, इयं चोर्वशी यावदायुस्ते सहधर्म-
 चारिणी भवतु” इति महेन्द्रसंदेशस्य कथनम्, राज्ञोर्वदयोः विप्रयोगभीतयोः समा-
 धासनम् नारदेन कुमारस्यायुषो यावराज्येऽभिषेकः । तत्पश्चात् सर्वस्मिन् सुसम्पन्ने
 देवर्षिः नारदः राज्ञः किमपरं प्रियं कर्तुं शक्यते इत्यनुयुज्य राज्ञः प्रार्थितां समेषां
 जनानां सुखसम्पत्तिं आशिषा आशंसति । एवं राजा पुरुषाः उर्वर्या सह समुखं
 यार्धक्योचितशान्तिपरायणकार्यव्यापृतः सन् शेषं वयोऽयापयत् इति ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नायकादिसिद्धान्तः ॥

तत्र स्वरूपम्

प्रयेना नाटकलक्षणलक्षिततया रूपकेषु तदिदं विक्रमोर्वशीयम् नाम श्रोतव्यम् ।
तथा च दर्पणे -

। “सत्ताम्रनवपद्माङ्गम् दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

श्रोतव्यं नाम तत्राहुः प्रत्यङ्गं मविदूषकम् ॥”

पद्माङ्गं यथा विक्रमोर्वशीयमिति ॥*

‘अत्रेदमवधेयं यन् न्वप्रतिमाविर्भूताभिप्रायानुमारिणी विल कविकल्पना न च
तेन हति मूर्धेतिहासासुररुणम् । अतश्च नापेक्षते सामर्थ्यमैतिथेन मन्यम्,
ना चेतिहासिस्त्रायावनायिस्त्रानुवन्धिनी, केवलम् । तथा च महामारतेन अभि-
जनराकुन्तलस्येव रामायणेन चोत्तररामचरितादीनामिवोपाख्यानभागे प्रवृत्तेऽपि
त्रय्यादिभि वैषम्ये सत्यपि काव्यचमत्कृतौ तदानन्दसन्दोहचरणायाव न कदापि
काचन क्षति इति ॥

अत्र च शुषेलयोत्तनून्मा सोमरशी विक्रमापराभिधानो राजर्षि परा-
क्रमाकर पुरुषवा शत्रो धीरोदात्तप्रकृतिर्नायकः ।

! श्रोतव्यमेकनवद्विमावो य । दर्शितवहिरनुरागो मिप्रियमन्यत्रगूमाचरति ॥

। अविकल्पन क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्व ।

। म्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढतत कथित ॥

महायश्नास्य विदूषको माणवकाख्य -

। कुमुदवसन्ताशभिष्य कर्मवपुर्वैपभाषाद्यं ।

। हास्यकर कलहुरति विदूषक स्यात् स्वकर्मज्ञ ॥

अत्र नायिका रक्ताऽभिसारिका दिव्या साधारण्युर्वशी ।

श्रमिणारिक् हि - अभिमारयते कान्त या मन्मथवशवदा ।

क्षय वाऽभिमारलेपा धीरैरुक्ताभिमारिणः ॥

तस्या अभारोभावात् दिव्यात्वम् । प्रेयसि गाढानुरागवान् रक्तान्व । साधारणीत्व हि -

धीरा कलाप्रगभा म्याद्वेद्या सामान्यनायिके ।

र्येयाव च- विविचित्राब्जलवर्षा तु रणनूपुरमखग ।

प्रमोदम्वेवदना स्याद्वेद्याभिसरेद् यदि ॥

अत्र प्रतिनायिका तु-कलाहान्तरिता मध्या धीरा स्वकीया औशीनरी ।

स्वीयात्वम् - विनयार्तिवादिनुषा गृहकर्मपर पतिव्रता स्त्रीया ।

मध्यत्वम् - मध्या विचित्रमुरता प्रहृष्टसरयौवना ।

ईषप्रगभवचना मध्यमश्रीडिता मता ।

* इह हि प्रथमाङ्गे विदूषकदर्शनात् नाटकमेव विक्रमोर्वशीयं न श्रोतव्यमित्यपि कश्चित् ।

धीरात्वम्:- प्रियं सोत्प्रासवन्नोत्तया मध्या धीरा दहेदुपा ।
(सोत्प्रासम् साक्षेपम् ।)

कलहान्तरितात्वम्:- चाटुकारमपि प्राणनायं रोपादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥

उद्दीपनविभावाश्च मलयानिलमाकन्दमुकुलवर्षासमयप्रभृतयः—

यदुक्तम्:- तत्र स्यादनुपङ्गं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।
लताकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृति ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥

अनुभावाश्च परस्परसंवादाक्षिविक्षेपादयः सम्भो वैचष्यं च—

भ्रुविक्षेपकटाक्षोदिरनुभावः प्रकीर्तितः ।

सात्त्विकाः— हासपुलकादयः सात्त्विकाः ।

अत्र व्यभिचारिणस्तु आवेगौत्सुक्योन्मादचिन्तादयः ।

आवेगः सम्भ्रमो मतः । औत्सुक्यं हि:-

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्तापत्तरास्तेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् ॥

उन्मादः— चित्तसम्भोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
अस्थानद्वासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥

चिन्ता— ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

अत्र रतिः स्थायी भावः ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

(आस्वादाङ्कुरस्योऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥

तत्र शृङ्गारस्य स्थायी भावो रतिः “रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्” ।

(प्रवणायितं हि जलमिव सरलं सत्त्वभावतः प्रवृत्तमिव स्थितम्)

सम्भोगः शृङ्गारोऽङ्गी रसः ।

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदः तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार उच्यते ॥

(अयं च श्यामवर्णा विष्णुदेवतः कीर्तितः ।)

सम्भोगत्वम्:- दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनी ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ॥

(अङ्गी प्रधानम् ।)

परञ्चात्र हास्यविप्रलम्भादयोऽङ्गरसाः ।

अत्र हि सम्भोगस्य चमत्कारकारित्वात् विप्रलम्भो निपुणैर्दीयते—यदुक्तम् “न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते” इति । विप्रलम्भो हि—यत्र तु रतिः प्रकृत्यानानीदमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

तत्र इह साक्षादर्शनाद् पूर्वरागः “श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संहृदरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तो पूर्वरागः स उच्यते ।” तत्र च रागस्य सप्त दशाः प्रोक्ताः—
अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिः, गुणकथनोद्वेगसंप्रलापश्चोन्मादः.....इति ।

अत्र च पूर्वरागे मञ्जिष्ठो रागः—

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तद्यन्नापैत्यतिशोभते ।

इन्दुमत्या यथाजस्य दमयन्त्या नलस्य वा ॥

तत्र च “विप्रलम्भः पुनरपि प्रवासाख्यः शापजन्यः संभ्रमेण च ।
प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमादिति ॥”

अत्र चतुर्थेऽङ्के उर्वर्या सह विहरता पुरुरवसा उदयवती नाम विद्याधरकन्यका
क्षणं दृष्ट्वा, तत्कुपिता उर्वर्यो मित्रावरुणशापाच्च हतविवेकः कुमारवर्नं प्रविष्टा अतः
अत्र संभ्रमाच्च शापाच्च प्रवास इति । अत्र दिव्यः संभ्रमः तेन जातः प्रवासः । यथा
“दिव्यनाभसमानुष्योत्पातजात् सम्भ्रमाग्निधा” इति । कचन हासश्चाङ्गरसः—“विहृ-
ताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुतुकाद्भवेत् । हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवत”
विदूषकादिभिः सहार्यैः सार्धं हासः ।

रीतिः पाञ्चालीः—

/ पदसङ्घटनं रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्—उपरर्त्ता रसादीनाम् ।

पाञ्चाली—वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः । समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥

द्वयो वैदभोगौष्ठ्योः भिन्नैः वर्णैरित्यर्थः । आत्यन्तिकौजाः स्वभावतालित्यपूर्णवर्णैः
भिन्नो बन्ध इति ।

गुणो माधुर्योक्त्यः—“रसस्याङ्गित्वमातस्य धर्माः शौर्यादयो यथा । तथा गुणा” इति ।

माधुर्यं च — / चित्तद्रवीभावमयोल्हादो माधुर्यमुच्यते ।

तत्र वर्णास्तु —“मूर्ध्नि वर्गान्त्ववर्णेन युक्ताष्टठडडान् विना ।

रणी लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ।

एतादृशा वर्णाः माधुर्यव्यप्रनायापेक्ष्यन्ते इत्यर्थः ।

|| “अष्टतिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥ इति ।

प्रस्तावना प्रयोगातिशयाख्याः—

चित्रैः कार्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयम् नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥

प्रयोगातिशया—यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

द्विती चित्रलेखा निसृष्टार्था—

कार्यप्रेष्येति द्वितीयाक्षणात् ।

निसृष्टार्थत्वं हि —

उगयोर्भावमुपधीय स्वयं पश्यति चोत्तरम् ।

मुष्टिदं कुरते कार्यं निसृष्टार्था तु सा स्मृता ॥ इति ।

। अभिसरणस्थानं च उद्यानवाटीप्रभृतिकं यदुक्तम्—

“क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।

। माऽऽलपच्च द्मशानं च नद्यादीना तटी तथा” इत्यादयः ।

वृत्तिश्चात्र कैशिकी—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुन ।

.....सर्वनायस्य मातृमा ॥ इति धनञ्जय ।

कैशिकीलक्षणं यथा भरतः—

या शृङ्गणेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता ॥

नान्दी चात्र द्वादशपदा पत्रावली ।

आर्त्तविचनसयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।

देवद्विजनुपादीना तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैर्युतेति ॥

“यत्र बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुन । श्लेघेण वा समासोक्त्या नाम्ना पत्रा-
वली तु सा ॥”

। संक्षेपेण तु—

नायकश्चात्र पुरुषश्च शठो धीरोदात्तः, रक्ताभिसारिका दिव्या साधारण्युर्वशी,
कलहान्तरिता मध्या धीरा स्वकीयौशीनरी च नायिके आलम्बनविभावा । मलय-
निलचूतमुकुलदय उद्दीपनविभावा । परस्परसवादाक्षिविक्षेपादयश्चानुभावा ।
आवेगौत्सुन्यचिन्तादयो व्यभिचारिण । रति स्थायी । स्तम्भवैवर्ण्यादयः सात्विका,
सम्भोगशृङ्गारोऽङ्गी, हास्यविप्रलम्भादयोऽङ्गरसा । विदूषकादयः सहाया, रीति
पाद्याली, गुणो माधुर्याख्य, प्रस्तावना प्रयोगातिशयारया, दूती चित्रलेखा
निसृष्टार्था, अभिसरणस्थानं उद्यानवाटी, माजिष्ठो राग, कैशिकी वृत्ति, द्वादशपदा
पत्रावलीसमाख्या नान्दी । ऋष्याशक्तित्मं सरतवाक्यम् ।

॥ इति ॥

तदयं सङ्गदृष्टोक्तः—

धीरोदात्तः शठोऽपि द्विजपतिकुलजो नायको विक्रमाख्यो

वेदया दिव्याभिसारिण्यनुगतहृदया नायिकानोर्वशी च ।

सम्भोगाख्यो रसोऽङ्गी पुनरपररसो विप्रलम्भश्च हास्य

पाद्याली नाम रीतिर्भुवननिरुपमो माधुरीसान्द्रबन्ध ॥ * ॥

अथ वा—

धीरोदात्तशठोऽप्युदारमतिमाञ्जिता नृपो विक्रमो

दिव्योर्वश्यभिसारिणाऽतिरुचिरा साधारणी नायिका ।

सम्भोगोऽङ्गिरसश्च हास्यविरहावज्ञे रसो त्रोटके

पाद्याली किल रीतिरत्र मधुरो बन्ध कवेर्विश्रुतः ॥

पात्राणां स्वभाववर्णना ।

तत्रभवान् पुरुरवाः—

अयं हि सकलसामन्तमौलिमणिरजितपादपीठो विरक्षणगुणगणैरुभाजनो निखिल-
देवतारूपस्वरूप सकलकलोऽपि अविकल्मषि अमित्रजिदपि मित्रचेता, विचारवान्
अपि चारदृष्टि, उपतिरपि कलत्रवद्भ, आयतलोचनोऽपि सूक्ष्मदर्शन,
नलपृथुप्रभोऽप्यनलपृथुप्रभ, समित्सबन्धस्फुरितप्रतापोऽपि अकृशानुभावोपेत,
पृथ्वीमय इव स्थैर्यं, सवित्रमय इव तेजसि, भारतीमय इव वचसि, लक्ष्मीमय इव
सोन्दर्यं, सुधामय इव माधुर्यं, सर्वकालमुर्व्या भुवद्भतया भ्राजित शत्रुघ्नोऽपि
विश्रुतसीति सार्वभौम सन्ततपराक्रमो विक्रमो नाम सोमवशीयो राजा रसक्षिधे-
ऽस्मिन् काव्ये तत्रभवता कविवरेण्येन नायकीकृत । तस्य सूर्योपस्थाननिवृत्तेतिपदेन
धर्मधुरन्धरत्वं, सत्यसन्धत्वम्, वीरत्वम्, “तेन हि मुच्यता विषाद”
इत्यनेन स्ववीर्यविश्वस्तव “उपस्थितसाम्परायो महेन्द्रोऽपि मध्यमलोकात्सबहुमान-
मानाद्य तमेव विबुधविजयाय सेनामुखे नियुक्ते” इति मेनकावाक्येन, ‘अस्माक
चाय सायुगीन सहाय’ इति महेन्द्रवाक्येन इन्द्रसदृशपराक्रमशालित्वम्,
महेन्द्रसखित्वम्, “निलोकरक्षी महिना हि वज्रिण” इत्यनेन निरमिमानी-
त्वम्, “मन्दारकुसुमदाम्ना गुह्यस्या सूच्यते हृदयसम्प” मुहुर्दृष्टतामध्ये परि-
णाहवतो पयोधरयो तथा चागामिना “स्थाने खलु नारायणशृपिं विलोभयन्त्य
तदूर्ध्वमवामिमा प्रेक्ष्य व्रीडिता” इति अनेन पद्येन “अस्या सर्गविधावि”ति पद्येन
च सहृदयत्वम्, प्रेमाङ्कुराङ्कुरितचित्तत्वम्, “चित्ररथसंदेशेन महेन्द्रोप
कारित्वम् “ननु वज्रिण एव वीर्यमेतदित्यनेन विनयित्वम्, “आ लोमान्तात्
प्रतिहततमोवृत्तिरासा प्रबाना तु योयोगस्तव च सवितुश्चाधिकारो मतो न” इति
वैतादिकवाक्येन सूर्योपमत्वम्, ‘विविचादते नान्यदुत्सुकस्य शरणमित्यनेन
गाढप्रेमवत्त्वम्, “प्रतिगृहीत ब्राह्मणवचनमित्यनेन’ विप्रपूजकत्वम्,
‘तुल्यानुरागपिशुन ललितार्थबन्ध पत्रे निवेदिता । राजा भूजपत्र उवशा-
ना तत्कृते व्यप्रे तु राजनि तत्तत्र तसी प्रयच्छती त
मृश हेपयति । पश्चाच्च राजान विहाय सा गता, तेन तस्या मानिनीत्व प्रकाशि
तम् । पुनश्च ‘आर्यपुत्र पुरस्सह्य कोऽपि प्रतविशेषो भया सम्पादनीय तक्षण
मुपरोध सद्यताम्, तथा च या नारी कामयते आर्यपुत्रस्तथा सहाप्रतिवधेन
वर्तितव्यमि”ति प्रतग्रहणेन च साक्षेपपरिभाषणगर्भं स्वीय व्यवहारे प्रकाशयती
अते राज्ञ तस्या मृगतृष्णिवाया पराशुसूत्रमशक्य वीक्षन्ती तथैव तस्य कुशल
प्रार्थयती सती सा विविचवास्मात्रितवती ॥

विदूषक —

दृश्यते हि विविधेषु ससृतेषु रूपकेषु हास्यरसोद्दीपक वाचाल अप्रतिहत-
बुद्धि अद्भुतप्रतिभोद्भासितघी नर्मरससचिव द्विजातिप्रवीणो भोजनप्रिय आहृत-
रूपकेषु इव (clown) विदूषकारेण पात्रविशेष । तस्य राज्ञ सह वयस्स्वभाव-
वि. प्र ३

मानुषीविलक्षणा साधारण्यपि प्रथमसन्दर्शनावसरे एव तस्मिन् शीलशालिनि विक्र-
मवति पार्थिवे सुतरा दृढं लभेति सहृदयधारेयाणां मनांसि दुष्यन्तशकुन्तल्यो
प्रथमप्रेमप्रसरापेक्षया भृशं समाजयतीति निर्विवादम् । शाकुन्तले पूर्वरागसमये
कविचरेण न किञ्चिदपीत्य प्रतिपादित येनैतादृशी प्रणयगम्भीरता नायक्यो प्रका-
शिता स्याद्येह “दृढं लभ्या न मोचयितुं शक्या एकावलीति” सहाससहचरी-
वचनस्य “सर्तव्यं सखिद वचनमिति” हृदयभावोद्बोधक उत्तरवाक्य दृढप्रणयता-
शालित्वं व्यनक्ति । भुक्तदिव्योपभोगाया कस्याश्चन साधारण्या दिव्याङ्गनाया
मानवपदं भजमाने राजनि गूढप्रणयप्रसरस्यावश्यमेवाधिकृतया मनोहारित्वमनुभव-
वीर्यं सचेतसामवतरति । अत्र च प्रथमपरिचय एव राज्ञो महेन्द्रसदृशानुभाववत्त्वं
उर्वर्या परमासक्तिं गमयति । पुनश्च राज्ञ उर्वशीप्रतिगमनानन्तरं या तान्तदशा सा
शकुन्तलानुकुमारकुमारीभावापहारकस्य दुष्यन्तस्य स्वकृतकर्मविस्मरणपरायणस्यापे-
क्षया निगूढप्रणयवत्तरत्वं व्यञ्जयन्ती रसज्ञराखादन प्रभूतमुपस्फुरेति । पुनश्च गृहीत-
नेपथ्याया नायिकाया पुरुरवोविषयक प्रेम महेन्द्रतभायामपि विस्मृतात्मदेशकाला-
यवस्थाबोधक प्रकाशयन्त्या लब्धशापाया स्वहृदयहारिणा नायकेन सह तस्या-
समागमकारकं शापमभिनिवेशयन् महाकवि दुष्यन्तशकुन्तल्यो विप्रयोगकारिण-
शापस्य सघटनापेक्षयाधिकमेव काव्यकलाकुशलत्वं स्वीयं गमयति । “विप्रयोग-
विना न रतिं पुष्टिमश्नुते” इति राद्धान्तमनुरुध्य कवीशेनेह तुरीयाऽङ्के करुण-
भावतरुं भृशं सिञ्चता, नायकस्यानुवर्तमानं नायिकागतानवच्छिन्नस्पृतिसन्ततिप्ररोहेण
त फलवयता, तदीयगवेषणपरायणस्य राज्ञ प्रतिपदस्खलनचारुरूपं चेतनाचेतना-
विवेकनिबन्धनैर्गिरिमयूरसारसादिभ्यः प्रेयसीसन्दर्शनप्रार्थनैरुन्मेष्य तमेव भावतरुं
कुसुमितं विदधताऽनुपममेघनगना स्वभाववर्णनसन्दानितं भगवता सोमेनोद्भावि-
तसङ्गमनीयमणियोनेन तयो इमिति संयोगं कारयता प्रमातृणा अमन्दानन्दाभि-
नन्दनरूपया फलसम्पदा स एव योजितः । चरमाङ्के च नारदमुनिसमागमनयावाप्ति-
यावज्जीवप्रेयसीसयोगलभाद्यभिमतं सर्वं समवायेनैव सङ्गमप्य स्वतरूपेणापि त्रोट-
केन तथा सामाजिकान् कविः समाचरति यथा कदापि महागरिममताऽपि काव्य-
प्रवधेनामुलभं जायत इति कविभूषामणेरनुपमलेखनी सौहार्दहृदया कवितासुमन-
स्ततिरियं तवीव सुकुमारा केया सुमनसा चेतासि न द्रावयतीति कविताकमलिनी-
समुपभोगभाग्यभाचो मधुरसत्तन्मृगा एवात्र प्रमाणम् ॥

नाटकीयचस्तूङ्गमः ।

तत्रभवान् नरपतिचक्रवृडामणिं प्रतिष्ठानाधीशं पुरुरवा मनुना सार्धमादौ
ऋग्वेदे भगवतः अग्ने मित्रत्वेन सुकृतनाम्ना समारयात् । तस्य देवाङ्गनाया-
सुर्वर्या प्रणयः, पुनः सम्मेलनाय चाभ्ययनम् वाणतम् । (ऋक्- १०-१५)
तत्रैव पञ्चनवतितमेऽष्टादशे सूक्ते देवास्वमित्रया पुनः इति सम्बोध्य स्वर्गं लोकेऽ-
नन्तमुखावाप्तये, तथा चाप्सरसां समागमाय यज्ञैर्भावयितुं प्रेरयामासुः । शतपथब्रा-
ह्मणेऽपि अयमेवार्थः प्रतिपादितः ।

यथा वेदे “ऐलोर्वशीतिहासोऽत्र वैशाख्यं प्रवर्ण्यते । मिश्रश्च वरुणश्चोमी
 दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् । रेतः सिषिचतुः सद्यस्तःकुंभे यदधुन्वदा । तां शतवन्तीं
 मनुजभोग्या भूमौ भवेति तौ । अत्रान्तर इलो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । मृगयां
 संचरन् साधो देवीमोदं विवेश ह । यत्र देवं गिरिसुता सर्वभोवैरतोपयत् । अत्रा-
 विदन् पुमान् स्त्रीं स्नादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् । स्त्री भूत्वा प्रीडितः सोऽगात् शरणं
 शिवमम्रसा । इयं प्रसाचनां राजन्नि युक्तः सन्भुना नृपः । जगाम शरणं देवीं
 आत्मन पुस्तवसिद्धये । अमरोत्सा नृपं देवीं प्रप्तासात्प्राप्तपुस्तवकम् । तत्र वदामि
 स्त्रीकले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अमरोभ्यो विनिष्टां तामिलां सङ्गतवान् मुदा । तदे-
 त्यया सोमपुत्राज्जातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशी तु चक्रमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ।
 तन्यादन्यत्र नम्र त्वा दृष्ट्वा यामि यथागतम् । सुताचुरणस्यै त्वय समीपं वुरु मे
 द्रुतम् । इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् । चतुरन्दे गते रात्रौ देवैरुपक-
 द्वयं । हत तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नम्र एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्सेवं
 जन्मस्यै नृपः । विद्युता दक्षितोऽस्यै स नम्र एव पुरुरवाः । अथ सा दृष्टसमया
 मुर्वशी तु दिवं ययौ । तत उन्मत्तम्राजा दिदृक्षुन्वामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेपण तीरे
 सरसो मानसस्य ताम् । विहरन्तीमप्सरोग्भिः सहापश्यत्पुरुरवाः । पुनः स चक्रमे
 भोक्तुमुर्वशीं च पुरुरवाः । सास्रं सापश्यदुत्तवा च प्रत्याचष्ट प्रजेति तम् । इत्युर्वशील-
 सवादमिममेषोप्यसूचयत् ॥” (Sayan's Introduction to Rgveda).

अत्र च वाजसनेयस्म-उर्वशी ह्याप्सराः पुरुरवसमैलं चक्रमे तश्च हविन्दमानो-
 वाच त्रिः स्म माहो वेतसेन दडेन हतादकामा स्म मा निपशसै मा स्म त्वा नम्रं
 दर्शमेप वै नः स्त्रीणा उपचार इति । साहास्मिन् ज्योगुवाग्यापि हास्माद्गर्भिण्या स
 तावन् ज्योग्यासिञ्जुवात् । तनो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्व-
 वात्सीदुपजानीत यथेय पुनरागच्छेदिति । तस्यै हविर्द्वयुरराणाश्रमे उपबद्धास । ततो
 ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेधु । सा होवाचावीर इव यत मे जन इव पुनं हर-
 न्तीति । द्वितीयं प्रमेधुः साय तथैवोवाचायहायनीक्षां चक्रे कथं नु तदवीरं कथम-
 जनश्च स्यादनाहश्च स्यामिति । स नम्र एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वास पर्यचा-
 स्यत । ततो ह गन्धर्वाः मिथुनं जनयाश्चक्रुस्तं यथा दिवैव नम्रं ददर्श ततो हैवेयं
 तिरोदभूव । पुनरैनमीलेत्तिरोभूताश्च स आप्याजल्पन् वुरुक्षेत्रश्च समया चचार-
 न्यतः । इक्षेति विततती तस्यैहाप्यन्तेन धनाज तद्धता अप्सरस आतयो भूत्वा परि-
 पुष्टविरे । तश्च हेयं ज्ञात्वोवाचार्यं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति । ता होचु-
 स्तस्मै वा आविरसामेति । तथेति तस्यै हविरामुक्ताश्च हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद ह्ये
 जाये मनसा इति ॥ (Sukta 95 (सूक्त-९५)).

तथा च विविधेषु पुराणेषु उर्वशीपुरुरवसोराख्यानम् भिन्नं भिन्नं दीयते ।
 महाभारते त्वादिपर्वे इदमेवोक्तं यत्र पुरुरवाः ब्राह्मणैर्मुक्त्वा गन्धर्वैर्लोमादभिन्नय-
 मानीतवान् । तस्य च पद पुत्रा आसन् ज्येष्ठस्तावदुर्वशीतनय आयुः । न किञ्चिदुक्तं
 तत्र पुरुरवस उर्वश्या सह विप्रयोगो जातो न वेति । श्रीमन्महाभारते पुरुवश-
 र्चर्णने” अदित्या कश्यपादिवत्सान्, विषस्ततो मनुर्मनोरिला । इत्याया पुरुरवाः ।

पुरूरवस आयुः । आयुषो नहुषः । नहुषस्य ययातिरिति (आ. प. ६३) - "पुरूरवास्तत्र पिद्धानिलायां समपद्यत । सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम् । त्रयोदशसमुद्रस्य द्वीपानश्नन् पुरूरवाः । अमानुषैर्वृतः सत्वैर्माणुषः सन्महावशाः ॥ विप्रैः सह विप्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरूरवाः । जहार च स विप्राणां रत्नान्युतः कोशतानपि । सन्त्युत्मारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह । अनुदर्श ततश्चक्रे प्रत्य-
गृह्णाच्च चाप्यसौ । ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः सद्यः शप्तो व्यनश्यत । लोभान्वितो बल-
मदाक्षष्टसंज्ञो नराधिपः । स हि गन्धर्वलोकस्थानुर्वस्या सहितो विराट् । आनिनाय
क्रियार्थेऽमीन् यथावद्विदितां स्त्रिया । पट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धोमानमावसुः ।
ददायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुता इति ॥ (आ. प. ६९).

किन्तु विष्णुपुराणे कथेयं स्पष्टतया प्रतिपादिता-यथा मैत्रेय उवाच-सूर्यस्य
वंश्या भगवन् कथिता भवता मम । सोमस्याप्यखिलान् वंश्यान् श्रोतुमिच्छामि
पार्थिवान् । कीर्त्यते स्थिरकीर्तीनां येषामद्यापि सन्ततिः । प्रसादसुमुखस्तान्मे ब्रह्म-
ज्ञाख्यातुमर्हसि । पराक्षर उवाच-श्रूयतां मुनिशार्दूल वंशः प्रथिततेजसः ।
सोमस्यानुक्रमत्ख्याता यत्रोर्वीपतयोऽभवन् । अयं हि वंशोऽतिवलपराक्रमद्युतिशीलः
चेष्टावद्भिरतिगुणान्वितैर्नहुषययातिकर्तवीर्यार्जुनादिभिर्भूपालैरलङ्कृतः तमहं कथ-
यामि श्रूयताम् । अखिलजगत्सृष्टुर्भगवतो नारायणस्य नाभिसरोजसमुद्भवाब्ज-
योनेर्ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिः । अत्रेः सोमः । तं च भगवानब्जयोनिः अशेषौषधिविद्विज-
नक्षत्राणामाधिपत्येऽभ्यपेक्षयत् । स च राजसूयमकरोत् । तत्प्रभावाद्स्युत्कृष्टाधिपत्या-
धिष्ठातृत्वाच्चैनं मद आविवेश । मदावलेपाच्च सकलदेवगुरोः बृहस्पतेस्तारां नाम पत्नीं
जहार । बहुशश्च बृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानस्सकलैश्च देवर्षिभि-
र्याच्यमानोऽपि न मुमोच । तस्य चन्द्रस्य च बृहस्पतेर्द्वैपादुशनाः पार्थिवग्राहोऽभूत् ।
अंगिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्ददौ बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत् । यतश्चोशनः
ततो जम्बुज्मायाः समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्तमुदमं चक्रुः । बृहस्पते-
रपि सकलदेवसैन्ययुतः सहायैः शक्रोऽभवत् । एवं च तयोरतीवोप्रसंगमस्तारा-
निमित्तस्वारक्षमयो नामाभूत् । ततश्च तमस्तदाप्राण्यसुरेषु रघुरोगमा देवाः, देवेषु
चाशेषदानवा मुमुक्षुः । एवं देवामुराहवसंशोभमुन्मथहृदयम् अशेषमेव जगद्ब्रह्माणं
शरणं जगाम । ततश्च भगवानब्जयोनिरप्युशनसं शंकरममुरान्देयांश्च निवार्य बृह-
स्पतये तारामदापयत् । तां चातःप्रसवामपलोपय बृहस्पतिरप्याह । नैष मम क्षेत्रे
भयत्याऽन्यस्य मुनो धार्यस्समुत्सृजेनमलमलमतिघातार्थेनेति । सा च तेनैवमुक्तातिपति-
मता भर्तृयचनानन्तरं तमिपीवास्तुभवे गर्भमुत्सर्ज । स चोरसृष्टमात्र एवातिसेजसा
देवानां तेजास्याचिक्षेप । बृहस्पतिमिदं च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभिलाषी
रष्ट्रा देवास्समुत्पलसन्देहास्सारं पप्रच्छुः । सत्त्वं कथयास्माकमतिमुभगे सोमस्या-
थवा बृहस्पतेरप्यं पुन इति । एवं तैरक्षा सा तारा हिया किञ्चिन्नोषाच बहुशोप्य-
मिहिता यदाशीं देवेभ्यो नाचक्षे ततस्तु कुमारसां शत्रुमुद्यतः प्राह । दुष्टेभ्य
कम्पान्मम सत्त्वं नाख्याति । अथैव ते म्यलीकलज्जावत्यास्तया शास्त्रिमहं करोमि
यथा च नैषमस्याप्यतिमन्परयचना भविष्यतीति । अथाह भगवान् पितामहः तं

कुमार सन्निवार्य स्वयमपृच्छता ताराम् । कथं वत्से कस्यायमात्मज सोमस्य वा
 बृहस्पतेर्वा इत्युक्त्वा लज्जमानाह सोमस्येति । ततः प्रस्फुरदुच्छ्वसितामलकपोलकान्ति
 भगवानुडुपति कुमारमालिङ्ग्य साधु साधु वत्स प्राशोऽसीति बुध इति तस्य च
 नाम चक्रे । तदारण्यातमेवैतन् स च यथेलायामात्मज पुरुरवस उत्पादयामास ।
 पुरुरवास्त्वतिदानशीलोऽतियज्वातिवेत्तस्वी य सत्यवादिनमतिरूपस्विने मनस्विन
 मित्रावरुणशापान्मानुषे लोके मयावस्तव्यमिति कृतमतिरुवंशी ददर्श । दृष्टमात्रे च
 तस्मिन्पहाय मानमशेष अपास्य स्वर्गमुखाभिलाष तन्मनस्का भूत्वा तमेवोपतस्थे ।
 सोऽपि च तामतिशयितसम्पन्नलोक्त्रीकान्तिसौकुमार्यलावण्यगतिविलससाहसादि-
 शुणामवगेक्ष्य तदायत्तचित्तवृत्तिर्बभूव । उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्त-
 समस्तान्यप्रयोजनमभूत् । राजा तु प्रागल्भ्यात्तामाह । सुधु त्वामहमभिकामोऽस्मि
 प्रसीदाऽनुरागमुद्रहेत्युक्त्वा लज्जावरुण्डितमुर्वशी त प्राह । भवत्वेव यदि मे
 समयपरिपालन भवान् करोतीत्याख्याते पुनरपि तामाह । आर्याहि मे समय-
 मिति । अथ पृष्ट्वा पुनरप्यब्रवीत् । शयनसमीपे ममोरणकद्वय पुनभूतं
 नापनेयम् । भवाश्च मया न नम्रो दृष्टव्य । घृतमात्रं च ममाहार इति ।
 एवमेवेति भूपतिरप्याह । तया सह स चावनिपतिरलकाया चैत्ररथादिवनेष्वमल-
 पक्षयण्डेषु मानसादिसरस्वतिरमणीयेषु रममाण एकपटिवर्षाप्यनुदिनप्रवर्धमान-
 प्रमोदोऽनयत् । उर्वशी च तदुपभोगात्प्रतिदिनप्रवर्धमानानुरागा अमरलोकवासेऽपि
 न स्पृहा चकार । विना चोर्वस्या सुरलोकोऽप्सरसा सिद्धगन्धर्वाणां च नातिरमणी-
 योऽभवत् । ततश्चोर्वशीपुरुरवसोस्तमयविद्विधावसुर्गन्धर्वसमवेतो निशि शयनाभ्या-
 शादेकसुरणक जहार । तस्याकाशे नीयमानस्य उर्वशी शब्दमशृणोत् । एवमुवाच
 च ममानायाया पुत्र केनापहियते क शरणमुपयामीति । तदाकर्ण्य राजा मा नम्र
 देवी वीक्ष्यतीति न ययौ । अयान्यमप्युरणकमादाय गन्धर्वा ययुः । तस्यापहिय-
 माणस्याकर्ण्य शब्दभाकाशे पुनरप्यनायास्यहमभर्तृका कापुरुषाश्रयेत्यार्तराविष्णी
 बभूव । राजाप्यमर्षवशादधकारमेतदिति खड्गमादाय दुष्ट दुष्ट हतोऽसीति व्याहरण-
 भ्यधावत् । तावच्च गन्धर्वैरप्यतीवोज्ज्वला विद्युज्जलिता । तत्प्रभया चोर्वशी राजा-
 नमपगतान्धरं दृष्ट्वा प्रवृत्तसमया तक्षणदेवापकान्ता । परित्यज्य तावप्युरणकौ
 गन्धर्वा सुरलोऽमुपगता । राजा चापि तौ मेपावादायातिदृष्टमना स्वशयनमा-
 यातो नोर्वशी ददर्श । ता चापश्यन् व्यपगतांवर एवोन्मत्तरूपो बभ्राम । कुक्षेत्रे
 चाम्भोजसरस्यन्यानिधतसुभिरप्सरोभिस्तमवेतामुर्वशी ददर्श । ततश्चोन्मत्तरूपो
 जाये । हे तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ, वचसि कपटिके तिष्ठेत्येवमनेकप्रकारं सूक्ष्मवो-
 चत् । आह चोर्वशी । महाराजाश्रमेनाविवेकचेष्टितेन । अन्तर्वैश्यहमन्दाते भव-
 ताग्रागन्तव्य कुमारस्ते अभिष्यति एवमं च निशामह त्वया सह वसामीत्युक्तः
 प्रहृष्ट स्वपुरं जगाम । तासां चाप्सरसामुर्वशी कथयामास । अथ स पुरयोत्कृष्टो
 येनाहमेतावन्तं पाश्चान्नुरागादृष्टमानसा सहोपितेति । एवमुपास्ताधाप्सरस ऊचुः ।
 साधु साध्वस्य रूपमप्यनेन सहान्मक अपि सर्वसत्त्वास्या भवेदिति । अन्दे च पूर्वं
 स राजा तत्रागाम । कुमारं चादुपमसं उर्वशी ददौ । दत्त्वा चैसां निशा येन

राज्ञा सहोषित्वा पथ पुनोत्पत्तये गर्भमवाप । उवाच चैन राजानमस्मत्प्रीत्या महा-
 राजाय सर्वे एव गन्धर्वा वरदास्सवृत्ता त्रियता च वर इति । आह च राजा ।
 विजितसकलरातिरविहतेन्द्रियसामर्थ्यो बन्धुमानमितबलकोशोऽस्मि नान्यदस्माक-
 मुर्वशीसालोक्यात्प्राप्तव्यमस्ति तदहमनया सहोर्वदया काल नेतुमभिलषामीत्युक्ते
 गन्धर्वा राज्ञेऽग्निस्थालीं ददु । ऊचुश्चैन अभिमात्रायानुसारी भूत्वा त्रिधा कृत्वो
 र्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यग्यजेथा ततोऽवश्यमभिलषितमवाप्स्यसीत्युक्त-
 स्तामग्निस्थालीं आदाय जगाम । अन्तरटव्यामचिन्तयत् अहो मेऽतीव मूढता किम-
 हमकरवम् वह्निस्थाली मयैपानीता नोर्वशीति । अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्याज
 स्वपुर च जगाम । व्यतीतेऽर्धरात्रे विनिद्रश्चाचिन्तयत् । ममोर्वशी सालोक्यप्राप्त्यर्थ-
 मग्निस्थाली गन्धर्वैर्दत्ता सा च मयाटव्या परित्यक्ता । तदह तत्र तदाहरणाय
 यास्यामीत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् । शमीगर्भं चाश्वत्थमग्निस्थाली-
 स्थाने दृष्ट्वाऽचिन्तयत् । मयानाग्निस्थाली निक्षिप्ता सा चाश्वत्थदशमीगर्भोऽभूत् ।
 तदेनमेवाहमग्निरूपमादाय स्वपुरमभिगम्यारणिं कृत्वा तदुत्पन्नामेरुपास्तिं वरिष्या-
 मीति । एवमेव स्वपुरमभिगम्यारणिं चकार । तत्रमाण चागुलै कुर्वन् गायत्रीम-
 पठत् पठतश्चाधरसरयान्येवागुग्रन्यरप्यभक्त् । तत्राग्निं निर्मथ्याग्नित्रयमात्रायानु-
 सारी भूत्वा जुहाव । उर्वशीसालोक्य फलमभिसन्धितवान् । तेनैव चाभिविधिना
 बहुविधान् यज्ञानिष्ट्वा गान्धर्वलोकानवाप्योर्वदया सहावियोगमवाप । एकोऽग्निरादा-
 यभक्त् एकेन त्वत्र मन्वतरे त्रेधा प्रवर्तिता ॥ ९४ ॥ (विष्णुपुराणे चतुर्थांशे-
 षष्ठोऽध्यायः) ॥

एवमेव च पद्मपुराणे “इलोदरे च धर्मिष्ठं शुभं पुनर्मजीजनत् । धर्मेण
 पालिता तेन सर्वलोकमयी मही । अश्वमेधशत साग्रमकरोद्य खतेनसा । पुरुरवा
 इति ख्यात सर्वलोकनमस्कृत । हिमवच्छिखरे रम्ये समाराध्य पितामहम् ।
 लोकैर्धर्ममगाद्राजन् सप्तद्वीपपतिस्तदा । केशिप्रभृतयो दैत्यास्तद्रूपत्वं समागता ।
 उर्वशी यस्य पत्नीत्वमगमद्रूपमोहिता । सप्तद्वीपा यमुमती सशैलवनकानना । धर्मेण
 पात्रिता तेन सर्वलोकहितैषिणा । चामरप्रहणा कीर्तिं स्वयं चैवाह्मवाहिका । ब्रह्म-
 प्रसादाद्देवेन्द्रो ददावर्धसर्न तदा । धर्मार्थकामान् धर्मेण समवेतोऽभ्यपालयत् ।
 धर्मार्थकामास्तं द्रष्टुमात्रमु कौतुमान्विता । जिज्ञासवस्तच्चरितं यथ पश्यति न
 समम् । भक्त्या चक्रे सतस्तेषामर्घ्यपाद्यादिकं तथा । अस्तनत्रयमानीय दिव्य वनक-
 भूषणम् । निवेशयाथाकरोत्पूजामीपद्मेऽधिरा पुन । जग्मतुस्तौ च कामार्था-
 वतिकोप नृप प्रति । अर्थं शापमदात्तस्मै लोभास्व नाशमेप्यसि । कामोऽप्याह
 तवो मादो भविता गन्धर्मादने । कुमारवननागल्य नियोगाद्योर्वशीभवात् । धर्मो-
 प्याह चिरायुस्त्व धार्मिकश्च भविष्यसि । सन्ततिस्तव राजेन्द्र यावदाबन्धनतावकम् ।
 शतशो वृद्धिमायाति न नाश भुवि यास्यति । पष्टि वर्षाणि चोन्माद उर्वशीकाम-
 संभव । अचिरादेव भार्यापि वशमेप्यति चाप्सरा । मन्वतरसमग्रं तु एवमेव
 न सशाय । इत्युत्तयान्तर्दधु सर्वे राजा राज्यं तदन्यभूत् । अहं यद्वनि देवेन्द्रं दृष्टु-
 रिति पुरुरवा । कदाचिदारुणं रथं दक्षिणाम्बरचारिणा । सार्धं शत्रेण सोऽपश्यन्

नीयमानमयाम्बरे । केशिना दानवेन्द्रेण चित्रलेखामयोर्वशीम् । तं विनिर्जित्य
 समरे विविधायुधपातनैः । युधपुत्रेण वायव्यमखं मुक्त्वा यशोऽर्थिना । पुरा शकोऽपि
 समरे येन वज्री विनिर्जितः । मित्रत्वमगमतेन प्रादादिन्द्राय चोर्वशीम् । ततः
 प्रमृतिमित्रत्वमगमत्याकशासनः । सर्वलोकातिशयितं पुरुरवसमेव तम् । ग्राह वज्री
 तु सन्तुष्टो नीयतामियमेव च । सा पुरुरवसः प्रीत्य चागायच्चरितं महत् ।
 लक्ष्मीखयंवरं नाम भरतेन प्रवर्तितम् । मेनकां चोर्वशीं रम्भां नृत्यध्वमिति चाऽऽदि-
 शत् । ननर्त सत्यं तत्र लक्ष्मीरूपेण चोर्वशी । सा पुरुरवसं दृष्ट्वा नृत्यन्ती काम-
 मीडिता । विस्मृताऽभिनयं सर्वं यत्पुरातनचोदितम् । शशाप भरतः कोपाद् वियो-
 गात्तस्य भूतले । पद्मपद्माशदब्दानि लताभूता भविष्यति । पुरुरवाः पिशाचत्वं तत्रै-
 वाऽऽप्तो भविष्यति । ततस्त्वमुर्वशी गत्वा भर्तारमकरोच्चिरम् । शापानुभवनान्ते तु
 उर्वशी युधसन्नुना । अजीजनत्सुतानष्टौ । नामतस्त्राश्विवोधत । आयुर्दृढायुर्वश्यायु-
 र्धनायुर्दृतिमान्वष्टुः । दिविजातः सुबाहुश्च सर्वे दिव्यबलौजसः ॥ इत्यादि” (पद्म-
 पुराणे प्रथमे सृष्टिरख्ये यदुवंशकीर्तने द्वादशाध्याये ५१-८७) ॥

(हरितायस्य दिक्पूर्वा विश्रुता कुरुभिः सह । प्रतिष्ठानेऽभिपिच्याथ स पुरुरवसं
 सुतम् । (मत्स्य. १२-१८) अनेन राज्ञः प्रतिष्ठानाधीशत्वं कल्प्यते । तथा च
 मत्स्यपुराणे यत्पात्रे प्रोक्तं तदैवाक्षरशः प्राप्यते । (मत्स्य. २४-१-३३) तथा च
 मात्स्ये पुरुरवसः पूर्वजन्मवृत्तान्तमपि लभ्यते । यथा स पूर्वं मद्रदेशाधिपतिरासीत्
 राज्यभरं च सचिवेषु समारोप्य तपसे हिमाद्रिं जगाम तत्रैरावर्ती नाम नदीं ददर्श ।
 तत्र च तस्य अप्सरसां गणैः सम्मेलनं जातम् । तत्र गन्धर्वाप्सरोग्भिः राज्ञः संवादः,
 तत्र च स्वप्नदर्शनम् इत्यादि सर्वं पुरुरवसः आरयानम् एकादश-द्वादश-चतुर्विंशेषु
 अध्यायेषु तथा च पद्मदशाधिकशतादध्यायात् विशल्यधिकशततमाध्यायपर्यन्तं दत्तम् ।

कथासरित्सागरे च सप्तदशे तरङ्गे—आसीत्पुरुरवा नाम राजा परमवैष्णवः ।
 अभुङ्क्ष्वीन नाकेऽपि यस्याऽप्रतिहता गतिः । भ्रमन्तं नन्दने जातु तं ददर्श किला-
 प्सराः । उर्वशी नाम कामस्य मोहनास्त्रमिवापरम् । दृष्टमात्रेण तेनाभूत्सा तथा
 हृतचेतना । यथा सभयरंभादिसखीचेतां त्यक्म्पयत् । सोऽपि तां वीक्ष्य लाव-
 प्यरसनिर्झरिणीं नृपः । यत्र प्राप परिष्वङ्गुपाकान्तो मुगूर्च्छे तत् । अथादिदेश
 सर्वज्ञो हरिः क्षीराम्बुधिस्थितः । नारदाख्यं मुनिवरं दर्शनार्थमुपागतम् । देवर्षे
 नन्दनोऽनन्वर्तः राजा पुरुरवाः । उर्वशीहृतचित्तः सन् स्थितो विरहनिःसहः ।
 तद्रत्वा मम वाक्येन बोधयित्वा शतक्रतुम् । दापय त्वरितं तस्मै रात्रे तामुर्वशीं मुने ।
 इत्यादिष्टः स हरिणा तथेत्यागत्य नारदः । प्रबोध्य तं तथाभूतं पुरुरवसमप्रवीत् ।
 उत्तिष्ठ त्वत्कृते राजन् प्रहितोऽस्मीह विष्णुना । स हि निर्व्याजभक्तानां नैवापदम-
 पेक्षते । इत्युक्त्वा ध्यावितेनाथ स पुरुरवसा सह । जगाम देवराजस्य निकटं नारदो
 मुनिः । हरेर्निदेशमिन्द्राय निवेद्य प्रणत्यत्मेन । उर्वशीं दापयामास स पुरुरवसे
 ततः । तदभुङ्क्ष्वंशीदानं निर्जवकरं दिवः । उर्वश्यास्तु तदेवासीन्मृतसंजीवनी-
 पथम् । अथाजगाम भूलोकं तामादाय पुरुरवाः । स्वर्गभूदर्शनाश्चर्यमर्पयन्मर्त्यचतु-
 षाम् । ततोऽनपायिनौ द्वौ तावुर्वशी च नृपथ सः । अन्योन्यदृष्टिप्राप्तेन निबद्धा-

विव तस्थुः । एकदा दानवैः साकं प्राप्तयुदेन वज्रिणा । सहायकार्यमाहूतो ययौ
नाक पुरुरवाः । तत्र तस्मिन्दते मायाधरनाम्न्यसुराधिपे । प्रवृत्तस्वर्धधूसार्यं शक्र-
स्याभवदुत्सवः । ततश्च रम्भा नृत्यन्ती आचार्यं तुम्युरौ स्थिते । चलिताभिनयां
दृष्ट्वा जहास स पुरुरवा । जाने दिव्यमिदं नृत्यं किन्त्वं जानासि मानुष । इति
रम्भापि तत्काल सासूर्यं तमभापत । जानेऽहमुर्वशीसज्ञातयद्वेति न तुम्युर ।
सुमहदुरपीलेनामुवाचाप पुरुरवा । तच्छ्रुत्वा तुम्युर कोपात्तस्मै शापमथादिशत् ।
उर्वश्या ते वियोगः स्यादावृष्णाराधनादिति । श्रुतशापश्च गत्वैव तमुर्वरयै पुरुरवाः ।
अकालाशनिपातोऽप्र स्वरुत्तान्तं न्यवेदयत् । ततोऽवस्मान्निपत्यैव निन्ये काप्यपहृत्य सा ।
अदृष्टेस्तेन भूपेन गन्धर्वैर्वशी किल । अवैत्य शापदोषं तं सोऽथ गत्वा पुरुरवाः ।
हरेराराधनं चक्रे ततो बदरिकाश्रमे । उर्वशी तु वियोगार्ता गन्धर्वविषयस्थिता ।
आसीन्मृतेव सुप्तेव लिखितेव विचेतना । आश्चर्यं यन्न सा प्राणै 'शापान्ताशावल-
म्बिनी । मुक्ता विरहदीर्घासु चक्रवाकीव रानिषु । पुरुरवाश्च तपसा तेनाच्युतमतो-
षयत् । तत्प्रसादेन गन्धर्वा मुमुचुस्त्वस्य चोर्वशीम् । शापान्तलब्धया युक्त पुनरप्स-
रसा तथा । दिव्यान्स राजा मुमुजे भोगान् भूतलवर्त्यपि ॥ (कथा. १७-४-३०)

सर विलियम विल्सनमहोदयानां मते तु सर्वमिदं नाटकीयं वस्तु अन्योक्तिपर-
मेवास्तीति कल्पितम् तद्यथा—नायकस्त्वत्र सूर्य. नायिका च उपा विद्यते । कति-
काल उभौ संयुक्तौ भवत पश्चाच्च वियुज्येते । केवल रविरेव नदीकूपतडागतृक्ष-
मर्वतेषु एकाकी परिभ्रमति पश्चाच्च दिनावसाने उपसा संयुक्तौ भवतीति ॥

एवञ्च ऋग्वेदपञ्चविंशतस्यपुराणबृहत्कथादिविविधानां ग्रन्थानामालोचनेन
स्फुटतयेदमवभासते यत् अस्य श्रोटकस्य कथाप्रबन्ध पुरातनः सन् विद्वत्सु
प्रतिद्ध एवास्ते । तथा चैतेषां ग्रन्थानां परिशीलनेन सिद्धमेवेदं यत् पुरुरवा. नाम
क्षेत्र चन्द्रवंशीयो राजा बभूव । तस्य प्रतिष्ठानाख्या नगरी राजधानी । स परम-
धार्मिक अच्युतचरणसेवापरायणश्च अभूत् । तस्य इन्द्रेण सह महत्तारम्भम् । तत्रेन्द्र-
सभाया प्रत्यह गच्छता राज्ञोर्वशी दृष्टा । तत्र पारस्परिकावलोकनेनोभावपि कामस्य
वश्यता प्राप्तौ । ततो महेन्द्रप्रसादात् उर्वशी राज्ञा लब्धा । पश्चात्केनापि कारणेन,
कस्यापि शापेन, उक्त नम्रदर्शनेन तयोर्वियोगः सजात । पश्चात् उभयो विरहवे-
दनाखिन्नत्वात्, देवतानां प्रसादात् संयोगः सजात । तेनाजन्मसुखेनोभाभ्यामेव
मृथिव्या कालो यापित । उर्वशीगर्भसम्भूता राज्ञ अष्टौ पुत्रा आसन् । तेषु
ज्येष्ठ आयुर्नाम । पुरुरवसोऽनन्तरं स एव राज्येऽभिषिक्त इति एतावान् कथाशः
सर्वत्र सामान्य । यद्यप्येतावत् कथावस्तु समानतया सर्वत्र लभ्यते तथापि कवी-
न्द्रेण कालिदासेन अस्यैव वस्तुन नाटकोपयोगित्व, सहृदयहृदयात्हादकत्व, कविता-
न्वातुरीनिधित्वम् सर्वाङ्गसुन्दरत्वं यथा सम्पद्येत तथा किञ्चित् परिवर्तन स्थाने
स्थाने कृतम् । तत्र प्राधान्येन वक्ष्यमाणा कतिचित् विपर्ययाशा अधस्तादीयन्ते ।

(१) आदौ राजा सूर्योपस्थानभिरुत्तैस्यैव आक्रन्दनाकर्णनेन समाकृष्टस्य,
केशिना हृतया तेन च समुद्धृतया उर्वश्या संयोगः सजात । पुराणेषु तावत्
कश्चिदिदमभावात्, कश्चिन्नन्दनवने तयोःसंयोगो जात इत्युपनिबद्धम् ॥

(२) राज्ञः औशीनर्या सह उर्वशीप्रेम्णः अर्वागेव उद्वाहः । पुराणादिषु औशीनरी राज्ञः पद्मभिषिक्ता महिषीति कुत्रापि न दृश्यते । हरिवंशे तु राज्ञः उर्वशी एव अनन्या प्रणयिनी बभूवेति प्रोक्तम् । यद्यपि महामारते आदिपर्व (१०६।२२) “उशीनरस्य राजपैः सत्यसन्धस्य धीमतः । दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा” इति प्रोक्तम् तथापि तस्याः पुरुरवसा विवाहसम्बन्धोऽभूदिति न पुनर्चिद्भ्यते । अस्मिन् रूपके राज्ञे औशीनर्या कृतया अभ्यसूयया द्वितीयतृतीयाङ्कयोः नाट्यवस्तु परमुपस्कृतम् । इदन्तु कवेः प्रतिभोरिथतमेव प्रतिभाति ।

(३) उर्वश्यै शापोऽन भरतेन दत्तः तथा च पुराणेषु कचन भरतेन कचन तुम्बुरुणा, कचन मित्रावरुणाभ्यामिति कथितम् ।

(४) पुराणेषु उर्वस्या वियुक्ते राजनि कचन हरेणा, कचिद्वन्धर्वैरनुग्रहः कृत इति दृश्यते किन्त्वत्र महेन्द्रेणेति लभ्यते ।

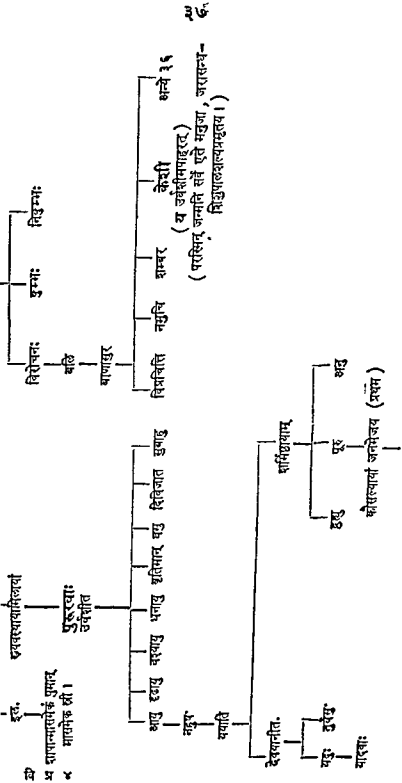
(५) क्वचित् उर्वशीपुरुरवसोः सालोक्यावधि । आवल्लहीनदर्शनं उद्दिष्टा, अन्यत्र च केवलं गन्धर्वैर्हरणमेव, किन्त्वत्र आकुमारमुखदर्शनमुक्ता ।

(६) राज्ञश्च पुराणेषु पिशाचत्वं उर्वस्या लतात्वं यद्यपि प्रतिपादितम् तथापि तयोः पुनर्मेलन सङ्गममणियोगेन जातमिति न क्वापि लभ्यते ।

(७) तथा च कुमारस्य सत्यवतीहस्ते निक्षेपः, सङ्गममणि हरतः शुभ्रस्य तेन वधः, तस्माच्च च्यवनस्य सत्यवत्यै निक्षेपनिर्यातनायादेशः, सर्वमिदं कविप्रौढोक्ति-सिद्ध नवीनमेवास्ति ।

(८) तथा च पुराणेषु राज्ञा उर्वस्याः मर्त्यलोके अनयनम् प्रतिपादितम्, न तु तस्याभिसारिकात्वम् ।

(९) अपि च पुराणेषु राजानं चरमावस्थायाम् प्रियतमाविश्लेषव्यथादूनमेवानावधीकृत्य कथा समाप्तिमाप्ता किन्तु भारतीयसद्दया एतादृशं शोःपरिणामिनं दृश्यकाव्यं प्रेक्षितुमभ्यस्ता न सन्ति, इत्येवमुद्दिश्य कविना इयमापत्तिः समुद्भूता । कुमारस्यायुपो मुखदर्शनान्तर भाविनं विप्रयोगं परिहाय कुमार राज्येऽभिषिच्य चनगमनाय कृतधियं राजानं महेन्द्रसन्देशं श्रावयितुं नारदस्य प्रवेश कविनाकारि । तत्र च काव्यमिदं मुखपर्यवसायिनं कर्तुमीदृशानेन कर्त्ता जन्मपर्यन्तमियमुर्वशी स्वत्सहधर्मचारिणी भवत्विति राजानं सुखमयमादेशं निशामयितुं, कुमारस्य यौव-राज्येऽभिषेकाय, नायकयोरीप्सितसम्पादनाय, भरतशास्त्रस्यान्तिमस्य कथनाय च नारदप्रवेशं विधाय मुजनमानसप्रमोदजनकं सर्वं सुखं सम्पादितम् तत्रभवता यद्विप्रौढेन स्वीयनाटकीयकलाकौशलप्रावीण्येनेति ।

(जनमेजय)

— सुनन्दायां प्राचीन्वान्

— आत्मक्यां शय्याति

त्रिराहो दुहितरि वराह्या अहंयातिः

— भानुमत्या सार्वभौम

— कैकय्यां सुन्दरायां जयत्सेन

— सुभवायां अपराचीन

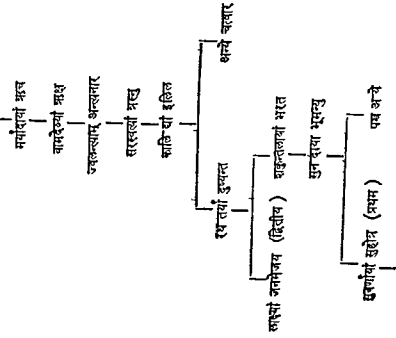
— मर्यादायां अरिह

— खल्वाङ्ग्यां महाभौम

— सुयज्ञायां अयुतानयी

— भासाया अक्रोधन

— कण्डूत देवातिथि

(सुहोत्र)

जयन्त्यां हस्ती (यो दक्षिणापुरं निर्मितवान्)

यशोदाया विकुञ्ज

मुन्दराया अजमीढ

कैकेया	नागाया	गान्धार्या	विमलाया	ऋक्षार्या
--------	--------	------------	---------	-----------

२३९९ पुना

सवर्ण

तपत्या दुरु

शुभाङ्गया विदूरथ

सप्रियाया अनश्वान्

अमृताया परीक्षित

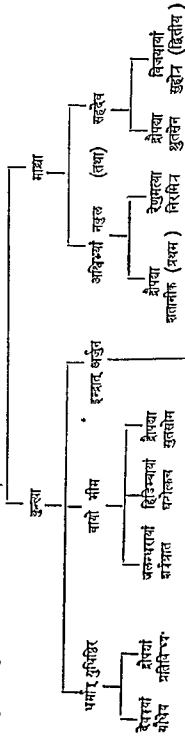
(तण्ड)

(पाण्ड)

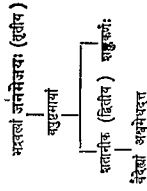
(विदुर)

गान्धर्व्या १०० पुना तत्र प्रधाना
दुष्यभन दुरसासन विक्रम चित्रसेन

देवस्य पारसव्या नैके पुना

द्रौप्या सुभद्राया उल्लव्या चित्राङ्गदाया
श्रुतकीर्ति अभिमन्यु इराधान बभ्रुवाहन
उत्तरायाम् परीक्षित

इत्येय पुरोवंशस्तु पाण्डवानो च कीर्तितः ।
पुरोवंशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

॥ श्रीः ॥

तत्रभवान् कविः ।

सर्वो हि लोको जगत्सिन् परममात्मन पुरुषार्थं सुखमेव मन्वानस्तदधि-
गमाय बहुशो यतमानस्तद्विरोधिनो दुःखस्य प्रहाणोपायं विस्मरणहेतुं वा कश्चिद्बुधं
भुवं वामयतेतराम् । स च दुर्लभ एव प्रायः, तस्मिन्नाधिगतेऽपि शास्त्रेभ्यो नूनं
स दुर्घट एवात मुकुमारशेमुषीणा निवृत्तिपरावृत्तानां निवृत्तिवृत्तीनां जनानां
कृतेऽमन्दानन्दसन्दोहशालिनोऽपहसितमृद्वीकामधुमधुरिमकाव्याकूपारावगाहनादृते ।
नान्यद्वचिरतर साधन भुवि विद्यत इति विश्वजनीना प्रतीति यदेवावितथमभाणि
भट्टमम्मटे -

“नियतिकृतनियमरहितां हादैकमयीमनन्यपरतन्त्रा ।

नवरसरत्निरा निर्मितमादधती भारती कवेर्जयति ॥”

‘मदुक्तं च राजानकेन

• “धर्मादिसाधनोपाय मुकुमारकमोदित ।

काव्यबन्धोऽभिजाताना हृदयाहादकारकः ॥

चतुर्चर्गफलास्वादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम् ।

काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो विधीयते ॥”

यतो हि नैकविद्याभ्यसनदारुणाम्नायसन्दर्भस्तावदत्यन्तमनोहारिपरिपाटीपटीय
तोऽनणीय कमनीयचमत्कृते काव्याम्बुधे स्पर्धां कश्चित्कथसिदप्यधिरोहतीति
नाकल्पनापि भ्रान्तिरूपैव नून, यतो युक्तमेवाभियुक्तैः प्रयुक्तं वचः -

“कदुकोपधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम् ।

आहायमृतवत्काव्यमविवेकगदापहम् ॥” इति ।

अतः सर्वतो नैकविधदुःखदवदहनदग्धानां विदग्धानां हितं दिव्यं खड्गं भुवि
भव्यं नवरसं काव्यरसायनं यत्समस्ततन्त्रपरमप्यपरतन्त्रतया वरीवर्तते प्रवरवचि-
शालिदासभासभवभूतिप्रभृतिभिः प्रतिभाभास्त्रि कल्पनाकुञ्जपुस्तोक्किलैः सलीलैः
समुद्गायितम् । एतच्च काव्यरसायनं ससेवितं चेत् समस्तैश्चव्यूहव्यूहोहनपुरस्सरं
महान्तमानन्दं जनयतीति न मनागपि सशयत्वं, यतः सर्वासां काव्यव्यापृतीनां
प्रवृत्तिनिमित्तं खलु लोकोत्तरानन्द एव । यत्तु कमाचार्यहेमचन्द्रेण काव्यपीजमुद्गायता
“सद्यो रसास्वादजन्मा निरस्तवेद्यान्तरवद्भासादसदृशी प्रीतिरानन्दः” इति । अयमेव
रसास्वादजनितानन्दः कवीनां प्रथमः प्रवर्तकस्तदनु च काव्याध्ययनेनौपचारिक-
मानुषाधिकं वा फलमुपदेशः स च पुनः कान्तासम्मित एव, नूनं भामहमतेऽपि
काव्यस्य भूयसाथोपदेशदृष्ट्वाच । एवमेव कैश्चन पाश्चात्यैरप्यपदिर्भविष्यद्वि-
मन्यते यत् काव्यस्य प्रवृत्तिहेतुरानन्दमात्रमेव, फलं चानन्दराहृतोपदेशोपलब्धि-
वि. प्र ५

रेव । अस्य च काव्यरसायनस्य प्रादुर्भावे कविगतप्रतिभाया एव शक्तिः सा च नवनवोन्मेषशालिसामर्थ्यं, यदुक्तमभिनवगुप्तपादैः ‘अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा तस्या विशेषरसवैशद्यसौन्दर्यनिर्माणक्षमत्वं प्रतिभावरवम्’ । अमुगेवार्थं पुरस्कुले-
मरसनपण्डितेन दृष्टान्तितं यत्काव्ये किमपि कविभिरद्भुतं वस्तु समुपस्थायते यच्च नमत्कारि विकारि च इष्टपदार्थानां सदपि नवं भास्यत् स्वत एवाभिमुखीकरोति विदुषो यथा खलु द्विरेफः कुमुमसन्धये भ्रमन् किञ्चलान् रघुशन् परागविन्दून्-
ज्जीव्वेन्नपि परागकिञ्चलकव्यतिरिक्तं किञ्चित्तवीनं मधु द्रवति एवमेव महाकवि-
र्जगति नैकानि निसर्गरुचिराणि वस्तुजातान्यवलोक्यन्नवधारयंध समस्ता चाचः
समुद्रावयति निजप्रतिभोलसितमपरमेव रमणीयं मधुमधुरं कामधुरं नवरसमयं
काव्यरसायनम् ।*

यतो यत्किमपि कठोरमरचिरं दृशदिव दरीदृश्यतेऽखिलं तत्कविचन्द्रप्रतिभामरी-
चिभिः स्फुटं शशकान्त इव द्रवतीति विद्वदनुभवः सार्वजनीन एव । यदुक्तमभिजा-
तैर्यदवचिनोति कविराद पाटलान्येव श्वदंष्ट्राभ्योऽपि । यथा वानुभूतं सहृदयैर्यत्
“पापाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलयेति” तादृशं सामर्थ्यं कवयितुः काव्यव्या-
पारस्य, यच्च स्मर्यते “रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं”; श्रूयते च “रसो वै
सः रसः शोवालब्धानन्दी भवतीति” ।

एतादृशोऽयं महामहिमशाली कविरमितप्रभया निजप्रतिभया जगदिदं नव-
मिव विकासयंधकास्त अपर इव विरिश्चिर्या “अपारे काव्यसंसारं कविरेकः प्रजा-
पतिः । यथासौ रोचते विश्वं तत्तथैव प्रवर्तते” इति न्यायात् । एतादृशं कवीनां
बुद्धे तिलकायमानो महारविः कवीन्द्रसार्वभौमः साहसिकानामुपहार इव कविता-
कामिन्या हास इव कालिदासः कविषु मूर्धन्य इव राजत इति विदितचरमेव मुर-
भारसीजुषां समेषामेव विदुषां भारतीतले, लभ्यन्तेऽत्र च महाकवये प्रेक्षावद्भिर्नैकाः
स्तुतिपुष्पमाञ्जलयः समर्पिता यास्त्वधस्तादिग्मात्रोदाहरणायोन्नियन्ते यथा—

‘यरसोच्छिष्टं जगत्तापं’मितिलब्धविरुदेनापि भट्टयाणेन—

“निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥” इति

मुक्तकण्ठमभाणि । गीतगोविन्दमदशनियन्धस्य रचयित्रा जयदेवेनापि रघापिन-
गौरवो विद्वद्रो गोवर्धनमुधीरपि प्रशंसन्ततु महारविमाह—

“साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठरूजितप्रये ।

दिशसमयेऽपि सुदे रनिदीत्याकाशदिशोक्ति”रिति ॥

* In Poetry we say require the miracle: the bee flies among the flowers, and gets mint and marjoram and generates a new product which is not mint nor marjoram but honey... and the poet listens to conversation and beholds all objects in Nature, to give back not them, but a new transcendent whole.

R. W. EMERSON.

अपरश्वाह यत्—

“भासो रामिलसौमिलौ वररुचि श्रीसाहसार्द्ध कवि-
मण्डो भारविकलिदासतरला स्कन्ध सुबन्धुश्च य ।
दण्डी बाणदिवाकरौ गणपति क्रान्तश्च रत्नाकर
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ’ ॥

स्वयमपि जयदेवो महास्वीना नामोत्कीर्तनप्रसङ्गे कविताकामिन्या सौन्दर्य
सर्वस्वभूत विलास कालिदासमेव मेने यथा—

“यस्याश्चोरश्चिदुरनिकर कर्णपूरो मयूरो
भासो हास कविकुलगुरु कालिदासो विलास ।
हर्षो हर्षा हृदयवसति पञ्चबाणस्तु बाण
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥’

एव सम्मानितममु कविकुलगुरुमेवात्मन्यानामिनाया प्रवृत्तिनिमित्तस्योत्प्रेक्षण
भङ्गयाह कश्चिद्वसिष्ठ —

“पुरा कवीना गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदास ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनमिका सार्धवती बभूव ॥”

एतादृश कविगणाप्रसर महाकविं वीक्ष्य कालिदास कविताकामिनी नूनमेव
शृतवतीति सम्यग्गाह कश्चनालोचकप्रवर

“वाल्मीकेरजनि प्रकाशितगुणा व्यासेन लीलावती
वैदर्भी कविता स्वय शृतवती श्रीकालिदास वरम् ।
याऽस्तामरसिंहमाघघनिकान् सेय जरा नीरसा
शून्यालङ्कारणा स्खलमृदुपदा क वा जन नाश्रिता ? ॥ इति ॥

सहृदयप्रौढस्यैतादृशो महास्वेरमितकवित्वप्रतिभाभासा हसितभासादिभी रसि
के कवनप्रसङ्गे आत्मनोऽपि श्लाघाभिसन्धि स्वय निधिलीकृन्ते अथा—

“कवय कालिदासाद्या कवयो वयमप्यमी ।
पर्वते परिमाणौ च पदार्थत्व प्रतिष्ठितम् ॥”

‘एवमेव

“वयमपि कवय कवय , कवयोऽपि च कालिदासाद्या ।
द्वपदो भवन्ति द्वपदजिन्तामणयोऽपि हा द्वपद ॥

इत्थ नैस्त्रोविद्वरै मृशमुपश्लोकितोऽय महाकवि कतमस्मिन् षाले कुत्र वा
प्रादुर्भावमनुभूय कीदृशीमवस्थामवगम्यानुत्प्राह स्वज मल्लभेन भारत वपमिति
प्रायोऽय एदेहभाजनमेवाद्यापि निषयस्तयापि अमुष्मिन् विषये विचिकित्ता
विषयेऽपि क्षोदक्षमया राज प्रेक्षया समुद्धता केचन रादान्ता समासेनोपन्य-
स्यन्त इति—

तत्रभवत कालिदासस्य नैकेषु ग्रन्थेषु लभ्यन्ते सऽउ रमणीयदेशादिवर्णना स्थानानि । यत कैश्चिन्निधीयते यदनेन महाकविनाऽवन्तीषु श्रीविशालायारनुपमवर्णनगौरवप्रदर्शनात् नूनमावन्तिकेनोज्जयिनीशस्य विक्रमादित्यस्य सभाया नवरत्नव्यतमेन भवितव्यम्, यच्च लभ्यते “धन्वतरिधपणममरसिंहशङ्खवेतालभट्टघटकर्पर कालिदासा । रयातो वराहमिहिरो नृपते सभाया रत्नानि वै वररत्निर्नव विक्रमस्य ।” इदमेव वस्तु प्रमाणीकर्तुं बहवो विक्रमोर्वशीयनाटकस्याख्याया विन्मनामग्रहणे नैवाभिख्या ख्यापयन्ति । अपरे तावदेन विदिशावास्तव्यमामनन्ति, परे च मन्यन्ते यदय हिमवत एव तादृग्सौन्दर्यजनितपक्षपात वाङ्मीरिक् किल । त क्वाङ्मीर देशिन मन्वानैर्विद्वद्भिर्ह्यते यदय प्रथमावस्था स्वदेश अतिवाह्य पश्चात् समायात ओज्जयिनीम् । इदमेवावलम्ब्य तौ प्रत्याविश्यते यदय पञ्चीय तत्रस्थकविताधारणतया गौडीरीत्या अस्य लेखेऽदर्शनात् ।

यत्र कुत्रसोऽप्यय भवेत्तथापि नैकविधेष्वपि सत्सु विषयेऽस्मिन् वितर्केषु, प्राय समेषामेव विदुषामत्रैकमस्य दृश्यते यदय महाराजस्य विक्रमादित्यस्य सभामलमकार्णात् । किन्तु ईशवीयसवत्सरसहस्रात्पूर्वम् महीं विक्रमादित्याभिधाना पट्टाजानोऽशासत । यद्यपि तेषु कतमस्तावमहाकविबद्धसख्य इति नून स देहासदमेव तथाप्यध्यवस्यते विपक्षिद्विर्यदस्य महाकवेरायहोलीयशिलापट्टलेखे भारविसहकृतस्योल्लखदर्शनात् ख्रिस्टीयसप्तमशताब्देर्द्वितीयपाद एव । लब्धप्रख्येन बाणभट्टेनापि हर्षचरिते कालिदासस्य प्रशसनाच्च तदूर्ध्वं जातस्य चालुक्यवत्सीयविक्रमादित्यस्य तत्पश्चात्तनानामप्यत्र विचारणमसद्गतमेव, यत पूर्वभणिते शिलाफलके ‘येनायो जिनवेरमस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेरम् । स विनयतां रविकीर्तिं कविताश्रित कालिदासभारविकीर्तिरिति’ उल्लिखित एव महाकवि । भट्टबाणस्य पूर्ववर्तिनोऽभूवस्तावत्रयो विक्रमादित्यास्तदर्थमेव पाश्चात्याना गवेषणाया मत्तत्रैविध्यमुपस्थितममुष्मिन् विषये —

पूर्वं पुरातरवकोविदेन फर्ग्युसनविदुषा कारुरै राफ युयुत्सुनावन्तिकेन विक्रमेण जयिना हूणान् विद्राव्य खनाम्नो महिमानं प्रचिख्यापयिषुणा विक्रमसवत्सरसन्तति प्रादुरभावि, ततोऽस्य विक्रमस्य काल इशुमशीयजमन सप्तपञ्चाशद्वर्षपूर्वक एवामानि । तत्त्वमेतदेवावलम्ब्य मोक्षमूलरभट्टादिभौ रघुवशे हूणादीनां निर्देशमुद्दिश्य कालिदासस्तु विक्रमीयसभाया रत्नमित्यायोजि । किन्तु एनमर्थमसहमानेनापरेण फ्लीटपण्डितेन हूणाना विचयिन यशोधर्मेनामान विक्रमव्यतिरिक्तमपरमेव वीरं प्रमाणीकुर्वताऽसन्नेव विज्ञापितोऽयमर्थो यद्यपि बहुभिरपीदानीन्तनैर्विद्वज्जनैः प्रयत्यते यदीशुमशीयजमन अर्वाक्कन एवाय कविरिति रद्धान्तयितुम् ।

फ्लीटमहानुभावस्य सशोधनमुरीकृत्य, तदर्थमेवावेष्टुकामै नैकशिलापट्टोपलब्धवाक्यागोचकै माननीयस्मिधमेकडोनश्रादशै मालवातर्गतमदसौरग्रामे वसभदीयशिलालेख स्वीकृत्य महाभविस्तच्छिलालेखसालाच्च चतु शतलिष्टाब्दादवर्षात्तन इत्यनुमाय चद्रगुप्तविक्रमादित्यस्य समकालीन प्रतीयते । एतन्मतावलम्बि

भिस्त्वर्कममुं प्रसन्नतरमवगाहमानैः रघोर्दिग्विजयव्याजेन समुद्रगुप्तस्य विजयं वर्णय-
तश्चन्द्रगुप्तात्मजस्य कुमारगुप्तस्य जन्मप्रसङ्गं कुमारसंभवमहाकाव्यमिषेण शंसतो,
महाराजचन्द्रगुप्तस्यैव विक्रमादित्य इति गृहीतमुपाधिं चिरयितुं, विक्रमोर्वशीयं
त्रोटकमुपग्रतो महाकवेः समस्तं कवनकलाव्यापारं चन्द्रगुप्तपरकमेवेति निर्धार्यते ।
एवं कृते च तेषां मते कालिदासदिङ्नामयोः समकालीनत्वं कालिदासीयमहाकाव्येषु
प्रतिविम्बितानां विलासचित्राणां समाजमुखानामपि सामञ्जस्यं सञ्जाघटीतीति विद्व-
द्वहः । एवं चेन् कीदृशं हेतुमुद्दिश्य वर्षशतपञ्चकप्राक्तनस्य शुद्धीयस्याग्निमित्रस्य स्वीय-
नाटकीयवस्तुनेतृत्वेन महाकवेर्ग्रहणं तत्र चाश्वघोषकालिदासयोः प्रभूतेऽपि काव्य-
कलासौसाहस्ये तदनभिधानपुरस्सरं धावकसौमित्रानामेव प्रत्नानां कवीनां नाम्नो
ग्रहणं रघुवंशे तत्कालं पङ्कवीयानां राज्ञां उग्रतरेऽपि प्रतापे कथं पाण्ड्यानां तादृ-
क्सविस्तारं वर्णनं सहृदयेति सूक्ष्मदृशां महदिदं संशयपदम् ।

एवं सन्दिग्धतादिग्धमनसो विदग्धाः कतिपये रायजयखालशिवरामप्रभृतयो
महाकविमिशुमशीयाब्दशतकादुर्वाचनं वर्तमानं नानुमोदन्ते समीक्षन्ते चोपरिष्ठाद्व-
क्ष्यमाणाः स्वमतं द्रढयितुमुपपत्तीरिमाः याः कविं कालिदासं द्वितीयजन्मनः पूर्वं
प्रथमे शतके वर्धमानं साधयन्तिः—

(१) इशुमशीयाष्टमशतकं यावत् भारतीयं संवत् मालवीयमेवासीन्न विक्रम-
मिति मन्वानेन फ़ीटविदुषा साकं वैमस्यं प्रकटयन्तः परे विपश्चितः कल्याणिन-
श्चायुष्यवंशीयमैतिह्यमनुसरन्तो नूनमामनन्ति यदाङ्गलाब्दशतके तुरीये गुप्तवंशीयेन
चन्द्रेण विक्रमादित्य इत्युपाधिसुरीकृत्य स्वीयः प्रतापः याथार्थ्यमनायि तदुर्वाचनै-
श्वोर्जस्विभिर्महीपैर्निजौजोगमकोऽयमुपाधिरङ्गीकृत आसीदिति वस्तु विश्वस्य निश्ची-
यते किल तत्त्वमिदं यच्चतुर्थाब्दशतकात् पूर्वं केनचिदप्यमितौजसा सम्राज्ञा
नूनमेव भारतभूतले भाव्यं यमुपमानमलं मेनिरे पश्चात्तना राजान इति । स एव
प्राक्तनः संवत्सरप्रवर्तयिता महाराजो विक्रमो महाकवेः पुरस्कर्ता यश्च विक्रमोर्व-
शीये “अनुत्सुकः खलु विक्रमालङ्कारः” इत्येवं भूरि स्थाने प्रशंसितः । अतस्तन्म-
कालीनो महाकविरिति ।

(२) परं च महाकविनोपनिबद्धस्य महाराजरघोः पूर्वजस्य दिलीपस्य निर्देशेनाप्य-
नुमापदमिदं यन्महाकविनालम्बितो भिन्न एवावलिर्वंशस्य रामायणपवनपुराणाद्यन्तर्ग-
तात्कथोपाख्यानात् । परं च रघुवंशे “अथवा कृतवाङ्महारे दंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभि”रिति
प्रतिज्ञातं च महाकविना यत्पूर्वसूरिभिरपि वर्णितोऽयं वंशः । टीकादृतश्च “पूर्वसू-
री”तिपदेन प्राचेतसादीन् परिकल्पयन्ति । विभिन्नश्च तस्मात्कालिदासीयो वंशक्रमो
यश्चानुसरति हरिवंशानन्दरामायणादीनामुपाख्यानं संवदति च भासीयप्रतिमानाट-
कान्तर्गतोपाख्यानपरम्परया । अतो निर्धार्यते यद्भासकालिदासयोरुपजीव्या विभिन्ना
एव ग्रन्था अभवन् येन सुबोधमिदं यत्प्रथमशतकीयरामायणपुराणान्तरादूर्ध्वतनो
नायं महाकविरिति ।

(३) अपि च ज्योतिर्विदोऽपि रामचन्द्रविषुवप्रसररघुवंशे “असत्सादोदयारम्भः कुम्भघोनेर्भौजसः” इति वाक्यमाश्रित्य मेघदूते च “आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्रिष्टस्तु” “प्रत्यासत्ते नभसि” च “शापान्तो मे भुजगशयना”दित्यादिपदा-
कदम्बेनोपस्थापितेन क्रमेण भगवति गभस्तिमालिनि पुण्यमस्य प्रथमं पादमधि-
रोहत्वेन नभोमासस्य प्रक्रमस्तदानीमभवदिति निश्चिन्वन्ति, मन्यन्ते च यदेतादृशो-
पक्रमस्तु इदानीन्तनात्कालादष्टशतोधिकसंवत्सरसहस्रादूर्ध्वं न भवितुं क्षमोऽतस्ता-
दृशस्य यस्तुनो वर्णनात्कालिदासस्य प्रथमाब्दशतके वर्तमानत्वं सिध्यति ।

(४) परं च विदिशाविशांपत्तेरग्निमित्रस्य नाटनीयवस्तुनायकत्वेन स्वीकृतौ महा-
कवेराशयस्तदानीं स्निष्टीयाब्दाच्च पूर्ववर्तिनि काले पुण्यमित्रवसुमित्राग्निमित्राणां
तत्कालाध्वमेधावीनामाख्यानस्य च ख्याततत्तात्तदानीन्तनानां स्मृत्यमाणत्वात् तादृशस्यैव
वस्तुनः काव्यव्यापारस्याधारत्वेन स्वीकारस्तु कविसम्प्रदायाचुरोपी प्रतिभातीत्यतो
महामुनिः स्निष्टाब्दप्रारम्भात्पूर्वतन एव । अमुष्मिन् विषये कविरामप्रदायस्तु सूक्त
एव जयानकेन “परीक्षणां रुचिमाकृत्य प्रशशनीयः कविताप्ररूपः । अना-
रित्यर्था हि प्रकृतिं विलोम्य तीक्ष्णोऽभ्युपायो भिषजा न योज्यः” इति

(५) अपरं चोरगादयपुरस्य नायमिति पाण्डुराजमुपवर्णयतो महाकवेः काल-
पाण्ड्यवंशीयानां प्रतापवर्णनेनानुमीयते यत्नः प्रथमे शतके सिष्टजन्मनः पूर्वमेवा-
भवत् यतः ग्लिनिटॅल्मीप्रमुखैरैतिह्यमेविदैरिशवीयप्रथमद्वितीयाब्दशतके पाण्ड्या-
नामपचीयमानं महिमानं ख्यापयद्विखेलानां तदा प्रभुत्वं व्यज्ञायि ।

(६) यद्य कालिदासीयभावगाम्भीर्यमनुभवद्विस्तस्य दार्शानिकत्वं च जानद्वि-
रश्वघोषकालिदासायोः काव्यव्यापृतौ प्रभूतं साम्यमाकलयद्विद्विद्विः समीचीनमेव
तत्पर्यं यत्कालिदासाश्वघोषजीव्यत्वात्पूर्ववर्ती नूनमेवेष्टुमसीयजन्मनो गार्वाक्षन
इति ।

तादृशपक्षपातस्य “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी”ति भावप्राबल्याभावे-
ऽदर्शनस्य निश्चितत्वादस्य कविदुलालद्वारास्वावन्तिकत्वकल्पनमनलीकृतारङ्गितम् ।

तत्रभवतो जीवनम्—यथा हि कविवरेण्य कतमस्मिन् काले वर्षमिमं जन्म-
नालमकार्षीदिति सन्देहदरीमेवाधिष्ठितं वस्तु तथैव कतमं च कुलं कीदृशं च प्रदेशं कौ-
च पितरौ कविरत्नमिदं जन्मना सभाजयमासेति विदुषामद्यावधि नाभूदतिरोहि-
तम् । बहवश्च तावन् प्रसन्ना प्रसन्नतराश्च तर्का पूर्वपूर्वतरतर्काप्रतिष्ठाप्रयोज-
का भीमद्विरक्तियन्त तथापि ऐतिह्यधिया नास्ति किमप्यस्मिन् विषये निश्चप्रचम् ।
केचन विद्वांसो मन्वते यदयं काश्मिरिक सन् स्वबाल्यावस्थायामेवेतस्मात् परि-
भ्रमन् नैकजनपदेभ्यो गच्छन् अवन्तिकां प्राप तत्रैव स्वीयकाव्यकलागौरवेण महा-
राजविक्रमस्य सभायां प्रवेशं स्थानं च लेभे परं च तत्र नैकविद्वन्मण्डलीमण्डित-
गोष्ठीषु स्वपाण्डित्यं स्थाने प्रकार्य नवरत्नान्यतमत्वमार, प्राप च महाराजाश्रयेण
महतीं कीर्तिम् । अपरे च वदन्ति यदयं महाकवि पुरा कौभारेऽतीव जडमति-
र्बभूव । तस्य च पत्नी सुतरा मनोरमा सती खधवस्थासक्तिवशात् तस्मै
महताधिकारेण प्राभवन् । तदीयमूर्खत्वेन खिन्नायां एकदा पितर गतवत्यां
तस्या, तदीयविरहदूषमानस, तस्या भीत तां प्रति जिगमिषुरपि गन्तुमनुत्सह-
मान भवगतीं देवीं कालीमुपास्त, तदीयप्रसादमहिम्ना सारस्वतं निधिमवाप,
तादृशीं च प्रतिभामलभत । लब्ध्वा चाभीष्टं धरं स श्वशुरालयं गत्वा द्वारि तिष्ठन्
शृङ्खलानादमकरोत् । उद्घाटनायागताया स्वप्रेयस्यामाह महाकविर्यदनादृतकपाटं द्वार
विधेहि । परिचल्य च वाचं सा तं पप्रच्छ यद्, “अस्ति कश्चित् वाग्विशेष ।
तद्वाचमुपश्रुत्यास्तीति स्वप्रेयस्या वाक्यस्य एकैकं पदमादाय वाक्यत्रयं कविना
निरमायि, तद्यथा अस्त्युत्तरस्यामिति कुमारसम्भवमहाकाव्यम्, कश्चित् कान्तेति
खण्डकाव्यम्, वागर्धाविति रघुवंशं नाम पुनर्महाकाव्यमेव । एव स मूढ कान्ताया
कान्तोपदेशवशान् महाकवित्वं प्रापदिति । अन्ये विपश्चित प्रकल्पन्ते यदयं धारा-
धीशस्य भोजदेवस्य सखा तत्र च तदीयसभायां कविवरेण्योऽयमितिच, यद्वि-
षयिण्यो नैका कथा भोजप्रबन्धादिषु लभ्यन्ते । किन्तु यदयं प्रथमशानाब्दीय-
स्तदा भोजदेवसमकालो भवितुं नार्हति ।

एवमेतादृश सन्देहतिमिरतिरोहिते चरिते तदीये केवल कल्पनमेव कल्पश्चे-
दनल्पं तथ्यमिदं प्रतिभाति यदयं कविर्जाल्सा विप्र सन् शैवो बभूव । अयं
काश्मीरिको वाऽवन्तिको वा तथाप्ययं प्रभूत स्वजीवनमुज्जयिन्यामनैषीत् परयोत्तर-
भारतेऽयं बहुतिथं बहुधा प्रावात्सीत् । महाकालचरणयो क्षिप्रातरङ्गिण्याश्च
विषये तदीयमेतादृशीं भक्तिमनुभवता केनापि तस्यावन्तिकत्व न शङ्क्येत । अपि
चेदमनुमीयते यदनेन महाकविना क्वचिदपि दारिद्र्यदुःखं नान्वभावि । युक्तमेवाह
कश्चन द्रिष्टि “एकोऽपि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोरिति यो वभाषे । नूनं
न दृष्टं कविनापि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ” । एवं हि सरम्बतीविलासभाजायि
महाकविना इतस्तत् स्वप्रतिभयानेकराजन्यबद्धसख्येन मुखेन कलं यापयता भार-

तोऽयं वर्षं साहित्यविश्वस्मिन् ओषैः पदं लम्बित इति नास्ति केपामपि विवा-
दास्पदम् ।

तत्रभवतः कालिदासस्य कवित्वं पाण्डित्यं च

तत्रभवतो महाकवेर्जावन निश्चयेन परिचेतुं यथा न पार्यते, इदमपि तथैव
वस्तुमशक्यमेव यत् क तावत्तत्रभवतोऽध्ययन, क वा बाल्येऽवस्थान कथं
कविशेखरस्य गुरुरिति ।

विषयेऽस्मिन् विहिते तु गवेषणे प्रहिते वा लोचकलोचने तदीयप्रणीतग्रन्था-
भ्यसनेन तदन्तर्गतानि नैकविधतन्त्रपरिचयनिदर्शनानि लभ्यमानान्येव प्रमाणत्वं
प्रेक्षावता भजेयु । उपायान्तराभावपारवश्यात् अमुष्मिन् क्षोदक्षमे क्षेत्रे विचक्ष-
णैर्महाकवे प्रणीतत्वेन विद्वद्विरहीकृता ग्रन्थास्त्रिषु विभागेषु समालोचनसौकर्या-
भिशिता । तत्र श्रव्यकाव्यानि कानिचित् महाकाव्यखण्डकाव्यरूपाणि, पराणि दृश्य-
काव्यानि ततोऽवशिष्टानि प्रकीर्णकानीतराणि खलु काव्यानि । तत्र प्रथमकक्षावप-
तितानि महाकवे कुमारसम्भवखण्डशौ महाकाव्ये, खण्डकाव्ये च मेघदूतार्तुस-
हारकाव्ये, द्वितीये च मालविनाशिमित्रविक्रमोर्वशीयाभिज्ञानशकुन्तलाभिधानानि
रूपकाणि, प्रकीर्णकेषु तदीयनिबन्धेषु शृङ्गारतिलक-पुष्पबाणविलास-श्रुतबोधज्यो-
तिर्विदाभरणप्रमृतीनि रचनान्यभिमन्यन्ते ।

एतेषां च सम्यक्पर्यालोचनेन सहृदयैर्नूतनमनुभूयते यन्महाकवेर्लेखिनी नितान्तं
रसस्रोतोवहाऽध्येतृणां सविशेष हृदयाह्लादिनी विदुषां विश्वमखिल कविवरम्यानुपमेन
यशसा ध्वज्यतितराम् ।

कविवरेष्वस्तत्रभवान् कालिदास साहित्यसौन्दर्यनिर्माणे रसाधाराप्रस्रविणी-
प्रवाहसुमधुर-नाटकीयकृतिचातुर्यं च निरुपमो बभूवेति
प्राकृतिक-सौन्दर्य-
वर्णनम् सर्वसम्मतम् । किन्तु किमधिकूल्यैतादृशो बहुमान इति
त्ववश्यं विवेचनीयम् । प्राकृतसौन्दर्यवर्णने सूक्ष्मदर्शित्वे
च कविकुलगुरो स्वामाविरोऽतिशय । स च तत्र तत्र
काव्येषु नाटकीयवस्तुषु च बहुश परिदृश्यते । विक्रमोर्वशीयेऽपि—

“अग्रे यान्ति रयस्ये” (१-५ पृष्ठ १३) तिपद्ये सवेगं गच्छतो रयस्य, तदुद्धू-
तधूलिपटलस्य अरावच्छिन्नकयो चामरस्य, पञ्चपटस्य च प्रत्येकं जवातिशयमहिम्ना
कीदृशी स्थिति बभूवेति वर्णनेना कालिदासस्य सूक्ष्मदर्शित्व, ग्रहतिभावसौष्टव-
प्रदर्शनपटुत्व च सम्यक् निदर्शयति । द्वितीयेऽङ्केऽपि— ‘अग्रे स्त्री नखपाटल
कुरबक (७ पृष्ठ ५५), “उष्णार्तं शिशिरे” (२२ पृ १८) इति पद्ये मध्याह्न-
वर्णनम्, तृतीयेऽङ्के— “उत्तीर्णा इव वासायष्टिषु” (२ पृ १०६) “उदयगू-
ढशशाङ्कमरीचिभि” (६ पृ ११०), चतुर्थेऽङ्के “विद्युक्तेषावनररुचिरं”
(१३ पृष्ठ १६८), “तरङ्गभ्रमरा” (५२ पृ २००), पञ्चमेऽङ्के च— नारदस्य
जन्मरूपग्रहणेन वर्णनम् (१९ पृ २५१) सर्वमप्येतन् कालिदासात्त वर्णे
ग्रहणिरगौन्दर्यविषये आदरातिशय प्रेमानिशमधासीदिति विशदीकरोति ।

सङ्गीते नाट्यशास्त्रे च प्रभूतं पाठवं कालिदासस्यासीत् । वाद्येषु— तूर्य-मुरज-
मुष्कर-चङ्गकी-मृदङ्ग-मर्दलादीनां वर्णनं स्थाने स्थाने—
सङ्गीतनाट्ययो- समुपलभ्यते । तत्रापि वीणायाः प्राधान्यं कविवरकृतिषु
नैपुण्यम्. दरीदृश्यते । मयूर-नृत्यस्य सौन्दर्यं, केसायाश्च माधुर्यं
कालिदासस्य मनोऽरञ्जयत् । सर्वेष्वपि नाटकेषु नाट्यक-

लायाः प्राधान्येन प्रदर्शनं तु कृतमेव । मालविकाग्निमित्रे— 'नाट्यं भिन्नरुचे-
र्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्' इति कथयता कविवरेण नूनं नाट्ये निरतिशयं
हार्दिकं प्रेम प्रशशितम् । नाट्यभावयोरन्योन्यसंवलितः सम्बन्ध एवमिलि-
तयोश्च तयोश्चमत्कारातिशयः "अत्रैरन्तर्निहितवचने" (२-८) इति पद्ये मालवि-
काया नृत्यवर्णनावसरे निपुणमुपवर्णितं । विक्रमोर्वशीयेऽपि—

"मुनिना भरतेन य प्रयोगो भवतीध्वष्टरसाश्रयो निबद्धः" (२-१७ पृ० ८२)
इति पद्ये भरतप्रणीतनाट्यशास्त्रविषयक आत्मन आदरातिशयः प्रदर्शितः । दिव्य-
सङ्गीतनाट्यनिपुणाया उर्वश्या मानुषसङ्गीतनाट्यनिपुणायाश्च मालविकायाः कला-
चातुर्यस्य वर्णनं सम्यग् विदधतः कालिदासस्य परमवैदग्ध्यं सन्देहानास्पदमेव ।

नृत्यशास्त्रे परमप्रवीणो महाकवि. अतिमानमलङ्कृताया नट्या रङ्गप्रवेशः, नृत्यक-
लायाः, अभिनयस्य, सर्वाङ्गसौष्टवाभिव्यक्तेश्च कृते साधु नामन्यत । तामेव
स्वसम्मतिं परित्राजिवामुखेन मालविकाग्निमित्रे प्रतिपादयामास— "सर्वाङ्ग-
सौष्टवाभिव्यक्तये विरलनेपथ्ययोः प्रवेशोऽस्तु" । आधुनिकभारतीयनृत्यकलाचतु-
राणां पाश्चात्यनाट्यशास्त्रकुशलानां चाद्यापि नास्मिन् विषये कोऽपि विशय इत्यहो
महानुभावस्य कालिदासस्य प्रावीण्यम् यत्, पर सहस्रावधिवर्षेष्वतीतेष्वपि न
तन्मतमसामञ्जसं भजते ।

भावहावै सुसन्दानितस्य नृत्यस्य वाद्यगायनाभ्यां संमिश्रणं सामाजिकाना-
रसचर्वणाभिमुखं परमाह्लादजनकं भवतीति, कविवरेण कुमारसम्बन्धायै महा-
काव्ये सूचितम्—

"सुसन्धिबन्धं नचतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धमिति । (७-३६)

कालिदासीयेषु काव्येषु नाटकेषु च, तत्र तत्रासौ नक्षत्राणीव नृत्यसङ्गीत-
कलावर्णनपरिभुता सन्दर्भा बहुशो दृश्यन्ते । तत्राप्ययं विशेषो यत्, कविवर-
रचनासु अतिसूक्ष्मा अपि, विद्वद्रसिचर्चवर्णामानगोचरा अपि कलाश्चित्रापिता
इवोद्बोध्यन्ते । यथा हि विक्रमोर्वशीये—

"गन्धुम्माइअ महुअर गीएहि" (४-१२ पृ. १६७) इति पद्ये,

'नृत्यति कल्पतरु'रिति यदुक्तं तच्छब्दमहिम्ना रसिकानां पुरतो दृग्गोचरमिव
जायते । तथा च—

अयमासारोच्छलितशैलतटस्थलीपाषाणमधिरुद्ध —

'आलोकयति पयोदान् प्रचलपुरोवातनर्तितशिखण्ड ।

केकगर्भेण शिखी दूरोन्मतेन कण्ठेन ॥' (४-१८ पृ. १७३)

इत्यत्र धारासम्पातसमुच्छलितशैलतटे शोभमानायां स्थल्यां पापाणमधिहृदः
प्रचलवेगेनोच्चलितबहोः मयूरः केकागर्भेण सोत्सुकेन कण्ठेन मेघानालोकयतीति
सहृदयानां मनसि चित्रितमिव । एवमेव मालविकाग्निमित्रे—

‘धामं सन्धिस्थमित्तैर्वलय’ (२-६) मिति पद्येऽपि ।

पुनश्च कविवरस्य सङ्गीतनाट्यशास्त्रयोरैदंपर्येण प्रावीण्यमासीदिति तत्र तत्र
शास्त्रीय-प्रारिभाषिकशब्दानां अर्धचर्चरी-चर्चरी-द्विपदिका-कुटिलिका-कुलिका-मन्द-
घटीत्यादि सङ्गीतशास्त्रीयाणां; खण्डिक-मलतिका-चतुरस्रकार्ध-चतुरस्रक-ककुभ-चुर-
कादिनाट्यशास्त्रीयाणां च शब्दानां प्रयोगेण विज्ञायते ।

एवं शास्त्रनिपुणोऽपि कविः कालिदासः नाट्यस्य प्रधानत्वममन्यत । उक्तं च
मालविकाग्निमित्रे— ‘प्रयोगप्रधानं नाट्यशास्त्र’मिति ।

प्राकृतिकसौन्दर्यवर्णननिपुणः प्राधान्येन शृङ्गाररसपरिपूर्णान्तःकरणो महाकविः
कालिदासो नाटकीयपात्राणां, तत्रापि विशेषतो नायि-
सौन्दर्यवर्णनम् । कानां सौन्दर्यवर्णनेऽतीव मार्मिकः सूक्ष्मदृक् चासीत्
यद्यपि सौन्दर्यदर्शनजन्माऽऽह्लादस्तु समेषामेव जनानां
निर्विशेषस्तथापि; किं सौन्दर्यम्? केऽस्य स्वरूपघटका अवयवाः? कीदृशः
कस्यावलोकयितृणां मनसि प्रभावः? इति सर्वं विविच्य सम्यक् सौन्दर्यचित्रणं न
सुकरम् । प्रतिभाशालिनां महाकवीनामेव कृतिष्वेतदुपलभ्यते ।

नायिकानामङ्गेषु यद्वाक्यं माधुर्यं च साक्षात्क्रियते तत् प्राकृतिकसौन्दर्य-
स्वैवावयवभूतमिति पश्यता कालिदासेन तत्र तत्र लता-
किं सौन्दर्यम्? पद्मकुमुमादिसाम्यं नायिकावयवानां प्रदर्शितम् । तथा
हि कुमारसम्भवे—

“आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां घासो वसाना तरुणार्करागम् ।

पर्यस्तपुष्पस्तम्बकवनघ्रा संचारिणी पद्मविनी लतेव ॥” (३-५४)

इति पद्येन पार्वत्याः सौन्दर्यमुपवर्णयन् तस्या लतासाम्यं पूर्णोपमया दर्शयति ।
एवमेव शाकुन्तलेऽपि—

“अधरः किसलयरागः कोमलविटपातुसारिणी बाहू ।

कुमुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सञ्चरम् ॥”

इति पद्ये संग्राहयौवनाया नायिकाया वसन्ते कुमुमितलतासाम्येनोपवर्णनम् ।
विश्रमोर्वशीयेऽपि—

“मायत्पुनरियं मुञ्चुलमुकाऽपि समुन्मुका ।

सखीभिर्यति संपर्के लताभिः धीरिवातेवी ॥”

इति पद्ये सखीभिः सहोर्वदयाः सम्मेलनाय रथमुपश्लेषयितुमाज्ञापयन् राजा
लतासु मापय्याः ध्रुवमिव सखीन्वप्सरःसु उर्वदया भतिशमिततां द्योतयति
साम्यगुणेन ।

मालविकाग्निमित्रेऽपि च—

“स्वयमानमायताक्ष्या” इति (२-१०) पद्येऽपि तथैव ।

एवमेव स्वाभाविरसौन्दर्योपम्येन नायिकामौन्दर्यं वर्णयन् कालिदासो रमणीनां रामणीयकर्मणि भगवत्या प्रकृत्या एकं विभागं मन्यमानः,

“क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया” इति क्षणे क्षणे विपरिणमन्तं नावीन्यं भजमानं चामन्यत ।

कालिदासस्य सौन्दर्यविषयिण्य धल्पना न केवलं शरीरसम्बद्धा विन्तु, आत्मसम्बद्धा । ता न केवलं लौकिकयोऽपि तु दिव्या आध्यात्मिकयश्च । यत्किमपि यस्तु सुन्दरं तत् कालिदासीयरूपनानुकूलं सर्वथाऽनवयत्, अमानुषं, पुण्यसम्भवं, सात्विकगुणसन्धानितं च । नायिकागतं सौन्दर्यं, माधुर्यं, लावण्यं च परमानन्दसन्नद्धाचारि दिव्यानन्दघनतोद्बोधकं च सत् “शान्तं शिवं सुन्दर”मित्यादिरूपेणोपवर्ण्यमानस्य परमेश्ठिन सौन्दर्यसद्वोदरं सर्वास्ववस्थासु कर्मणीय नायकानां मनसा परमायतनं, तेषां मनोवृत्तेर्निवृत्तावेकमात्रं साधनं भवति । सर्वथा नायकानां तादृशविचित्राद्वादनकं सौन्दर्यं कालिदासीयेषु रूपकेषु परमपुरुषार्थतया सर्वदा आप्यं, तदभावेऽनन्यान्तं करणवृत्तिसमुन्मादजनकं परमभक्तानां स्वेष्टदेवतास्मृतिधाराप्रवाहकत्वं सर्वथाऽलौकिकप्रेमसन्तानसमुद्बोधकं वर्तते । तथाहि

शकुन्तले—

“चित्ते निवेद्य परिकरिपत्तसत्वयोगा रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता तु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्या ॥” (२-१९)

इति पद्येऽनुपमरूपवतीं शकुन्तलां धातुरन्यां स्त्रीरत्नसृष्टिर्निवामन्यत कविः । एवमेव विक्रमोर्वशीये—

‘अस्या सर्गविधा’विति (१-१०) पद्ये दिव्याप्सरस उर्वर्या निर्माणे तदनु-रूपमेव निर्मातारं सम्भावयत कवेरयमाशयः सुस्पष्ट एव यत्, तादृशीं सुन्दरीं निर्मातुं विलक्षणैव सामग्रीं कर्मणीयसृष्टिविचक्षणश्च वैधा आवश्यकः । एवं बहुषु स्थलेषु कालिदासीयं सौन्दर्यविषयकं कविमानासाधारणं दिव्यभावनासम्मिश्रं मनःसहृदयानां मनः समोदयति ।

कालिदासीयवर्णनानुकूलमिदं परिस्फुरति यत् सर्वथाऽनवयत्, सर्वास्ववस्थासु

सौन्दर्यस्य चारुता, मण्डनसम्भाराभावेऽपि मञ्जुत्वं, लावण्यं, स्वरूपघटका रेखा, कान्ति, भूषणानामप्यभूषकत्वं, सौजन्यं, तादृश-सुन्दरीकामुकस्याहोभाग्यता चेत्यादयो धर्माः सौन्दर्य-अवयवाः स्वरूपघटका इति । तथा हि मालविकाग्निमित्रेऽनुपम-

सौन्दर्यशालिन्या मालविकाया वर्णनं विदधता कविना सर्वथाऽनवयत् सर्ववस्थासु रमणीयता चास्या प्रदर्शिता—

“अहो सर्वास्ववस्थानु अनवद्यता रूपस्य—

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदन”मिति (२-३) पद्ये ।

एवं नृत्यकलानुरूपं मालविकाया सौन्दर्यमुपवर्णयन् तस्या इतरावस्थास्वपि माधुर्यं रामणीयकं च वर्णयति—

“अहो सर्वास्ववस्थानु चारता शोभा पुष्पाति” । तथाहि

“वाम सन्धिस्तिमितवलय”मिति (२-६) पद्ये ।

अस्या नृत्यमपि “यथाशास्त्रं सर्वमनवद्यम्” ।

शाकुन्तलेऽपि निरुपमसुन्दरीं शकुन्तला,

“मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भव ।

न प्रभातरल ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥”

इति पद्ये प्रथमत एव राजाऽमानुषरूपवतीं मेने । सा हि दिव्यमानुषसम्भवा तादृशलावण्यकान्तिरूपरेखादिसम्पन्ना यत्तत्परित्यागानुशयदग्धहृदयो दुष्यन्त-
क्षिन्नगता तामवलोक्यन् तानेव गुणान् स्मरति

“दीर्घापाङ्गविसारिणेत्रयुगलं लीलाचितभ्रूलतं

दन्तान्तं परिबीर्णह्यसकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम् ।

कर्कन्धुद्युतिपाटलोष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखम्

चित्रेऽप्यालपतीव विभ्रमलसद्गोद्विजकान्तिद्वयम् ॥” (६-१४)

“तथापि तस्या लावण्यं लेखया विधिदन्वितम्” (६-१५)

प्रकृतिमधुराया स्वरूपानुरूपवेषभूषाद्यनलङ्घ्यतायां सहज सौन्दर्यं परिस्फुरतीति कालिदाससमतं— तथाहि शाकुन्तले—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा बल्बलेनाऽपि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

कुमारसंभवेऽपि— “अन्योन्यशोभाजननाद्भूय

साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥” (१-४२)

विश्वमोर्वशीयेऽपि— “आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेष ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्या ॥”

कालिदासीयेषु एषकेषु सौन्दर्यं सर्वथा सौजन्यरौक्मीन्यादिसादृशतमेव तथाहि मातृविकाग्निमित्रे—

“आवृत्तिप्रत्ययादेनामनूनवस्तुरां सम्भावयामि”

शाकुन्तलेऽपि— “न तादृशा आवृत्तिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति”

एवं आकृतिविशेषं गुणविशेषाव्यभिचारिणं उच्चवशसहकृतं च मन्वानः कविः
चाग्रं रूपमान्तरगुणविशेषप्रतिफलकं आभ्यन्तरगुणविशेषाणां च उच्चवंशमात्र-
संभवत्वं साधारणतः उपगम्यते इति मानसशास्त्रीये (Psychological)
अभ्युपगमे विश्वमति स्म । तदेवोक्तं शुमारसम्भवे—

“यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तयाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशता गतम् ॥”

इदमेव मानसशास्त्रीयं तत्त्वं आग्लमहाकविः शेक्सपीयरः खनिबद्धे ‘टेम्पेस्ट’
नामनि रूपके प्रथमेऽङ्के द्वितीये दृश्ये प्रादर्शयत्

“तादृशि सौन्दर्यमन्दिरे दोषावहं किमपि न सम्भाव्यते” *

निरुपमसुन्दरीं कामयमानस्य अन्ततश्च ता भोजनतृप्तेन लभमानस्य चाहो-
भाग्यत्वं महापुण्यशालिवं च महाकविरमन्यत—तदेव शाकुन्तले स्पष्टमुक्तम्—

“अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलनं कररहं-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनात्वादितरसम् ।

अखण्ड पुण्याना फलमिव च तद्रूपमनघ

न जाने भोक्तार कभिह समुपस्थास्यति विधि ॥”

एवं असामान्यगुणसहकृतं सौन्दर्यं महत् सुकृतस्य फलं अपुण्यभाजनमल्पपुण्य-
यन्तं वा नोपस्थातुमर्हति । तथा च तादृशसुन्दरीप्रेमभाजनस्य कृतार्थत्वं अहो-
भाग्यत्वं चाप्युक्तं यथा विक्रमोर्वशीये—

“इदं तस्या रथक्षोभादसेनाच्च निपीडितम् ।

एक कृति शरीरेऽस्मिन्, शेषमज्ञ भुवोभर ॥ (२-११)

पुनश्च—

“सामन्तमौलिमणिरचितपादपीठ-

मेकातपत्रमवनेन तथा प्रभुत्वम् ।

अस्या सखे! चरणयोरहमथ कान्तं

आज्ञाकरस्त्वमधिगम्य यथा कृतार्थः” ॥ (२-११)

एव असाधारणसुन्दरीं दिव्या नायिका उर्वशी कामयमानः पुरुरवा आत्मनः
एकातपत्रप्रभुत्वापेक्षयाऽपि तस्याश्चरणयोरज्ञाकरत्वं जन्मसाफल्यहेतु मन्वानः
तदास्येन आत्मानं कृतार्थयामास

“अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्या पुरुरवा” (२-१८) इति,

* “There's nothing ill can dwell in such a temple
If the ill spirit have so fair a house,
Good things will strive to dwell with't.” (Temp I-11)
वि. प्र. ५ A

शकुन्तलेऽपि—

“मनोरथाय नाशसे किं बाहो ! स्पन्दसे मुधा ?
पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥”

इति शकुन्तलालाभ दुष्यन्त आत्मन श्रेय अमन्यतेति स्पष्ट ध्वनितम् ।
आलविकाग्निमित्रेऽपि—

“भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णो हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

द्वारपिधानमिव धृते र्मन्ये तस्यास्तिरस्करिणीम् ॥ (२-११)

महाकविः कालिदासः न केवल मानुषसौन्दर्यवर्णनपटुरेव किन्तु मानुषीं दिव्यमानुषसभवा शकुन्तला, दिव्या चोर्वशीं वर्णयन् स्व निरपम सौन्दर्यवर्णन-प्रावीण्य प्रागल्भ्यं चादर्शयत् । न केवल युवतीनामेव किन्तु बालानामपि सौन्दर्य-वर्णने पर निष्णात सः जगन्मातर पार्वतीं बाल्यादारभ्यावर्णयत्—

“दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुपोप लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव क्लान्तराणि” ॥

एव बाल्यान् पर वय प्रतिपद्यमानाया पार्वत्याः सर्वाङ्गीण परिणाम सूक्ष्मदृशा वर्णयत् कालिदासस्य नैपुण्य सहृदयानां सुस्पष्टम् ।

तथा हि उमासुख चन्द्रकमलयोः लक्ष्मीं भजमान वर्णयन् स सहृदयानां प्रमोद-मावहति ।

“चन्द्र गता पद्मगुणाक्ष भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रममीममिहयाम् ।

उमासुख तु प्रतिपद्यलोका द्विस्रथयां प्रीतिमवाप लक्ष्मी” ॥ (१-४३)

अस्याश्च सर्वाङ्गीणं सौन्दर्यं वर्णित कविना—

“सर्वोपमाद्रव्यगमुच्चयेन यथाप्रदेश विनिवेशितेन” ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नान् एकम्यमौन्दर्यदिदृक्षयेव” ॥ (१-४९)

एवमेव नेपथ्ये यक्षमुन्दरीवर्णनं हृदयप्राहि—

“तन्वी श्यामा शिग्रुरिदशना पद्मविम्बाधरोष्ठी

मध्ये धामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निघ्ननाभिः ।

श्रीर्णीभारादलमगमना स्त्रीरुनन्ना मनान्या

या तत्र स्याद् युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥” (उ० ०१)

एव कालिदासीयसौन्दर्यवर्णनं जनगामान्यहृदयगमम् । एतादृश सौन्दर्यं प्रत्यक्षी-युर्वेत तद्वैश्यापि मन प्रमोदभरपूरितं भवन् सर्वथा मुन्दरवस्तुनः तदवलोकयितुं ध-र्मादुत्पन्नसुकृतफलनामम्यापगमयति ।

सामान्यतः मरुत्तशास्त्रावगाहनपरिपूतान्तं मरणं सर्वत्राप्यप्युपेक्ष्य मन्त्रा-नपि मन्त्रीयागाधारणकविप्रतिभया मर्मनिशेते ।

“शक्तिर्निपुणता लोकसाव्यशास्त्राद्यवेक्षणम् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्याम इति हेतुल्लुद्धवे ॥” (का प्र ३)

इति मम्मटभोक्तृदिशा कवित्वनीजरूपसंस्कारविशेषरूपाया प्रतिभापरनाम-
धेयाया शक्तेरेव काव्यनिर्माणे कारणत्वं लोकशास्त्रनिपुणतायास्तु सहकारित्वम् ।
उत्तमकार्यनिर्माणे प्रधानकारणस्योत्तमता एव प्रयोजिका नतु तादृशी उत्तमना
सहकारिकारणानामपेक्षिता । अत एव सत्सपि बहुषु कविपण्डितेषु सत्सृज-
साहित्ये सुतरा मान्य कवि कालिदाम एव । पण्डितवरेण दण्डिना कालिदास
प्रशंसता उत्तम—

“लिप्ता मधुद्रवेणासन् यम्य निर्विपया गिर ।

तेनेद वत्सं वैदर्भं कालिदासेन शोभितम् ॥”

एव स्वप्रतिभामहिम्ना यत्किञ्चिदपि कालिदासो लिखेत् तत्सर्वमेव कविषु “मन्यं,
माधुरीपरिष्ठन, भावगभीर, वाग्वैदग्ध्यसम्मानित, उत्तमकाव्यतामभजन् ।
विम्वहुना अगैकिकया प्रतिभया अगौ कविवरेण्य पूत विभूषितश्च ।

महाकवेर्वाक्सरणिः—महाकवे कालिदासस्य गीर्वाणवाणी नैर्गार्गिकी
रसस्रोतोवहाऽप्रतिहतगतिर्माधुर्येण परिपाकेन चाश्वघोषादीना तत्पूर्वतनाना कवीना
लेखिनीं परिहसन्त्यपि बन्धस्य गाढत्वेन रहितैव प्रसादगुणोपपन्ना प्रसन्नतरा
प्रदहतीति समेषा चर्वणाजुषा विदुषामनुभवो विश्ववनीन खलु । कविवरेण
दण्डिना कालिदासस्य प्रबन्धेषु सर्वत्र वैदर्भी रीतिरेव प्राचुर्येण धरीवर्तत इति
यथोचितमेवोक्तम् । कालिदासीयकृतिषु सर्वत्र शब्दाना सौष्टव, वर्णाना रसानु-
गुण्य, श्रुतिकटुवर्णसयोगहीनत्व, पदानामनिहिताधत्व, वृत्ताना भावाभिव्यञ्जक-
मनःप सर्वत्र शोभतेतराम् । विशेषतश्च महाकवेर्विविधानामलङ्काराणां प्रयोगो
नितरामुत्कर्षशाल्येव, ततोऽपि कालिदासस्योपमालङ्कारप्रयोगस्तु अद्वितीय एव ।
यद्यपि परेषामलङ्काराणामुपयोगो महाकविना स्थाने प्राचुर्येण विहित, परैश्च
कविवरैरप्युपमालङ्कृतेर्बहुशो बहुधा प्रयोगोऽङ्गीकृतस्तथापि कालिदासस्य उपमाना-
न्वेपणे यादृशी कला समुपलभ्यते तादृशी तु इतरेषु दुर्लभैव । यथा हि महा-
कवेर्वर्ण्यस्य वस्तुन सम्यक् चित्रचित्रणायैवोपलङ्करणं प्रयुनक्ति येन सहृदयाना
हृदि वस्तुन स्फुरणं तथाङ्कितं भवति यथाऽदृष्टमपि वस्तु प्रत्यक्षमिव भायात्
प्रतीतं च तत्स्यादतीव चमत्कारि भूरि च मनोहारि, अत एवायमाभाषको विद्या-
चणाना सुतरा परिचित एव ‘ यदुपमा कालिदासस्येति ।”

सकलशास्त्राकूपारपारीणत्वेनास्य कविषुल्लगुरो कृतिषु यथाप्रस्ताव तत्तच्छास्त्र-
विषयिण सन्दर्भस्तस्य वाचि प्रसादगुणस्य वैदर्भीरीते प्रथिताया वाक्सरपेश
पूर्वोक्ताना समेषामेव गुणाना निदर्शनानि सर्वत्रैव दृश्यते । ते च सुधीभिरा-
लोचयैस्तत्र तत्र द्रष्टव्या इति विस्तारमिया असौ विषयो नाम प्रतन्यते ।

English Introduction.

CONTENTS.

- 1 Sanskrit Drama.
 - 2 The Hero & The Heroine.
 - 3 Rasa or Sentiment.
 - 4 Structure of Drama.
 - 5 The Poet: His life, Works & Poetry.
 - 6 The Date of the Poet.
 - 7 The Estimate of the play.
-

INTRODUCTION.

"The Sanskrit Drama"

At the outset, it is advisable to give a brief outline of the general structure of the classical drama which would enable an average reader to have a clear comprehension of the particular style and technicalities of the Indian dramatic art

"Poetry", as defined by Pandit Jagannath in his famous work entitled Rasgangadhara, "is a word or the combination of words which gives out a charming sense' The word 'charming' is further explained by him as 'a substratum of the quality' of evincing or rather creating an uncommon delight According to another learned writer on Sanskrit poetics, sentiment is the vital self of Poetry.

Such poetry, irrespective of its intrinsic merit, is divided into two classes (1) दृश्य that which can be seen or exhibited and (2) श्रव्य that which can be heard. The drama, as it can be enacted on the stage, falls under the first class Rupaka is a general term given to all dramatic compositions which have *rasa* or sentiment for their substratum It is divided into ten classes which, according to धनञ्जय, are as follows (1) नाटक (2) प्रकरण (3) भाण (4) प्रहसन (5) हिम (6) व्यायोग (7) समवकार (8) वीथी (9) अङ्क and (10) इन्द्रावृण्ड। It has a subordinate class, viz of उपरूपक of which नाटिका like Ratnavali, सट्टक like Karpurmanjari and चोटक like Vicramorvasi are prominent

वस्तु or Res-business, नायक or the hero, and रस or sentiment are the three main features of every Rupaka or Uprupaka, and they, constituting the very self of every dramatic composition, are dealt with in detail —

"वस्तु or the Res-business"

वस्तु or the plot of a play is of two kinds आधिकारिक or the principal which relates to the chief characters and prevails right upto the end of the composition and प्रासङ्गिक or the accessory which is only meant to further the plot or the main topic of the play. It is further divided into two kinds, viz वृत्ताका and प्रकरी। The first is an episode which evinces the progress of the plot and sometimes it is of such a considerable length as prevails throughout the whole play. The second is

an episode of minor importance because in this no principal characters take any part. In addition to the aforesaid, there are three more elements which are essential to the development of the plot, viz. बीज which is like a foundation stone upon which the whole superstructure of the play is gradually built, or it is the very seed of the plot bearing diverse aspects and leading to multifarious results, बिन्दु is that which connects the broken plot, the link of which has become disconnected on account of any subsidiary incident, कार्य is the final aim of the plot, the achievement of which closes the drama.

The plot of a drama may be of three types one derived from history the other entirely springing from the poet's fancy and the third, though historical in origin, considerably modified by the poet so as to suit his immediate purpose and sense of poetical justice in his composition.

Then again there are five stages of the development of the dramatic plot आरम्भ, i.e. beginning of the enterprise यत्न possible efforts for its attainment प्राप्त्याशा, expectation of its achievement नियतासि, certainty of success by means of the removal of impediments cropping up over there and finally फलागम the success. In the course of the gradual development of these five stages, there should be connecting links between the principal and the accessory incidents, which are known as Sandhis. These are also five मुखसन्धि which combines the बीज and the आरम्भ, that is during this, the seed is sown प्रतिमुखसन्धि contains the efforts undertaken to sprout up the seed as exhibited in the first सन्धि। गर्भसन्धि consists in the partial attainment of the principal end. Here various obstacles creep in and yet the plot attains its root विमर्शसन्धि results in an exuberant growth of the plot greater than that in the former, of course the final attainment being beset by fresh difficulties. Lastly the निर्वहणसन्धि which concludes in the harmonious combination of all the discordant elements in a drama closes finally with the air of success.

The plot of the play, be it historical, or fictitious is either सूच्य which means implied and requires suggestion or, दृश्य श्रव्य which is capable of both representation and hearing and its character is highly sentimental and charming. In the case of the former which is more common the suggestions can be amplified in five ways (i) विषयसन्धि is that which connects the episode of the previous act with that of

the following one, (ii) प्रवेशक when put up in between the two acts suggests some past or future incident to connect the main topic of the play, through the lower characters alone (iii) चूल्का the suggestion of some event from behind the curtain. (iv) अङ्गावतार hints the subject-matter of the following act, and forms the final scene of the previous act (v) अङ्गमुख which suggests the substance of all the rest of the acts in one

The subject-matter of the play presents itself in three ways प्रकाशम्, that which is to be heard by all, स्वगतम्, that which is spoken to one's self and नियतश्राव्य that which is to be listened to by particular persons only. The last is of two kinds, viz जनान्तिक which is a talk between two persons only, and अपवारित which consists in giving out some secret in a way concealed from others. To add to these, there is one, known as आकाशभाषित or speech from the void or a place above or unknown.

“The Hero and the Heroine”

The qualifications of a hero are modesty, decorum and courtesy, munificence and civility, aristocracy and high birth, zeal and brilliance, bravery and learning, steadfastness of mind, skill and art, with speech, both eloquent and sweet.

A dramatic hero can be one of these four types —He may be a धीरोदात्त, or a hero having sublimity of thought, magnanimity of nature, patience of mind, firmness of resolution, want of self-assertion, self-restraint and strict adherence to his engagements, धीरोद्धत is that type of a hero who is crafty and capricious, egoist and self-panegyric; धीरललित who is careless and meek, pleasure-seeking and happy, धीरप्रशान्त who is lively and peaceful and endowed with practically all the best qualities as such

Among erotic heroes, each of these may again be of four kinds दक्षिण=showing equal devotion to many women, though principally attached to one १ e gallant, दृढ=who remains attached to one even at the cost of the displeasure of the other, १ e sly, दृष्ट=professing his love to one, and even facing reproaches without being least ashamed, and अनुकूल having unflinching devotion to one lady The hero the first kind has eight qualities, viz शोभा, विलास, मिथुन्य, गाम्भीर्य, धैर्य, तेजस्, लालित्य and औदार्य, which are explained in the comment wherever they occur

The hero of this play is a historical personage, the king Pururavas of the lunar race, the ruler of Pratisthan and son of Budha and Ila. He is, by nature, of a gallant type of hero and by conduct sly in his dealings, as he keeps himself attached to Urvashi even at the cost of the displeasure of his queen Aushinari. As a gallant type of hero he is always found lacking in self-assertion (cf. ननु वज्रिण 1-19). He is unmindful of the failings of his people (cf. Vidushaka's breaking the news and loss of भूर्जेपत्र later on). He is magnanimous throughout the play. He is full of valour (Cf....कस्मात्परिभ्रातव्या etc.) and is always resolute in his undertakings.

Turning to the assistants of the hero, we find, पीठमई the first, who is the hero of the प्रताका, a devout assistant to his master and smart in discourse. Next is विदूषक who is his constant companion, administrator in his love-affairs, a man of ready wit and plays a part which helps the general denouement of the play. There are others, like चिट, नट, शकार and similar ones who are proficient in one art only. Besides this, the hero may be aided by his political or ecclesiastical ministers, ascetics and friends and eunuchs, mutes and others as well. At times there is a Rival Hero, or प्रतिनायक who is just the contrapositive to the main hero, being rapacious, bold and of evil conduct.

As the assistant of the hero of this play, there is only one, by name Manavak, who plays the part of the clown in the drama. He is always jocund in his spirit and cracks jokes even at the expense of the hero. He is very shrewd (Obs. his replies when he lost the भूर्जेपत्र), and he always takes delight in setting the two balls against each other (Ref: श्रान्तोऽस्मि प्रियवयसमस्या मृगवृष्णिनाया निवर्तयितुम्).

The heroine whose qualifications are more or less similar to those of a hero is classed under three types: स्त्रीण = the married wife of the hero; अन्या or परकीया, one belonging to some one else; सामान्या or a common woman. The first is of three kinds. सुग्धा, मध्या and प्रगल्भा; the second of two kinds: परोदा and कन्यका; and the last is of its own kind. They are again of various kinds: e. g. अभिसारिका, she who herself condescends to go to her lover or invites him to her residence, and कलहान्तरिता = wrathful, and so on. For her assistants, she may have सखी, दासी, भात्रेयी (nurse), प्रतिवेशिका (neighbourly woman), and the like, who have similar qualities to those of

"Men may come and men may go, But I go on for ever" A sentiment would become subsidiary to the other if the आश्रय of the both happen to be the same. Even two different रसs one being अङ्गी or the principal and the other अङ्ग or auxiliary, may be inter woven in one and the same play.

There are eight permanent sentiments that give birth to the principal eight रसs । रति is the स्थायीभाव of the sentiment of शृङ्गार or the erotic, हास for the हास्य or the comic, शोक for the करुण or the pathetic, क्रोध for रोद्र or the furious, उत्साह for वीर or the heroic भय for भयानक or the terrible, उगुप्सा for the दीभत्स or loathsome and विस्मय for अद्भुत or the marvellous. According to the maxim "शान्तोऽपि नवमो रसः" the sentiment of शान्त the quietistic having शम for its स्थायीभाव, is the ninth.

The sentiment of शृङ्गार is the foremost and commonest of all. It may be either विप्रलम्भ or love in separation and सम्भोग or love in union. विप्रलम्भ may be due to अयोग without the original contact which results in ten stages of Cupid known as अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशा । or due to विप्रयोग—the separation after once having enjoyed a hearty union. विप्रयोग may be caused by मान the jealousy arising from the violation of the duties by a lover, or प्रवास, length of journey or शाप the malediction arising from the displeasure of a deity or a sage which may be rectified later on. सम्भोग शृङ्गार is that in which the lover and the beloved enjoy the intimate contact with each other.

The ruling sentiment in this play is सम्भोग शृङ्गार or the love in union. The substrata of the sentiment are inter alia Pururavas and Urvashi. The first contact between the two in the chariot while returning to the Hemkuta is the basis of the *purva-raga*, which is of a माञ्जिष्ट or of bright, unflinching type. Then subsequent exchange of glances coaxing speech and expression of smiles and bashfulness are the ensuing feelings. The lonely situation, cool and fragrant breeze and the pluvial charms are the excitants which awaken the erotic emotions. Eagerness, mental reverie pensive mood and uneasiness of heart are occasional feelings that remain auxiliary to the emotion of love.

The subsidiary sentiment in this play is a rare comic and a predominating *Vipralambha*. The *Vipralambha* here is due to मान of the heroine who contracted jealousy at the sight of the hero's appreciative glances towards Udayavati.

“The Structure of a Drama”

Every dramatic composition of Sanscrit opens with a prologue or प्रस्तावना commencing with an Invocation which is technically known as नान्दी । Nandi invokes some deity and contains either benedictions or solicitations for favour. In one way or the other, it suggests the general theme of the plot whether in part or the whole. The *Sutradhara* or the Stage-manager, having finished with Nandi, continues to allude to the birth, race and time of the poet and his literary accomplishments and the occasion which has led him to undertake the enactment of the play. Thus ends the whole prelude containing sweet songs or the description of a season which excites the sentiment and the drama then begins, the introduction of which is generally made by the सूत्रधार either by the suggestion of the चीज or an introduction of a character. The प्रस्तावना is of five kinds उदात्तक, कथोदात्त, प्रयोगातिशया, प्रसङ्गक and अवलम्बित.

The play under investigation opens with the usual नान्दी or invocation of the god Shiva for benedictions, which is suggestive of the main incidents of the story. The prologue of the play is of प्रयोगातिशया type, where the entrance of the actors is exhibited through the first *prayoga*, viz the introduction of the occasion of the enactment of the play by the chief actor

The whole subject matter which is represented further on, is well classified and arranged into acts. A drama may consist of any number of acts between five and ten. The principal sentiment should be either शृङ्गार or वीर or even क्रुद्ध and others may be subordinate to support the principal one

Besides these, there are certain conventions which are strictly followed. For example, nothing should creep in the play which denounces the character of the hero or is not harmonious with the prevailing sentiment. An act should neither be lengthy nor be wearisome विष्कम्भ, and other interludes should be introduced wherever they are expedient and an act should end with the exit of all the characters. Any event like journeys, and wars should not be staged and the expiry of the hero should never be displayed. The conduct of the classical drama should be exemplary and dignified. There is a complete absence of tragedy or a calamitous conclusion. The unity of pleasure

and interest should be carefully attended to. In Sanskrit dramas, the unity of action is generally observed and not necessarily those of time and place. In accordance with the saying "मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि", the play, as it opens with a prayer or blessings, should also end with a भरतवाक्य expressing the wishes of some magnanimous personality for universal prosperity and happiness. There is one more convention, though last but not the least, i.e. the hero and the higher characters speak in Sanskrit, while female and other lower characters use a language of different प्राकृत dialects, save those who are educated.

The Trotaka kind of Rupaka, as the play in hand is, may, in accordance with the definition given in the Introduction in Sanskrit, consist of 5, 7, 8 or 9 acts. The characters therein, should be celestial as well as human. Vidushaka must play a prominent part and be present almost in every act. It has no विच्छिन्नक but the gap is bridged only by प्रवेशक. In other respects it does not differ from a नाटक.

The Poet :

"His life, works and poetry"

Like the life of Shakespeare, the life of our poet the brightest jewel of the mine of the Indian poets, remains unrevealed and blank. In his works he has kept a dismal silence about himself. Unlike later Sanskrit poets who are often confident and self-puffers Kalidasa expresses modestly and speaks little of himself. "The personal history" says a learned critic "is thus involved in an impenetrable mist of obscurity. And this has made an ample room for a diversity of inferences which are open to a great controversy. The late Dr. Bhanu Datta remarks that he was a Sarasvat Gauda Brahmin. It is further said that he and Matrigupta the king of Kashmir were identical. Some say that he was patronised by Pravarasena, the king of Kashmir. But a time-honoured tradition associates his name with the king Vikramaditya of Ujjain, the founder of Samvat Era. It is reported that Kalidas constituted one of the nine jewels of his Court. Thus runs a saying that he was appointed the Governor of Kashmir by Vikramaditya. His description of Ujjaini and its surroundings, the Mahakala and the Kshipra firmly leads to the conclusion that he must have been the native of that part. If the king Vikramaditya be not taken as the poet's patron, various references to the name of the king in highly panegyric terms should be set aside without any plausible explanation.

He seems, however, to have pleased both the Jains and Vaishnavas by favouring their tenets in his works. It is evident, that he was a staunch devotee of Shiva and Parvati, though by no means a sectarian. He appears to have been an admirer of field sports and outings, and describes their beneficial effects with a spirit of a true sportsman. He was a great observer and delineator of Nature. His exact description of the Himalayas, Alaka and other places proves the above statement and clearly shows that he had travelled far and wide. He is the only poet, who describes a living saffron flower which grows nowhere but in Kashmir. Kalidas in his writings shows a thorough acquaintance with the court life. These circumstances coupled with the fact that there is no allusion in his works to the Goddess of Wealth having ever frowned upon him, have led some critics to remark that he was in affluent circumstances and had not the misfortune ever to taste the bitter fruits of poverty. But from the devout prayer, at the end of Vikramorvashuyam for the union of the goddesses of wealth and learning it is sufficiently evident that he must have been subjected to the pangs of poverty and neglect. Though he was pleasure seeking yet he cannot be said to be voluptuous. The critical study of his works, however, clearly tells us that he was very well acquainted with the Vedas Upanishads, the Puranas, and several systems of Indian philosophy, geography astronomy and other fine arts.

As 'he was the least of an egoist that it was possible to be, it has become doubtful expressly to ascertain of which compositions he had been the author. But the following are the works which are generally attributed to him ऋतुसंहार, कुमारसंभव, रघुवंश, मेघदूत, शाकुन्तल, विक्रमोर्वशीय, मालविकाग्निमित्र, श्रुतबोध, शृङ्गारतिलक, शृङ्गारसाधक, सेतुकाव्य, कर्पूरमञ्जरी, पुष्पवाणविलास, श्यामलादण्डक, प्रभोत्तरमाला and ज्योतिर्विदाभरण। It is, however, a disputed question which of these are really his and which are of the subsequent poets ascribed to him. At any rate we do not hesitate in accepting the first nine and the thirteenth to be his. Although the perceptible difference between रघुवंश and other kavyas in respect of their style and the poetical merits supplies a sufficient ground for doubt, still it can be removed if a sufficient margin is allowed for the age of the poet and the corresponding development of his genius.

The style of Kalidas is pure and chaste. "It has not

the laxity of Puranas. It is also characterised by brevity and perspicuity. His similes are charming, appropriate and natural. Delineation of characters, faithful to the minutest point and within the shortest compass imaginable, is the peculiar characteristic of his poetry." In his writings there is unaffected simplicity of expression. His language is simple and fluent and rich with similes and general truths. His choice of metres is consistent with the ruling sentiment. With no exaggeration he is praised for his happy selection of subjects and the amicable development and beautiful representation of the matter which delicately reveal the tenderness of feelings and poetical fancy of a very high order. To put in a nutshell, it can be safely stated that his poetical productions which stand as immortal monument of his unsurpassed poetic elegance have brought Sanskrit poetry to the highest refinement based on purity of style in spite of extravagant colouring.

None whosoever had the fortune to read and appreciate the poetry of this prince of the Indian poets, can resist to admire its mysteriously picturesque character which has evoked "spontaneous outpourings of praise" from foreign scholars who had access to it either directly or through English versions. Being spellled with the charms of his Muse and poetic genius, Goethe, who was the foremost rider on the wings of poesy in the land of Germany, has bestowed the highest meed of praise on Kalidas. "Nature must be the life and essence of poetry" is the motto of our poet's poetry and in this respect he may be compared with the great poet Wordsworth. He is a very critical observer of Nature and every student of Kalidas feels so when coming across the delightful description of the cliffs of the Himalayas decked with snowy diadems, the lofty peaks of Kailasa, the fragrant breezes blowing, the heavenly Ganges, the mountain lake and similar spectacles of Nature. "He shows an acquaintance with China pottery and silk and refers to the true causes of eclipse and the influence of the moon over tides." His queenly heroines write their love letters on the bark of the birch tree with mineral dyes or on lotus leaves with their nails. His works abound in pithy and pregnant generalisations which strike every reader with their vivid and impressive truths which are both touching and didactic.

What impresses us in Kalidasa's works is their freedom from immaturity, but this freedom must have been the

result of prolonged and diverse efforts extending over a stretch of time. In Kalidasa, we are introduced at once to something new which no one hit upon before, something perfect which no one achieved, something incomparably great and enduring for all times. His outstanding individual genius certainly accounts a great deal for this, but it appears in a sudden and towering glory without being buttressed in its origin by the intelligible gradation of lower eminence. It has however the effect of the tyrannical dominance of a great genius that it not only obscures but often wipes out by its vast and strong effulgence the lesser lights which surround it or herald its approach.

“The Date of the Poet.”

Eleventh Century A. D.:

There is a set of ancient scholars who believed that Kalidas must have lived about the 11th Century A. D. on the following grounds. (1) In Kalidas's writings, the word यवन is found which means a Mohammedan who appeared in India after the 7th Century A. D. And naturally it follows, that Kalidas must have lived some time after the advent of the यवन्स. But as the meaning of the term is not fixed, as it may even denote the Greeks or the Ionians, the reasoning of this sort seems unsound. (2) The tradition speaks that Kalidas was patronised by the king Bhoja of Dhara (11th cent A. D.) But if Bhoja were his patron, Kalidas must have extolled him to make his name immortal. Again, भामह who, by king Bhoja himself is said to be living in the early centuries of the Christian Era quotes कालिदास. Moreover, a Kanerese translation of Vikramorvasiayam which was found in the 9th cent A. D. shows that Kalidas lived long before the 11th Century A. D.

Sixth Century A. D.

Then there is a common belief that Kalidas lived in the 6th century A. D. The evidence which is laid down to prove this, though not conclusively, may be summed up thus.

(1) Jinasena the author of the *प्रज्ञापिका* who has contrived to imitate Kalidas's Meghaduta lived about 850 A. D. Mr Pathak thinks, therefore, that Kalidas must have lived before him.

(2) The poet Pampa who lived about 945 A. D. asserts his superiority to Kalidas. It shows that he was born before 945 A. D.

(3) क्षीरस्वामी quotes कालिदास in his commentary on Amarkosha. He lived about 750. A. D

(4) In Gaudavaho which is said to be the work of the 8th cent A. D., Kalidas's name is alluded to as the great रघुकार ।

(5) कुमारिलभट्ट living about 720 A. D. refers to Kalidas's name in his तन्त्रवार्तिक ।

(6) Bana who lived about 650 A. D. mentions Kalidas in his works.

(7) Kalidas's name is found in the Aihole inscriptions of 634 A. D

(8) दण्डिन् of 6th century A. D. mentions कालिदास and his सेतुकव्य ।

(9) In an inscription कालिदास's name is found along with चराहमिहिर who lived about 550 A. D

(10) Mallinath while commenting on Méghduta hints that दिङ्माग was कालिदास's adversary whose teacher वसुबन्धु lived about 540 A. D

(11) Kalidas's thorough knowledge of astronomy which is said to contain terminology of the Greeks among whom the science developed about 2nd Cent A. D. and hence Kalidas lived after that.

(12) There is an interesting episode which proves Kalidas to be the contemporary of Kumardasa, the king of Ceylon who ascended the throne in 575 A. D. It runs thus

The king Kumardas was in love with a woman. One day, he wrote these lines on the wall of her house "कमलाकमलोत्पत्तिं श्रूयते न तु दृश्यते" and promised to reward the person who would complete the verse. The next evening, it so chanced that Kalidas took his lodgings in her house. On seeing these lines he completed the verse by adding बाले तव मुखाम्भोजात् कथमिन्दी-चरद्द्वयम् । The woman in expectation of the promised reward murdered Kalidas with the view to assume its authorship. The king read the lines the next day and would not believe that the completion was composed by her, and on king's threatening, she confessed the crime. And the king having found his great friend dead felt very sorry and burnt himself with Kalidas's body

(13) Mr K. B. Pathak, the latest exponent and strong advocate of this theory brings forward the argument of the Huna kings. There were no Huns before 530 A. D. and

as Kalidas describes that his hero Raghu conquered them gives a plenty of assurance to ascribe sixth century A. D as Kalidas's date

First Century B. C..

There are other scholars who believe that Kalidas lived about 1st Cent B C

(1) Dr Peterson says "Kalidas stands near the beginning of the Christian era, if indeed he does not overtop it."

(2) Hippolyte thinks that Kalidas was contemporary of समिवर्ण (described in 15th Canto of Raghu) and lived about 8th century B. C.

(3) Sir William Jones places him in the I Cent. B C

(4) The tradition that Kalidas was patronised by Epoch making Vikramaditya shows that he lived 56 years before Christ as the Samvat Era shows

(5) Merutungacharya's Pathavali shows that Vikrama reigned 134 years before शक Era.

(6) Rev S Beal says that a Chinese traveller carried to China in 67 B C copies of Buddha Charita of Ashwaghosh whose style resembles that of Kalidas, and therefore clearly ascribes to Kalidas 40 B C as his date

(7) ज्योतिर्विद्वामरण describes Vikrama's victory over रूम देशाधिपति The book is attributed to Kalidas and रूमदेशाधिपति is Caesar of 55 B C., the king of Rome

(8) Kalidas's style shows that he lived many centuries before Bana Bhatta.

(9) Mr Pandit observes that पुष्यमित्र founded the Maurya dynasty in 160 B C and his son अग्निमित्र the hero of माल विद्याग्निमित्र was Kalidas's contemporary This view is rendered more conspicuous by dissensions by later authors

(10) The astronomical data cannot prevent us from assigning I Century B C. to Kalidas.

(11) Mr Apte the ablest exponent of this theory proves that Huna kings came to India in I Cent. B C., minutely examines the history of Kalingas and arrives at the first Century B C as the date of Kalidas He further examines the law of inheritance in the times of Kalidas according to which, the property of the deceased did not go to his wife, if he had no male issue but to the king (Shak.) He further deduces that Kalidas having alluded to Parsikas as Parsis provides sufficient evidence to believe Kalidas's date somewhere in I century B C

Thus there are scholars who on the above arguments and such others assign first century B C to Kalidas.

But as Kalidas himself or some reliable contemporary of his does not give any settled opinion, there is only imaginary evidence on the point and the question remains all the same much-vexed and open to disagreements and disputes

In conclusion, the latest opinion on the point may be given in the words of Prof S K De —

‘The limits of this time are broadly fixed between the 2nd and the 6th century A D Since his works reveal the author as a man of culture and urbanity, leisured artist probably enjoying as the legend says, royal patronage under Vikramaditya, it is not unnatural to associate him with Chandragupta II (cir 380-413 A D), who had the style of Vikramaditya, and whose times were those of prosperity and power

The various arguments literary and historical by which the position is reached, are not invulnerable when they are taken in detail, but their cumulative effect cannot be ignored. We neither know, nor shall perhaps ever know if any of the brilliant conjectures is correct, but in the present state of our knowledge it would not be altogether unjustifiable to place Kalidasa roughly at 400 A D It is not unimportant to know that Kalidasa shared glories and varied living and learning of a great time, but he might not have done this and yet be the foremost poet of Sanskrit literature, that he had a wide acquaintance with the life and scenes of many parts of India but had a partiality for Ujjaini, may be granted, but it would perhaps be hazardous and even unnecessary, to connect him with any particular geographical setting or historical environment

(Poussin Memorial Volume, Pt I pp 190-2)

ESTIMATE OF THE PLAY.

Most of the early plays in Sanskrit literature owe their sources to the Vedic dialogues and the Paurāṇik stories adapted skilfully by the dramatist to the justice, of his poetical sense and accepted conventions. A few of them weave some account in the life of a certain historical personage who is characterised as a man of exemplary conduct or a super-man. Two of Kalidāsa's plays fall under the first category and the one probably the earliest of his dramatic works, viz. *Mālavikāgnimitra* belongs to the latter. In point of time, *Vikramorvaśi* is said to follow this quasi-historical play of *Mālavikāgnimitra* and to precede the world famous drama of *Shākuntalā*, which is supposed to be the specimen of the finest dramatic skill of our poet of poets.

Though the episode of the union of *Vikrama* and *Urvashi* is found in the *Vājasaneyā Aranyak* and several other Puranas (Vide *Introd. P. 29 et. seq.*) the closest approach to the plot of this drama is the story narrated in the *Padma Purana*. The plot of *Shākuntalā* also is borrowed from the story of *Dushyanta* and *Shākuntalā* in the *Padma Purana*. It is, therefore, clear that Kalidāsa has mainly relied on the *Padmapurana* for two of his important dramatic compositions.

It is a common feature with Kalidāsa to open his dramas with the Invocation of blessings of god *Shiva*, and *Vikramorvaśi* is no exception to it (Cf. *Mal. दक्षैश्वर्ये सितोऽपि प्रणतबहुफलो यः स्वयं वृत्तिवान्* *Vikr. वेदान्तेषु यनादुरेकपुराणं व्याय सितं रोदसी* *Shak. आ सृष्टिः सद्गता बहति विविधुर्न.....*) Then next to that, Kalidāsa has his prologue to introduce the topic of his play, which is done by the Stage-manager, as usual, attended either by *Marisha* or the actress. (Cf. *Mal. and Vikr.* in respect of the attendance of *Marisha* and contrast *Sutradhara* being attended by actress in *Shak.*) The type of the prologue which he adopts is either *Avalagitā* or *Prayōgatishaya* out of five principal kinds of prologues familiar to the Indian playwrights. *Vikramorvaśi* has got the *Prayōgatishayā* type of prologue unlike the prologue in *Shak.* or in *Mālavikāgnimitra*, where it is of *Avalagitā* kind. The prologue in *Vikramorvaśi* introduces within itself the entrance of the shouting celestial damsels behind the screen which is tantamount to the introduction of the theme of the play in course of the prologue itself, whereas in *Shākuntalā* and

Malavikāgnimitra the stage-manager himself in his concluding speech in the prologue introduces the name of some important character of the play and thus opens the main plot of the drama (cf Mal देव्या इव पारिण्या रोवादक्ष परिजनोऽय-
Shak एष राजेव दुष्यन्त सारङ्गेणातिरुहसा) However, according to the old school of dramaturgy it is believed that there is hardly any point capable of creating a distinction between these two types of prologues and so it is held that Kalidās had uniformity in following only one type of prologue, namely, the *Prayōgatishaya*

The Theme of the Play —Vikramorvashī, quite similar to the other two dramas of Kalidās, is an erotic play and has for its plot the love-story of the king Pururavas of Pratisthan and Urvashī a celestial damsel. In Shakuntal also, he seeks for his plot a love-episode in the account of Dushyanta's life with a daughter of a celestial damsel, Menakā by name. In Malavikāgnimitra too, there is an attempt to achieve Malavikā, an aristocratic girl by the king Agnimitra of the Shunga dynasty

Hero of the Play —It is the lunar race of the kings that provided Kalidās with two heroes for his principal dramas, viz one in Pururavas in Vikramorvashī and the other Dushyanta of Shakuntal (Vide pp 37 & 39—Introdn) His heroes come from a high family and are all kings of high reputation and prowess. Kalidās has a fancy of selecting such heroes and portraying them as great warriors so much so that many of them are the Commanders of the divine army. The reader will find that all the descendants of Raghu's race among the Ikshvākoos had an access with their chariots to Indra's paradise (Cf आतासत्धरर्त्तनाम्) Similarly the hero of the Vikramorvashī is the best ally of Lord Indra (Vide Chitraratha's request to the hero to make Urvashī over personally to Indra—Act I and Indra's message in V Act मयाय साङ्गता सहाय P 254 Vikr") No less is his Dushyanta who goes to the Heavens with his chariots to defeat the demons at the desire of Indra, who honours him by occupying a common seat with him (Pof Act VII 2) His Agnimitra too is, no doubt, painted to be a great hero and an egoist, but his prowess is limited to terrestrial feats only. As men his heroes are very intelligent, generous and shrewd and god-fearing as well. His Pururavas is a regular observer of religious rites, (Ref. "क्षीरोत्पाननिवृत्त पुस्तक" P 10) is brave and a

true *Kshatriya* ever-ready to rescue the aggrieved His Dushyanta and Agnimitra present no less a characteristic of his heroes, which will be discussed below in some detail Their administration is very righteous and popular, and they are held in high esteem by their subjects. His kings attend regular Cabinet meetings and constitute the highest tribunal of Justice as well.

In their private life, they are very moral, though none is free from practising polygyny in actual life In their pursuits of love, his heroes are very bold and not only they do not mind the displeasure of their senior consorts, but as their weakness for some one else invariably makes them too uxorious to withstand in any shape the curt admonitions, they have to court their repeated reprimands or a casual vapulation or flogging as well. For example, his Agnimitra's subservience to his senior spouses Dharini and Irawati, one excelling the other in dominating over him, and a similar attitude of Pururavas towards Aushinara are a clear proof of the same The poet, having felt later on the delicacy of this situation, sympathised better with his hero in Dushyanta whose sad plight on this account he has conveniently, with maturer experience, avoided in Shakuntal in not bringing any one of his other consorts on the scene. In choice of their consorts, their taste is very chaste and seasoned and their affection to the heroine is both deep and substantial

Technically, his Pururavas is a *Dheerodatta* or a gallant type of a hero, as much as his Dushyanta or Agnimitra is Pururavas is a highly cultured type of gentleman and may be contrasted with Dushyanta, who, though seemingly august and dignified, betrays himself as a mean deserter when he denies having married Shakuntala fearing perhaps public scandal Because as a picture of social influence then on the kings, the poets have well portrayed their thralldom to the sense of winning public encomium and to the charm of complacency in keeping their subjects pleased at any cost, the climax of which is seen in Bhavabhuti's Rama (Cf. "अथवा जानकीमणि आराधनाय लोकस्य स्वगतो नास्ति मे व्यथा") But Pururavas with all his gallantry is sly in his dealings, a *shathq* in his behaviour towards his mates other than his fiancée, though he is very respectful to the others (Vide Act II and Act V, P 258)

अपराधी नामाह प्रसीद रम्भोर विरम सरम्भाह !

सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः ॥ Page 94.

The Heroine of the Play:—As already stated above, the heroine of the play is Urvashi, a celestial damsel. The birth from a celestial woman is owed by his another heroine, Shakuntalā as well. His Malavikā though neither celestial nor quasi-celestial, is however born in the purple and is possessed of all qualities of sublime birth. His other two heroines are, *swakiyā* or belonging to the hero alone as married wives, whereas Urvashi is a dancer and constitutes the powerful and light army of Indra in his bevy of chosen ladies (Ref. "सुकुमारं प्रहरणमिन्द्रस"). Urvashi is, however, addressed as common or *Sadharani* in a pure technical sense, for want of shackles of the marriage system in vogue in heavens (Obs. even Indrani is not married to a particular Indra but holds office of the queen of Heavens and consort of Indra, *ex-officio*), otherwise she is very chaste to her fiancé Pururavas and prepared herself to deteriorate in mortal society and limit her enjoyments to the modest paraphernalia of a human king. She is so much devoted to the king that she wholly loses herself and invites upon her the wrath of the Muni Bharat. Her sacrifice at the altar of Love is very supreme, though sufferings of Shakuntalā may be calculated perhaps no less; but Urvashi surpasses both of his heroines in respect of her *poorva-rag*, for she is not a *mugdha* type of a girl or a simpleton as was the case with Malavikā or Shakuntalā. Malavikā, a stranded young girl of high birth thrown into the state of serfdom under Dharini had no prospect of emancipation from that sad plight except in courting the advances of Agnimitra. Malavikā's ready acceptance of the advances of the hero was more an emergency measure than a spirit of sacrifice for love. More miserable was the case of Shakuntalā, an unsophisticated (*mugdha*) girl brought up in an artless atmosphere of an hermitage, who fell a victim to the enamouring wiles of an overbearing king (a master in arts of handling simple girls to his free will. Obs. his deceit in not disclosing himself) who could succeed in overpowering the girl only in two visits to the extent of even the consummation of marriage and could afford conveniently to forget her for good—an action in apology of which the celebrated poet had to introduce the episode of malediction, which also served indirectly to bring about a separation and intensify the so-called feeling of love in the drama. It is to be noted by critics that the artifice of malediction introduced in Shākuntalā is an apology for a serious fault in the character of Dushyanta, whereas the malediction in the case of Urvashi is a self-invited

calamity owing to her engrossed thoughts for her lover. Then again, in the course of *poorva-rag* Urvashi, a developed damsel, could afford to become beside herself and pull her down to her forced existence in the middle world as a meed for her having sown wild oats on a casual visit to the earthly regions. This can as well plausibly be said of Shakuntalā who was meditating over her centre of love and fell a prey to Durvasas' curse. True, but the circumstances differ a good deal in the sense that Shakuntalā was a married wife, who had entirely given herself to Dushyanta and fallen into the misery of curse on account of Dushyanta's breach of promise to send a man to fetch her whom he had left behind on account of his dastardly feelings that could not permit him to face Kanva for fear of his wrath in whose penanceful hermitage he had the audacity in venturing to commit adultery with a young unmarried girl who was being brought up under the patria potestas of the Rishi. On account of this serious fault committed by him especially after having pledged himself as the Saviour of the oppressed (Ref 'क पौरये वसुमतीं ज्ञायति ज्ञायन्ति दुर्विज्ञानान्') he could not dare await Kanva's return for taking home Shakuntalā, nor could he do so in sending a man to fetch her in assertion of the consequences of his action upon Kanva who was, later on constrained to remind the delinquent Dushyanta in his speech 'अस्मान् सायु विचित्र संवपनान्' Act IV. So it becomes an established fact that malediction in Shakuntalā is due to the artifice of the poet which he was obliged to introduce for draping in a proper colour the prince-like failings of the hero. But one would yet feel that no such artifice was necessary if Kalidas did not suffer from a false conception that the hero should be painted as far as possible like a flawless angel. On the other hand the introduction of this malediction has lessened the effect of the drama, because it leads the audience to feel that forgetfulness on the part of the hero was inevitable. The feeling that the Universe is sound at the core in spite of the wrongs and cruelties that exist in it, would come only when we know the forgetfulness and the later remorse of Dushyanta were genuine. But the artifice of Kalidas has rendered both of them artificial and therefore meaningless. The artist should lead on his characters to their destined ends by what seems a very natural development of their foibles. In the case of Dushyanta he is not a "स्वतन्त्र कर्ता" neither free to forget nor to remember his own doings. We cannot hold him

responsible for the wrong he does to Shakuntalā nor can we give him any credit for the ultimate justice he is supposed to have done to her. From this point of view the original story as found in the Purāṇas seems to be more realistic than that of Kalidāsa but then it makes it difficult to explain what on earth made Dushyanta do so foul an act in the case of so fair a creature as Shakuntalā. As distinguished from this it is found that there is no commitment on the part of Urvashi which could have thrown her into self-forgetting reverie of Shakuntalā, except her genuine love and real spirit of sacrifice on her part. It can neither be said to be the artifice of poet in using malediction as a measure of bringing about separation, for this malediction differs materially from the one in Shākuntalā, for in the former it brings about union and is a blessing in disguise rather than the separation as in the latter, where it is only a miserable apology for the levity of the hero's character and a device for bringing about separation according to the maxim,

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगं पुष्टिमश्नुते ।

अपायिते हि वत्सादौ भूयावानो विवर्धते ॥”

For seeking this end in the play in hand, Kalidāsa had another curse in his satchel thrown in IV Act where she subjects herself to a transformation into a creeper. That Urvashi who once tasted the immortal nectar and ambrosia of the heavens brought herself to limited pleasures of this world with all her maturer understanding and then remained with unflinching devotion to the hero is something which is a superior character in this heroine to the one in either an innocent girl of Malavikā or an artless soul like Shakuntalā. She still goes a step further in her attempt to move first from the heaven for him before the curse, which makes her Abhisarika as well. To be Abhisarika cannot be a flaw in a heroine only because she stole herself with an opportunity to meet her lover. For if so nothing short is done by Shakuntalā who can not be technically called an Abhisarika being a married consort approaching her disacknowledging husband, who rejects her as a paragon of virtue seated in the throne of Justice giving another specimen in his own conduct to verify the truth of his dogma of the infallibility of a righteous heart, viz “सदा हि सदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणं प्रवृत्तम्”, which is his personal measure in accepting and rejecting the girl at his own free will. Then again Urvashi

takes herself to another enterprise in offering sacrifice of her personal feelings in having imposed upon herself the segregation of her child for the sake of elongating the period of her union with the hero Shakuntalā's bringing up the child in Maroecha's *Ashram* was again an emergency affair, a result of the hero's folly, whereas Urvashi's attempt to rear her child in the *ashram* of Chyavan was a feat of her endurance and a specimen of her real love for Pururavas. That is why Urvashi is a heroine of a higher order in respect of her chaste love, though Shakuntalā can surpass her in her quick and hasty love. So far as quick love alone is concerned, Urvashi does not fall short there as she also falls in love at the first sight of Vikram, but has had no hasty love as found in Shakuntalā, a character, on the other hand, portrayed by Kalidas to offer a didactic lesson to all advocates of free love in showing a series of serious calamities befalling a young girl in making an easy, hasty and indiscreet surrender of herself to one, who to all appearances glittered as gold, (Cf रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न तु रावणादिवत्)

The Sentiment in the Play—The permanent emotion prevailing throughout this play is love between Pururavas and Urvashi, which is manifested by the ensuant actions of gentle talk and amorous glances and is excited by cool breeze, seasonal pleasures and also pluvial joys attended with auxiliary feelings of anxiety, perturbation and the like. The ruling sentiment in the drama is love and love in union. The sentiment is fostered by other subordinate sentiments as those of love in separation or a befitting and light comic here and there.

The scheme of the manifestation of sentiment in this play is in no way unlike to his other dramatic compositions. There is in *Malavikāgnimitra* and also in *Shakuntalā* the same sentiment of love in union or *Sambhoga srīngar* interspersed with a light, casual comic and a regular separation. According to the popular convention न विना विप्रलम्भेन संयोगो दुष्टिमश्नुते ' the poet is very fond of introducing *Vipralambha* in the theme of his plays.

POORVARAG—Kalidas has put in a stage where there is *purva-rag* that is love unaccomplished in all his plays, though the length of this suspense differs in each case. In *Mālavikāgnimitra* from the point of observing Mālavikā in a group photograph to the stage of Agnimitra's acquisition of Mālavikā in the Sea Mansion, there is *Poorva-rag* type of *Vipralambha*, which covers about two-thirds of his drama.

In *Vikramorvashi*, the *purva-rag* commences from the point of redemption of *Urvashi* from *Keshi* upto the middle of the third Act when she is sent to this world under the ban of *Bharat*, the length being that of about one half of the play. In *Shākuntalā*, the *purva-rag* and the *Sambhoga* are so closely twined together that the former is shortened to its utmost. The commencement of the *poorvarag* in the king in *Shākuntalā* is marked from the time that he has been slyly looking at the girls in *Kanva's ashram* behind the tree. *Shakuntalā* has fallen a prey to a similar feeling after having had a chat with him in the first Act. This prevails upto the second Act only. In the third Act the marriage being consummated, the *poorva rag*, if there be any, turns at once into *Sambhoga*, which in its turn is of the shortest period possible.

With a critical appreciation of the interspersing of the *Sambhoga* and *Vipralambha* in the plot of the play, the critics will find that there is a seasoned balance of the two in *Vikramorvashi* to a more tasteful manner than in the case of *Shākuntalā*, where rapidity of action and disproportionate prolongation of separation form the marked feature of the sentimental development. In *Vikramorvashi* the hero meets the heroine and has an opportunity to observe well the lineaments of the heroine while riding a common chariot, and there he cherishes his feeling for the woman. Similarly in *Shākuntalā*, the king conceals himself and scans the features of the girl and falls a victim to her beauty. Thus a deep observation on the part of the hero fascinates him and makes a move towards becoming familiar with the heroine. In the case of *Urvashi* she is also attracted there and then and the *poorva rag* commences. Then there is a separation on account of *Chitraratha's* arrival exactly as it is in the *Shākuntalā* due to the appearance of *Gautami*. Then they meet again in the play in hand, the heroine moving towards her paramour. In *Shākuntalā* the hero is again brought to scene under the pretext of the safeguard of the hermitage and there the *poorva rag* ends; whereas in *Vikramorvashi*, this second union, though short, gives salad dressing to the *poorva rag*, which is disturbed by *Urvashi's* presence being required for the enactment of *Laxmī Swayamvar*, an episode which is a pleasant outcome of the poet's fancy. After having enjoyed a short suspense then again there is a union of the two, approved for a length of time by the custodian of the heroine, where the *poorva rag*

ends. Here it is not like a sly commitment by Shakuntalā or Dushyant in the absence of her guardian and hence the union in Vikramorvashī is more stationary and adequate. After the close of the *poorva rag* or the acquisition of the desired love in Shākuntal, there commences a long, long and disproportionate separation from the third Act to the seventh Act with a final union culminating in comedy. Whereas in Vikramorvashī, after the *poorva-rag* which is in itself blended happily with interim visits, there is a good deal of *Sambhoga* and the couple enjoy a pleasant excursion where the poet, to heighten his ruling sentiment, cleverly introduces the scene of Udayavati which gives birth to the womanly jealousy in the heart of Urvashī. The jealousy resulting in her love-bedaubed wrath makes her lose naturally the balance of temper and places her on the borders of the Kumari Grove and turns her into a standing creeper. Thus the poet once again throws the couple into separation, the effects whereof on the royal pair are more appreciable than in Shākuntal, for the *Sambhoga* in the former is better felt than in the latter. In the former, the separation is due to a natural womanly jealousy and the suffering of separation suits the natural justice better in this case, for the hero suffers here for the breach of love in peeping at Udayavati and the heroine out of her keen sense of wrathful jealousy, whereas in Shākuntal, the heroine is a victim of a brutal wrath of a visitor saint all her life and the hero is left to enjoy right royally the pleasures of his over-crowded seraglio to a greater length of separation, viz till the revival of his memory of his past action so late as in the sixth Act. Unlike this, the hero and the heroine both fall into separation in Vikramorvashī, the heroine wholly becoming senseless on account of her transformation into a plant and the hero no less senseless in the stage of *unmāḍ*. That is to say, the sentiment develops here upto the nine stages of cupid, whereas in Shākuntal heroine alone suffers. This union here is, again not the final beatitude as is in the case of Shākuntal, for the couple once again unite and returns home with glee after a long excursion and enjoys once again the pleasure of union for a certain length. This union is again overshadowed with a gloomy prospect of separation at the sight of their son Ayus because it means that the period of co-habitation had come to an end. There is a short *vipralambha* again culminating finally into a life-

long union blessed with peace and happiness by Goṣṭha Indra, through Nārada. Moreover, the *vyralambha* in *Vikramorvashi* is also varied in the sense that it is due to *ayoga* for some time, then due to *mān* and *śāp* and then a prospect of *pravas* in the fifth Act, whereas in *Shakuntal*, it is a stupid malediction of Durvasas which is all responsible for the misery which every reader of fine sense will feel as much too inferior to the one in the play under investigation. To add to the beauty of situation, the poet has made the best use of music and gaits and misgivings throughout the fourth Act—an element altogether absent in the *Shakuntal*. It will be evident, therefore, that the conduct of the drama in respect of the sentiment, the very soul of poetry is much more charming in *Vikramorvashi* than in any of his other dramatic compositions, unless the criterion of charm in *Shakuntal* be the hastiness of Othello in accepting and rejecting Desdemona in thirty-six hours. There too Othello kills his wife because a jealous villain shows him a handkerchief. Is there any such excuse for Kalidasa's *Dushyanta* to forget his own beloved? Well, what position now is deserved by this hero, so nobly painted as a lover, husband, father and ruler by the orthodox critics?

The plot of the play and the dramatic art of the Poet —

The plot of the play in hand deals with the episode of the meeting of Vikram and Urvashi and each falling in love with the other at the first sight. Urvashi was held up on her way by the demon Keshi and so her attendants cried for help. The shrieks of her attendants were heard by the hero who appeased them and promised the rescue of Urvashi. He went to the direction in which Urvashi was taken away and brought her back. On her way she felt obliged to the hero for her redemption and was enamoured of him. Their association was disturbed by the appearance of Chitraratha, the commander of the Gandharva army, who was deputed by Indra to escort Urvashi safe to heavens. Urvashi on reaching Amarotī, felt miserably wistful on account of her attachment towards the hero and decided to make a move to her lover in company with Chitrakṣhā. She found her lover sitting in a garden in his capital along with the clown musing upon the celestial damsel and her acquisition. There the heroine, anxious to know what her lover was pondering over, played an eavesdropper for a while. Later on, she was convinced of his feeling for her and therefore made her appearance

before him by casting her mask off. Their union was again disturbed as her presence was required in staging a drama at the court of Indra, where she faltered and misquoted a certain query. On account of this failing she was thrown to the mortal world and she was united with her lover. The *poorva-rag* turns here into a full-fledged union.

Once, thereafter, the couple feel inclined to have a short outing in the course of which the hero steals a glance at a Vidyadhar girl, Udayavati by name, which is another pivot of the dramatic *res-business*. Urvashi gets jealous at this breach and hastily walks ahead of the hero and steps within the forbidden area of the *Kumarivan*. There she is turned into a creeper. The hero is in quest of her and bewails at her disappearance and inquires of every living being in the forest about her and gives vent to his real feelings of a lover. The poet is at his height in his dramatic art here. The acquisition of a jewel brings about their union and they return home happily. That jewel is picked away by a vulture, whom Urvashi's son in the Chyavan's *ashram* above kills. This action was felt repugnant to the hermitage living and Urvashi's son was asked to be brought to the hero. The sight of the son was the limit of the period upto which Urvashi could have resided with Vikrama and so Urvashi was sorry to see Vikram embracing their child. When asked she explained the reason of her despondency and the king was prepared to go to forest for leading an ascetic life. Indra had this intelligence of the king's resolve and deputed Nārada to dissuade the king from quitting the arms in view of an impending war between gods and demons and was pleased to extend the period of their union till Vikram lived. The son, Ayus was nominated as heir-apparent and the couple passed a happy life thereafter. Thus closes the drama with a benedictory valediction by the stage-manager to the audience.

Looking at the plot it appears that the plan of this play is not dissimilar to, nor in any way the denouement is less charming than that of his other plays. As all his dramas are erotic the substratum is very common and the outline of his plays does not differ in material points.

Theory of Obligation—Unlike any other dramatist, Kalidasa introduces his heroine to the hero in some difficulty or the other. The emancipation of the heroine from that trouble is manoeuvred at the hands of the hero and thus the

hero and the heroine meet and get bewitched of one another. His heroines always feel, under the circumstances, indebted to the hero of which an advantage is generally taken by him. To illustrate, Agnimitra sees Malavika as a slave to the queen Dharini and the loss of liberty is the utmost misery on a high-born girl, who is anxious to ameliorate her situation in any manner. Later on, when it is apprehended that the king feels in some way concerned with Malavika, Dharini out of her supremacy and jealousy puts her into lock in the Sea Mansion and no body shall release her unless he is shown a particular ring bearing the image of a snake. Agnimitra gets that ring under pretext of curing the clown of a snake-bite and gets her released. And thus he throws the heroine into deep obligations. Here the rescue is from a formidable calamity as that of freeing the girl from behind the bars. In like manner, Urvashi also is thrown into indebtedness to the hero who has redeemed her from the clutches of the demon Késhi. When she recovers her sense, she feels and asks as to whether she is saved by Mahendra. The poet puts in the mouth of Chitrakôsha a sentence "न महेन्द्रेण, महेन्द्रशत्रुभावेन राजर्षिणा पुरुषेण P 20", which directly impresses upon the heroine the gratitude which she owes to him and which is meant to flatter the king as well in his face. In this case also, the heroine is under a great obligation, though apparently less great than in the case of Malavika. With a maturer experience, the poet has succeeded in arresting the mind of the heroine for his hero with an obligation more delicate in the case of Shakuntalâ than in that of either Malavikâ or Urvashi. In Shâkuntalâ he places his heroine in a condition of being pestered only by a bee and a relief sought on that account is presumptively deemed by the poet enough for his purpose of obliging the heroine. But since the poet's usual art could not be satisfied, nor his taste be pampered with this too little a cause, he augments the scope of indebtedness by adding another unit of releasing her from the actionable claim or the mutual obligation which she owes to her other two friends in respect of watering two plants (Ref. द्रुपदे' मेचितानि अनुसरित्वा आयेत्" Act I). The hero purports to offer a valuable piece to Priyamvadâ and Anusuya who out of fear say that she shall be exempt from the obligation by the very word of the hero. Here also the obligation is brought to be borne on the mind of the heroine by her friend Priyamvadâ just as it was done in

the case of Urvashi by Chitrakāṇḍa. Thus there is a common artifice employed by the poet in the sense of enamouring his heroines for his heroes by means of some relief granted to them. It means, therefore, that this artifice restricts the application of the spirit of free love among the heroines. Anxious to prove his heroes to be chivalrous, our poet seems to create opportunities for them to oblige the respective heroines as though such chivalry is the only quality in a hero to be admired by the gentler sex. As a matter of fact this sense ought to be engendered by means of real admiration of the good parts of the hero as is in the case of Bhavabhūti's Sita, Shudrak's Vasantsenā, Dapa Bhatta's Pārvatī and others. The artifice of throwing into obligation is, after the fashion of Kalīdas, also practised by Bhavabhūti in the case of his Mālātī, Dandin in the case of his Mallikā and Shreeharsha in the case of his Ratnāvalī.

After this first meeting Kalīdas has in his plan the bringing out an immediate separation, which lets the seed of love gain root in the heart of the heroine. Kalīdas has a fancy of attacking the heroine's heart and bringing about an expression from the tougher element first, which is, in turn, responded by the advances on the part of the king as well. For example, Mālavikā sings 'दुहदो विप्रो मे तस्मिन् भव द्वित्रिजिह्वम्' Act II, which is later on responded by the advances on the part of the king, as well. Similarly it is Urvashi, while separated at the instance of Chitraratha in Act I expresses her submission to the sense of love by staying over under the pretext of her necklace tucked to a branch of a tree. There the poet introduces a light comic (आ दृढं सद्यः सा, अशक्या मोचयितुम्" P 34). Thereafter farther and farther she goes and the hero also expresses his mind 'सुराहना वपति सङ्गितायां, मृग मृगालादिव सखिनी—Act I-20 P 37', and the poet closes the Act. Exactly its parallel is followed by the poet in Shakuntal, where Shakuntalā's meeting with Dushyant is disturbed by the free movement of an elephant and then the ladies all run up to the hermitage. While thus leaving the king the heroine expresses her attachment just like Urvashi, by saying that her *valkal* (barch) is stuck to the branch of a *kurabak* or an amaranth and her foot affected with a thorn. For Urvashi who is a celestial damsel the poet has a pearl necklace to be stuck to a branch, while in the case of Shakuntal there is her barch garment. This is very natural and popular pretext of womankind to remain behind for feasting

their eyes on their lovers at the parting scene. Again her departure of the heroine leaving the hero to himself is common to both the plays. Even in *Shakuntal*, the hero remains behind and says गच्छति पुरन्दरार धावति पश्चादसंस्थित चेत् । चीनाशुकमिव केतो प्रतिवात नीयमानसः । Shak I, 36. Vikrama's mind is extracted out of him as does a goose a filament from the lotus stalk. Dushyanta's mind is, however, drawn like a China silk waved along with the wind.

Then till the commencement of the second Act, the clown does not know this love affair which is divulged by the hero to him both in *Vikramorvashi* and *Shakuntal*. In both the plays the *Vidushak* is anxious to know the sort of beauty that she is. The king then describes her charms in superlatives in both the cases. (Cf आमरणस्याभरण प्रमाधनविषे प्रमाधनविषेय — P 51 Vikr II, 3, खीरलसुष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे (II, 10) अनाघ्रात पुष्प विमलयमल्लन कररुहे । Shak II 11 No other pursuit then interests the hero in any of his plays (Cf 'निषिकाङ्क्षेना यदुत्सुकस्य शरणमस्ति P 51 4 बहुकुसुमितास्रवि " Vikr p 57, "वपुस्तुतामनुसृत्य निरुसुव चेत् न न नमयितुमभिज्यमुत्सहिध्ये" Shak II 3). Then both the heroes feel subservient to the emotion of love and then call Love names (Cf 'अलक्ष्य पल्लिरसं मम विधाय तस्मिन् जने समागममगोरथ भवतु पद्मवाग कृती" Vikr P 70, 'तव पुपुमशरत्वं शीतरश्मिबन्दिनो हयमिन्मयपार्थ हृदयते मदिषेयु' Shak II, 4). Shortly after, there is a second meeting between the hero and the heroine. Prior to the actual meeting one of the pair does always silently observe what the other is doing (Cf In *Shakuntal* Dushyanta slyly does so 'यावद्विषान्तरैणावलोकयामि' and gauges the feelings of the heroine while she is with her friends, in *Vikramorvashi* the heroine slyly does so and gauges Vikram's feelings while he is sitting with his friend. Obs निरस्तरिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वा शोभ्ये वयस्या सह विजने किं मयस्तिष्ठतीति P 65). This is the poet's common artifice to permit each one to understand the feelings of the other. In spite of this divergence that in the case of one, the hero gauges the feelings and in the other the heroine does so of the other, the poet makes his heroine alone to write a billet-doux to her lover (Vide Vikr 'मानिष संभावित आ चह अहं तप अगुणिना" Pa. 673 and Shak "तुभ्य न आग दिभ्य मम उग मग्नी दिवा वि रति वि" Act III-19). Immediately after this both of them meet and enjoy the company of each other. Here of course there is some dissimilarity of action in the two plays which affects the sentiment prevailing there a point discussed above.

Thereafter in both the plays, the poet brings in the male diction of Bharat in *Vikramorvashi* and of Duvvāsa in

Shākuntal, but the consequences of the two materially differ. Now to follow the link, the critics have to go to the next stage of separation between Vikram and Urvashi of the IV Act, which is due to her change into the form of a creeper.

Then in both the plays this disunion is ended by means of the sight of an ornament, in the case of Shākuntal it is a ring which brings about the union, and it is the *Sangam* gem or the gem of union which brings the couple together in Vikramorvasi. After the acquisition of the signet ring Dushyant also undergoes the pangs of separation and Vikram has the prospect of separation on account of Ayus' visit terminating the period of stay of Urvashi with him.

Strangely enough, the poet is so close in his dramatic plan that the son of Vikram is as much reared in heavens by a sage viz Chyavana as is the son of Dushyant brought up in the *ashram* of Mareecha. Both these children manifest their Kshatra nature and the sages feel the necessity of their being handed over to their parents. Both the heroes then nominate their sons of celestial birth as their heirs apparent and they lead the remainder of their life in close and happy union of their beloved heroines. Shall we say that all his plays are nothing but representations of Court intrigue or *affaire-de-cœur* in the form of a poetic dialogue?

The plan and inset of the plot in the two major Kāldasian plays thus are found agreeing closely much to the minor details which will satisfy every curious critic in regard to the stereotyped uniformity of the style and dramatic art of the great poet Kalidas and instigate the critics to further investigation.

SPECIAL FEATURES OF THE PLAY — Vikramorvasi has all the charms of a full fledged dramatic composition with a special feature that it has maintained to the minutest extent the unity of action and interest throughout the play. The sense of proportion has never been neglected by the poet in this drama which has resulted in full poetic justice to the *dénouement* of the play. Apart from that the play richly abounds in beautiful portrayal of the character of the heroine who is least jealous—nay—eminently regardful of the status of the married consort of the king—a character noble in itself. Moreover she is respectful towards the feeling of her subjects as well. (Obs. कश्चिन्मुद्रियन्ति प्रकृत्य अवाभ्या

P 222 Act IV) The next is the beautiful description of the mother Ganges, the King's capital and the landscape about it. The dignified demeanour of Urvashi even in self approach to the lover is very striking. Then this is the only drama which contains the *Unmadank* in the Sanskrit literature, which so beautifully puts the king to ask of every animate or inanimate object in regard to the whereabouts of his beloved. It strikingly reminds of the poet and his hero of the Cloud Messenger with a step ahead in the sense that this demeanour of the hero in this drama is attended with the spell of music and dance and impressive delusions. This art of the poet throws the reader in entire sympathy with the hero and is a device which makes the readers in unison with the hero, an element necessary to the perfect relish of the *rasa* (Vide 'विगलितवेद्यन्तरो रसात्वाद' etc), which is painfully absent in *Shakuntal*. Though the fourth act of this drama if admitted to be free from interpolation is at a couple of places incongruous as pointed out in the commentary, it only goes to establish that the poet did not feel interested in this play in observing closely the unities of time and place (Cf पूर्वदिक्पवनाहवकलोलोद्गतवाह p 202 अन्यथा न च पुरुरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भवेत् p 208 Act IV). Even this incongruity has a charm in the case of a bewildered hero and every independent critic will feel the charms of this Act in no way less than that of the corresponding act of the poet's other dramas. The poet displays in this drama also the same concinnity of style, and his close acquaintance with the human feelings his delineation of characters and picturesque description of natural phenomena appear as appreciable and bewitching as in the case of *Shākuntal*.

This is, however, a succinct survey into the merits of the play and it is felt that on the lines indicated above the reader will take pains to study this drama of Kalidasa and will feel its worth in its own way.

॥ धीः ॥

विक्रमोर्वशीयम् ।

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

सः स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायाऽस्तु यः ॥ १ ॥

॥ धीः ॥

कल्पलता टीका

रम्या कान्तिं समीक्ष्य प्रभुपि मनसो योगिना चक्रवर्ती

भ्रान्त सन् या स ईशो व्यपहृतनिजधी ह्यत एवान्वधावत् ।

तस्या एवोज्ज्वलाया रसमयवपुषो विश्वसमोहकर्त्र्या

मोहिन्या कापि शक्ति परिलभतु मम स्वान्तपद्मे सदैव ॥ १ ॥

अमन्दानन्दसंदोह गोविन्द गोपनन्दनम् ।

वन्दे राकेन्दुवदन सुदरं शुद्धनाशिनम् ॥ २ ॥

अथ भगवच्चरणनीरजकृपापाटाक्षप्रसृतदिगन्तकीर्तिर्विद्वद्बुदवन्दितापदद्वन्द्वारविन्द समस्तशास्त्रकाननसंचारपद्मानन कविकुलमुकुटमणिस्तनभवान् महाकवि कालिदास स्वकीयोज्ज्वलज्ञानपावकपावनीकृतचारुचामीकरप्रतिमनवनोटकनिर्माण जातकौतूहल नवीननवरसंधाराभि भुवि समानयन् सुन्दरीमपरां सुरसरितस्त्राभिलषितदेवताप्रसादनमुरीं निखिलप्रचूडसमूहव्यपोहनपूर्वकं प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य परिसमाप्तिमूला स्वीयमाधुरीपरिहृतितात्पर्यन्तपाकद्रवीभूतशुद्धीकामधुरतां समस्त जनसघमद्रलवाक्सन्दानिता नान्दीमवतारयति—

वेदान्तेऽप्रति—स स्थाणु शिवो वो युष्माक सामाजिकाना नि श्रेयसाय मोक्षाय कल्याणाय चास्तु । प्रेक्षकाणां मङ्गलं कुर्यादित्यर्थः । य शिवम् भगवत्स्वरूपविवेचनपरकवेदादतशास्त्रेषु एकपुरुष अनन्यगुणगणैकभावन रोदसी व्यावापृषिव्यौ भूमिगगने वा व्याप्य परितुल्य विद्यमानमाहुवर्णितवन्तो भीमासका । य शिव अद्वितीय सर्वव्यापिन उक्तवन्तो वेदान्तिन इत्यर्थः । चराचरपालके यस्मिन् शिवे ईश्वर इति शब्द शिवातिरिक्तार्थप्रतिपादको न भवति । अन्यो विषय प्रतिपाद्य यस्य स अन्यविषय, न अन्यविषय अनन्यविषय ईश्वरेति शब्द तस्य महेश्वरस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् अर्थमनतिव्यर्थं विद्यते अक्षराणि यस्मिन्स

यथार्थाक्षरः सत्यमेव वर्तते । स सत्यमेव सर्वेषां रक्षकः त्रिभुवनं स्वेच्छानुसारं चालयितुं प्रभवञ्जीश्वरो विद्यत इत्यर्थः । यश्च नियमिताः रुद्धाः प्राणादि-
वायवः यैस्तैर्नियमितप्राणादिभिर्मुमुक्षुभिः संसारादसारात्मोक्षाकांक्षिभिः योगिभिः
अन्त करणे एकाग्रेण मनसा मृग्यते अन्विष्यते । यं योगिनः प्राणादीन् वायम्य
स्थिरेण चेतसा ध्यायन्तः अन्तर्हृदयगुहायामन्वेपयन्तीत्यर्थः । यश्च महादेवः
स्थिरा अव्यभिचारिणी भक्तिः स्थिरः निश्चलो योगश्चित्तैकाम्यं ताभ्यामेव सुखपूर्वकं
लब्धुं शक्यो वर्तते । यः शिवः चित्तं सम्यक्तया निरुद्धप ध्यानावस्थितेनैव मनसा
केवलमहर्निशं धृद्धया स्मरणेनैव यतिभिः सौकर्येण लभ्यो विद्यत इत्यर्थः ।
एतादृशः परेशः स शिवः वः, शं करोतु इति सूत्रधारनटीनट्टादिविविधपात्राणां
सामाजिकानां च मङ्गलमनुसंधत्ती नान्दी समाप्ति प्राप्ता ।

सरलार्थः—यं महेश्वरं वेदान्तिनः शास्त्रेषु भूमिगगने आवृत्य विद्यमानं
सर्वव्यापिनमद्वितीयं प्राहुः । अस्य जगतः उत्पत्तिस्थेमभङ्गैककारणे यस्मिन् महादेवे
शिवातिरिक्तेदेवतासु अप्रयोज्यः ईश्वरेति शब्दः यथार्थं एव विद्यते, स एव सत्यं
स्वीवैर्गुणैरीश्वरपदयोग्यो वर्तते इति भावः । यश्च शङ्करः अन्तर्मनसि अन्यविष-
यव्यावृत्तेन चेतसा प्राणादीन्निरुद्धप यतिभिरन्विष्यते स योगिनामप्यगम्यः इति
तात्पर्यम् । नितान्तमव्यभिचारिण्या भक्त्या योगेन च मुनिभिर्यथाकथमपि प्राप्यः
स शिवः जनानां भद्रं विदधातु—इति सरलार्थः ॥ वेदान्तो हि नाभोपनिषत्पर्या-
यभूतं जीवेश्वरजगत्स्वरूपविषयव्यात्मकं शास्त्रम् । जगतोऽस्य कः कर्ता, किंस्वरू-
पकः, तस्य च जीवस्य कः सम्बन्धः, कथं स लभ्यः, कस्तस्योत्पादयितेति
विविधाः प्रश्नाः यस्मिन् शास्त्रे मीमांसन्ते तच्छास्त्रं वेदान्तशास्त्रमित्यभिधीयते ।
उपनिषद्ग्रामनेकलेन वेदान्तेषु इति बहुवचनम् । एकपुरुष इति—स शिवः एक
एवास्ति । एकस्तावत्सजातीयविजातीयस्वगतमेदश्चन्यः इत्यर्थः । भेदः स्वसजा-
तीयस्तावत्तस्माद् घटाद् घटोऽयं भिन्नः इति; विजातीयमेदस्तावद् घटात्
पटो भिन्न इति; स्वगतस्तावद्भेदः पूर्वम् योऽहं धातुः आसम् स एव
युवा साम्प्रतम् इति त्रिविधमेदश्चन्यः एकः अद्वितीयश्चोच्यते—इति रामानु-
जाचार्याणां वेदान्ततत्त्वसारे । यदुक्तं शास्त्रेषु “एक एव रद्रः स द्वितीयाय न
तस्ये” (तैत्तिरीये); “स एको य एकः स रद्रो यो रद्रः स ईशानो य
ईशानः स भगवान् महेश्वरः” इत्ययं वैश्वरूपनिषदि । पुरुषत्वं च तस्य—“पुरुषो वै
सन्महो नमः”; यथा वा योर्मे, “परयन्ति शम्भुं कनिमीशितारं रद्रं बृहन्तं
पुरुषं पुराणम्”; तथा च शङ्करगीतायां “पुरुषो नाम सम्पूर्णः शिवः सत्त्वादि-
लक्षणः” इत्यादौ शिवस्य भक्त्यानां सकलरामनापूरणरामार्थ्येनैकपुरुषत्वमसाधारण्यं
च सूचितम् । रोदसी तु सान्तस्य रोदःशब्दस्य द्विवचनम्—“भूषावो रोदस्यो
रोदसी च ते” इत्यमरः । महेश्वरस्य सर्वव्यापित्वमपि प्रसिद्धम्—यथायं वैश्वर-
ूपनिषदि, “स ओष्ठारो य ओष्ठारः स प्रणवो यः प्रणवः, स सर्वव्यापी यः
सर्वव्यापी;” “व्यापको हि भगवान् रद्रः” । श्वेताश्वतरे च “सर्वाननशिरोधीवः

सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात्सर्वगत शिव ” इत्यादि श्रुति-
वाक्यै प्रमाणित महेश्वरस्य सर्वगतत्वम् । ईश्वरत्वं नाम यथाह भगवान् पत-
ञ्जलि “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर, तत्र निरतिशय
सर्वज्ञवीजम् स एष पूर्वेषामपि गुण कालेनानवच्छेदात् ।” अनेनेश्वरपदेन शिवस्य
सत्ता कर्मविपाकादिनिरपेक्षा वर्तत इति सूचितम् । ईश्वरस्तु “इष्टे इतीश्वर ” “स्थेश
भास” (३।२।१७५) इति सूत्रेण वरच्प्रचय । अथवा अधुते इतीश्वर, अश्रोते
औणादिको वरद् उपधाया इत्य च, अधुते सर्वत्र व्यापकतया तिष्ठतीति ईश्वर ।
अन्तरिति यथा दहरोपासनायाम्—“अथ यदिद अस्मिन् ब्रह्मपुरे दहर पुण्ड-
रीक वेदम्, दहरोऽस्मिन्न-तर आकाश तस्मिन्वदन्तस् तदन्वेष्टव्य यद्वाव
जिज्ञासितव्यम्” इत्यमुपनिषत्सु ईश्वरस्य अन्त स्थल प्रसिद्धम् । मोक्षमिच्छा
मुमुक्षा । “अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष ” इति श्रीमच्छङ्कराचार्यभगव पादा,
स चाल्पन्तिकदु सनिवृत्तिसहृदतपरमानन्दप्राप्तिरूप । अस्माक ज्ञानावरणकर्त्री
इयमविद्या नश्यतादिति उत्कटाकाङ्क्षिणो जना उच्चकोटिस्था मुमुक्षवस्तैरीश्वरो
ध्यायत इत्यर्थ । प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानाविति पञ्च शरीरान्त सञ्चारिणो
वायव । तान् निरुद्धय यतयो ध्यायन्ते इति । स्थाणुरिति “व्योमकेशो भवो
मीम स्थाणू रुद्र उमापति ” इत्यमर । स्थाणुपदस्य शिवे प्रवृत्तिनिमित्तत्व
यथा पुराणेषु “स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात् स्थित स्थाणुरत स्मृत ” । “सर्व
वैकारिरुल्ये स्थाणुतिष्ठति येन स ” इति निरुक्ताच । स्थिरभक्तियोगेनेति
स्थिरा अव्यभिचारिणी विषयादिभिरनुच्छेद्या । भक्तिर्नाम यथाहु भगवन्तो
रामानुजाचार्यचरणा ‘तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसत्तानरूपा भक्ति’, अथवा
“आराध्यत्वेन ज्ञान भक्ति ” इति उदयनाचार्या, ‘सा तस्मिन् परमप्रेमरूपाऽस्मृत
स्वरूपा चेति ’ देवर्षिर्नारद । “योगश्चित्तवृत्तिनिरोध ” इति भगवान् पतञ्जलि ।
शिवस्य भक्तियोगलभ्यत्व श्वेताश्वतरे “भावग्राह्यमनीलाख्य भावाभावकर शिवम् ’
इति । नि प्रेयसावेति, “मुक्ति कैवल्यनिर्वाणप्रेयोनि प्रेयसामृत’ मिल्यमर ।
अत्र “तुमर्थाचेति” (२।३।१५) चतुर्थी—मोक्ष ददातु इत्यर्थ । अत्र चतुर्थ्या
निमित्तत्वमर्थ मोक्षनिमित्त भवतु इत्यर्थ ॥ इति विवेचनम् ।

कविकुलतिलकेन तत्रभवता कालिदासेनानेन मङ्गलगानेन चिकीर्षितस्य काव्यस्य
वस्तु अपि व्यक्तीकृतम् । प्रथमचरणे भगवत वेदान्तेषु एकपुरुषलप्रति
पादनेन अस्य नोटकस्य नायकोऽपि इतिहासादिषु पुरुषेषु एक एव असा
धारणोऽस्तीति गम्यते । तथा च यथा भगवत सर्वव्यापित्वमुक्त तथैव तस्य पुरु
रवस दयादाक्षिण्यादिगुणवत्त्वेन अलौकिकेन च पराक्रमेण धवलितदिगन्त
कीर्त्या च सर्वव्यापकत्वं प्रदर्शितम् । भगवत ऐश्वर्यप्रदर्शनेन नायकस्यापि
विलक्षणैश्वर्यशालित्वेन राजपदभाजनत्वं यथार्थमेवेति सूचितम् । यथा शिव
सत्तारान्मुमुक्षुभि मृग्यते तथैव विक्रम सुपरीणामाक्रमणा मुमुक्षुभिरप्सरसा
वृन्दे प्राणादिवायुसचारस्याप्यपेक्षामकुर्वन्निर्वहिरन्वेयित, तथाच नायकस्यान्त-

(नान्द्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण ।

श्वेतसि वारंवारमन्वेषित इति व्यज्यते । स्थाणुपदप्रदानेन नायिकाया विरहे नायकस्य नितान्तं स्थाणुसदृशी निश्चला परिस्थितिर्बभूवेति ध्वन्यते । स्थिरया भक्त्या राजनि उर्वेश्या प्रेम्णा, योगेन च सङ्गमनीयाख्यमणिसबन्धेन मुलभ प्राप्य इति प्रकटीक्रियते । एतेन राज उर्वेशीकामुकत्वं, तस्याश्च पि कामिनीत्वं, उभयो प्रीति इत्यादि वस्तु व्यज्यते । तथा च एव विशेषणगणविशिष्टं स प्रयितप्रभव सामाजिकानां योगक्षेमार्थक कल्याणपूर्वकरक्षण कुर्यादिति सर्वमसूचि कविना नान्दीमुखेनेति ईश्वरविषयिणी कविगतरतिरनेन रत्याख्यो भावो ध्वन्यते । तथा च निबद्धोऽयं श्लोक शार्दूलविक्रीडितेन छन्दसा—यदुक्त वृत्तरत्नाकरे, “सूर्याश्चैर्मणजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” यस्यां पादे मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च भवन्ति तद्वत् शार्दूलविक्रीडितम् नाम । अत्र च द्वादशभिः सप्तभिश्च यति ॥ १ ॥

नान्द्यन्त इति—विघ्नोपशान्तये आदौ क्रियमाणा आशीर्वचनसंयुक्ता देवद्विजन्तृपादीनां स्तुतिर्नान्दी । तथा च नन्दयति आनन्दयति स्ववेन देवादीन् आशिषा वा सम्भ्यान् इति इदन्तनन्दधातो “पचाद्यच्” (३।१।११४) तेन नन्द इति रूपम्, ततः प्रज्ञादित्वा अण्प्रत्ययः स्वार्ये, तेन नन्द एव नान्द पश्चात्स्त्रिया ङीप् तेन नान्दी—तथाह भरतः “यद्यप्यज्ञानि भूयासि पूर्वराजस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये । नान्दीलक्षणं च “देवद्विजन्तृपादीनां आशीर्वचनपूर्विका । नान्दी कार्या बुधैर्यज्ञाक्षमस्कारेण संयुता । सूत्रधारः पटेदेना भग्नमस्त्रमाश्रितः । नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैर्युताम् । पदैरथ समैः ...” इति । पदगणननियमोऽपि तत्रैव प्रोक्तः “श्लोकपादपदं केचित् सुगृहीतन्तमथापरे । परेऽन्तर्वाक्यं च पदमाहुर्विशारदाः”—इति ॥ नान्दी हि महल्लगानां नाटकादौ प्रयोज्यम् । अत्र समासोक्त्या अभिषेयस्य वस्तुनः प्रकाशनाच्चान्दीय पत्रावली नामधेया, यदुक्तं नाट्यदर्पणकारिणा “यस्यां वीजस्य विन्यासो ह्यभिषेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण समासोक्त्या वा नाम्ना पत्रावली तु सा ॥” इयं च समपदा नान्दी । नान्दीपात्रनन्तरं सूत्रधारः प्रविशति ।

सूत्रधार इति—सूत्रं नाटकीयमुख्यकथासूत्रं धारयति प्रकाशयति इति सूत्रधारः नाटकीयकथासूचको नटप्रधान उमान् । सूत्रधारलक्षणं यथा सङ्गीत-सर्वश्ले “वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाकम्य सूत्रधारः स सूच्यते ।” श्रुतातो “कर्मण्य” (३।२।१) इत्यण्प्रत्ययः । सूत्रधारो नाट्यव्यवस्थापक प्रधाननट इत्यर्थः ॥

अलमिति—अतिविस्तरेण सुबहुलेन नान्दीप्रयोगेन अलं पर्याप्तमिति । एतेनैव महल्लकार्यनिर्वहणात् । “अलं भूषणपर्याप्तशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः ।

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य,)

मारिप ! इतस्तावत् ।

पारिपार्श्वकः—भाव ! अयमस्मि ।

सूत्रधारः—मारिप ! परिपदेया पूर्वेपां कवीनां दृष्टरसप्रबन्धा !
अहमस्यां कालिदासप्रथितवस्तुना नवेन त्रोटकेन उपस्थास्ये । तदु-
च्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेषु अवहितं भवितव्यमिति ॥

अतिविस्तरेणेति वारणार्थं तृतीया । विस्तरेणेति “प्रयने वावशब्दे (३।३।३३
पाणिनीये) इति शब्दप्रयने घञ्निषेधस्तदभावे च अप्रत्ययः, तेन विस्तरः,
अन्यत्र विस्तरः ।

नेपथ्येति—नेपथ्यं नाम रङ्गस्थलस्य पथात् यवनिकान्तरितो वर्णग्रहणा-
दियोग्यकुशीलवकुटुम्बावस्थानदेशः । “कुशीलवकुटुम्बस्य स्थली नेपथ्य इष्यते”,
इति वचनात्रिपुरारेः । “नेपथ्यं स्यादयनिका रङ्गभूमिः प्रमाधनम्” इत्यजयः ।
नेपथ्याभिमुखं यवनिकासंमुखमवलोक्य दृष्ट्वा सूत्रधारो वदति । नेपथ्याभि-
मुखमवलोक्येति कविवाक्यम् ।

मारिपेति—मारिपेति न हिनस्ति दुष्टाभिनयादिना सामाजिकानां शान्तिं
मनोविनोदं चेति मारिपः । पारिपार्श्वको नटविशेषः । माशब्दोपपदात् रिप हिंसायाम्
(भा. प. से.) इति रिप्धातोः नाम्युपधत्वात् “इगुपध” (३।१।१३५) इति
कः प्रत्ययः । नटः सूत्रधारेण मारिप इति वाच्यः “सूत्री नटेन भावेति तेनासौ
मारिपेति च—” इति वचनात् । अथवा मर्षणात् सहनात् मारिपः “पृषोदरादि.”
(६।३।१०९) “मारिपः शाकभिदि आर्ये, नाट्योक्त्या पुंस्त्रि योपिति” इति
दशाम्बायाम् । इत अस्मिन् स्थाने इति सप्तम्यां सार्वविभक्तिकस्तत्तिल्लः ।
तावत्तु वाक्यालंकारे । आगम्यतामिति शेषः ॥ प्रविश्य रङ्गभूमिमेत्येति ।

पारिपार्श्वकः—परि पार्श्वं यथा भवति तथैव वर्तते इति पारिपार्श्वकः
सूत्रधारदीपव्यूनाको नटः । “सूत्रधारस्य पार्श्वं यः प्रवदन् वृत्तेऽर्पनाम् ।
काव्यार्थसूचनालापं स भवेत् पारिपार्श्वकः ।” भाव इति सूत्रधारस्य बहुमानक-
मिदं सचोचनम् । सूत्रधारं वदेद् भावः इति वै पारिपार्श्वकः । अयमस्मीति
अयमहं भवदाज्ञा अनुपाळयितुमुपस्थितोऽस्मीति भावः ।

सूत्रधारः—मारिपेति—एषा परिपद् विदुषां समा पूर्वेपां प्राचीनाना
कवीना दृष्टा अवलोकिता रसमयाः प्रबन्धाः काव्यानि यथा सा एतादृशी वर्तते ।
अनया सभया प्राप्तानाम् कवीना रसपरिपूर्तानि काव्यान्यवलोकितानीत्यर्थः ।
रसप्रबन्ध इत्यत्र रसमयाः प्रबन्धाः इति मध्यमपदलोपी समासः । अहमिदा-
नीमस्यां परिपदि कालिदासेन कविना प्रथितं निबद्धं वस्तु इतिवृत्तं यस्मिन् तेन

पारिपार्श्वकः—यथाज्ञापयति भावः । (इति निष्क्रान्त ।)

सूत्रधारः—(प्रणिपत्य,) यावदिदानीमार्यविदग्धमिश्रान् विज्ञापयामि ।

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्बस्तुपुरुषबहुमानात् ।
शृणुत जना^१ अवधानात् क्रियामिमां कालिदासस्य ॥ २ ॥

कालिदासप्रथितवस्तुना कालिदासरचितेन नवेनादृष्टपूर्वेण त्रोटकेन त्रोटकाख्य काव्येनोपस्थास्ये सजीभूय उपस्थितो भविष्यामीति सारम् । त्रोटकम् नाम “सप्ताष्टनवपद्याङ्क दिव्यमानुषसश्रयम् । त्रोटक नाम तत्प्राहु प्रत्यङ्क सविदूषकम् ।” इति दर्पणोक्ते ।

तदिति—तदनेन कारणेनोच्यतामाज्ञाप्यता पात्रवर्गे नटीनटादिनर्तक-समूहं खेषु खेषु पाठेषु वेपरचनानुसारमुक्तिप्रशुक्तिप्रभृतिव्यवहारेषु अवहितं सावधाने भवितव्यम् । पात्रैस्तदर्थं सर्वथा सजीभवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥

पारिपार्श्वक—यथाज्ञापयति भावः । भावस्य वचनमेव प्रमाणम् । यथा भावेनोच्यते तथैव करोमीत्यर्थः । इत्युक्त्वा निष्क्रान्तो रत्नभूमित अप-क्रान्तो गत इत्यर्थः ।

प्रणिपत्य—आदरार्थमभिवादनं विधायेत्यर्थः ।

यावदिति—यावता कालेन पात्रवर्गे सजीभवति तावता समयेनेदानीमनुना आर्या सज्जना विदग्धा सकलकलाकुशला तन्मिश्रान् युक्तान् सभ्यान् अथवा आर्याश्च ते विदग्धाश्च आर्यविदग्धा तेषु मिश्रान् पण्डितान् श्रेष्ठान् विज्ञापयामि निवेदयामि । ‘आराद् याता इत्यार्या’ “आरादूरसमीपयो’ अनेन आरादस-भ्यतादुराचारादिदोषेभ्यो दूरगताश्च शिक्षातभ्यताविद्यादिभि देवतास्पदत्वं प्राप्ता इत्यार्या । पृषोदरादित्वात् साधुत्वम् । ते च वेदा-तर्गतविधिनिवेधाधीनाचारव-तो भवन्ति । अथवा अतुं योग्य आर्य “ऋ गतौ” (भ्वा ष अ) “ऋह लोर्णत्” (३।१।१२४) ‘कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः ” इति वसिष्ठः ।

“आर्यां सज्जनसौविदौ” इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी । “कलाप्रवीणो विदग्ध स्यात्” मिश्रपद पूज्ये श्रेष्ठे च नित्यबहुवचनम् यथा “मरीचिमिध्रेर्दक्षेणेति” विष्णुपुराणे प्रयोगात् ।

प्रणयिष्विति—प्रणय प्रीतिर्येषामस्तीति प्रणयिन तेषु प्रीतिपात्रेषु दाक्षि-ण्याद् आनुकूल्यात्, अथवा सत् सुन्दरं यद्वस्तु वर्णनीयेति श्रुतं, सत् कुलीन-पुरुष नायक तयो वस्तुपुरुषयो बहुमानात् आदरातिशयात् कालिदासस्य कवेरिमांमभिनीर्यमाना क्रियमाणा वा क्रिया त्रोटकाख्या कृतिं अवधानात् स्थिरेण चेतसा जना सामाजिका शृणुत कणपथमानीय मनोविनोदं कुरुत ।

(नेपथ्ये)

अज्ञा, परित्ताअधःपरित्ताअधः । जो सुरपक्षवादी, जरस वा अम्बरअले गईअत्थि । [आर्याः परित्रायध्वम् परित्रायध्वम् । यः सुरपक्षपाती यस्य वाऽम्बरतले गतिरस्ति].

प्रीतिपात्राणि यानि नाटकीयपात्राणि तेषामिच्छानुसारं वर्तनेन, अथवा प्रतिपाद्ये वस्तुनि च नायकस्येतिवृत्ते चोत्कण्ठया सन्मानेन वा यूय सर्वे सामाजिका सावधानतया कालिदासवृत्ता पुरोऽभिनीयमानां वृत्तिं प्रेक्षध्वमिति तात्पर्यम् । इत्यहं सादरं निवेदयामि ।

प्रणयः—णीष् घातो “एरच्” (३।३।५६) तेन प्रणयः प्रणयः अस्या स्तीति प्रणयिन्—इति । “प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि” इति मेदिनी । “अयं मम अहमस्येत्यासारकः पक्षपातविशेषः प्रेम, तथा च तदेव प्रेमाबलैकनादिना प्रकर्षं नीतः अपराधसह्येणापि अविचालितः प्रणयः” इति काव्यप्रकाशटीकावृत्तः । दाक्षिण्यं हि नाम परच्छन्दानुवर्तित्वम्—परस्येच्छानुसरणमेव दाक्षिण्यम् । सावधाना भवन्तु भवन्तः इति प्रार्थयते सूत्रधारः सामाजिकान् । इयं चार्या जातिः । तत्क्षणं यथा श्रुतबोधे—“यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।/ अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या” ॥ २ ॥

नेपथ्य इति—वक्ष्यमाणेयमुक्तिर्यवनिकान्नरितात् वेपथ्वणस्थलादुच्यते ।

आर्याः सञ्चना ! परित्रायध्वम् परित्रायध्वम् रक्षत रक्षत ।

ये केचन सुरपक्षपातिनः देवताभिवाञ्छितः सम्पादयितुं कामयमानास्ते रक्षां कुर्वन्तु । येषां च अम्बरतले आकाशमार्गे गतिरस्ति । अस्माकमुपरि आक्रमणं आकाशे क्रियते वयं च सुरेन्द्रानुचराः, अतः ये केचन जनाः देवेन्द्रमुपकर्तुं अभिवाञ्छन्ति ये च गगनेऽपि अप्रतिहतगतयः सन्ति ते अस्माकं साहाय्यं कुर्वन्तु इत्यर्थः ।

कचिद् कचिद् गाथाषु लिङ्गवचनविपर्ययः क्षम्यः । यथेह “यः सुरपक्षपाती”ति विशेषणम् सम्बोध्यमानानां आर्याणां वर्तते, अतः विशेष्यानुसारं विशेषणस्यापि बहुवचनलक्षणस्य किन्तु इह प्राकृते कचन लिङ्गवचनविलोमता क्षम्यते “प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रं पूर्वनिपातनियमश्चेति”वचनात् ।

अवधेयमिदमत्र यदभिधेयं वस्तु व्यक्तीक्रियते । यतः “अर्थोपक्षेपकैः सूच्य पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः” इति वचनानुकूलं प्राकृते नेपथ्ये यद्यदस्ति प्रोक्तं, तन्तत्सर्वं चूलिका ‘अतर्जवनिवासस्थैश्चूलिकार्यस्य सूचनम्’ इति लक्षणात् । यतः नेपथ्य इत्यारभ्य—‘अम्बरअले गईअत्थि’ पर्यन्तं सर्वं महादेवस्य वरिवत्सां विधाय प्रत्यागच्छन्त्या चित्ररेखाद्वितीयाया उर्वरया दानवापहरणं सूचयति ।

सूत्रधारः—(कर्णं दत्त्वा।) अये ! किं तु खलु मद्विज्ञापनान्त-
रमार्तानां कुररीणामिवाकाशे शब्दः श्रूयते ।

मत्तानां कुसुमरसेन पदमदानां

शब्दोऽयं परभृतनाद एव धीरः ।

आकाशे सुरगणसेविते समन्तात्

किं नार्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥ ३ ॥

सूत्रधारः—कर्णं दत्त्वा—सावहितं निशम्येत्यर्थः । अयेति सम्बोधनमाध्व-
सूचकम् । मद्विज्ञापनान्तरं सभ्येभ्यः मदीयप्रार्थनान्तरमेव आर्तानां पीडितानां
कुररीणां अबलानां पतन्निणा स्वर इव यस्य कस्यापि पीडितस्य आर्तेनाद आकाशे
श्रूयते—इति विस्मयः । कुररी तु उत्क्रोशापरनामा पक्षिविशेषः “उत्क्रोशकुररी
समौ” इत्यमरः । कुररीणामिवेति—उपमालंकारः । यदुक्तं कुवलयानन्दे—“उपमा
यत्र सादृश्यलक्ष्मीरक्षसति द्वयोः” अत्र कुररीणा च तासामप्सरसां सादृश्यम् ।
आर्तेनादे च साधर्म्यम् यतः “साधर्म्यमुपमाभेदे” इति भग्मटाचार्याः । अनेनो-
पमालङ्कारेणाप्सरसां कुररीसदृशमवलम्ब्य, स्वरतीक्ष्णतामाधुर्यादिकं वस्तु व्यज्यते—
इति वस्तुव्यञ्ज्यम् ।

मत्तानामिति—कुसुमरसेन पुष्पाणा मकरन्देन मत्तानां मन्दोन्मत्ताना
पदपदानां भ्रमराणां शब्दोऽयं गुञ्जारवोऽयं किम् ? अथवा आकाशे श्रूयमाणोऽयं
निनादः किम् परभृतानां कोकिलानां धीर स्वर एव ? अथवा सुराणां देवानां
गणैः वृन्दैः सेविते समेते आकाशे समन्तात् सर्वतः नार्यः देवाग्रजाः किन्नर्यो वा
कलानि मनोहारीणि मधुराणि च अक्षराणि यस्मिन् यथा स्यात्तथा प्रगीता गानु-
मुपकान्ताः किमु ? इति सन्देहः ।

भ्रमराणां गुञ्जनमिदं, उत कोकिलानां स्वरोऽयमथवा किन्नरीणामेव मधुरं
गानमिदमाकाशे श्रूयते—इति सन्देहः । पद पादा येषां ते पदपदाः भ्रमराः
“द्विरेकपुष्पलिङ्गपदपदभ्रमरालय” इत्यमरः । परैः वाकादिभिः श्रियते
पोष्यते यः सः परभृतः कोकिलः । “वनप्रियः परभृतः कोकिलः” इत्यमरः ।
कलानि अव्यक्तानि अक्षराणि अस्मिन्, अथवा कं स्मृतिं त्यन्तीति तानि—अनु-
प्रासादिभिः शोभमानानि । यद्वा कं शुद्धार्थं त्यन्तीति प्रसिद्धार्थपदयुक्तानि । अथवा
कं स्वरं त्यन्तीति ध्वनमात्रेण मदनोद्भावीनि अक्षराणि इति फलपदस्थानेकार्थव-
त्त्वम् । यतः “को ब्रह्मानिलसूर्यामिषिप्रारियमकेतुषु । विष्णुवाहनशर्वेऽम्भो सित-
कर्णे वसो सुतो । स्वर्गे चके तथा मित्रे शुद्धेऽयं म्भारवालयोः ॥” इति । प्रगीता
गानमुपकान्ता इति कर्तरि क्तप्रत्ययः ।

अत्र च एकस्मिन्पदवत्क्षणस्य शब्दस्य साम्यात् त्रिगतं नाम यीभ्यत्रम् ।
यदुक्तं धनञ्जयेन—“श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं मतम् ।” तथाच दर्पणेऽपि
“त्रिगतं स्वादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः” यतः पदपदपिच्छरीनामेकस्मिन्पदस्य शब्दे

(विचिन्त्य,) भवतु । ज्ञातम् ।

ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री

कैलासनाथमनुसृत्य निवर्तमाना ।

वन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे

क्रन्दत्यतः करुणमप्सरसां गणोऽयम् ॥ ४ ॥

श्रुतिसाम्यात् सन्देहमूलकं परिकल्पनमस्ति । अत्र च ससन्देहालङ्कारः—“ससन्देहस्तु मेदोक्षौ” इति काव्यप्रकाशकृतः । अथवा “सन्देहः प्रवृत्तेऽन्यस्य संशयः प्रतिमोत्थितः” इति विश्वनाथकविवराः । अत्र किमिदं गानं, अथवा कोकिलस्वरः, पदपदगुञ्जनं वा इति सन्देहात् ससन्देहालङ्कारः । अनेन ससन्देहालङ्कारेण पीडितानामप्यप्सरसामार्तनादः पिकस्वर इव अथवा गानमिव नितान्तं क्लमधुराक्षरं मदनोत्पादकमभवत् इति अप्सरसां कलकण्ठीलं मनोहारिलं च वस्तु ध्वन्यते । यद्वा पिक इव तासां रवः आसीदिति उपमालङ्कारः ससन्देहालङ्काराद् व्यज्यते ।

प्रहर्षिणीवृत्तम् । तद्वक्ष्यं तु—“प्रहर्षिणी श्रौ जौग् त्रिकदशकौ”—यस्य पादे मकारनकारजकाररेफगकारा भवन्ति तद्वृत्तं प्रहर्षिणी नाम—यत्र च त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । इति पिङ्गलछन्दः सूत्रे ॥ ३ ॥

विचिन्त्येति—किमेतदिति विचार्य कथयति ।

भवतु—साधु इत्यर्थः । ज्ञातम् किमेतदिति ।

ऊरुद्भवेति—नरसखस्य नरनारायणयोर्नरावतारस्य अर्जुनस्य सखा मित्रं नारायणस्तस्य मुनेः नारायणाख्यमुनेः ऊरुद्भवा ऊरोदेशतः समुत्पन्ना सुरस्त्री उर्वशीनामधेया देवाङ्गना कैलासनाथं शम्भुमनुसृत्य सेवित्वा निवर्तमाना गृहं प्रत्यागच्छन्ती विबुधानां सुराणां शत्रुभिः दैत्यैरर्धमार्गे मार्गान्तराले एव वन्दीकृता हठाक्षिणीकृता । अतः अप्सरसा अयं गणः करुणं यथा स्यात्तथा क्रन्दति रोदिति ।

अप्सरस्सु श्रेष्ठा साक्षाद्विष्णोरुत्तः समुत्पन्ना दिव्यस्त्रीरङ्गं उर्वशी दानवैरपहृता । अतः एव अप्सरोभिराकाशे परमकरुणतया रुद्यते—इति भावः ।

इयमुर्वशी नारायणस्योद्देशतः समुद्भूतेति पौराणिकी श्रुतिः । कैलासनाथमनुसृत्येति “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति” (२।३।८) द्वितीया । वन्दीकृता इति चिवः । विबुधा देवाः “अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः । मार्गस्यार्धमिति अर्धमार्गः इत्यत्र पिप्पल्या अर्धमिति अर्धपिप्पली—तद्वत् समासः ।

अत्र च भयानकाख्यो रसः—भयः स्थायी क्रन्दनकम्पादिवमनुभावः, सत्रासादयो व्यभिचारिणः ।

श्लोकोऽयं वसन्ततिलकावृत्तेन निबद्धः । उक्तं हि “उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः” इति वृत्तरत्नाकरे । यस्मिन् वृत्ते तगणभगणजगणजगणाः गकारो च भवन्ति तद्वत् वसन्ततिलकाख्यमिति ॥ ४ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशन्त्यप्सरसः ।

अप्सरसः—अञ्जा परिक्ताअध परिक्ताअध । जो सुरपक्षपादि जस्स अम्बरअले गईअत्थि । [आर्याः ! परित्रायध्वम् परित्रायध्वम् । यः सुरपक्षपाती यस्याम्बरतले गतिरस्ति ।]

(ततः प्रविशति अपटीक्षेपेण राजा रथेन सूतश्च ।)

राजा—अलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थाननिवृत्तं पुरुरवसं मामेव कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

इति निष्क्रान्तः रङ्गभूमितोऽपक्रान्तः ।

प्रस्तावना—तद्दर्शनं तु “नदी विदूषको वापि पारिपार्थक एव च । सूत्रधारेणसहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैः वाक्यैः ‘स्वकायौत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिश्रितः । आमुखं तच्च विद्मेयं नात्रा प्रस्तावनापि सा”—यत्र सूत्रधारेण सह पात्राणां संलापेन प्रस्तुतविषयः समाक्षिप्यते सा प्रस्तावना इति दर्पणकारः । अत्र च एकस्मिन् प्रयोगस्याक्षेपाद् “नेपथ्ये—अञ्जा परिक्ताअध” इत्यारभ्य “क्रन्दलतः कण्ठमप्सरसां गणोऽयं” इतिपर्यन्तेन अप्सरसां प्रवेशात् प्रयोगातिशयः यदुक्तं च—“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशः स्यात्प्रयोगातिशयस्तदा ।” इति विश्वनाथः ।

इत्थमामुखं समाप्य प्रारभ्यते प्रधानवस्तुवर्णनम् ।

“इति प्रस्तावना ”

तत—इति अप्सरसः रङ्गभूमिं प्रविशन्ति ।

अप्सरसः—अञ्जा इति—पूर्वं व्याख्यातम् ।

तत इति—राजा रथमारुह्य ससूतः अपटीक्षेपेण जवनिक्कापातानन्तरं प्रविशति रङ्गस्थल्यां समायाति ।

यदा कश्चन पात्रः प्रविशति तदा क्वचित् पूर्वं जवनिक्कापातः क्रियते तदनन्तरं च तस्य प्रवेशः । अपटी जवनिक्का । यदुक्तम्—“अपटी पाण्डपटः स्यात्प्रतिसीरा जवनिक्का तिरस्करणी” इति हल्लायुधः । केचन न पटीक्षेपः अपटीक्षेपः इति विग्रहं कुर्वन्ति मन्यन्ते च यत् जवनिक्कायाः अधःपातं विनैव प्रवेशः इति । किन्तु अत्र पुरुरवसः प्रथमप्रवेशादसूचितत्वाच्च प्रवेशपूर्वं जवनिक्कापातस्तु युक्त एव ।

अलमिति—आर्तनादेन पर्याप्तम् । अत्र कारणार्थं सूचीया—आर्तनादं या उदयेत्यर्थः । सूर्यस्य भगवतः उपस्थानं सेवा तस्मात् निवृत्तं प्रलापच्छन्तं

रम्भा—असुरावलेपादो । [असुरावलेपतः ।]

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—सुणादु महाराजो । जा तपोविसेससङ्किदस्स सुउमार पहअणं महेन्द्रस्स, पच्चादेशो रूपगन्विदाए सिरिगोरिए, अलकारो सग्गस्स, सा णो पिअसही उव्वसी कुबेरभवणादो णिवत्तमाणा वेणावि दाणवेण चित्तलेहादुदीआ अद्धपथ जेव वन्दिग्गाह गिहिटा [शृणोतु महाराज । या तपोविशेषशङ्कितस्य सुकुमार प्रहरण महेन्द्रस्य, प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः श्रीगौर्या, अल-
ङ्कारः सर्गस्य, सा नः प्रियसखी उर्वशी कुबेरभवनान्निवर्तमाना केनापि दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव वन्दिग्राह गृहीता ।]

पुरुषवत् तदाख्य माम् एव कथ्यताम् उच्यता कुत कस्माद् भयाद् भवत्य परित्रातव्या रक्षणीया । भगवत सवितु सेवा विधायामगच्छते मद्य भवद्भय कारण निवेद्यतामिह । सूर्योपस्थाननिवृत्तमिति विशेषणप्रदानेनोत्तिष्ठता सूचिता, चाहमादिकाभिप्रेतो भवकायकरणे सञ्जाडास्स इत्यपि प्रदर्शितम् ।

रम्भेति—तदाख्या अप्सरा । असुराणां दैत्यानां अवलेपत गर्वात् परित्रा तव्या रक्षणीया वयमिति शेष । अवलेपस्तु गर्वं अवलेपस्तु दापे स्याद्गर्वे लेपे च सगमे” इति विश्व । अवलेपादो इत्यत्र ‘आदो दुश्’ इति सूत्रेण प्राकृते पञ्चम्या मादो इत्यादेशो भवतीति वररुचि । भीत्रार्थानां भयहेतु ’ (१।४।२५) इति पञ्चमी ।

राजा—भवतीनां युष्माकं असुरावलेपेन दानवानां गर्वेण किं अपराद्धम् किं प्रतिकूल कृतम् ?

रम्भा—शृणोतु इति—दानवैरस्माकं किं प्रतिकूलमाचरितम् इति महाराज शृणोतु । जा इति—या तपोविशेषशङ्कितस्य उत्कटे तपसि वतमाने जने ममायमिन्द्रत्वं गृहीतुं कामयते इति शङ्का कुर्वतो महेन्द्रस्य सुकुमारं कोमल प्रहरणमा युवम् अस्ति—या उर्वशी तपोविभवानां तपोभङ्गाय महेन्द्रस्य कोमलमायुधमस्तीत्यर्थः । या च रूपगर्विताया, अहं सर्वाभ्यं सुरूपास्तीति नाभिमानाया श्रीगौर्या शोभाप्रचुराया पार्वत्या प्रत्यादेशं निरसनमेव । पार्वत्या अभिमाननाशिनी इय उर्वशी अस्तीत्यर्थः । ‘प्रत्यास्थानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः । इत्यमरः । या च उर्वशी सर्गस्याखिलसृष्टेः ससारस्य वा अलङ्कार रत्नमेवास्ति । एतादृशी न अस्माकं प्रियसखी उर्वशी कुबेरभवनात् शिवमुपस्थाय निवर्तमाना प्रत्यागच्छती केनापि दानवेनासुरेण चित्रलेखाद्वितीया चित्रलेखानाख्या सरया सहिता अर्धपथे मार्गमध्ये एव वन्दिग्राह इहाद् गृहीता निगडय्य अपहृता । पथ अर्धम् इति अधपथ । चित्रलेखाया एव द्वितीया इति चित्रलेखाद्वितीया । वन्दीव गृहीता

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्विभागेन गतः स जाल्मः ?

अप्सरसः—इसाणीए दिसाए । [ऐशान्या दिशा ।]

राजा—तेन हि मुच्यतां विपादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यान-
यनाय ।

अप्सरसः—सरिसं एदं सोमवंससभवस्स । [सट्शमेतत्सो-
मवंशसम्भवस्य ।]

राजा—क पुनर्मां भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

इति बन्दिप्राहम्—उपमाने कर्मणि णमुल् । अत्र रूपकालङ्कार 'अत्र प्रहरणस्य च तस्यास्तादाम्याद्रूपकम् । तथा तस्याश्च प्रत्यादेशस्याभेदेन, सर्गालङ्कारस्य च ताद्रूप्याद्रूपकालङ्कार—यदुक्तं कुवलयानन्दे—“विषयभेदताद्रूप्यरजन विषयस्य यत् । रूपकं तत्”—एकस्यैव विषयिण उर्वर्या नैकविषयतादात्म्यसम्बन्धात् माला रूपकमिदम् ।

राजा—अपि प्रश्नाथे । अपि ज्ञायते, ज्ञायते किं भवतीभि कतमेन केन दिग्विभागेन दिश देशेन गतः पलायितः स जाल्मः कपटी दुष्टः । कस्यां दिशि गतः स दुष्टः उर्वशी गृहीत्वा इति ज्ञायते किमित्यर्थः । कतमेनेति, किंशब्दात् उत्तमप्रत्यय “जाल्मस्तु पामरे असमीक्ष्यकारिणि” इति हैमः । जालं करोतीति बाहुलशान्मः । “नेङ् वञ्चि वृत्ति” (७।२।८) सूत्रेण । अपि शब्दश्चात्र प्रप्रकारी-यदुक्तम् “अपि सम्भावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थं च कामचारकिं यासु च” इति विश्वः ।

अप्सरसः—ऐशान्या उदीचीप्राचीदिशोरन्तरगतेन ऋणेन गतः पलायितः स दुष्टः इति ।

राजा—तेनेति—तेन हि अधुना विपादः शोकः मुच्यतां परित्यज्यताम् शोकं मपकुर्वताम् इत्यर्थः । वः युष्माकं सखाः प्रत्यानयनाय तस्मादुष्टात् पुनरानयनाय यतिष्ये यथासम्भवः प्रयत्नं करिष्यामि ।

अप्सरसः—सरिसेति—एतत् अस्माकं प्रार्थनायां विचारं विधाय सखी प्रत्यानयनाङ्गीकाररूपमिदं कार्यम्, सोमवशे चन्द्रवशे सभय उत्पत्तिर्यस्य यद्वा सम्भवति अस्यादिति सम्भवः सोमवशं सम्भवः यस्य एतादृशं भवतः सट्शयोग्यमेव । कार्यभेदतत्त्वबुद्धानुरूपमेवेति तात्पर्यम् ।

राजा—वेति—क्व कस्मिन् स्थाने भवत्यः यूयम् माम् प्रतिपालयिष्यन्ति सम्भावयिष्यन्ति । मदागमनवेलायां प्रतीक्षणं कुत्र करिष्यन्ति भवत्यः इति पृच्छति । कुत्र भवत्यो मिळिष्यन्ति यत्राहं तां गृहीत्वा आगच्छेयमिति प्रश्नः ।

अप्सरसः—एदस्सि हेमकूडसिहरे । [एतस्मिन् हेमकूटशिखरे ।]

राजा—सूत ! ऐशानीं दिशं चोदयाश्चानाशुगमनाय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा—(रथवेगं रूपयित्वा) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं
वैनतेयमपि आसादयेयम्, किंपुनस्तमपकारिणं मघोनः । मम—

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुपदवीं चूर्णीभवन्तो घना-

श्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु वितनोत्यन्यामिवारावलीम् ।

चित्रारम्भविनिश्चलं हरिशिरस्यायामवचामरं ।

यन्मध्ये समवस्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥५॥

अप्सरसः—एतस्मिन्हेमकूटशिखरे—अस्य गिरेरुपरीत्यर्थः ।

राजा—सूतेति—सारथे । ऐशानीं दिशं प्रति अध्वान् आशुगमनाय तत्र
शीघ्रप्राप्तये चोदय प्रवर्तय ।

सूतः—यदिति—यदाज्ञापयति—साधु, यदुच्यते तदेव करोमीत्यर्थः । सूतस्योचपा-
त्रत्वात् शुद्धकुलोत्पन्नत्वात् धृष्टत्वाच्च राशि आयुष्मन्निति सम्बोधनं साम्प्रतमेव ।
इति उक्त्या यथोक्तं यथानिर्दिष्टं करोति अध्वान् ऐशानीं दिशं प्रति प्रेरयति ।

राजा—[रथस्य वेगं गतिं रूपयित्वा दृष्ट्वा] साधु साधु सन्तोषसूचकं पद-
मिदम् । प्रशंसात्मकं वा । अनेन रथवेगेन अनया धावनगत्या पूर्वप्रस्थितं मत्तः
पूर्वमग्रे प्रस्थितं प्रचलितं वैनतेयमपि रथेश्वरं गरुडमपि आसादयेयम् प्रहीतुं
शक्नुयामित्यर्थः । किं पुन ताम् मघोनः इन्द्रस्य अपकारिणं अनिष्टकारिणं दानवम् ।
अनया गत्या पूर्वमेव पलायमानं वैनतेयमपि प्राप्तुं पारयामि ततः किं तस्य वरा-
कस्य दुष्टदैत्यस्य इत्यर्थः । अनेन नायकस्य बलवत्त्वं, धीरत्वं, दृढात्मत्वं दानवस्य
तुच्छत्वं च सूचितम् । ममेतिचूर्णकृतं पदं रथस्य विशेषणम् । अग्र इति—
रथः आकाशे प्रस्थितः अतएव घनै सह रथस्य सङ्घर्षः । मम रथस्य अग्रे पुरतः
चूर्णीभवन्तः चूर्णत्वं प्राप्नुवानाः पिप्यमाणा घनाः मेघा रेणुपदवीं रेणुमार्गं यान्ति
अनुसरन्ति । यथा पांसवः रथचूर्णिता रथजवात् पश्चादेव भवन्ति तथैव चूर्ण-
त्वमाप्ता मेघा अपि रथस्य पश्चादेव रेणुमनुगच्छन्तीति भावः । अरः चक्रस्यावय-
वीभूतं मध्यकाष्ठम् “अरमज्ञे रथाङ्गस्य” इति शाश्वतः ।

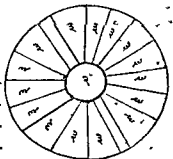
१-चक्रमिदम् ।

२-गतिसौकर्यार्थं

क्षेहपूरणस्थानमिदं नाधिनामधेयम् ।

१-अरा एते चक्रस्यैक-
तानंगत्यर्थं विरस्थायित्वार्थं चान्तरा निक्षि-
प्यन्ते । एतत्त्ववधेयं यत् चक्रं यदा अत्यन्त-
जंवेन भ्रमति, तदावान्तरकाष्ठानि वेगातिश-

२ विक्र०

(निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च)

सहजन्या—हला ! गदो राएसी । ता अम्हे वि जधासंदिष्टं पदेसं गच्छम्ह । [हला ! गतो राजर्षिः, तद्वयमपि यथासन्दिष्टं प्रदेशं गच्छामः ।]

मेनका—सहि ! एवं करेम्ह । [सखि ! एवं कुर्मः ।]

(इति हेमकूटशिसरे नाट्येनाधिरोहन्ति ।)

याद् न पृथक्तया दृश्यन्ते । तेन चेत्यमवभासते यदिदं सर्वं दाहमयमेव । तदे-
वोच्यते चक्रस्य भ्रान्तिः वेगेन परिभ्रमणं अरान्तरेषु चक्रमध्यकाष्ठान्तरालेषु
अन्यामिव अरावलीं काष्ठपङ्क्तिं वितनोति अवभासयति । यदा चक्रं वेगेन परिभ्र-
मति तदा इत्थं दृश्यते यत् अरान्तरेषु काचन नवीना अन्या एव अरावली
निर्मिता इव विद्यते, सर्वं काष्ठमयमवभासते इत्यर्थः । चक्रे एकस्मादराद् अर-
ान्तरपर्यन्तं रिक्तं स्थलं अन्तरिक्षं वा वर्तते । यदा चक्रं वेगेन परिभ्रमति तदा
रिक्तमपीदं स्थलं अरैः संयुतं दृश्यते, अवभासते च निखिलचक्रं काष्ठमयमिति—
अतः कविरुपेक्षते यद् वेगवती चक्रभ्रान्तिः अरान्तरेषु अरान्तरालेषुपि अन्या-
मिव अरावलीं वितनोति करोति अवभासयतीति तात्पर्यम् । हरीणां अध्वानां
शिरसि शोभार्थं यद्धं, आयामः दैर्घ्यमस्यास्तीति आयामवद् दीर्घं चामरं चित्रे
आलेख्ये आरम्भो न्यासस्तद्वत् विशेषेण नितान्तं निश्चलं स्थगितं दृश्यते । रथस्य
जवातिशयात् दीर्घमपि चामरं चित्रितमिवासीत् । प्रान्ते एकस्मिन् पार्श्वे विद्य-
मानो ध्वजपटः रथवेगजन्यः यः अतिलः वायुवेगः तस्मात् वेगानिलान् रथमध्ये
रथमध्यभागे समवस्थितः । रथवेगजन्यवायुवेगात् एकत्र स्थितः अपि ध्वज-
पटः रथमध्ये रामायातः इत्यर्थः । अत्र रथस्य वेगातिशयत्वं वस्तु ध्वन्यते ।
चक्रभ्रान्तिः अन्यैमिवारावलीं वितनोतीत्यत्र कविगतसम्भावनामात्रचमत्कारात्
उत्प्रेक्षालङ्कृतिः । यदुक्तं 'संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलगतम्ना' । चित्रारम्भ-
विनिश्चलमित्यत्र चित्रारम्भवद्विनिश्चलत्वप्रदर्शनेन उपमालङ्कारः । चतुर्थपादे च
पटस्य वायुवेगेन मध्यागमनसंभाववत्त्वाच्च तस्य वर्णनाच्च स्वभावोक्तिः—यदुक्तम्
! 'स्वभावोक्तिर्दुर्हृद्दार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ।' पुनश्च सर्वासामेवालङ्कृतीनां मिथो
निर्पेक्षतया चमत्कारकारित्वात् संछट्टिरलङ्कारः । युतां चात्र शार्दूलविक्रीडितम् ।
लक्षणं तु 'सूर्याश्चैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' ॥ ५ ॥

• निष्क्रान्त इति—रथेन रथमाह्व राजा सूतश्च निष्क्रान्तः गतः, दृष्टि-
थादन्तरतां ग्रहिर्भूत इत्यर्थः ।

सहजन्या—हलेति प्रीतिप्रदर्शकं सखीसम्बोधनात्मकमव्ययम् । राजर्षिः-
राजसु ऋषिभूतः एवं स विक्रमः गतः प्रस्थितः । तत् वयमपि यथासासन्दिष्टं
यथाप्रदर्शितं प्रदेशं स्थलं गच्छामः । सन्दिष्टमनतिक्रम्य यथास्यात्तथा यथा-
सन्दिष्टमिति अव्ययीभावः ।

मेनका—सखि ! एवं कुर्मः यथाप्रदर्शितं स्थलं गच्छामः इति उच्यते हेम-

रम्भा—अवि णाम सो राएसी उद्धरदि णो हिअअसहम् ?
[अपि नाम स राजर्षिः उद्धरिष्यति नो हृदयशल्यम् ?]

मेनका—सहि, मा दे संसओ भोदु । [सखि ! मा ते संशयो भवतु ।]

रम्भा—णं दुज्जआ दाणवा । [ननु दुर्जया दानवाः ।]

मेनका—उवट्ठिदसम्पराओ महिन्दो वि मज्झमलोआदो सब-
हुमाणं आणाविअ तं एव्य विबुधविजआअ सेणामुहे णिओजेदि ।
[उपस्थितसम्परायो महेन्द्रोऽपि मध्यमलोकतः सबहुमानमानाप्य
तमेव विबुधविजयाय सेनामुखे नियुक्ते ।]

रम्भा—सव्वहा विअई भोदु । [सर्वथा विजयी भवतु ।]

मेनका—(क्षणमात्रं स्थित्वा) हला ! समस्सस समस्सस [हला !
समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।] एस उल्लसिदहरिणकेदणो तस्स
राएसिणो सोमदत्तो रहो दीसदी; ण एसो अकिदत्थो पडिणिउत्तिस्स-
दि त्ति तक्केमि । [एष उल्लसितहरिणकेतनस्तस्य राजर्षेः सोमदत्तो
रथो दृश्यते; नैपोऽकृतार्थः प्रतिनिवर्तिष्यत इति तर्कयामि ।]

(निमित्तं सूचयित्वा अवलोकयन्त्य. स्थिता !)

कूटशिखरे नाड्येन विलासेन अधिरोहन्ति उपरि गच्छन्ति सर्वा अप्सरसः ।

रम्भा—अपि नाम इति प्रश्ने—किं स राजर्षिः नः अस्माकं-हृदयशल्यं
हृदयकण्टकं सखीहरणजं दुःखमुद्धरिष्यति परिहरिष्यति ? हृदये शल्यमिव हृदय-
शल्यं दुःखमित्युपमा ।

मेनका—सखि ! अस्मिन् ते संशयः शङ्का मा भवतु—मा शङ्कस्वेत्यर्थः ।
अवश्यमेव उद्धरिष्यतीत्यर्थः ।

रम्भा—स्वसंशयकारणं कथयति—दानवाः दुःखेन क्लेशेन जेतुं योग्या
भवन्तीति दुर्जया. सखि ।

मेनका—उपस्थित. आगत सम्परायो युद्धं यं स महेन्द्रोऽपि तमेव
राजर्षिं मध्यमलोकात् सबहुमानं आदरपूर्वकमानाप्य समाहूय विबुधानां सुराणां
विजयाय सेनामुखे सेनापतिकार्यं नियुक्ते नियोजयति । अनेन राज्ञ इन्द्रस्यापि
विदितपराक्रमत्वं सख्यं च व्यज्यते ।

रम्भा—सर्वथेति—अस्य महाराजस्य विजयः शत्रुदमनं सर्वथा साकल्येन
भवतु ।

मेनका—क्षणमात्रं किञ्चित्कालं स्थित्वा तूर्णान्भूत्वा अवदत् । हला प्रिय-
सखि ! समाश्वसिहि विश्वस्ता भव । श्वसतेः लोटि मध्यमपुरुषैकवचनान्तं क्रिया-

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च । भयनिमीकृताक्षी
चित्रलेखा दक्षिणहस्तावल्म्बिता उर्वशी च ।)

चित्रलेखा—सहि ! समस्तसः समस्तसः । [सखि ! समा-
श्वसिहि समाश्वसिहि ।]

राजा—सुन्दरि ! समाश्वसिहि—

गतं भय भीरु सुरारिसम्भवं

त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः ।

पदम् । एष इति—तस्य राजपः पुरुरवस एष पुरो दृश्यमान उल्लसित वायुचा-
लित सुन्दर हरिणो मृगाङ्ग केतने ध्वजपटे यस्य स एतादृश सोमेन च द्रव्य
दत्तो रथो दृश्यते । यस्य रथस्य ध्वजपटे हरिणस्य चिह्नं विद्यते इदं शस्त्रद्वेण
भगवता विक्रमायोपहारीकृतो रथः पुरः समागच्छन् विलसतीति भावः । अहं
तर्कयामि अनुमिनोमि विचारयामि वा यत् स राजपि अकृतार्थं असम्पादितकार्यं
अकृतकृत्यो निष्फलो वा न प्रतिनिवर्तिष्यते प्रत्यागमिष्यति इति । स अधसाधन
मन्तरा न कदापि प्रत्येप्यतीति सारः । रथस्योत्सितहरिणकेतनत्वविशेषणप्रदानेन
तस्य विजयितुं सूचितम् । स राजा चन्द्रवशप्रदीप एवाभूत्, तेन रथस्य चन्द्र-
दत्तत्वं युक्तमेव । तस्य रथस्य सोमीयत्वात् हरिणकेतनत्वमपि साधु एव, सोमस्य
हरिणाङ्गत्वात् । अत्र राजपिपदप्रदानेन राजसु ऋषित्वं श्रेष्ठत्वं च ख्यापितम्,
तेन च तस्यां राजर्षिपदग्रहणमतीव साभिप्रायम् ततस्तु परिकरालङ्कारः, तद्वक्ष्य-
तु “अलङ्कार परिकरं साभिप्राये विशेषणे” । नैष अकृताथ प्रतिनिवर्तिष्यत
इत्यनेन तस्य सन्देहातीतपराक्रमवत्त्वमनुपमौजस्विता च व्यज्यते । निमित्तमिति—
निमित्तमनुकूल शकुन अङ्गस्फुरणादि सूचयित्वा ज्ञात्वा अवलोकयन्त्य रथमन्योन्य
दर्शयन्त्य अन्तरसं स्थिता ॥ तत इति—तत रथारूढ रथमारूढ प्रतिनिव-
र्तमान ससूतो राजा रथभूमिं प्रविशति । तथा च भयेन निमीकृते आकुञ्चिते
अक्षिणी नयने यस्या सा एतादृशी, परं च चित्रलेखाया दक्षिणेन हस्तेन
अवलम्बिता धृता उर्वशी च प्रविशति । चित्रलेखा रथस्थामुर्वशीं बोधयति
सखीति—उर्वशी ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि सखा लभस्व, सचेतना भवेति ।

राजा—सुन्दरि ! समाश्वसिहि चेतना प्राप्नुहि । गतमिति—हे भीरु
भयशीले ! सुरारे दैत्यात् सम्भव उत्पत्तिः यस्य तत् (अथवा सुरारि सम्भव-
उत्पत्तिस्थानं जनको वा यस्य तत्) इदं भयं गतमपास्तम् । कुतः वज्रिणः
इदं रथस्य महिमा माहात्म्यम् त्रिलोकरक्षी लोकत्रयरक्षणसमर्थः अस्ति । तदेतत्
अस्मात् कारणात् आयत दीर्घं चक्षुर्नेत्र उन्मीलय उद्घाटय, यथा निशाव-
साने निशाया रथन्या अवसाने समाप्तौ नलिनी पद्मिनी पङ्कज कमलमुद्घा-
टयति । भीरुस्त्वार्ता ‘भीरुर्गते त्रिलिङ्गे स्यात्’ इति विश्वः । ‘भियः कुक्कुक्कौ’
(१।२।१७४) इति कु । वज्रमस्यास्तीति वज्री तस्य वज्रिणः । यद्यपि वज्रम्

तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं

निशावसाने नलिनीय पङ्कजम् ॥ ६ ॥

चित्रलेखा—अम्महे ! कहां उस्ससिदमेत्तसंभाविदजीविदा
अज्ज वि एसा सण्णंण पडिवज्जदि ? [कथमुच्छ्वसितमात्रसम्भावित-
जीविता अद्यापि एषा संज्ञां न प्रतिपद्यते ?]

राजा—चलवदन्न ते सखी वस्त्रा । तथाहि—

मन्दारकुमुमदाग्रा गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः ।

मुहुरुच्छ्वसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥ ७ ॥

येन केनापि धार्यं भवति किन्तु प्रशस्तं वस्त्रं यस्य स इति वस्त्री इन्द्रः यथा
प्रशस्तो हनुरस्यास्तीति हनुमान् इत्यत्र प्राशस्त्यमलक्ष्यः प्रत्ययः । अत्रोपमा-
लङ्कारः । यथा रात्रिसमाप्तौ नलिनी पङ्कजमुद्धाटयति एवमेव त्वं भवे गते सति
चक्षुरद्धाटयेति सादृश्यगतचमत्कृतिसद्भावादुपमा । भयस्य निशयोपमाप्रदानेन
कृष्णपक्षीयघोरान्धकारतुल्योपमा सूचिता । नायिकायाः नलिन्या सह सादृश्य-
प्रदर्शनेन अत्यन्तसौकुमार्यं वसनीयता च व्यज्यते । चक्षुषः पङ्कजोपमया
सौन्दर्यातिशयावहलं गम्यते । चक्षुषः आयतलविशेषणप्रदानेन भाग्यवत्ता
अमानुषीलमलौकिकलक्षणं च ध्वनितम् । अत्र द्वितीयचरणपदार्थस्य भयनिवृत्तौ
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं च अलङ्कारः “हेतोर्वान्यपदार्थे”ति लक्षणात् । पङ्कजपदे
योगलङ्कृतिः । महिमेति पुंलिङ्गं पदम् । पद्यमिदं वंशस्थायतेन निबद्धम्, यल्लक्षणं
तु “वंशस्था जतौ औ” (पिङ्गल० ६।२९); यस्य पादे जकारतरारजमाररेफाः
भवन्ति तद्वत् वंशस्थाभिधम् ॥ ६ ॥

चित्रलेखा—अम्महे इति । आश्चर्यव्यञ्जकसिदमव्ययम् । कथमुच्छ्वसित-
मात्रेण केवलश्वासोच्छ्वासमात्रेणैव संभावितं निश्चितं जीवितं प्राणाः यस्याः सा एषा
प्रियमखी उर्वशी अद्यापि अधुनापि संज्ञां चेतनतां न प्रतिपद्यते प्राप्नोति । इयं
जीवतीति केवलप्राणायुसंचारेण अनुमीयते—एतादृशीमवस्थां प्राप्तेयमधुनापि
पुनर्लब्धसंज्ञा न भवतीति व्यग्रता—इति सारः । कथमिति तर्कः व्यावृत्तत्वं गमयति ।

राजा—हे निन्दरेरे ! अहं, अहं, हे, गच्छी, उर्वशी, नन्दरत्न, नन्दरा, मष्टं, भीति-
स्पर्धः । चलवदिति क्रियाविशेषणं वस्त्रेतिपदेनान्वेति । तथाहि कुतः—कारण-
माह मन्दारेति—परिणाहवतोः विशालयोः पयोधरयोः स्तनयोर्मध्ये मुहुर्वारं-
वारं उच्छ्वसता उत्पतता मन्दारकुमुमदाग्रा मन्दारपुष्पमालया अस्या उर्वरया
गुरुरधिको हृदयकम्पः सूच्यते परिज्ञाप्यते । तथा मन्दारपुष्पाणामेका रमणीया
माला धृता आसीत् । सा च यदा श्वासवेगो उपरि चलति, वहिर्वा निर्गच्छति यदा
चायुस्तदा उच्छ्वसति पश्चाच्च पतति श्वासप्रवहणवेलायाम्, अनेन कियानस्याः
हृदयकम्पोऽस्तीति परिज्ञायते । अत्रानुमानालङ्कारः । मन्दारस्तु पञ्चविधकल्प-

चित्रलेखा—(सकरुणम्) हला उर्वसि ! पञ्जवत्थावेहि अत्ताणम्
अणच्छरा विअ पडिभासि । [हला उर्वशि ! पर्यवस्थापयात्मानम्,
अनप्सरेव प्रतिभासि ।]

राजा—

मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम् ।
सिचयान्तेन कथञ्चित्स्तनमध्येच्छासिना कथितः ॥ ८ ॥

(उर्वशी प्रत्यागच्छति ।)

राजा—(सहर्षम्) चित्रलेखे ! दिष्ट्वा वर्धसे । प्रकृतिमापन्ना
ते प्रियसखी । पश्य—

सहृष्यन्तमः “मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे” इति मेदिनी । “परिणाहो विशालते” ल्यमरः ।
अस्याः हृदयकम्पः प्रसूनमालया अवगम्यः आसीत्, अनेन नायिकायाः नितान्तं
कोमलत्वं सूचितम् सानुकम्पत्वं च राज्ञः दयापरिश्रुतेन वचसा । इयमार्याजातिः—
“यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके
पञ्चदश सार्या” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

चित्रलेखा—सकरुणं दैन्येनाह—हला प्रियसखि उर्वशि । आत्मानं पर्यव-
स्थापय आत्मानं स्वीयां प्रकृतिं प्रापय—चेतन्यं लभस्वैत्यर्थः । यस्माच्चेतना न भवति
तस्मात्त्वं अनप्सरेव प्रतिभासि दृश्यसे, अप्सरसां प्राकृतानपि गुणान् जहासि ।
अर्धैर्यं तावत् देवयोनिमापन्नानामप्सरसामसाम्प्रतम्—अर्धैर्यं तु मनुष्येपूचितं न
देवताभ्यु इति धैर्यं धारयेत्यर्थः । गुज्यते हि सहचर्याश्चित्रलेखाया उर्वशीं प्रति
सोपालम्भं वचः ॥

राजा—मुञ्चतीति—स्तनयोः कुचयोर्मध्यभागे उच्छ्रासिना श्वासवेगानुसारं
पततोत्पतता सिचयान्तेन वस्त्रान्तेन कथञ्चित् कथितः सूचितः भयकम्पः भयजन्यो
वैपथ्यः कुसुमवत्कोमलं हृदयं न मुञ्चति परित्यजति । हृदयस्य कुसुमसदृशी कोम-
लतेति कुसुमकोमलपदे धाचकलसोपमालङ्कारः । परार्धे चानुमानम् । पुनश्च चलवान्
मृदुं न त्यजति इति सांसारिकः स्वभावश्च द्योत्यते ॥ अत्र स्तनमध्येच्छासिलात्
पटान्तेन च सामान्यतः संगमनान् कम्पपदस्य पुंलिङ्गत्वाच्च नायकव्यवहारोपे-
क्ष्यते । ध्वन्यते च तयोः परस्परं पूर्यरागः । कथञ्चिदिति पदेन दुस्सहत्वं च
गम्यते । “वह्मं सिचयः पटः पोतः” इति हलायुधः । इयमप्यार्या जातिः ॥ ८ ॥

उर्वशी प्रत्यागच्छति—संज्ञां लभते इत्यर्थः ।

राजा—सहर्षम्—आनन्दपूर्वकं कथयतीति शेषः । चित्रलेखे ! दिष्ट्वा वर्धसे—
सप्तमीय भाग्यवती अगि, उत्सववती वा । यतः ‘दिष्ट्वा पूर्वं वर्धति परसवे’
इति सागरः । ते महोत्सवस्येयं धेला प्राप्तेति मोदस्य, आनन्दातिशयहेतुश्च—ते

आविर्भूते शशिनि तमसा रिच्यमानेव रात्रि
नैशस्यार्चिर्हुतभुन इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरिय लक्ष्यते मुच्यमाना

गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम् ॥ ९ ॥

चित्रलेखा—सहि उर्वसि । धीमद्धा भव । आवण्णाणुकम्पिणा
महाराएण पडिहदा क्खु दे तिसपरिवन्धिणो हदासा दाणवा ।
[सरि उर्वसि । विश्रब्धा भव । आपन्नानुकम्पिता महाराजेन
प्रतिहता सल्ल ते त्रिदशपरिपन्थिनो हताशा दानवा ।]

उर्वशी—(चक्षुषी उन्मील्य) किं पदानदसिणा महिन्देण अभु-
वपहम्हि । [किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेणाभ्युपपन्नास्मि ?]

प्रियमखी उर्वशी प्रवृत्तिं आपन्ना स्वाभाविकीं परिस्थितिं प्राप्ता, सचेतना
अभवदिति तापर्थम् । पश्येति चूकस्थपदस्य “आविर्भूते शशिनीति” पद्य
कर्मवेनान्वेति । आविर्भूत इति—इय वरतनु मनोहारिशरीरा उर्वशी
अन्तर्मोहेन चेतसो मूर्च्छया मुच्यमाना परित्यक्ता एतादृशी लक्ष्यते यथा आकाशे
शशिनि चन्द्रे आविर्भूते उदय प्राप्ते सति तमसा अधकारेण रिच्यमाना रहिता
रात्रि कमनीयतामावहति—तांशी एवेयमुर्वशी मूर्च्छया परिहीणा लब्धसज्ञा
दृश्यते । किंच इय तथा भाति यथा नैशस्य निशाया विशेषतो देदीप्यमानस्य
हुतभुन अग्रे च्छिन्नभूयिष्ठधूमा धूमरहिता आर्य उज्जाला सुन्दरमवभासते ।
च्छिन्नो नष्ट भूयिष्ठ बहुगे धूम यस्या सा च्छिन्नभूयिष्ठधूमा अर्चिः । निशाया
भवो नैश तस्य । हुत भुनक्षीति हुतभुन तस्याग्रे । किंच इय सुतनुस्वादर्शी
रमणीयता वहति यथा गङ्गा रोधस्तस्मिन् पतनेन ध्वसेन कलुषा आविला मलिना
वा पुन प्रसाद नैमल्य प्राप्नोति । अत्रैकस्वैवोर्वशीरूपोपमेयस्यानेकोपमान
प्रदानेन भागेपमालङ्कृतिः । सा हि—‘मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते’ ।
अत्र पूर्वार्धे उपमानद्वयं समाप्य तृतीयचरणे उपमेयमुपन्यस्य चरमचरणे चोपमा
नस्य पुनश्च प्रदानात् समाप्तपुनरास्तित्वात्को दोषः ॥ इति च मन्दाकारात् ‘महा
काता जलधिपन्थौ म्भौ नतौ तादृक् चेत्’ यस्य पादे मन्दारभकारनकारतकार
तकारा गकारौ च तादृक्त मन्दाकारात् । अत्र चतुषु पदेषु सप्तमु च यति ॥ ९ ॥

चित्रलेखा—सखि उर्वसि । विश्रब्धा विश्रस्ता भव । आपन्नेषु दुःखितेषु
अनुकम्पिना दयालुना महाराजेन विक्रमेण प्रतिहता नाशिता त्रिदशानां देवानां
परिपन्थिनो विरोधिनो दानवा असुरा । हताशा धिक्कृता नीचा इत्यर्थः ।

उर्वशी—(चक्षुषी नेत्रे उन्मील्य उद्वाह्य) किं प्रभावदाशना पराकमिणा
महेन्द्रेण अभ्युपपन्ना अनुवृद्दीतास्मि ।

चित्रलेखा—ण महिन्देण, महिन्दसरिसाणुभावेण राएसिणा पुरुरवसेण । [न महेन्द्रेण, महेन्द्रसदृशानुभावेन राजर्षिणा पुरुरवसा ।]

उर्वशी—(राजानमवलोक्यात्मगतम्) उवकिदं कसु दाणवेन्दसं-
रम्भेण । [उपकृतं खलु दानवेन्द्रसंरम्भेण ।]

राजा—(उर्वशीमवलोक्यात्मगतम्) स्थाने खलु नारायणमृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसम्भवामिमां विलोक्य व्रीडिताः सर्वा अप्सरस इति । अथवा नेयं तपस्विनः सृष्टिरित्यवैमि । कुतः—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो, मासो नु पुष्पाकरः ।

चित्रलेखा—महेन्द्रेण तु नोदृतासि किन्तु महेन्द्रसदृशानुभावेन इन्द्रतुल्य-
प्रभावेण राजर्षिणा पुरुरवसा अन्युपपन्नासि, “अनुभाव-प्रभावे स्मात् निश्चये
भावसूचके” इति विश्वः ।

उर्वशी—राजानमवलोक्य—(पथादुच्यमानं राजविषयकमस्तीति तात्पर्यम्)
आत्मगतम् परैरश्रुततया मनस्येव केवलं चिन्त्यते—यथा साहित्यदर्पणे—“अथाव्यं
खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्” स्वगतम् आत्मगतं च पर्यायी । उपकृतं
उचितमेव कृतं दानवेन्द्रेण केशिना प्रदत्तेन सरम्भेण त्रासेन—यतः एतादृशस्य
राजर्षेः दर्शनमहोत्सवः प्राप्त । यदि केशी इत्थं नाचरिष्यत्तदा राजर्षिदर्शनमपि
नाभविष्यत् अतस्तेन दैत्येनानुगृहीतासि । इयं प्रेम्णः प्रथमावस्था—“श्रवणा-
दर्शनादपि मिथः संलुब्धरागयो”रिति वचनात् पारस्परिकप्रेक्षणस्यापि पूर्वरागेऽङ्गी-
कारात् प्रेम्णः आदिमेयं दशा । “आदां वाच्य स्त्रिया रागः” इत्युक्तेरवस्थाः
पूर्वरागवर्णनम् ॥ अतः परं तयोर्मज्जिष्ठारागः प्रवर्तते ।

राजा—उर्वशीं प्रेक्ष्य स्वगतमेवाह—स्थाने खलु युक्तमेवैतत् यत् नारायणं-
तपस्यन्तं श्रुतिं महामुनिं विलोभयन्त्यः कामवासनाभिः प्रलोभयन्त्यः अप्सरसः
सर्वा एव दिव्याङ्गना इमा पुरो दृश्यमाना विलक्षणां उर्वशीं तदूरुसम्भवां तस्य
महामुनेः जद्वातः समुत्पन्नां विलोक्य निरुध्य व्रीडिताः लज्जां प्राप्ता इति ।
तपस्यतः नारायणस्य महामुनेः तपश्चर्याभिज्ञार्थं कान्ताभिनयैः प्रलोभयितु-
मिच्छन्त्यः सर्वाः अप्सरसः तदीयोरुपदेशात् तदैव समुत्पन्नमिमांमुर्वशीं प्रेक्ष्य
‘यस्योदतः एतादृशी रमणीया रमणी समुद्भूता तस्य ततः निमस्माकं प्रलोभने-
रिति’ विचार्य लज्जिता यभूवुरिति नानुचितम्, अस्याः तादृशसौन्दर्यविशेषशालि-
त्वात् । स्थाने इति युज्यते “युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । इति सरलार्थः ।
अथवा ईदृशीमनीषिवरूपवतीं सृष्टिं समुत्पादयितुं कथमहो भवेत् कोऽपि
अविज्ञातयाममीमांस्त्वयस्वी-इत्येवाह—अथवा इति पितरौ । इयमुर्वशी तपस्विनः
यस्यापि संयतचेतसो मुनेः सृष्टिः समुत्पन्ना नास्तीत्यवैमि जानामि तर्कयामि वा ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ १० ॥

कुतः—अस्या शङ्काया कारणमाह—अस्या इति—अस्या उर्वर्या सर्गविधौ उत्पादनकर्मणि प्रजापतिर्वैधा. साक्षात्कान्तिप्रद. चन्द्र एवाभूत् किम्, यदेतादृशो रूपस्य समवः । नु इति सन्देहे । अथवा यदि चन्द्रो न स्यात्प्रजापतित्वेन तदा स्वयं मदन. काम एव सद्यऽभूत् य. शृङ्गारैकरस शृङ्गारे नितान्तं निमग्न एवास्ते । अथवा यद्ययमपि नाभवत्तदा मासः पुष्पाकरः वसन्तः स्यात् । स ऋषि. कथं नेमा निर्मितवानित्याह—न पुराणो रूढो मुनि मनोहरमिदमीदृशं रूपं निर्मातुं कथं नु प्रभवेत् कथं समर्थ. स्यात् यत स तु रात्रिर्निद्रं वेदानां नीरसानामभ्यासेन वारं वार परिशीलनेनावलोकनेन वा जडता सहृदयताया मन्दता प्राप्त, परं च विषयेभ्य. भोग्यपदार्थेभ्य. व्यावृत्तं क्षीणं कौतूहलं इच्छा उत्साहो वा यस्य सः एतादृशोऽयं नीरस. पुरुष. कथं विलक्षणसौन्दर्यसन्धानितामिमा निर्मातुं पारयेत्, न कदापीत्यर्थ. । तस्मान्नेयं मुनिमम्भवा भवितुमर्हतीति भावः ॥

पयोऽस्मिन् प्रतिपदं वैलक्षण्यमस्तीत्यत्र धेयम्—यथा—अत्र शशीन्दुप्रभृतिविविध-
वन्दनप्रतिपादकशब्दान् विवर्ज्य कथं वा कवेश्चन्द्रपदे एव बहुमान. इति
वेचारणया चन्द्रेणात्यन्ताल्हादजनकत्वमिष्यते । ‘चदि आल्हादने’ तस्मात्
(क् प्रत्ययान्ते चन्द्रपदे एव तादृशार्थो धनसामर्थ्यात् । पुनश्च चन्द्रस्यानन्ददे-
स्तात्वं प्रसिद्धं उपनिषत्स्वपि, काव्येष्वपि “ल्हादनात् चन्द्रमित्याह राजा
भृतिरञ्जनान्” इति । तथा च न केवलं चन्द्रोऽयं आल्हादक एव किन्तु कान्ति-
प्रदोऽपि—अत्रापि शोभासुषमादिपदानपेक्षं कान्तिपदप्रदानम्—‘काम्यते इति
किन्’ तेन कान्ति अत्यन्तममीप्सित कमनीयगतो धर्मविशेष. यदिभूषितविरहे
हृदयं ताम्यतीति । ता कान्तिं चालयतया ददातीति कान्तिप्रद. । पुनरपि
कामकन्दर्पादिपदानि विहाय कवेर्मतिर्मदनपदचुम्बिनी “मदयतीति मदन”
इति व्युत्पत्त्या विशेषतया लोभान् विमोहयितुं समर्थ इति विशेषार्थप्रतिपिपादयि-
ष्याऽभवत् । सोऽपि मदन शृङ्गारैकरस ‘शृङ्गं प्रावान्यं प्राथम्यमिष्यति’ इत्य-
ण्णन्तव्युत्पत्त्या सर्वेषु रसेषु रम्यतमत्वं प्राधान्यञ्च व्यञ्जयन् मदनस्य रसरज एव
एक अन्यनिवृत्तिपरक रस राग यस्येति आत्यन्तिकरसिकत्वं सहृदयत्वञ्च सूचि-
तम् । सोऽपि स्वयं स्वहस्तकलावीशलेन निर्मितवानिमा न स्वसहायकैरिति । अथवा
मनुवसन्दादिपदव्यावर्तनपूर्वकं पुष्पाकरपदग्रहणेन ‘पुष्पाणामाकर,’ पुष्पाकरः
इत्यनेन तस्य परममार्दवं, विविधरङ्गापूर्वसौरभादिज्ञानवत्त्वं वसन्ते द्योतितम्, तथा
आस्या कुसुमकुङ्कुमारलं पद्मिनीसदृशमदयदमन्दामोदवत्त्वञ्च व्यक्तीकृतम् ।
वेदाभ्यासजडपदस्वीकारेण विधातुस्तस्यात्यन्तिकवैमुख्यं प्रदर्शितं रक्षितायाम् ।
यत ‘विन्दति धर्ममा मज्ञानं येन स वेद.’ । आत्मज्ञानाधिकारिणा साधनचतुष्टयेषु
पूर्वमिहामुनफलभोगविराग इत्यत्रे तथा चोपदिश्यते गीताया यत् ‘ये हि सस्पर्शजा

भोगा दुःखयोनय एव ते' इति हेतोः वेदविद्भिः ऐहिकेषु इन्द्रियसन्निकर्षेनान्येषु भोगेषु नितान्तं तिरस्कारः क्रियते । तेन चाज्ञातविषयतत्त्वा वैदिका अरसिना सहृदयतावशिता भवन्ति । एतादृशस्पर्शजन्यमुखपरगन्धुपानां वेदानां 'अभ्यास' । अत्रापि च पुनः विहाय पठनादिशब्दोपयोगमभ्यासपदाङ्गीकारेण 'अभिपूर्वकास् धातो' " घञन्तव्युपत्त्या, आसृधातोश्च उपवेशनरूपार्थकत्वात् उपवेशनस्य च अन्यस्थलगमननिवृत्तिपूर्वकं स्वीकृतस्थले एव निश्चलतया स्थान-रूपार्थकत्वात् ज्ञानमार्गातिरिक्तविषयेषु चित्तवृत्तिं नितान्तं निरुध्य अवधूतवनिताय नैकविलक्षणेहिकमुखत्वेन तेषु वेदेषु निश्चलतया अभ्यास स्थितिः तेन चाभ्यासेन 'जड' जडपदस्य च घातनार्थरजल्लघातो अचक्रणेन संभवः तेन घातितस्य हृदयत्वं रसिभूताविषयकालान्तिकमान्यं च द्योत्यते तस्मिन् प्रजापतौ । न चान्न विषयव्यावृत्तरीतूहलेतिपदप्रदानेन शब्दमर्यादयैवेतत्सर्वमेवागच्छतीति वाच्यं वृत्त्यालङ्घितत्वात्तस्य व्यङ्ग्यत्वं नेति वाच्यम् । यतः विषयव्यावृत्तरीतूहलपदासी कारेण विषयेषु उत्साहोऽपि नष्ट इति सूच्यते । तत्र च वेदाभ्यासजडपदेन विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधजन्यरसिकतागतमान्यमेवादार्शं कथिना न तावत् विषय-विषयबोत्साहहीनत्वं विषयव्यावृत्तरीतूहलपदवाच्यम् । यतः सर्वोपनिषत्सारभू-ताया भगवन्मुग्धजनिच्छतायां गीतायां प्रतिपादितम् "विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिना—(किन्तु) रमयर्जम्—" निश्चयेभ्यो वृत्तिनिरोधेन विषया विनिवर्तन्ते किन्तु विषयार्थरसवर्जम् । रसो रागोत्साहश्च योगबलेन यथाव-

पथेऽस्मिन् ससन्देहालङ्कारः । तद्वक्ष्यं यथा रमणगाधरे 'सादयमूला भास-
मानविरोधका समयला नानामोट्यवगाहिनी धी रमणीया ससन्देहालङ्कृतिः' ।
अत्र हि अप्परीक्षितैरित्यं प्रतिपादितम्-यदिह चन्द्रादीना संशयधर्मिणामेवानेकत्वम्
तथा च वर्णनीयकामिनीविधानृत्वं तावदेकमेव, ततः क्वास्ति नैकमोट्यवगाहिनी
धीरतः सन्देहालक्षणस्येहाव्याप्तिः । तन्न युक्तम् । अत्र अस्याः कामिन्याः सर्गविधौ
यः प्रजापतिरभूत् स किं चन्द्रः, उत मदनः, उत धमन्तो नु इति संशयः
प्रजापतिधर्मिकः सन् चन्द्रादिनानामोटिक एवास्ति इति कुत्राव्याप्तिः । न
चात्र चन्द्रादिधर्मिकः संशयो वक्तुमुचितम् । एवं वृत्ते विधानुरत्र प्रथमोद्देश्यल-
हानिः । अतः अत्र ससन्देहालङ्कारोऽस्त्येव । पुनश्च यत्र यत्र विलक्षणरूपत्वं
तत्र तत्र तपस्विसंभवत्वं न, यथा शत्रुन्तल्यदाविति व्याप्तेः नैयमुर्गशी तपस्विमम्भवा
विलक्षणरूपत्वादित्यनुमानमद्वावात् इहानुमानालङ्कारः, यत्क्षणे तु भाव्यप्रसादो-
'अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोरेव ।' अपि च यत्. श्लेष्मास्योत्तरार्ध-
मनुमिती हेतुः, यथा—कथं नैयं तपस्विसंभवा, तपस्विनः ईदृश-रूपनिर्माण-
सामर्थ्याभावात्, तेनान् काव्यलिङ्गमलङ्कारः; यदुक्तं 'काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्य-
पदार्थता' । काव्यलिङ्गानुमानयो परस्परमङ्गाभिभावेनेह सङ्करालङ्कारः । तद्वक्षणं
यथा दर्पणे 'यथेत् एनालङ्कारः परस्परविमिश्रिताः । तदा पृथगलङ्कारे संसृष्टिः
सङ्करस्तथा । अङ्गादित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्रयस्थितौ । गन्दिधत्वे च भवति
सङ्करस्त्रिविधः पुनः' । इत्थं काव्यलिङ्गमलङ्कारोऽनुमानमुपापयतीत्यङ्गाभिभावस-
ङ्करः । पुनश्च ससन्देहस्य च काव्यलिङ्गानुमानयोश्च परस्पर निरपेक्षतया
चमत्कारकारित्वात् संसृष्टिः 'मिथोऽनपेक्षयैतेषा स्थितिः संसृष्टिश्च्यते' इति
दर्पणोक्तेः । तथा चात्रातिशयोक्तिरलङ्कारः । यदुक्तं चित्रमीमांसायाम्—'विषय-
स्यानुपादानाद्विषय्युपनिर्गद्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविश्रीटोक्तिजीविता ॥'
तत्र चेह रूपविशेषस्यापि पुराणप्रजापतिसृष्टिसम्बन्धेऽप्यसंबन्धव्यापनादसम्ब-
न्धातिशयोक्तिः । न च शृङ्गारैरसरस इत्यत्र साक्षात् शृङ्गारपदेन शृङ्गारावबोधेन
ईदृगुपयोगस्य कविभिरनादृतादोषोऽयमिति वाच्यम् । यत्. शृङ्गारपदेनान् नायक-
गतमाव्यरसस्यायोगः, अत्र तत्पदेन रमराजनामावबोध एव केवलम् इति नायं दोषः ।
अत्रैतत्त्वबोधेयं यत्कार्यकारणभावे यस्य कस्यापि कार्यस्य गद्गावे कारणत्रैविध्यं
भवति समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । 'यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायि-
कारणम्-यथा तन्तव पटस्य'; 'कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत्
कारणमसमनाधिकारणम्-यथा तन्तुरूपं पटरूपस्य, तदुभयभिन्नं कारण निमित्त-
कारणम्-यथा तुरीवेमादिकं तन्तुवायश्च पटस्य' इति तर्कसङ्ग्रहे । अयन्तु साधारण
एव नियमः यदसमवायिसमवायिकारणयोर्युगा कार्यं समायान्ति न तावन्निमित्त-
कारणस्य । यथा यदि स्युस्तन्तवः श्यामाः पीता वा तदा पटोऽपि श्यामः पीतो
वा भवितुमर्हति, किन्तु यदि स्यापटकारः गौर श्यामो वा न कदापि भविष्यति
पटो गौरः श्यामो वा । अतो निमित्तकारणगुणा न समायान्ति कार्यं । इति साधारणो
नियमः । इह उर्वशीरूपं कार्यम् । अलौकिकमौन्दर्यादिकं समवाय्यसमवायि-

उर्वशी—हला चित्त्रलेहे ! सहीअणो कहिं कखु भवे ?
[हला चित्रलेखे ! सखीजनः कुत्र खलु भवेत् ?]

चित्रलेखा—सहि ! अभअण्णदाई महाराओ जाणादि । [सखि
अभयप्रदायी महाराजो जानाति ।]

राजा—(उर्वशी विलोक्य) महति विपादे वर्तते सखीजनः ।
पश्यतु भवती—

* यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः

२५

पथि स्थिता सुन्दरि ! यस्य नेत्रयोः ।

त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवे-

त्सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ११ ॥

कारणे । सथा च निमित्तकारणम् । तदा सामान्यतस्तु सद्यरे वेदाभ्यासजडेऽर्था
कार्यरूपायामुर्वेश्या तद्वृणायोगः । किलत्र कविगतप्रजापतिविषयकसन्देहे
चन्द्रलादी च प्रजापतित्वारोपेणेदमेव द्योतते यदस्या असाधारणी एव सृष्टिर्यस्य
निमित्तकारणगुणा अपि कार्ये प्रभवन्ति, अनेन तस्या रूपस्यालौकिकवैलक्षण्य
व्यक्तम् । एतादृशयोगस्तु कविभिः सम्मानितः, यथोक्तं कविकुलमुपुदालङ्कारहीरे
श्रीहर्षमन्त्रीन्द्रे स्वीये निसर्गोज्ज्वले नैपथीयचरिते द्वितीयसर्गे दमयन्तीकुचवर्णः
द्वात्रिंशत्तमे पद्ये “कलशे निजहेतुदण्डज किमु चक्रभ्रमकारितागुणः । स तदुच्चकुचं
भवन् प्रभाक्षरचक्रभ्रममातनोति यत् ।” इति—अत्र च नायिकां प्रेक्ष्य नायकगत
पूर्वरागो ध्वन्यते । पृथं च शार्दूलविकीडितम् । लक्षणं तूक्तं प्रागेव ॥ १० ॥

उर्वशी—हला चित्रलेखे—अस्माकं सखीजनः सदृश्यं कुत्र कस्मिन् स्थाने
भवेत् । एतु इति प्रश्ने ।

चित्रलेखा—अभयप्रदायी अभयं ददातीति भयाद्रक्षको महाराजो विक्रमो
जानाति षाऽस्तेऽस्माकं सखीसमूह इति ।

राजा—उर्वशी विलोक्य तामुद्दिष्टाद्देवार्थं । सखीजनः महति विपादे
शोके वर्तते । पश्यतु भवती जानात्येतत्—पश्यते कर्मत्वेन आगामी शोकोऽन्त्ये-
तव्यः । यदृच्छयेति—हे सुन्दरि हृदयद्राविरूपे मनोहारिणि । यदृच्छया
अनायासेनास्मिन्कृतया सदृशपि एकमेववारं यस्यावन्ध्ययोः सफलयोगेनैवप्रयो-
पथि त्वं स्थिता रामायता सोऽपि जन हाया विना तव पिरहे समुत्सुक
उत्कण्ठितः व्याकुलो वा भवेन् किमुत किं तदा शार्द्रसौहृदः सन्निन्दनं महत्या-
सेन रसार्द्रं सौहृदं मैत्री यस्येतादृशः सखीजनः । यः योऽपि पुरस्तरत्नामेक-
यागेवाकस्मात् पश्यति सोऽपि त्वद्विरहेण सशोकः स्यात् तदा किमाश्चर्यं
यदस्मान्प्रियतमस्य सखीहृन्दः शोकाविष्टचेता भवेत् । अशातत्वरत्नदरागस्याग्नि

उर्वशी—(आत्मगतम्) अमिअ क्खु दे वअणम् [अमृतं खलु ते वचनम्] अहवा चन्दादो अमिअं ति किं अचरिअम् [अथवा चन्द्रादमृतमिति किमाश्चर्यम्] (प्रकाशम्) अदो एव्व मे पेक्खिअहुं तुवरदिं हिअअम् । [अतएव मे प्रेक्षितु त्वरते हृदयम् ।]

राजा—(हस्तेन दर्शयन्)

एताः सुतनु मुख ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।

उत्सुरुनयना लोकाश्चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥ १२ ॥

शोकातिरेको भवति यदा, कियान् खेदस्तदा तासां सखीनां चेतसि भविष्यति, अत्यन्तमेव भवेदित्यर्थः । “यद्दृच्छा खैरिता” इत्यमरः । ‘सकृत्सहैकवारयो’ रित्यनयः । ‘स्यादबन्ध फलेग्रहि’ सफल इत्यर्थः । सौहृदम्—शोभन सहानुभूतिसमेत हृदय यस्य स सुहृद् मित्र तस्य भावः सौहृदम् । अत्र हि प्रथमः द्वितीयपादान्ताक्षरयोः साम्यादन्त्यानुप्रासालङ्कारः ‘व्यञ्जन चेद्यथावस्थ सहार्थेन स्वरेण तु । आवर्त्यतेऽत्ययोज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत्’ इति दर्पणकारः । तथा च नेत्राणामवन्ध्यत्वसिद्धौ उर्वश्या नयनपथगामित्वस्य हेतुत्वम् तस्माच्च काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तयोश्च निरपेक्षतया चमत्काराधायित्वात् सृष्टिः । अपि च यतः यः कोऽपि पाथस्त्वदर्शनात्तर विरहव्याकुलो भवेत्तदा का कथा आर्द्र-सौहृदस्य सखीसमूहस्यति अर्थापत्तिरलङ्कारः, अर्थात्तस्यापि परमव्याकुलत्वम् । यदुक्तम् ‘दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते’ इति द्वितीया सृष्टिः, पुनश्च सृष्टिद्वयस्य सृष्टिः । अनेनोर्वश्या रमणीयत्वं प्रियप्रकृतित्वं हृद्यत्वं च व्यच्यते । प्रसादो गुणः । वशस्थं वृत्तम् । लक्षणं तु ‘जतौ तु वशस्थमुदीरितं जरौ ॥ ११ ॥

उर्वशी—आत्मगतम् मनस्वेव चिन्तयामास । ते वचनमुक्तिः अमृतमेव । अत्र रूपकाङ्कुतिस्तया च तस्य वचनमाधुर्यं ध्वन्यते । अथवेति विकल्पः । अथवा चन्द्रादमृतं निःसरेदिति किं नाम आश्चर्यम् यतः चन्द्रस्तु सुधानिधिरेव । अनेन वचनं सुग्राहि सतम्, वचनं चामृतं तेन तस्य मुखं चन्द्र इति सूच्यते तेनाह्लादकत्वं च व्यज्यते । अत्र रूपकातिशयोक्तिरलङ्कारः । अपि चायं महाराज चन्द्रवशसमुद्भवः अस्तीति द्योतितम् । सङ्कुलीनत्वादमृतं शङ्कितुं समर्थं इति गम्यते । प्रकाशम् ‘सर्वथाव्यं प्रकाशं स्या’दिति दर्पणे । पूर्वोक्तं मनस्वेव कल्पयित्वेदानीं राजानं प्रयुत्तरयत्युर्वशी प्रकाशम्—अतएव यतः सखीजनं समुमुक्तो भवेदित्यनेनैव हेतुना मे हृदयम् प्रेक्षितुं तम् द्रष्टुं त्वरते उत्सुकम् वतते ।

राजा—(हस्तेन अह्रुत्वा सखीजनं दर्शयन्) प्राहेति शेषः ।

एता इति—हे सुतनु सुन्दरि ! एताः पुरोदश्यमानाः ताः द्रष्टुं उत्कण्ठितानि नयनानि यागाः ताः हेमकूटगताः हेमशिखरमधिस्तासे सख्यः ते मुख

(उर्वशी साभिलापं पश्यति ।)

चित्रलेखा—हला ! किं पेक्खसि ? [हला ! किं प्रेक्षसे ?]

उर्वशी—णं समदुक्खगदो पीवीअदि लोअणेहिं । [ननु समदुःखगतः पीयते लोचनाभ्याम् ।]

चित्रलेखा—(सस्मितम्) अई को ? [अयि कः ?]

उर्वशी—णं पणईअणो । [ननु प्रणयिजनः ।]

रम्मा—(सहपंमवलोक्य) हला ! चित्तलेहादुदीअं पिअसही उव्वसीं गेण्हिअ विसाहासहिदो विअ भअवं सोमो समुवट्ठिदो राएसी दीसदी । [हला ! चित्रलेखाद्वितीया प्रियसखीमुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासहित इव भगवान् सोमः समुपस्थितो राजर्षिर्दृश्यते ।]

पश्यन्ति (यथा) उत्सुकनयना लोका उपलब्धात् उपरागान्मुक्त चन्द्रमिव । यथा चन्द्रग्रहणे राहुणा प्रस्तमुक्त चन्द्रं लोका औत्सुक्येन प्रेक्षन्ते तथैवतास्ते सख्यस्ते मुख हेमकुटे स्थिता सख्य पश्यन्तीति भावः । अत्रोपमालङ्कारः । तेन चन्द्रस्य मुखस्य च साधर्म्यं प्रदर्शितम् । उपलवपदप्रदानेन केशिनि राहुत्वारोपसखीनाम् प्रेमातिशयवत्त्वं व्यक्तम् । इयमार्याजाति “यस्या प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा वर्तयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या” इति श्रुतबोधे रक्षणम् ॥ १२ ॥

(उर्वशी साभिलाप सखीजनसमागमसमुत्सुका पश्यति ।)

चित्रलेखा—हला इति स्निग्धसम्बोधनम्, किं प्रेक्षसे किं पश्यति ।

उर्वशी—ननु समदुःखगता समानतया मया सार्धं दुःखभागिन जना प्रेक्षन्ते । पीयते लोचनाभ्याम्—प्रेक्ष्यते इत्यर्थः ।

चित्रलेखा—(सस्मितम् ईपद् हास्येन) अयि कः ? समदुःखभागी ?

उर्वशी—ननु प्रणयिजन प्रेमी जन रागीजनः ।

रम्मा—(सहपं आनन्देनावलोक्य) राति । चित्रलेखया द्वितीयां चित्रलेखाद्वितीयां चित्रलेखागहितां प्रियसखीमुर्वशीं गृहीत्वा समुपस्थितः राजर्षिर्विक्रमस्तथा भाति यथा विशाखानक्षत्रविशेषेण समन्वृतो भगवान् सोमः चन्द्र एव भवेत् । यथा विशाखानक्षत्रस्थचन्द्रः शोभते तथैव सचित्रलेखयोर्वन्द्या सह रा राजा शोभते इति सम्भाव्यते । अत्रोर्वशीसमेते राक्षि विशाखागहितस्य सोमस्य सम्भावयत्या चमत्कारवारित्वादुपप्रेक्षाद्वार ‘सम्भावनमयोप्रेक्षा प्रवृत्तस्य समेन यत्’ इति रक्षणात् ।

मेनका—(निर्वर्ण्य) हला ! दुर्वे वि णो एत्थ पिआ उवणदा ।
इअं पच्चाणीदा पिअसही, अअं च अपरिक्खदसरीरो राएसी
दीसदी । [हला ! द्वे अपि नोऽत्र प्रिये उपनते, इयं प्रत्यानीता
प्रियसखी, अयञ्चापरिक्खतशरीरो राजर्षिदृश्यते ।]

सहजन्या—सहि ! जुत्तं भणसि दुल्लओ दाणओ त्ति ।
[सखि ! युक्तं भणसि दुर्जयो दानवः इति ।]

राजा—सूत, इदं तच्छैलशिखरम् । अवतारय रथम् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

(उर्वशी रथावतारशोभं नाटयन्ती सत्रास राजानमवलम्बते ।)

राजा—(खगतम्) हन्त ! सफलो मे विषयावतारः—

यदिदं रथसक्षोभादङ्गेनाङ्गं ममायतेक्षणया ।

सृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ १३ ॥

मेनका—निर्वर्ण्य उर्वशीसहितं समुपस्थितं राजानं दृष्ट्वा । हला ! द्वे अपि
न अत्र प्रिये उपनते, इदं कार्यद्वयमेव न अस्माकं प्रियमेवाभूत् । के ते कार्ये
इत्याह—इयं प्रियसखी प्रत्यानीता यथापूर्वं अक्षता प्रप्ता, तथा च अयं
राजर्षिरपि अपरिक्खतशरीरं सुरक्षितं अच्छिन्नगात्रं एव प्रतिनिवृत्तं इत्युभयमेव
न प्रियं समुपपन्नम् । अनेनाप्सरसा कृतज्ञत्वं गम्यते यदेता तासां रक्षितुरपि
देहचिन्तां कुर्वन्तीति ।

सहजन्या—सखि ! युक्तं समीचीनं भणसि कथयसि यत् दुर्जयो दुःखेन
जेतुं शक्यः दानव इति ।

राजा—सूत हे सारथे ! इदं पुरतः तच्छैलशिखरम् हेमकूटशिखरम्, अतः
अवतारय रथम् ।

सूतः—यदाज्ञापयति आयुष्मान् चिरञ्जीवी देव तथैवोचितम् । इत्युक्त्वा
रथमवतारयति । सूतस्तु विप्रं सन् उत्तमपानम्, अतः सस्कृतेन वक्ति राजानं च
सदा आयुष्मन्निति सम्बोधयति ।

(उर्वशी रथस्यावतारेण अधोगमनेन अक्स्माद्दोलयिता शोभं रथोपघातं नाट-
यन्ती सविलासं प्रदर्शयन्ती सत्रासं सभयम् राजानमवलम्बते हस्तेन धारयति ।)

राजा—(खगतम्—आत्मन्येव ब्रूते) हन्त इति हयैः । मे मम विषयावतारः
विषयित्वेनेह जगति स्थितिर्निरतन्म वा सफल एवाभूत् । कुत—यदिति—यत्
रथसक्षोभात् निम्नोन्नतभूप्रदेशेषु रथोपघातान् धारयतेक्षणया दीर्घनयनया अनया
स्वीयेन अङ्गेन गात्रे मम अङ्गम् मनसिजेन कामेन सरोमकण्टकमङ्कुरितमिव

उर्वशी—हला ! किं वि परदो ओसर । [हला ! किमपि परतः अपसर ।]

चित्रलेखा—णाहं सक्तेमि । [नाहं शक्तेमि ।]

रम्भा—एत्थ पिअआरिणं सभावेम्ह राएसिं । [अत्र प्रियकारिणं सम्भावयामो राजर्षिम् ।] (सर्वा उपसर्पन्ति ।)

राजा—सूत ! उपश्लेषय रथम्—

यावत्पुनरियं सुभ्रूत्सुकाभिः समुत्सुका ।

सखीभिर्याति सम्पर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवी ॥ १४ ॥

आनन्दातिशयात् पुलनायमानमिव स्पृष्ट हस्तेन धृतम् । यदनेन तदीयाङ्गेन ममाङ्गस्पर्श सञ्जात इति कुनार्थं मे जन्मेत्यर्थः । इदं प्रेम्णा द्वितीयं चिह्नमपरा चावस्थाऽत्र । अत्र पुलनानि कामेनेवाङ्कुरितानीति सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः । अनेन मनसि मनसिजेन स्वसत्ता स्थापितेति व्यज्यते । अत्र नायकगत पूर्वरागः । नायिकागत पूर्वरागः 'उपकृतमिति' स्थले (पृ २०) पूर्वमेवाभिव्यक्तः । अत्र नाटकीयसार्थस्य आरम्भाख्या प्रथमावस्था, यदुक्तं "भवेदारम्भ औत्सुक्य यन्मुह्यफलसिद्धये ।" अपिचात्र 'अस्या सर्गविधा' वित्ति पद्ये (१-१०) विक्रमोर्वशयो समागमजन्यानुरागवीजस्योपक्षेपात् प्रवृत्तस्य मुखसन्धेः प्राप्तिर्नामाहम् "प्राप्ति मुखानाम्" इति लक्षणात् । मुखसन्धिलक्षणन्तु—“यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा । प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥” मनुसिञ्जेलनाछुस्समासे । इय चार्याजाति ॥ १३ ॥

उर्वशी—सखि ! चित्रलेखे । किमपि किञ्चित्स्वल्पमपि परतः अपसर दूरमपसर । किञ्चित्स्थग्नमधिकं रघेऽस्मिन् मत्त देहीत्यर्थः । नायकाङ्गस्पर्शमुग्धा नायिका लज्जा गमयति । अत्र व्रीडा नाम भावो व्यज्यते, यल्लक्षणं तु—“चेतोनिमीलन व्रीडा” ॥

चित्रलेखा—नाहं शक्तेमि दूरमपसरतुं नास्त्यवकाशः । उपहासोऽयम् ।

रम्भा—अत्र प्रियकारिणः अस्माकमुपभर्तारः राजर्षिम् विक्रमः सम्भावयामः पश्यामो धन्यवादाश्च तस्मै समर्पयामः ।

(सर्वा अपसरसो देवाङ्गना रम्भादयः उपसर्पन्ति राज्ञः समीपं गच्छन्ति ।)

राजा—सूत सारथे ! उपश्लेषय स्थापय रथम् । यावदिति । यावत् इत्यस्य चूर्णकस्थवाक्येनान्वयः । यावत् यावता कालेन समुत्सुका सखीजनं द्रष्टुमुक्तं णिठता मुञ्चतु सुन्दरीय उरसुकाभिरेना प्रेक्षितुं काङ्क्षमाणाभिः सखीभिः सम्पर्कं सम्बन्धं याति तावद्रथं स्थापयेति उपरिष्ठेन वाक्येनान्वेति । यथा आर्तवी ऋतुसम्बन्धिनी श्री शोभा लताभिः सह सम्पर्कमुपैति तथैव । यथा ऋतुसम्ब-

(सूतो रथ स्थापयति ।)

अप्सरसः—दिष्टिआ महाराओ विजएण वहुदि । [दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते ।]

राजा—भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

उर्वशी—(चित्रलेखादत्तहस्तावल्गुना रथादवतीर्य) हला ! अधिअं परिस्सजह । ण क्खु मे आसी आसासो जहा पुणो वि सहीअणं पेक्खिस्सत्ति । [हला ! अधिक परिप्पजथ, न खलु मे आसीदा-
श्वासो यथा पुनरपि सखीजन प्रेक्षिष्ये इति ।]

(सद्य परिष्वजन्ते ।)

मेनका—(साक्षसम्) सव्वहा कप्पसद महाराओ पुहविं पाल-
अन्तो होदु । [सर्वथा कल्पशतं महाराजः पृथ्नीं पालयन् भवतु ।]

निधनी शोभा लताभि सह सम्बन्ध प्राप्नोति तथैव यावत्काल सखीजन
प्रेक्षितु उत्कण्ठितेय मुन्दरी चिन्ताग्रस्ताभि सखीभि सह मिलति तावत्काल
रथ स्थापयेत्यर्थ । सुपु ध्रुवी यस्या सा सुभू मुन्दरध्रुकुटीवती इत्यर्थ । श्रुतो
रियमार्तवी । अत्र च उपमालङ्कृति । ततश्च तस्या सखीजनस्य लतासदृशान्न-
यष्टिस्त तामु च तस्या प्रिय इव श्रेष्ठत्वम् व्यक्तम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

सूत —रथ स्थापयति—यथास्थान नीत्वा स्थगयति ।

अप्सरसः—दिष्ट्या इति आनन्दे । हेमकूटस्थिता रम्भादयोऽप्सरस
प्रियसखीमुखवर्शी प्रत्यानीता प्रेय सानन्दमाहु —महानयमुखसवो यन्महाराजो
निक्रम विजयेन वर्धते विजयी अभवदिति । इति ता स्वीया कृतज्ञता प्रकाश
यन्ति तत्र धन्य वदति ।

राजा—भवत्यो यूय तु युष्माक सखीसमागमेन सख्या सह पुन सम्मे
लनेन वर्धन्ते इति शेष । इयमभिनन्दनस्य परिपाटी ।

उर्वशी—(चित्रलेखा दत्त हस्तान्यावल्गुवो धारण यस्यै सा चित्रलेखो
वृत्ता, न्यशी, रथादवतीर्य, सखीजनमाह), हला, मस्य, ! अधिक परिष्वजथ
गाढमालिङ्गताम् यत मे इदं आश्वासो विश्राम निश्चयो नासीद् यत् पुनरपि
सखीजन प्रेक्षिष्ये मिच्छामि । अहं च विष्यामीति नासीद् मम विश्रम्भ ।

(तत सरय परिष्वजन्ते शिष्यन्ति प्रियसखीमुखवर्शीमित्यर्थ ।)

मेनका—(मन्त्रल शसन्तीति साक्षसम्) कल्पाना शतम् कल्पशत तावत्
कालपर्यन्त महाराजो भवान् पृथिवीमेवमेव न्यायेन पालयन् भवतु पात्र्यनु चिर-
शासरो भवान् भवतिल्लाशी, चिरराजन्मीको भूयादित्यर्थ । कल्पस्तावद्भक्षण
एक दिनम् यत ' मासेन स्याददोऽन पत्रो वर्षेण देवत । देवे युगसहस्रे द्वे

सूतः—आयुष्मन् ! पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेन उपदर्शितः शब्दः ।

अथञ्च गगनात्कोऽपि तप्तचामीकराद्गदः ।

अधिरोहति शैलाम्रं तडित्वानिव तोयदः ॥ १५ ॥

अप्सरसः—(पश्यन्त्य.) अम्मो, चित्ररथो । [अहो चित्ररथः ।]

(ततः प्रविशति चित्ररथः ।)

चित्ररथः—(राजानं दृष्ट्वा सवहुमानम्) दिष्ट्वा महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ।

ब्राह्म कल्पो तु तौ नृणाम्” इति वचनात् । एतादृशां कल्पानामपि शतं त्वं राज्यं कुर्या इति मङ्गलाशासनम् । शतपदेनान् केवलं बहुलविवक्षा ।

सूत—आयुष्मन् ! राह सम्बोधनमेतत् । पूर्वस्यां दिशि महता आलम्बितकेन रथवेगेन उपदर्शितो जनित शब्दः श्रूयते इति शेषः । पूर्वस्यां दिशीति पदप्रदानेन कोऽपि ऐन्द्रोऽयमिति सूच्यते, कुतः तस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्वात् ‘प्राच्यै दिशि इन्द्राय नमः’ इति वचनाच्च । अयमिति—अयं पुरोदर्यमानः कोऽप्यविज्ञातः, तप्तं चामीकरं सुवर्णं तन्निर्मितमङ्गदं बाहुभूषणं यस्येति पूतसुवर्णतुल्यदीप्तिमद्बाहुभूषणधारी जनः शैलाम्रं हेमकूटशिखरमधिरोहति आरोहतीत्यर्थः । यथा तडित्वान् विद्युद्युतस्तोयदो मेघः शैलाम्रमधिरोहति । कोऽप्ययं तेजस्वीति बोध्यते । ‘चामीकरं जातरूपं महारजतकाक्षने’ इत्यमरः । तप्तपदग्रहणेन शुद्धत्वं विशेषयिष्यति तत्त्वं च सूच्यते । उपमानभूतस्य तोयदस्य तडित्वानिति विशेषणदानम् उपमेये विद्यमानेन तप्तचामीकराद्गदत्वेन उपमानेऽपि सामान्यार्थमङ्गीकृतम् । अत्र मेघादिपदव्यावृत्तिपूर्वकं तोयदपदबहुमानेनास्य चित्ररथस्य विक्रमाय धन्यवादप्रदायित्वं इन्द्रसन्तोषप्रसन्नतादिसमाचारदातृत्वं च व्यज्यते यथा तोयदे तोयदातृत्वम् । अत्रोपमालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

अप्सरसः—(पश्यन्त्य तं निरीक्षमाणा कथयन्ति ।) अहो चित्ररथोऽयमागच्छति । चित्ररथस्तु गन्धर्वाणां राजा ।

(ततः प्रविशति चित्ररथस्तत्रायातीत्यर्थः ।)

चित्ररथः—(राजानं पुरुरवसः सवहुमानं पूज्यदृष्ट्वा सादरं दृष्ट्वा कथयति) दिष्ट्वा इति उत्सवे, आह्लादसूचकं पदम् । महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन महेन्द्रोपरि अपि उपकारं कर्तुं पर्याप्तेन समर्थेन विक्रममहिम्ना पराक्रमातिशयेन भवान् वर्धते विजयतु इत्यर्थः । अत्र लोट्थे लट् । अत्र महेन्द्रपदम् साकूतम्—यः सर्वेषामिन्द्रः सोऽपि महेन्द्रस्तमपि उपकर्तुं पर्याप्तोऽसीति महेन्द्रपदग्रहणेन राज्ञः पराक्रमातिशयं व्यज्यन् परिकरालङ्कारो राजते “विशेषणैर्यः साकूतैरुक्तिः परिकरः स्मृतः” इति भाव्यप्रकाशकृतः ।

राजा—अये गन्धर्वराजः । (रथादवतीर्थ) स्वागत प्रियसुहृदे ।
(परस्पर हस्तौ स्पृशत ।)

चित्ररथः—वयस्य ! केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्या-
हरणार्थमस्या. शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमन्तरा
चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागता । स
भवान् इमा पुरस्कृत्य सहास्माभि. मघवन्त द्रष्टुमर्हति । महत्पलु
तत्रभवतो मघोन. प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य—

पुरा नारायणेनेयमतिस्पृष्टा मरुत्वते ।

दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा सम्प्रति त्वया ॥ १६ ॥

राजा—अये गन्धर्वराज इति चित्ररथ प्रत्यभिज्ञाय तं सकर्तुं रथादवतरति ।
रथादवतीर्याथ एव अत्र मित्रत्वेऽपि चित्ररथानपेक्षतया गन्धर्वराजपदप्रदानेन
तस्य च स्वस्य राजत्वेन साम्यं दर्शितम्, तेन तस्य रथावतरणयोग्यमेवाचारदृष्ट्या ।
गन्धर्वराजेत्यत्र “राजाह सखिभ्यष्टच्” इति सूत्रेण टच्प्रत्ययः । प्रियसुहृदे भवते
स्वागतम् । प्रेमातिशयेनाचारपद्धत्या वा परस्पर हस्तौ स्पृशत हस्तग्रहणं कुर्वत ।
स्वागतचिह्नमेतत् आह्वेष्वपि शिष्टाचारोऽयम् ।

चित्ररथ —वयस्य प्रियसुहृद् ! केशिना तदारभ्येन दानवेन हृता बलाद्
पहतामुर्वशीं नारदाद् महामुनिरुपश्रुत्य ज्ञात्वा अस्या उर्वरया प्रत्याहरणार्थं तस्मा
दैत्यात् निर्जित्य पुनरानयनाय शतक्रतुनेन्द्रेण गन्धर्वाणां तदाह्वयानां देवानां
सेना समादिष्टा आज्ञता । अधिगम्येममुदत्तं नारदादैत्यनाशाय तस्या रक्षणाय च
गन्धर्वसेनां प्रेषिताऽऽसीदित्यर्थः । अन्तरा मध्ये एव मार्गे ततः प्रस्थानानन्तरं
वयश्चारणेभ्यो बन्दिभ्यस्त्वदीयं तव जयोदाहरणं केशिनयवर्णेन श्रुत्वा समाकर्ष्य
इहस्थ हेमकूटशिखरे वर्तमानं त्वामुपागता समायाता । मार्गान्तराले निशम्य भव
द्भिः कृतं तस्या रक्षणं, वयं त्वत्समीपं समायाता इत्यर्थः । स एतादृशो विनयी भवान्
इमामुर्वशीं पुरस्कृत्य गृहीत्वा अस्माभिः गन्धर्वैः सह मघवन्तमिन्द्रं द्रष्टुं मिलितुं
मर्हति । त्वया एना गृहीत्वा महेन्द्रदर्शनं कतव्यमिति भावः । इन्द्रदर्शनकारणमाह—
यतो भवता तत्रभवत् पश्यस्य मघोन देवराजस्य महत् प्रियं हितमनुष्ठितम् कृतम् ।
महेन्द्रमुपकृतवानसीति सारम् । पश्य विचारय तावत् । पुरेति—पुरा अर्चीनकाले
नारायणेनेयमुर्वशीं मरुत्वते इन्द्राय प्रदत्ता । आत्मन उरुप्रदेशात्समुत्पाद्येमामुर्वशीं
नारायण इन्द्रायात्सरसा मध्ये गणयितुं तां प्रादात् । सम्प्रति अस्मिन्समये
सुहृदा परमोपकारिणा त्वया दैत्यानां हस्ताद् बाधनादपाच्छिद्य मोचयित्वा इन्द्राय
इयं प्रदीयते । इति त्वया बहु उपकृतम् । पुरा नारायणेनातिस्पृष्टा चेदानीं त्व
समर्पयसीत्यर्थप्रदानेन पुनरवसो नारायणतुल्यत्वं सूचितम् । सोऽपि नारायण
कीदृशः ‘नराणां नित्यानामयनमिति नारायणपदम्’ इति । अनुद्वन्द्वितम् ॥ १६ ॥

राजा—सखे ! मैवम्—

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्, विजयन्ते द्विपतो यदस्य पक्ष्याः ।
वसुधाधरकन्दराविसर्पी, प्रतिशब्दो हि हरेर्हिनस्ति नागान् ॥ १७ ॥

चित्ररथः—युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः ।

राजा—सखे गन्धर्वराज ! मैवम् मा कथयेदम्, अनुचितेय तव भणित-
रित्यर्थः । नन्विति—ननु निश्चये । एतत्सर्वं वज्रिण इन्द्रस्य एव वीर्यं पराक्रम
यदस्य सुरेन्द्रस्य पक्ष्या पक्षपातिन सहायका जना द्विपत शत्रून् विजयन्ते
जित्वा स्वायत्तीकुर्वन्ति । सुरेन्द्रसहायका शत्रून् जयन्तीत्यत्र तेषां न कोऽपि
पराक्रम किन्तु एतत्तस्यैव विलक्षणविक्रमशालित्वम् । अनुमेवार्थमुदाहरणेन
विशेषयति—वसुधाधराणां गिरीणां कन्दरादरी तामु विसर्पी प्रसारी हरे सिंहस्य
प्रतिशब्दो गर्जना प्रतिध्वनि नागान् गजेन्द्रान् हिनस्ति हि नून नाशयति । गिरि-
दरीप्रसारिकेसरीगर्जितध्वनिर्मातृजाघ्राशयतीति केसरिण एवेद् वीर्यम् न तु कन्दराया
इति । अनेन धर्मं तु कन्दरासदृशा एव सः । यत्तु 'विजयो लभ्यते तत्तु हरेरेव
पराक्रम' इत्यत्रोदाहरणान्नयेऽपि सिंहस्थाने हरिपदप्रदानेन हरिपदगतश्लेषेण हरि-
णेन्द्रेणैव केशिनिपूदन कृत, या वास्मात् तत्र गतिरिति सूचितम् । अनेन पुरुरवस
औदार्यव्यक्तो विनयो द्योतितः । वज्रमस्यास्तीति वज्रो तस्येति वज्रिण ।
द्विपतीति द्विपन् विरोधकारी तस्य द्वितीयाबहुवचनम् द्विपतः । पक्षे साहाय्ये
भवा पक्ष्या । वसुधा धरतीति ते वसुधाधरा पर्वता । "हरिश्चन्द्रार्जवाताश्चशुक-
भेकयमादिषु । कपो सिंहो हरेऽजैऽशौ शके लोकान्तरे पुमा" निति मेदिनी । हरि
पदस्य सिंहेन्द्रादिनानार्थबोधकत्वम् । "ननु" इति पदम् अनुनये वा । 'ननु
प्रश्नेऽप्यनुनये' इति विश्वः । अत्र हि इन्द्रस्य वज्रिपदबोधत्वात् परिकरालङ्कारः,
वज्रिणो वीर्यातिरेकसद्भावात् वज्रिण इति पदस्य अत्र साभिप्रायत्वम् । पूर्वार्थ
गतवस्तुसिद्ध्यर्थमुत्तरार्धगतोदाहरणप्रदानेनान् दृष्टान्तालङ्कारः । तालक्षणं यथा
काव्यप्रकाशे "दृष्टान्तं पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्" एतेषामिति साधारण
धर्माणाम् । शत्रुनाशरूपार्थस्य प्रतिबिम्बनादन सत्य दृष्टान्तालङ्कारः । हरिश्चन्द्रस्य
एकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनार्थद्वयाश्रयित्वादर्थश्लेषालङ्कृतिः, अर्थद्वयं तु सिंह
इन्द्रश्च । यदुक्तं "नानार्थसंश्रयः श्लेषः" इति कुवलयानन्दे । अत्रैतेषां परस्परम-
नपेक्षतया चमत्काराधायकत्वात्संस्पृष्टिश्च । अत्र शोभा नाम नायकगुणः । इदमौ-
पच्छन्दसक नाम छन्दः 'वैतालीय द्विस्वरा अयुक् पादे युगवसवोऽन्तेर्लगा,
गौपच्छन्दसकम्" इति पिङ्गले । यत्र प्रथमवृत्तीयपादयोश्चतुर्दशलकारा द्वितीय-
चतुर्थयोश्च षोडशलकारास्तेषु च पादान्ते रेफी लघुर्गुरुश्च भवन्ति तद् वैतालीय
नाम छन्दः । तस्मिन्नेव च गकारैकाधिन्येनौपच्छन्दसक नाम धृत्त भवति ।
एतत्तु अर्थसमवृत्तेऽन्यतमं विद्यते ॥ १७ ॥

चित्ररथः—यद्भवता भणितं तत्तु शोभनमेव । अनुत्सेकः निरभिमानिल
विक्रमस्य पराक्रमस्य अलङ्कारो भूषणं खलु । पराक्रमेण सह यदि भवेद्विनयस्यदा

राजा—सखे ! नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । अतस्त्वमेवात्रभवती प्रभोरन्तिकं प्रापय ।

चित्ररथः—यथा भवान्मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

(सर्वा प्रस्थिता ।)

उर्वशी—(जनान्तिकम्) हला चित्तलेहे, उवआरिणं राएसिं ण सक्कोमि आमन्तेदुम् । ता तुमं एव्व मे मुहं होहि । [हला चित्रलेखे ! उपकारिणं राजपिं न शक्कोमि आमन्त्रयितुम्, तत्त्वमेव मे सुखं भव ।]

चित्रलेखा—(राजानमुपेल) महाराज ! उव्वसी विण्णवेदि—महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छामि पिअसहिं विअ महाराअस्स किंत्ति सुरलोअं णेदुम् । [महाराज ! उर्वशी विज्ञापयति—महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं सुरलोकं नेतुम् ।]

तु नितरा शोभते । भारविरपि अमुमेवार्थं विज्ञापयति “प्रशमाभरणं पराक्रमः” इति । अथवा विक्रमस्य महाराजस्य तदाख्यस्य नायकस्य निरभिमानित्वं एव अलङ्कारः ।

राजा—सखे ! नायमवसर शतक्रतुं द्रष्टुम्, नैष समयः । इन्द्रदर्शनस्य । अतस्त्वमेव गत्वा एनामत्रभवतीं माननीयामुर्वशीं प्रभोरिन्द्रस्यान्तिकं समीपं प्रापय नय ।

चित्ररथः—यथा भवान्मन्यते विचारयति तदेवोचितम् इति शेषः । अस्मिन् विषये भवन्त प्रमाणम् इत्यर्थः । इयमुक्तिर्विक्रमं प्रति । इत इतो भवत्यः, आगम्यताम् इत्यर्थः । उक्तिरियमप्सरस प्रति ।

(सर्वा, प्रस्थिता चित्ररथसनाया सर्वा अप्सरसः स्वावास प्रति प्रयाता इत्यर्थः ।)

उर्वशी—(जनान्तिकम्—एवान्ते अन्यान् वक्ष्यित्वा परस्परालापः) यदुक्तं सागरे—“वययिल्लैस्मन्योन्य द्वाभ्या यत्सल्ल पठ्यते । जनान्तिकं तु तत्कार्यम् त्रिपताकेन पाणिना” अन्यानपवार्येत्यर्थः । हला सखि चित्रलेखे ! उपकारिणं प्रियकारिणं राजपिं राजसु भ्रेष्ठं पुरुरवस आमन्त्रयितुं कृतशर्ता प्रसादयितुं गमनायाज्ञा च प्रहीतुं न शक्नोमि असमर्थाऽस्मि । अतस्त्वमेव मम सुखं भूत्वा तमित्यं निवेदय । अत्र विद्वत्तं नाम नायिकालङ्कारः, यदुक्तं दशरूपके “प्राप्तं फलं न यद्दयाद्वीडया विद्वत्तं हि तत्” ।

चित्रलेखा—(राजानमुपेल गत्वा) महाराजेति सम्बोधनम् । उर्वशी विज्ञापयति निवेदयति—“महाराज ! श्रीमता अभ्यनुज्ञाता तत्र गमनाय अनुमोदिता चेद्भवत कीर्तिं मम प्रियगच्छीमिव सुरलोकं देवेन्द्रपुरीं नेतुं कामय

राजा—गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

(सर्वा सगन्धर्वा आकाशोत्पतन रूपयन्ति ।)

उर्वशी—(उत्पतनभङ्ग रूपयित्वा) अम्मो, लताविडवे एसा एआवली वैअअन्तिआ मे लग्गा [अहो, लताविटपे एसा एकावली वैजयन्तिका मे लग्गा] (सव्याजमुपप्लव राजान पश्यती) सहि चित्तेलेहे, मोआवेहि दाव णम् । [सखि चित्रलेखे ! मोचय तावदेनाम् ।]

चित्रलेखा—(विलोक्य विदस्य च) आम्, दिढं क्खु लग्गा सा असक्का मोआविदुम् । [आम्, दढ खलु लग्गा सा, अशक्या मोचयितुम् ।]

उर्वशी—अलं पडिहासेण । मोआवेहि दाव णम् । [अलं परिहासेन । मोचय तावदेनाम् ।]

इति ।' अह जिगमिषामीत्यत भवदाज्ञा लिप्ते । अत्र चित्रलेखामुखेन कृतविज्ञापनाया उर्वश्याश्चेतसि रामद्रुतमीजार्थप्ररोहस्योपवर्णनादुत्तरत्र च “गम्यता पुनर्दर्शनायेति” नायकोक्त्या ध्वनितस्य राज्ञो मनसि परिस्फुरत पूर्वरागस्य प्ररोहादुद्भेदाख्य मुखेसन्ध्यङ्गमुपन्यस्तम्, “मीजार्थस्य प्ररोह स्यादुद्भेद” इति दर्पणलक्षणात् ॥

राजा—गम्यता पुनर्दर्शनाय । पुन स्वरितमेव समागनाय गम्यताम् पुनरावयोर्मेलन अचिरेण भवेदिति समुद्दिश्य गम्यताम् ।

(सर्वा गन्धर्वसहिता अप्सरस आकाशोत्पतन आकाशे उट्टयन रूपयन्ति नाटयन्तीत्यर्थः ।)

उर्वशी—(उत्पतनभङ्ग रथक्षोभ रूपयित्वा प्रदर्श्य) अम्मो इति विस्मये । लताया विटपे शारदाया एकावली एकपङ्क्तिमयी वैजयन्तिका मौक्तिकहार लग्गा रुद्धा । (सव्याजम् एतन्मयेण समीपमेव राजान वीक्षन्ती प्राह) सखि चित्रलेखे ! मोचय तावदेन मौक्तिकसरम् । पूर्वरागस्यान विकास ।

चित्रलेखा—(विलोक्येपत्तिस्त च कृत्वा) आम् इति स्वीकारे, शातमित्यर्थः । सा एकावली तु दढ गाढ लग्गा तत्र विटपे निरुद्धा, अतश्च मोचयितुमशक्या । ‘आम् ज्ञानविनिश्चये’ इति बोधालित । अयमोपहास । चित्रलेखा उर्वश्या हृदयस्थमभीप्सित परिज्ञाय घक्रवचनेनोपहसति । अत्र च भाववक्तव्यः ।

उर्वशी—परिहासेन हास्येनालम् पर्याप्तम्—हास्य मा कुरु । मोचय तावदेना हारयटिमिति भावः । अत्रयोगे तृतीया ।

चित्रलेखा—आम्, दुम्मोआ विअ मे पडिहादी । तहा वि मोआविस्सं दाव । [आम्, दुम्मोँच्येव प्रतिभाति, तथापि मोचयिष्यामि तावत् ।]

उर्वशी—(स्मितं कृत्वा) पिअसहि, सुमरेहि कखु एदं अत्तणो वअणम् । [प्रियसखि ! स्मर खल्वेतदात्मनो वचनम् ।]

राजा—(खगतम्)

प्रियमाचरितं लते त्वया मे

गमनेऽस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।

यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा

परिवृत्तार्धमुखी मया हि दृष्टा ॥ १८ ॥

(चित्रलेखा मोचयति । उर्वशी राजानमालोकयन्ती सनि श्वास सखीजन-मुत्पतन्तं पश्यति ।)

चित्रलेखा—आम् । इयमेकावली दुमोँच्या सौकर्येण मोचयितुमशक्या इव प्रतिभाति दृश्यते । तथापि मोचयिष्यामि प्रयत्नं करोमीत्यर्थः ।

उर्वशी—(स्मितमीपद्मास्यम् कृत्वा) प्रियसखि ! त्वं स्मर ते वचनम् । यदधुना त्वया प्रोक्तम् तदवधारय । अत्रोर्वशी राजनि दुमोँच्यामात्मनो रतिं, सखीं गमयति ।

राजा—(खगतम्—आत्मन्येवाह) प्रियमिति—हे लते ! अस्या उर्वर्याः गमने क्षणविघ्नं क्षणपर्यन्तं तदीयैकावलीनिरोधजनितं विघ्नमन्तरायं आचरन्त्या कुर्वन्त्या त्वया मे मदीयं प्रियमाचरितं कान्तं कृतम् । यत परिवृत्तं ईपद् पृष्ठतः कृतम् अर्धमुखं यस्या, अतएव अपाङ्गनेत्रा अपाङ्गयुक्ते कटाक्षयुक्ते नेत्रे यस्याः सा उर्वशी मया पुनरपि दृष्टा अवलोकिता । यदि त्वं न न्यरोत्सस्तदीयैकावलीं, सा नान स्थितामविष्यदतस्त्वया उपकृतोऽस्मीति भावः । यत सा मया पुनरप्येकवारं सन्नूकटाक्ष दृष्टेति त्वया मे प्रियमनुष्ठितम् । अथवा अपाङ्गनेत्रा अपाङ्गो मदनस्तदुत्पादके नेत्रे यस्या सा इत्यपाङ्गनेत्रा । “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्थानेनान्ते तिलकेऽपि च” इति विश्वः । परिवृत्तमीपत्तिर्यङ्कृतम् । अत्र परिवृत्तार्धमुखवत्त्वं अपाङ्गनेत्रत्वे कारणं तेन च हेतुहेतुमद्भावात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अपरथ नायके नायिकागतौत्सुक्यादिभावोद्भावाद् भावोदयध्वनिः । यदुक्तं दर्पणे “भावस्य चोदये सन्धी मिथत्वे च तदाख्यका इति ।” अपि चान्न समुत्सुकस्य भाविविरहसिद्धस्य नायकस्य यौतुकप्रायमिदं वचनं परिभावनाद्वय सन्ध्यङ्ग समुत्थापयति यदुक्तं—

“उतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ष्य तु परिभावना ।” औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(चित्रलेखा लताविटपलमार्गेकावलीं मोचयति—उर्वशी च राजानमालोक-

सूतः—आयुष्मन् !

अदः सुरेन्द्रस्य कृताप्रराधान्
प्रक्षिप्य दैत्यांश्च नृणाम्बुराशौ ।।

वायव्यसङ्ख्य शरधिं पुनस्ते
महोरगः श्वभ्रगिव प्रविष्टम् ॥ १९ ॥

राजा—तेन ह्युपश्लेषय रथम्, यावदारोहामि ।

(सूतस्तथा करोति । राजा नाट्येन रथमारोहति ।)

उर्वशी—(सस्पृह राजानमवलोकयती) अविणाम पुनो वि उअ-
आरिणं एद पेक्खितस्सम् । [अपि नाम पुनरपि उपकारिणमेतं
प्रेक्षिष्ये ।]

यन्ती सनिश्वास शोकजनितदीर्घाश्वासमुद्गिरती सखीचनमुपतन्तमाकाशमार्गे
उपर्युपरि गच्छन्त पश्यति ।)

सूत —आयुष्मन् इति राज्ञ सम्बोधनम् । अद इति.—अद सुरेन्द्रस्य
देवेन्द्रस्य कृताप्रराधान् अपकारिण दैत्यान् असुरान् लवणाम्बुराशौ क्षारसमुद्रे
प्रक्षिप्य निहृत्य क्षिप्त्वा ते वायव्य वायुदेवताकमल पुन शरधिं निपन्न तूणीरं वा
प्रविष्टम् । स्वकार्यं ससाध्य स्वस्थाने प्रविष्टमित्यर्थः । यथा महोरगः कृष्णसर्प
श्वभ्र बिल रन्ध्रं वा प्रविशति । यथा कृष्णसर्प क्रिश्चित्काल बहिरागत्य पुन
स्वविलं प्रविशति तथैव तवेद वायुदेवताधिष्ठितमल दैत्यान्नाशयित्वा पुन स्वतूणीरं
प्रविष्टम् इति भावः । वायुर्देवतास्येति वायव्यम् “वायुमुपिब्रुवसो यत्” इति
सूत्रेणात्र यत् प्रत्ययः । शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति शरधिः । उरसा गच्छतीति
उरगः सर्पः । श्वभ्र रन्ध्रम् रन्ध्रं श्वभ्र वपा शुचि रत्नमरः । अनेन राज्ञ
देवतोपकारित्वं, पराक्रमशक्तिं, वायुप्रभृतिबहुदेवताप्रसादनशक्तीतशस्त्रास्त्रविद्या
प्रौढत्वं, अनागति अज्ञोपयोगाकारित्वं, विवेकित्वं, दण्डनीयदण्डदातृत्वं न्याय
कर्तृकत्वं, गुणगणवत्त्वं च वस्तु व्यज्यते । अत्र चोपमालङ्कारः, अस्त्रस्योरगस्य च
रन्ध्रप्रवेशसाधर्म्यात् । अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजाति घृतम् ॥ १९ ॥

राजा—सारथे ! तेन हि कार्यसमाप्तत्वेन रथमुपश्लेषय समीपमानीय स्थापय
यावदहमधिरोहो भविष्यामि । अत्र वर्तमानसमीपे भविष्यत्यर्थे लट् ।

(सूतस्तथा करोति रथं समीपे समानयति राजा च नाट्येन तमधिरोहति ।)

उर्वशी—(सस्पृह साभिलाष राजानमवलोकयती) अपि सम्भावनायाम् ।
सम्भाव्यते किमिदं यत् पुनरपि उपकारिण हितकारिणमेव प्रेक्षिष्ये । पुनरप्यावयो
संयोगो भविष्यति किमिति । अनेन तस्या विरहखिन्नत्वं सूच्यते, पूर्वरागश्च व्यज्यते ।

(इति सगन्धर्वा सह सखीभिर्निष्क्रान्ता ।)

राजा—(उर्वशीवर्त्मोन्मुख) अहो ! दुर्लभाभिलाषी मदनः ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्

पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।

सुराङ्गना कर्पति खण्डिताप्रात्

सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥ २० ॥

(निष्क्रान्तौ)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

(इति गन्धर्वे सह सखी उर्वशी निष्क्रान्ता गता ।)

राजा—(उर्वश्या वर्त्मनि मार्गे उन्मुख दत्तदृष्टिः) अहो इति खेदे । दुर्लभमलभ्यमभिलषते काङ्क्षते इति दुर्लभाभिलाषी मदन अस्तीति शेष । दुर्लभं वस्तु कामयते मदन इत्यर्थः । इदं नायकहृदयस्थ खेद सूचयति । नायकगतो रत्याख्यो भावश्च व्यज्यते । अत्र विरहस्य पूर्वरगावस्थाया प्रथमावसरः । एषा इति—पितुः स्वजनकस्य भगवतो विष्णोः मध्यमं पदं धाम आकाश उत्पतन्ती उद्गच्छन्ती इत्येतेषा सुराङ्गना अप्सरा उर्वशी शरीराद् देहात् मे मनः प्रसभं बलात् कर्पति आत्मानं प्रति हृद्यञ्जयति । यथा राजहंसी खण्डिताप्रात् भिन्नमध्य-भागान्मृणालात्कमलपत्रदण्डात् सूत्रं विसतन्तु आकर्षति तथैव गगनमुद्गच्छन्तीय देवाङ्गना मम देहात् मनः प्रसभ्य समाकर्षति । इयमीदृशी मनोहरा यन्मे मनः बलादात्मानं प्रति नयति इति भावः । इदं प्रशंसा नामालङ्करणम् यन्नायक स्वमन-भागरशशिलेखा मनोनीता प्रेयसीं प्रशंसति । अपि चात्र गुणकीर्तनं नाम लक्षणम्-यल्लक्षणमुक्तं “गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनमिति” दर्पणे । विष्णोः मध्यमं पदम् आकाशं “वियद्विष्णुपदं”मित्यमरः । अनेन तस्या गगनमुत्पतन्त्या राज-हंसीसदृशगतिशालित्वं व्यक्तम् । अत्र चोपमालङ्कृतिः । कविवरस्य कालिदासस्य समय एवायं यत् नायिकया स्थायतीवृतस्य नायकहृदयस्याकर्षणमुपवर्ष्यते तस्मादकान्तरेऽपि लभ्यते, यथा शाकुन्तले “गच्छति पुरं शरीरं धावति पश्चादसस्थितं चेतः । रीनाशुक्रमिव रेतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ।” (१-३६) । अत्र गुणाख्यानात् विलोभनं नाम मुत्तसन्ध्यङ्गम् ॥ उपजाति वृत्तम् ॥ २० ॥

इति उक्त्या निष्क्रान्तौ राजा सूतश्च अपगतौ रत्नभूमित इति प्रथमोऽङ्कः समाप्तः । इति समाप्तौ । प्रथमः आदिमः अष्टः प्रथमादः । अष्टसु परिच्छेदो नाटकाणो वा । यल्लक्षणन्तु नाट्यशास्त्रे “अष्ट इति रुद्रिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदष्टः ” । अन्ते सकलपात्रनिर्गमः, प्राप्तस्य वनोद्देशस्य परित्यागः अङ्गलक्षणप्राप्तत्वात् सुतरां विन्यस्तम् । तथा च ‘राज्य-

देशादिविह्वनगराद्यवरोधनमेभिर्वर्जितः” । “अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्कः”
इति दर्पणकारः । तथैव कविकल्पद्रुमे ‘अष्टाङ्गत्कपदे लक्ष्मण्यं शासत्कविभाजने’ ॥
‘अङ्को विभूषणे स्थाने समीपे नाटकांशके’ इति च मेदिनी ॥

इति श्रीमतां प्रमोदमोदभानमानसरसाविभक्तभगवद्गीलाललितकीर्तनस्वानन्दस-
क्तभक्तगोष्ठीगरिष्ठाणां रामाजुज्यैर्कैङ्कर्यधुरीणानां प्रखरकिरणकरप्रतिभतंजःप्रकर-
प्रभाकराणां कविपण्डितेन्द्रमण्डलालङ्कारहीराणामजस्रप्रणामारुणितवन्दारुसज्ज-
वृन्दवन्दितर्पदह्वन्द्वारविन्दानां रसिकतारसनिधीनामिन्दूरनगराभरणानामुत्तरतो-
तादिविशानविभवपीठाधीशाचामाचार्यवर्याणां न्यायवेदवेदान्तमीमांसायखिलनिग-
मागममन्थानशेमुपीकाणां स्वागिनां श्रीकृष्णाचार्याणाम् तनूभवेन सहृदयता-
कृपारजलेवाहेन एम्. ए. काव्यपुराणतीर्थसाहित्यविशारदायनेकोपाधिसमुल्लसितेन
सुरेन्द्रनाथशास्त्रिणा विरचितायां विक्रमोर्वशीसंजीविकायाम् कल्पलतासमाख्यायाम्
व्याख्यायाम् प्रथमाङ्कोद्घातः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः—अविद अविद भोः, निमन्त्रणिओ परमण्णेण विअ राअरहस्सेण फुट्टमाणो ण सक्कणोमि जनाइण्णे अइण्णणेण अत्तणो जीहं धारिदुम् । ता जाव सो राआ धम्मासनगदो इदो आअच्छइ दाव इमस्सि विरलजणसंपादे देवच्छन्दअप्पासादे आरुहिअ चिट्ठिस्सम् । (परिक्रम्योपविश्य पाणिभ्यां मुखं पिधाय स्थितः ।)
[अविद अविद भोः । निमन्त्रणिकः परमात्रेणैव राजरहस्येन स्फुटन्न शक्नोमि जनाकीर्णोऽकीर्तनेन आत्मनो जिह्वां धारयितुम् । तद्यावत्स राजा धर्मासनगतः इत आयाति तावदेतस्मिन् विरलजन-सम्पाते देवच्छन्दकप्रासादे आरुह्य स्थास्ये ।]

द्वितीयाङ्कोन्मेषः ।

ततः इति—इदानीं विदूषकद्वाराप्रिमकथासूचनार्थं विदूषकप्रवेशं तावदाह । ततः पूर्वाङ्के ससूतस्य राज्ञः निष्क्रमानन्तरं विदूषको रत्नभुवम् प्रविशति । विदूषक-लक्षणं तु—“वयस्यकथादुपटु” स एव च विदूषकः । अन्तःपुरचरो राज्ञां नर्तमालः प्रकीर्तितः” इति सागरः । दर्पणे च—“कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मव-पूर्वेषभापायैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥ स्वकर्म मधुर-भोजनम् ।” इयं पताका, प्रासङ्गिकवृत्तस्याख्यासमाप्तिव्याप्तत्वात् ॥

विदूषकः—अविदेति—अविद अविद भोः ज्ञायता ज्ञायतामिति । यथा निमन्त्रणिकः भोजनार्थं निमन्त्रणदाता युजमानः परमात्रेण क्षीरेण स्फुटन् द्रवी-भूतचेतो भवन् तद्वक्षणाया आत्मनः स्त्रीयां जिह्वा रसना धारयतुं निरोद्धुं न शक्नोति तथैवाहमपि राजरहस्येन राज्ञः विक्रमस्योर्वशीविषयकरतिरूपरहस्येन स्फुटन् विघटितात्मा भवन् जनाकीर्णं जनसमूहे अकीर्तनेन तदप्रकाशयितुं जिह्वा धारयितुं निप्रहीतु न शक्नोमि न पारयामि । अर्थात् राजरहस्यम् मम जिह्वातः स्वयमेव स्फुटदिव बहिर्निष्क्रान्तुमिच्छति । अनोपमालङ्कारः । जिह्वा धारयितु-मित्यत्र श्लेषश्च । एकत्र भोक्तुमन्यत्र प्रकाशयितुमित्यर्थद्वयशालित्वात् । अनयोपमया विदूषकस्यात्यन्तभोजनप्रियत्वं रसनालोलुपत्वं च सूच्यते, हृदयगाम्भीर्याभाव-वत्त्वं च व्यज्यते । तथावत् अतएव यावता समयेन स राजा विक्रमः धर्मासनगतः न्यायासनतः राजकर्म समाप्य इत अस्मिन्नेवोद्देशे समायाति तावता समयेन विरलजनसम्पाते कतिपयैः पुरुषैर्व्याप्ते देवच्छन्दकप्रासादे तदाख्यराजप्रासादम् आरुह्य तत्र स्थास्ये राजागमनप्रतीक्षां करोमीत्यर्थः । [परिक्रम्य किञ्चिदितस्ततः परिक्रम्य पाणिभ्यां हस्ताभ्याम् मुखं पिधायच्छाय स्थितः उपविष्टः ।]

(तत प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आणत्तन्दि देवीए कासिराअदुहिदाए जधा—हजे निउ-
 णिए ! जदो पहुदि भअवदो सुजस्स उअत्थाणं कदुअ पडिणिउत्तो
 महाराओ तदो पहुदि सुण्णाहिअओ विअ लक्खीअदि । ता
 तुम वि दाव अजमाणवआदो जाणाहि से उक्कठाकारण त्ति । ता
 कहं स बन्धवधू अदिसधादव्वो । अहवा तणगगलगं विअ
 अवस्साअसलिल ण तस्सि राअरहस्स चिर चिट्ठदि त्ति तक्केमि ।
 ता जाव णं अण्णेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अम्मो ! आलेक्ख-
 वाणरो विअ कि पि मतअतो णिहुदो अजमाणअवो चिट्ठदि ।
 ता जाव ण उवसप्पामि । (उपहृत्य) अज्ज ! वदामि । [आञ्ज-
 णास्मि देव्या काशिराजदुहिना—यथा हजे निपुणिके ! यतः प्रभृति
 भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कृत्वा प्रतिनिवृत्तो महाराजस्ततः प्रभृति
 शून्यहृदय इव लक्ष्यते । तत्त्वमपि तावदार्यमाणवकाज्जानीहि
 अस्योत्कण्ठाकारणमिति । तत्कथं स ब्रह्मबन्धुरतिसन्धातव्यः ।
 अथवा तृणाग्रलघ्नमिवावश्यायसलिलं न तस्मिन् राजरहस्यं चिर

(तत तत्पश्चात् चेटी काचन दासी प्रविशति ।)

चेटी—आञ्जसेति—देव्या राज्ञ्या काशिराजदुहिना काशिराजस्य कन्या
 पुरुरवसो महिषी तया आञ्जसाऽस्मि । यथा वक्ष्यमाणेन विधिना । “हजे
 निपुणिके । निपुणिकेति चेष्ट्यभिधानम् । यतः प्रभृति यस्मात् समयात् भगवतः
 सूर्यस्य उपस्थानं कृत्वा सेवा भक्तिं पूजा वा विधाय प्रतिनिवृत्तं प्रत्यागतो महा-
 राज ततः प्रभृति तस्मादेव समयात् शून्यहृदय अव्यवस्थितचित्तं अनवहित-
 मनोवृत्तिरेव लक्ष्यते दृश्यते । यतः भगवतः सूर्यस्य सेवा विधाय प्रत्यावृत्तो राजा
 तत एव अस्थिरहृदयः स अभूत् । अतएव त्वमपि आर्यमाणवकाद् विदूषकाद्
 जानीहि उत्कण्ठया चिन्ताया कारणम् । अस्यावस्थितचित्तवृत्तिलस्य चित्ता
 यच्च किं कारणमिति विदूषक त्वं पृच्छ ।” माणवकेति विदूषकनाम ।
 उत्कण्ठस्वरूपम् यथा—‘सर्वेन्द्रियमुखास्वाद यत्रास्ते हि मनः स्त्रियाम् ।
 तत्प्राप्तीच्छा ससकल्पासुत्कण्ठा क्वयो विदुः ॥’ एतावती महिष्या आञ्जा ।
 तत् अत एव स ब्रह्मबन्धु दुष्टविप्र कथमतिसन्धातव्यं वक्ष्यनीयम् ।
 कथं अहं मधुरालापै विश्वासं समुत्पाद्य राज्ञीभूय तस्मान्माणवकादिमा
 वार्तामवैमीलयम् । इति चेटी मनसि विचारयति । ‘ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे
 च द्विजमनाम् इति ब्राह्मणापसदरूपेऽर्थे ब्रह्मबन्धुपदस्य वाच्यत्वम् । अथवा
 अलं विचारेणेति मतिविपर्यये । कुत तस्मिन् विदूषके राजरहस्यं राज्ञं गोपनीयं

विष्टीति तर्कयामि । तथावदेनान्वेषयामि । अहो ! आलेख्यवा-
नर इव किमपि नञ्जननिवृत्त आर्यमाणवक्त्रः विष्टति । तथावदेन-
मुपसर्पामि । आर्य ! वन्दे ।

विदूषकः—सन्धि भोदीए । (आनगत्म्) एदं दुष्टचेडिअं
पेक्खिअ तं राजरहत्सं हिअअं भिन्दिअ निक्खन्दि विअ । (कि-
चिन्मुखं चट्ठ । प्रचञ्चन् ।) भोदि निञ्जिए ! संगीदवावारं उज्झिअ
कहिं पन्थिदासि ? [स्वस्ति भवत्यै । एतां दुष्टचेटिकां प्रेक्ष्य तत्
राजरहस्यं हृदयं भित्वा निष्क्रामतीव । भवति निपुणिके ! संगी-
तव्यापारमुज्जित्वा कुत्र प्रस्थितासि ?]

चेटी—देवीए वज्जणेअ अज्जं एव्व पेक्खिदुम् । [देव्या वच-
नेनार्यमेव प्रेक्षितुम् ।]

विदूषकः—किं तत्तभोदी आणवेदी ? [किं तत्रभवती
आज्ञापयति ?]

वृत्तान्त चिराय बहुचलपर्यन्तं न विष्टति अनुद्घाटितं न स्थासतीति तर्कयामि
विचारये । यथा तृणस्याप्रभागे लग्नवदज्ञानचटिलम् हिमकण चिरं स्थातुं
न शक्नोति तथैव । यथा तृणाग्रे लग्नो हिमकणस्तस्मिन् स्थातुं न प्रभवति तथैव
अस्मिन् राजरहस्य चिरचलपर्यन्तं गुप्तं स्थातुमशक्यम् । अस्य विदूषकस्य हृदय-
गान्नीर्याभावात् । “अवदद्यादौ नीह्वार” । तथावदनेन हेतुना एनं विदूषक-
मन्वेषयामि ह्यस्तीति । अहो इति विस्मये, आलेख्यवानर इव चित्रस्थमकंठ
इव विमप्यज्ञानं नञ्जनं स्थिरं विचारयन् निवृत्तो निश्चलः आर्यमाणवक्त्र-
त्विष्टति । तथावदेनमुपसर्पामि । इयमहमस्योपान्तिकं गच्छामीति भावः ।
(उपमुख्य-समीप गत्वा) आर्य ! वन्दे अभिवाद्ये इत्यर्थः । अत्रोपमाद्वयम् ।

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै—तव कुशलं भूयादिति । अत्र स्वस्तिर्योगे चतुर्थी ।
(आनगत्म्—मनस्वेव) एतां इना दुष्टचेटिकां प्रेक्ष्य दृष्ट्वा तत् उर्वशी-
विषयकं राजरहस्यं हृदयं भित्वा निष्क्रामतीव बहिरागच्छतीव । तत्कथयितु-
मुत्कण्ठते मे चेत्त इत्यर्थः । [किञ्चिन्मुखं चट्ठय पिधाय] भवति निपुणिके !
कालोऽयं ते संगीतस्य । अतः संगीतव्यापारं गायनकार्यं उज्जित्वा परित्यज्य विहाय
वा कुत्र कस्मिन्नुद्देशे प्रस्थिताऽसि गच्छसीत्यर्थः ।

चेटी—देव्या. काशिरानुद्दिष्ट्या वचनेनाज्ञया आर्यमेव भवन्तमेव प्रेक्षितुं
द्रष्टुं प्रस्थितास्तीति शेषः ।

विदूषकः—तत्रभवती नानगीया देवी किमाज्ञापयति ?

चेटी—देवी भणादि जथा—अज्जस्स मम उअरि अदम्मि-
ण्णम् । ण मं अणुइदवेअणं दुःखित्थं अवलोअदि त्ति । [देवीणि उ-
भणाति यथा—आर्यस्य ममोपरि अदाक्षिण्यम् । न मामनुचितवेदनां
दुःखितामवलोकयतीति ।]

विदूषकः—णिउणिए ! किं वा पिअवअस्सेण तत्तभोदीए
पडिऊल किं वि समाचरिदम् ? [निपुणिके ! किं वा प्रियवयस्येन
तत्रभवत्याः प्रतिकूलं किमपि समाचरितम् ?]

चेटी—जं निमित्तं भट्टा उत्कण्ठितो, ताए इत्थिआए णामेण
भट्टिणा देवी आलविदा । [यन्निमित्तं भर्ता उत्कण्ठितः; तस्याः
स्त्रियो नाम्ना भर्ता देवी आलपिता ।]

विदूषकः—(स्वगतम्) कह सअं एव्व तत्तभोदा वअस्सेण
रहस्सभेदो किदो । किं दाणीं अहं वन्हणो जीहं रक्खिदुं सम-
त्थोम्हि । (प्रकाशम्) किं तत्तभोदा उव्वसीणामवेएण आमन्तिदा ?
[कथं स्वयमेव तत्रभवता वयस्येन रहस्यभेदः कृतः । किमिदानी-
महं ब्राह्मणः जिह्वा धारयितुं समर्थोऽस्मि । किं तत्रभवता उर्वशी-
नामवेयेन आनञ्जिता ?]

चेटी—देवी यथा इत्थं भणति आज्ञापयति—आर्यस्य भवत मम उपरि
अदाक्षिण्यम् अननुकूलता प्रतिकूल्य वा । किं तददाक्षिण्यमित्याह—अनुचित-
वेदनां निरर्थकमेव पीडिता माम् दुःखिता नावलोकयति आर्य इति । पीडिताया
अपि मम चिन्ता न पुर्वन्ति भवन्त इत्यर्थः । इत्येव प्रतिकूल्यम् ।

विदूषकः—निपुणिके ! तत्रभवत्या देव्या किमपि प्रतिकूलमनभिलषितं
प्रियवयस्येन राज्ञा कृतम् किम् ? येन राज्ञी दुःखिता भवेत् तादृशं कृतम् किम्
राज्ञा इति भावः ।

चेटी—यन्निमित्तं यस्या कृते भर्ता राजा उत्कण्ठितः तस्या स्त्रियो नाम्ना
भर्ता नृपेण देवी आलपिता समाहूता । राजा यामभिलषति, तस्या नाम्ना तेन
देवी आकारिता, सवुद्धा वा । अथ तावद्राज्ञं गोचरस्वलितं नामापराधः ।

विदूषकः—[स्वगतमात्मन्येव] तत्रभवता मान्येन प्रियवयस्येन राज्ञा
स्वयमेव रहस्यभेदः कृतः गोपनीयं नृत्तान्तमुद्घाटितम्, प्रकाशितम् वा । यदा
तेनैवेत्यं समाचरितम् तदा वधमहं ब्राह्मणं सन् जिह्वा धारयितुं वशीकर्तुं
समर्थोऽस्मि प्रभवामि । इहापि 'जिह्वा धारयितुं' मित्यत्र श्लेषः । विदूषकस्य विप्रत्वात्
भोजनप्रियत्वात् च जिह्वानिमग्नं दुर्धर एव । यथा रसवतीमवलोक्य विदूषकस्य

चेटी—अज्ज ! का सा उव्वसी ? [आर्य ! का सा उर्वशी ?]

विदूषकः—अत्ति उव्वसि त्ति अच्छरा । ताए दंसणेण उन्मादिदो ण केवलं तं आआसेदि, मं वि बन्हुणं असिदव्वविमुहं दिढं पीडेदि । [अस्ति उर्वशीत्यप्सराः । तस्या दर्शनेनोन्मादितो न केवलं तामायासयति, मामपि ब्राह्मणं अशितव्यविमुखं दृढं पीडयति ।]

चेटी—(स्वगतम्) उव्वादिदो मए भेओ भट्टिणो रहस्सदुग्गस्स । ता गदुअ देवीए एदं णिवेदेमि । [उत्पादितो मया भेदो भर्तुं रहस्यदुर्गस्य । तद्रत्ना देव्यै एतन्निवेदयामि ।] (इति प्रस्थिता)

विदूषकः—णिउणिए ! विण्णावेहि मम वअणेण कासिराअदुहिदरम्—परिसन्तम्हि इमाए मिअतिण्हिआए वअस्स णिअच्चावेदुम् । जई भोदीए मुहकमलं पेक्खिस्सदि तदो णिअत्तिस्सदि त्ति [निपुणिके ! विज्ञापय मम वचनेन काशिराजदुहितरम्—परिश्रान्तोऽस्मि एतस्या मृगतृष्णिकाया वयस्यं निवर्तयितुम् । यदि भवत्या मुखकमलं प्रेक्षिष्यते ततो निवर्तयिष्यते इति ।]

रसनाया नियमन कठिनमेवमेव रात्ररहस्यगोपनार्थमपि तस्य जिह्वाया नियन्त्रणमसम्भवप्रायमेवेत्यर्थः ॥ [प्रकाशम्—चेटी प्रति] किं तत्रभवता राज्ञा देवी उर्वशीनामधेयेन आमन्त्रिता आहूता । किमय 'अयि उर्वशी'—इति देवीम् आकारितवान् ? इति पृच्छति ।

चेटी—आर्य्य ! का सा उर्वशी ? उर्वशीविषयक सर्वं विचारयति ।

विदूषकः—उर्वशीति तन्नामधेया काचन अप्सरा देवान्नना अस्ति । तस्या अप्सरस दर्शनेनोन्मादित व्याकुल अनवस्थित न केवलं ता देवीमेवायासयति पीडयति किन्तु मामपि ब्राह्मणमशितव्यविमुख भोजनपराङ्मुख कुर्वन् दृढ पर पीडयति सन्नासयति ।

चेटी—(स्वगतम्) मया भर्तुं राज्ञ रहस्यदुर्गस्य रहस्यमेव दुर्गम् तस्य भेद उत्पादित कृत । ज्ञातं मया रात्ररहस्यम् तद्रत्ना एतत्सर्वम् देव्यै निवेदयामि विज्ञापयामि । रहस्यदुर्गमिति—रूपकालङ्कृति । अनेन रहस्यस्य दुर्बोध्यत्वम् व्यज्यते । दुर्गस्य दुःखेन गन्तु योग्यमिति व्युत्पत्तेः । इति विचार्य प्रस्थिता ।

विदूषकः—निपुणिके ! मम वचनेन काशिराजदुहितरम् देवीं विज्ञापय सादरं निवेदय, एतस्या मृगतृष्णिकाया असतोध्यतृष्णाया राजानं निवर्तयितुम् परिश्रान्तोऽस्मि । एतस्मात् विचारत् तत्प्रत्यावर्तयितुं यतमानोऽहम् श्रान्तोऽस्मि । नाऽयं विचारं परिवर्तयतीति भावः । किन्तु यदि भवत्या मुखकमलं प्रेक्षिष्यते ततः

चेटी—जं अजो आणवेदि । (इति निष्काता) [यदार्यः आशा-
पयति ।]

(नेपथ्ये वैतालिक)

जयतु जयतु देवः—

आ लोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासा प्रजानां

तुल्योयोगस्तथ च सवितुश्चाधिकारो मतो न ।

अस्मात् विचारार्थं समयमेव निवर्तिष्यते । भवत्या विवर्णयौ-दर्यशालिनं मुखं दृष्ट्वा
परित्यज्यत्वेन विचारम् । उर्वरया यदनारविन्दम् तदासदास्येऽप्यधिकारिता न
गमिष्यतीति भावः । इयं विदूषकस्य चाटुपटुता ।

चेटी—यदार्य आशापयति । निवेदयिष्यामि यदार्येण वाचिरं दत्तम् ।
(इति निष्काता स्वार्थं संस्थाप्य महिषीं प्रतिनिश्रुता ।)

एतावत्पर्यन्तं चेटीविदूषकयोरन्योन्यरचनं प्रपञ्चाख्यम् वीक्ष्यहम् उत्पापयति ।
यदुक्तं साहित्यदर्पणकृता, “मिथो पाक्यमसद्गुतं प्रपद्यो ह्यस्यकृन्मतः” असद्गुत-
मसत्यम् । अत्र उर्वशीनाम्ना देवी आश्रयितति सर्वमसत्यमेव भाषितम् तथा
चेट्या प्रह्लादपन्धुं तं वदयितुम् । अत एव अत्र प्रपञ्चाख्यम् वीक्ष्यहम् पुष्पाति
प्रयन्धस्यास्य रसात्मानम् ।

(नेपथ्ये वैतालिक—अतर्वेशरचनागृहात् वैतालिकः समयसूचकं पठति ।)
“वैतालिका बोधकरा” इत्यमरः । विविधेन तालेन शब्देन चरन्तीति व्युत्पत्तेः ।
‘नरतेष्टक’ इति सूत्रेणात्र ठक्प्रत्ययः ।

‘आलोकान्तात्’ इत्यारभ्य “पाप्तपडिवति होमि” इतिपर्यन्तम् चूडिकाख्य-
मर्थोपक्षेपकम् । चूडिका हि नाम ‘अतर्वेशरचनिकासंस्थे सूचनाऽर्थस्य चूलिका” ।
अत्र चूडिकया अर्थोपक्षेपणं कृतम् । रात्रागमनरूपार्थसूचनमिति । अट्टच्छेदार्थं
अर्थोपक्षेपकाणि दातव्यानि कविवरे । यदुक्तं हि ‘दिनावसाने कार्यं यदिने नैवोप-
पद्यते । अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमट्टच्छेदं विधाय तत्’ ॥ इति वचनात् । पश्यतु अर्थो-
पक्षेपकेषु अन्यतमेयं चूडिका । इह रात्रप्रवेशसूचनार्थम् स वैतालिकः पठति—

जयतु जयतु देव । राज्ञः सर्वत्र विजयो भूयादिति गङ्गलशासनम् ।

आ लोकान्तादिति ।

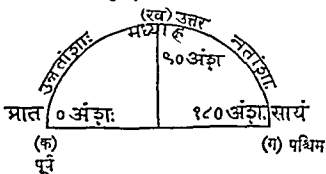
आसा प्रजानां भूलोकस्थचराचराणां प्रजानां जीवानां आ लोकान्तात् लोकान्त-
समस्तजगदभिव्याप्य प्रतिहततमोवृत्तिरपास्तपापाचरणं तव च सवितुः सूर्यस्य च
अधिकारः कर्तव्यम् तुल्योयोगः समानधर्मः न मतः अस्माकं मते वतते । यथा
सूर्यस्य प्रादुर्भावात् मध्यलोकस्थजना तमोरहिता भवन्ति तथैव तव समागमात्
तेषां तामसीवृत्तिर्नश्यति । इह तमः शब्दे अर्थद्वैविध्यम् । सवितुः पक्षे तमसः
अधिकारार्थवत्त्वम् । रात्रपक्षे तु तामसी पापाचरणामिका हीनवृत्तिः । यतस्त्वापि
सूर्यसदृशः तमोग्रम् कर्म अतः तव च भानोश्च तुल्योयोगत्वम् सिद्धम् ।

तिष्ठत्येकः क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये -

पष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विश्रान्तिमहः ॥ १ ॥

एन. ज्योतिषा नक्षत्राणामधिपतिः सूर्यः व्योममध्ये आकाशमध्ये क्षणं क्षण-
पर्यन्तं तिष्ठति विरमति । मध्याह्ने सूर्यः गगनमध्ये क्षणं विरमति । तुल्योद्योगयोरु-
भयोर्युवयोर्मध्ये एकः सविता तु विरमति । एवमेव समायाते तु व्योममध्ये भग-
वति अशुमालिनि त्वमपि अहः दिवसस्य पष्ठे काले मध्याह्ने विश्रान्तिं राजकीय-
कार्याद् विरामं लभसे प्राप्नोषीत्यर्थः । यथा सवितुस्तव च तमः प्रतीकारे तुल्योद्यो-
गतम् तथैव मध्याह्ने विरामेऽपि साम्यम् भवितुमर्हतीति सारः । मध्याह्नसमयः
समायातः, इदानीं सभाविमर्जनं विधाय विश्रान्तिः कार्या देवेनेति वैतालिकः
समयसूचनपूर्वकं प्रार्थयति । यतः पष्ठे काले दिनस्य, राज्ञा विरतिः कार्येति नीति-
विद्वद्भिरैवाणन्यप्रभृतिभिः समुपदिष्टम् “पष्ठे खैरविहारो भद्रो वा सेव्यः” इति ।
व्यवहारदर्शनान्तरं स्नानभोजनादि कर्तव्यम् । यथाह भगवान् याज्ञवल्क्यः—
“व्यवहारास्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीतकामतः” । दिनस्य द्वादशभागेषु विभक्तः ।

गगनमण्डलमतिक्रामति भगवति गभस्तिमालिनि, पूर्वदिक् प्रस्थानानन्तरमु-
दीचीं दिशं यावत्प्राप्नोति भगवानादित्यस्तावदधिरोहणेव, अर्थात् प्राचीतः उदीची-
पर्यन्तं उन्नतिं गच्छति, ततः उदीच्याः प्रस्थानादूर्ध्वं प्रतीचीपर्यन्तमवतरति ।
उदयाचलात् उन्नमन् सूर्यः उदीचीदिशं अवाप्य रास्वस्तिकं (उन्नततमं देशं-
Altitude) अधिगच्छति, पश्चाच्चावतीर्णो भवति । उन्नताशं दिनपतिः
मध्याह्ने एव प्राप्नोति । तत्र च उन्नताशाः दिगंशाश्च ईपत्कालपर्यन्तं द्वित्रिमुहूर्त
समाना एव भवन्ति, अतस्तावत्कालपर्यन्तं भगवान् विभावसु स्वर्गगतिर्भव-
तीति खगोलनये निर्णीतम्—यदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते—“अक्षकान्तिभुजज्यापातोऽक्ष-
कान्तिकालकोज्यानां । घातेन संयुतः स्यादुन्नतभागज्यकेटनतकाले ॥ (२-१९) ॥”
इति पद्येनोन्नताशा विरता भवन्तीति गम्यते, तत्रैव च रास्वस्तिकं प्राप्य
“कान्तिज्याऽक्षोर्नल्योर्भुजाशिशिन्न्योर्वर्धनेन किल रहिता । अक्षानोन्नतिः कोट्योर्ज्याभ्यां
भक्ता भवेद्दिगंशज्या ॥” इति वचनात् दिगंशा अपि तावन्त एव भवन्तीति
प्रमाणीक्रियते । अतः सविता क्षण मध्याह्ने विरमतीति सिद्धम् । सिद्धान्तशिरो-
मणावप्ययमेव नयः । तदेव स्पष्टम् यथा—

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा) एतो उण पिअवअस्सो धम्मासणसमु-
त्थिदो इदो एव आअच्छदि । ता जाव पासपडिवत्ती होमि ।

प्रातः भगवान् भानुं पूर्वतः (क)स्थानात् उदेति क्रमेणोत्तममिति च यावत्
(ख)स्थाने खखस्ति (Zenith) प्राप्नोति । (क)स्थाने सूर्य आरोहणस्य
शून्यांशे भवति, (ख)स्थाने च नवत्यंशेषु भवति, (ख)स्थानच्चारोहणस्य परमावधि,
ततो दिगशक्रमेणावतरति प्रतीचीं, (ग)स्थानमवाप्यास्तमेति यत्राशीत्यधिकशतांशे
भवति । सिद्धान्ते पूर्वोक्तपद्याभ्यां गणितशास्त्रमर्यादया सिद्धं यत् यदा भास्कर
नवत्यंशे गच्छति, तत्र किञ्चित्काल उन्नतांशा दिग्शाश्च समाना एव भवन्ति,
अतः स्तब्धगतिः सूर्यस्तत्र विरमतीति भावः । अयमेवार्थः वैज्ञानिकमतेनापि
चलद्ब्रह्मचरानुसारं (Per Dynamic Laws) सुसङ्गत एव—यथा किमपि
चलद्ब्रह्म चलनक्रमे शक्त्या दिशमेका अवाप्य यदा प्रतीपं निवर्तते तदावश्यमेव
तस्य गतिरोधो भवत्येव—यथा घटीयन्त्रेऽपि लोलकं (Pendulum) शक्तिम-
नुरञ्ज्य एकतो गत्वा यदा प्रतिनिवृत्तो भवति, तदा तस्य गतिः क्षण रुद्धा भवत्येव,
यद्यपि क्रमस्तु असलक्ष्य एव । अपि च यदा कङ्कुक आकाशे क्षिप्तः सन्
यावद्देगानुसारमारोहति, ततश्च भुव आकर्षणशक्त्या यदाध पतति, तदा प्रतीप-
गतिप्रारम्भपूर्वं क्षण गतिरोधो नूनं भवति । एवमेव आरोहतो भगवतो
दिनकृतोऽधः पतनात् पूर्व गतिरोधो भवतीति निःसन्देहम् । तत्त्वमिदमष्टदश-
स्वपि ज्योतिः सिद्धान्तग्रन्थेषु त्रिप्रश्नाधिकारे सङ्गान्तितं यत् चलतो वस्तुनो
गमनागमनयोर्मध्ये गतिस्तम्भो भवति । पुराणेष्वपि स्मर्यते यत्—

“प्रविश्य भानुं स्वा छायां शङ्कुवदनं तिष्ठति । स कालः कुतुषो नाम मन्दी-
भूतस्य संज्ञया ।” इति भविष्यत्पुराणे—(स्वच्छायाप्रवेशस्तु नवत्यंश एव ।)—

इत्यनेन निर्विवाद एवायं यत् भगवान् सदृशदीधितिः मध्याह्ने विरमति, अतो
राज्ञापि सविना तुल्योयोगिलात् विरामो मध्याह्ने विधेयः इति उभयोरपेक्ष्यभावः
सुसाम्प्रत एवेति प्राचा मते । नव्यनये तु इदातीन्तनानां विचारवीधीं नेदं तत्त्वमव-
तरेत्, तेषु इदमेव मन्येत यदिदं केवलं दृशोर्भ्रमविलसितमेव (Optical
Delusion), तद्यथा सन्ततगते सप्तसप्ते गतिपरिवर्तनवेलायां चलन्नपि सूर्यः
मन्दत्वात् स्थित इव भायात् । परमानुभविना च कविना यथा लोकैः प्रतीयेत,
तदेवानुसृत्य तिष्ठते प्रयोगो विहित इत्याधुनिकानां प्रायोऽभिप्रायो भवेत् । तेन
चास्मिन् मते यथा मध्याह्ने मन्दत्वात् तिष्ठन्निति प्रतीयमानं सविता वस्तुतश्चलन्
भवति, एवमेव सततं कार्यञ्चापृतेन राज्ञा विरतिसमयेऽपि निजव्यापारविदवता
प्रचाना द्विताय जरीजाप्रतेवानिशं भवितव्यमिति ध्वनिरत्र चमत्करोतीति दिक् ॥

अनेन भगवत् सूर्येण सदृशलं राज्ञो व्यज्यते । श्लेषालङ्कारश्च । मन्दाक्रान्ता-
वृत्ताम् । लक्षणं तु—“मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्कगैर्मौ नतौ तादृशौ चेत्” इति वृत्त-
रत्नाकरे ॥ १ ॥

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा—शुक्ला) एष प्रियवयस्यो राजा घर्मासनात् समु-
त्थित इति एव आगच्छति, सचावत अतः तस्य पार्श्वपरिवर्तो निकटवर्ती भवामि ।

एष पुनः प्रियवयस्यः धर्मासनसमुत्थितः इत एव आगच्छति ।
[यावत् पार्श्वपरिवर्त्तो भवामि ।]

(इति निष्क्रान्तः ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति उत्कण्ठितो राजा विदूषरुध ।)

राजा—

आ दर्शनात्प्रविष्टा सा मे सुरलोकमुन्दरी हृदयम् ।
घ्राणेन भकरकेतोः कृन्मार्गमवन्ध्यपातेन ॥ २ ॥

विदूषकः—सपीडा खलु जादा तत्तभोदी कासिराअदुहिदा ।
[सपीडा खलु जाता तत्रभवती काशीराजदुहिता ।]

राजा—(निरीक्ष्य) रक्ष्यते भवता रहस्यनिक्षेपः ?

विदूषकः—(आत्मगतम्) वञ्चिदोम्हि दासीए निउणिआए,
अण्णधा कथं एव्वं पुच्छदि वअस्सो । [वञ्चितोऽस्मि दास्या निपुणि-
कया, अन्यथा कथमेवं पृच्छति वयस्यः ।]

राजा—किं भवांस्तूष्णीमास्ते ।

विदूषकः—भो ! एव्वं मए जीहा संजन्तिदा जेण भवदो वि
णत्थि पडिवअणम् । [भोः ! एवं मया जिह्वा संयन्त्रिता येन भव-
तोऽपि नास्ति प्रतिवचनम् ।]

देव्या स्वल्पमुज्जीयमानत्वादुद्धेदात्मकं प्रतिमुखम् । तद्वक्ष्यते । अत्र बिन्दुः—
यादृशं यथाह मुनिः “प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् । यावत्समाप्ति-
घन्धस्य स बिन्दुरिति संज्ञितः ।” इति ॥ अप्रतिरूपरूपायाः उर्वर्या, कान्ति वीक्ष्य
विद्वचेतसो राज्ञः फलप्राप्तिं अपश्यतः तज्ज्ञाभाय प्रयत्नप्रक्रमो भावी । इयद्वार्या
जातिः ॥ २ ॥

विदूषकः—तत्रभवती काशीराजदुहिता तव महिषी सुपीडा खलु जाता
सचिन्ता जाता ।

राजा—(निरीक्ष्य-विदूषकं प्रति सविस्मयं विलोम्य) भवता रहस्यमेव
निक्षेपः रहस्यरूपन्यासस्तु रक्ष्यते । अपि नाम त्वया मया त्वयि न्यासीकृतं मन
रहस्यं रक्ष्यते ? रहस्यं तु भवता गोप्यते इति विश्वसिमि-इति भावः ।

विदूषकः—(आत्मगतम् मनसि) दास्या निपुणिकया वञ्चितोऽस्मि यतः
तया मत्तः रहस्यम् ज्ञातम् । राज्ञा महिषी उर्वशीनाम्ना संयुक्ता इति निर्व्यव-
हृत्त्वा विश्वासमुत्पाद्य रहस्यगोपने तयाहं वञ्चितः । अन्यथा यदि एवं न स्नातदा
कथं वयस्य एवं ‘रक्ष्यते रहस्यनिक्षेपः’ इति प्रष्टुमर्हति । यदि तेनैव अनुद्घाटित-
येद्रहस्यं न पृष्टं भवेदीदृशम् । उत्तरवाक्यम् ‘वञ्चितोऽस्मी’त्यनुमितौ हेतुः ।

राजा—किं भवान् तूष्णीं आस्ते । एवं तु निर्वचनोऽपि न वदसीति भावः ।
मौनं पृथक्वानसि । “मौने तु तूष्णीं तूष्णीकम्” इत्यमरः ।

विदूषकः—भोः इति राज्ञः सम्बोधनम् । मया एवं जिह्वा संयन्त्रिता
नियमिता येन भवतोऽपि प्रतिवचनमुत्तरं नास्ति न दीयते । अत्यन्तमेव रहस्यो-
द्घाटने जिह्वा निरुद्धा इति सारः । उपहासोऽयम् निजापराधगोपनात्मकः ।

राजा—युक्तम् । अथ केनेदानीं आत्मानं विनोदयामि ?

विदूषकः—भो ! महानसं गच्छम्ह । [भो ! महानसं गच्छावः ।]

राजा—किं तत्र ?

विदूषकः—तर्हि पञ्चविहस्त अब्भवहारस्त उवणदसंभारस्त जोअणां पेक्खमाणेहिं सक्कं उक्कंठा विणोदेदुम् । [तत्र पञ्चविधस्याभ्यवहारस्य उपनतसम्भारस्य योजनां प्रेक्षमाणाभ्यां शक्यमुत्कण्ठां विनोदयितुम् ।]

राजा—तत्रेप्सितसन्निधानाद्भवान् रंस्यते । मया खलु दुर्लभ-
प्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ?

विदूषकः—णं भवं वि तत्तभोदीए उव्वसीए दसणपहं गदो ।
[ननु भवानपि तत्रभवत्या उर्वश्याः दर्शनपथं गतः ।]

राजा—ततः किम् ।

राजा—युक्तम् । साधु वदसि, यत् सन्तुष्टो राजा यदनेन सम्यक् रहस्यरक्षा विहितेति । अथेदानीं केन उपायेन कथं वा आत्मानं विनोदयामि । किमपि अनुकूलं न लगति तेन कथं मनोरञ्जनं कर्तव्यम् इति पृच्छति विदूषकम् निजं नर्मसचिवं राजा ।

विदूषकः—भो ! महानसं पाकशाला भोजनशाला रसवती वा प्रति गच्छाव
क्षुधाशमनाय । अनेन विदूषकस्य भोजनमात्रे एव मनोविनोदं भवतीति सूचितम् ।

राजा—पृच्छति नायकं तावत् तत्र महानसे किं मनोविनोदायं प्राप्स्याव इति ।

विदूषकः—तत्र पञ्चविधस्य लेह्यचोष्यपेयभक्ष्यभोज्यात्मकस्य नानारसमयस्य उपनतसम्भारस्य पच्यमानस्य अभ्यवहारस्य अशनीयस्य योजनां विधिं प्रेक्षमाणाभ्याम् उत्कण्ठां विनोदयितुं शक्या । तत्र भोजनपाकस्य विधिं दृष्ट्वा मनोविनोदं स्यादिति संभवः ।

राजा—भवान् तावत् भवत इप्सितस्याभिलषितस्य वस्तुन तत्र सन्धानात् योगात् लब्धाद्वा रस्यते विनोदितो भविष्यति । किन्तु मम पुनः कथं मनोविनोदो भविष्यति यत् दुर्लभप्रार्थनं दुर्लभेष्टं अहमस्मि, यन्मया इष्यते तत्तु दुर्लभम् तेन कथं वा सम्भवो मरीचमनोरञ्जनस्य इति भावः ।

विदूषकः—ननु इति प्रश्ने । भवान् अपि तत्रभवत्या उर्वश्या दर्शनपथं गतः । किं भवान् तया दृष्टो न वा ? विदूषकोऽयमिह तस्य दुर्लभप्रार्थनत्वं पराकर्तुमिदं पृच्छति ।

राजा—ततः किम्—दृष्टोऽस्मि तया—किन्तु तेन किमभूत् ?

विदूषकः—ण खु दे दुल्लह त्ति तक्केमि । [न खलु ते दुर्लभेति तर्कयामि ।]

राजा—पक्षपातोऽपि तस्यां सद्रूपस्यालौकिक एव ।

विदूषकः—एवं मन्तअन्तेण मे वड्डिदं कोवूहलम् । किं तत्तभोदी उव्वसी अहुदीआ रूपण; अहं विअ विरूवदाए ? [एवं मन्त्रयता मे वर्धितं कौतूहलम् । किं तत्रभवती उर्वशी अद्वितीया रूपेण अहमिव विरूपतया ?]

राजा—माणवक ! प्रत्यवयवमशक्यवर्णनां तामवेहि । तेन हि समासतः श्रूयताम् ।

विदूषकः—भो, अवहिदोम्हि । [भोः, अवहितोऽस्मि ।]

राजा—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

विदूषकः—तेन सा खलु दुर्लभा इति नाहं तर्कयामि । तव एतादृशस्य निर्जितमारस्य सुकुमारस्य रूपमवेक्ष्य सापि मुग्धा भविष्यति च तां विना उत्कण्ठिता सती ह्या कामविष्यतीत्यनेन न सा तव दुर्लभा ।

राजा—सद्रूपस्य सतः सुन्दरस्य समीचीनस्य वा रूपस्य तस्यामुर्वर्यां पक्षपातः अत्यन्ताग्रहपूर्वकं संस्थितिः अलौकिक एव विलक्षणः एव । रूपेण तस्याः पक्षः गृहीतः । सा तु मन्तः सौन्दर्ये परतरा इति भावः ।

विदूषकः—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उर्वशीविषयं मन्त्रयता कथयता त्वया मम कौतूहलम् उत्साहो वर्धितः । किं तत्रभवती उर्वशी रूपेण अद्वितीया अनुपमा अस्ति यथाऽहं विरूपतायामद्वितीयोऽस्मि । यादृशोऽहं वुरूपतायामनुपमोऽस्मि तादृशी एव सा किं सौन्दर्येणाद्वितीयास्ति ? अनया भङ्ग्या नावकमुत्तेन वर्णयितुमिच्छति कवीन्दु कालिदासः । अत्र एकत्र सुरूपतायामद्वितीयत्वेन परत्र विरूपतायामद्वितीयत्वेन अद्वितीयत्वसाधर्म्यप्रदानेनोपमालङ्कृतिः । इयं विरुद्धधर्मावच्छिन्नसाम्योपमा ।

राजा—माणवक ! अवयवे अवयवे इति प्रत्यवयवम् । प्रत्यवयवं अशक्यं वर्णेन यस्याः सा इति तादृशीं तां अवेहि जानीहि । तस्याः प्रत्येकस्यावयवस्य वर्णेन न शक्यमस्तीति जानीहि । तेन हि अस्मात् कारणान् गमायतः संक्षेपेण श्रूयताम् ।

विदूषकः—श्रोतुं अवहितोऽस्मि, सायधानोऽस्मि, स्थिरचित्तोऽस्मीत्यर्थः ।

राजा—हे संखे माणवक ! तस्मै उर्वर्याः वपुः शरीरम् आभरणस्य चटङ्गपुण्ड्ररीनामलङ्कारणमपि आभरणम् भूषणमस्ति । अलङ्कारैः ईदृशमलङ्कार्यं प्राप्तमिति चेयमेव शोभा, तस्या विलक्षणरूपशक्तित्वात् । तथा च प्रसाधनविधेः

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ३ ॥

विदूषकः—अदो दाव तुए दिव्वरसाहिलासिणा जादअव्वदं गहिदम् । ता दाव तुमं कहिं पत्थिदो ? । [अतस्तावत्त्वया दिव्य-
रसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम् । तत्तावत्त्वं कुत्र प्रस्थितः ?]

राजा—विविक्ताहते नान्यदुत्सुकस्य शरणमस्ति, तद्गयान
प्रमदवनमार्गमादेशयतु ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) का गई ! [का गतिः !] (प्रकाशम्)

चन्दनलेपाञ्जनाभ्यङ्गनेपथ्यप्रभृतेः प्रतिकर्मणः प्रसाधनविशेषः शोभाप्रदः । तस्या
वपुः प्रसाधनस्याप्यनुपमशोभाजनकमित्यर्थः । उपमानस्य उपमानकोटिस्थितानां
चन्द्रादीनामपि तस्याः शरीरं प्रत्युपमानम् । प्रायशः उपमानं हि समविश्वगुणं
भवतीति कविभिराहतम् । तस्याः शरीरं च उपमानस्याप्युपमानमासीदनेन चन्द्रादीनां
उपमानानामपि उपमेयत्वम् । चन्द्रादीनि उपमेयानि उपमानं चास्याः वपुरिति
तदीयाङ्गस्यालौकिकरुमनीयताऽस्तीति व्यक्तम् । अपूर्वसौन्दर्यमिति भावः ।
अत्रानौपम्यख्यापनात् नायिकयाः रीतिर्नामायज्ञजो भावः—यदुक्तं दशरूपके—
“रीतिः कान्तेस्तु विस्तरः ।”

प्रसाध्यते अङ्गमनेनेति प्रसाधनम्, “प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः ।
उपमीयतेऽनेनेति उपमानम् ।

साधारणतयोपमानकोटिस्थितानामाभरणचन्द्रादीनामपि उपमेयलोपादानेन
तद्वपुषः आधिस्यवर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारः । “उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स
एव सः” इति । आर्याजातिः ॥ ३ ॥

विदूषकः—अतः तदीयाद्वापूर्वसौष्टवरूपहेतोः दिव्यरसाभिलाषिणा अपूर्व-
रसास्वादनं कामयता खया चातकव्रतं गृहीतम्—चातकस्य व्रतमिव व्रतं प्रतिज्ञा
गृहीतम् । चातकस्तु स्वातिनक्षत्रे एव मेधैः वर्णितं प्रथमजलं पिबति; अन्यथा
तृपातं एवात्मानं धारयति । तथैव चातकसदृशस्त्वमपि तामेव लिप्सुः किमपि
नान्यन्मार्गयन्नुत्सुक एवात्मानं धारयति । तदिदानीं त्वं कुत्र प्रस्थितोऽसि, क्व
गच्छसीति भावः ।

राजा—विविक्ताहते निर्जनस्थानं विहाय उत्सुकस्य स्वाभिलषितं प्रति
उत्कण्ठितस्य जनस्य कृते नान्यत् शरणं भवति । विरहितानां कृते निर्जनसेवन-
मेव वरं शान्तिप्रदं च भवतीति भावः । तत् अस्मादेतोः भवान् प्रमदवनमार्ग-
मादेशयतु दर्शयतु ।

विविक्तादित्यत्र “अन्यादितरर्ते दिक्शब्दाधूतरपदाजाहियुक्ते” इति सूत्रेण
ऋतेपदप्रयोगे पञ्चमी । अत्र नायिकया समागमस्याशया प्रमदवनगमनस्य
निश्चयायुक्तिर्नाम सुरसन्ध्यङ्गम् । यदुक्तं—“सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ।”

विदूषकः—(आत्मगतम्) का गतिः—अयं तावत् जठरानलेन सन्त्रास्य-
मानस्य मे विपणिकन्दुरिव दन्दह्यते हृदयम् । किन्तु अहं किं कर्तुं शक्नोमि, भवतु

इदो इदो भवम् । [इत इतो भवान् ।]

(इति परिक्रामतः ।)

विदूषकः—एसो प्रमदवणपरिसरो । काणमिअ पत्तुवगदो भवं आअन्तुओ दक्खिणमारुदेण । [एष प्रमदवनपरिसरः । आनम्य प्रत्युपगतो भवानागन्तुको दक्षिणमारुतेन ।]

राजा—(विलोक्य) उपपन्नं विशेषणमस्य वायोः । अयं हि—

निपिञ्चन् माधवीं लक्ष्मीं लतां कौन्दीं च लासयन् ।

स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात् कामीव प्रतिभाति मे ॥ ४ ॥

राज्ञा सह क्षुधापीडितोऽपि गच्छामि । (प्रकाशम्) इतः इतः भवान् अनेन पथा आपच्छतु इति प्रमदवनमार्गं प्रदर्शयति ।

इति उक्त्वा विदूषकराजनौ प्रमदवनं जिगमिषन्तौ रङ्गभूम्यां इतस्ततः परिक्रामतः ।

विदूषकः—एषः प्रमदवनपरिसरः प्रमदवनसमीपस्था भूमिः । “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः । आगन्तुकः अतिथिर्भवान् दक्षिणमारुतेन दक्षिणदिक्तः बहुता वायुना आनम्य प्रणम्य प्रत्युपगतः स्वागतीकृतः । दक्षिणवायुरतिथिं तां स्वागतं करोतीति भावः । ‘आगन्तुरतिथिर्ना गृहागत’ इत्यमरः ।

राजा—(विलोक्य—वायुगतिं निरूप्येति भावः) अस्य दक्षिणदिशा आगतस्य वायोः दक्षिणेतिविशेषणमुपपन्नं युक्तम् । अत्र विदूषकप्रयुक्तस्य दिग्वाचकस्य दक्षिणपदस्य राज्ञा श्लेषमर्यादया अनुकूलरूपार्थं पर्यवसानम् । अयं हि—कीदृशोऽयं वायुरिति निरूपयति—

निपिञ्चन्निति—मधोः वसन्तस्य इयं माधवी तां वसन्तसम्बन्धिनीं लक्ष्मीं शोभां निपिञ्चन् नितरां सिञ्चन् पुष्पान् अतिशयां कुर्वन् तथा च कौन्दीं लतां लासयन् नर्तयन् अयं वायुः स्नेहदाक्षिण्ययोः प्रेमानुकूललयोर्योगात् सद्भावात् कामीव प्रतिभाति दृश्यते ।

यदा वायुर्वहति तदा लता तु कम्पते तत्रोत्प्रेक्षते कविर्यत् लतां नर्तयति वायुः किलेति । स्वभावोऽयं कामुकस्य यत् आ नायिका नववयोविशेषशालिनी भवति तस्यां नितरां प्रीतिं निपिञ्चति तथा च प्रगल्भां तावत् पुनः केवलं नर्तयन्नेव तस्यां प्रीतिं प्रकाशते । तथैव वायुः नववयुस्त्वां वासन्तीं लतां स्नेहेन निपिञ्चति, प्रगल्भां तां प्रमददिभिर्मुक्तशेषां कौन्दीं केवलं नर्तयति, तेन तस्य कामुकत्वं स्पष्टमेव ।

सरलार्थस्तु—वासन्ती शोभां स्नेहेन विवर्धयन् नर्तयन् कौन्दीं लतां दाक्षिण्येनायं वायुः कामीव सम्यग् लक्ष्यते ।

“वासन्ती माधवी लता” इत्यमरः । दाक्षिण्यं हि परच्छन्दानुवर्तित्वं आनुकूल्यं वा ।

विदूषकः—सरिसो एव से अहिणिवेसो [सदृश एवास्याभि-
निवेशः] (इति परिकामन्) एदं प्रमदवणम् [इदं प्रमदवनम्]
पविसदु भवम् । [प्रविशतु भवान् ।]

राजा—वयस्य ! प्रविशाप्रतः ।

(उभौ प्रवेशं नाटयतः ।)

राजा—(त्रासं रूपयित्वा) वयस्य ! साधु मनसा समर्थितः आप-
त्प्रतीकारः किल ममोद्यानप्रवेशः । तच्चान्यथैवोपपन्नम् ।

विविक्षोर्यदिदं नूनमुद्यानं नाद्यशान्तये । ३०

स्रोतसेवोद्यमानस्य प्रतीपतरणं महत् ॥ ५ ॥

“कामीवे”त्यत्र उपमालङ्कृतिः । अनेन च माधवीचौन्दीलतयोज्यैष्टाकनिष्ठा-
नायिकाविशेषलप्रकाशनेन उर्वशीकाशीराजदुहित्रोर्ज्यैष्टाकनिष्ठिकाभावं गमयन्
समासोत्तयलङ्कारभङ्गात् राज्ञः उर्वदयां स्नेहनिपेक्षश्च काशिराजदुहितरि केवलं
दाक्षिण्यमेवेति प्रदर्शयन् नायकमुपेन नायिकाविषयकं बहुमानं सूचयति तत्रभवान्
महाकविः कालिदासः । तेन च नायकस्य शठत्वं ध्वन्यते । यदुक्तं—“गूढ-
विप्रियकृच्छठः ।” समासोक्तिर्लक्षणं तु यथा दर्पणे, “समासोक्तिः समर्थेन
कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥”

अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४ ॥

विदूषकः—सदृशः उचित एवास्याभिनिवेशः । अस्य वायोः योग्या एव
प्रीतिः । अभिनिवेशः प्रीतिराग्रहे वा । (इति परिकामन् विचरन्) इदं
प्रमदवनम्, भवान् प्रविशतु । ‘ईदृश’ इति पाठान्तरे सत्यमेतादृश एवेत्यर्थः ।

राजा—वयस्य माणवक ! प्रविशाप्रतः । प्रथमं त्वमेव प्रविश ।

(उभौ राजविदूषकौ प्रवेशं नाटयतः दर्शयतः ।)

राजा—(त्रासं खेदं रूपयित्वा प्रकटयन्) वयस्य ! मम मनसा उद्यानप्रवेशः
आपदः खेदस्य प्रतीकारः निराकरणहेतुः भविष्यतीति पूर्वं साधु सम्यक्
विचारितमासीत् । किन्तु तच्च अन्यथैव उपपन्नम्—विपरीतं जातम् । विविक्तसेवनं
मम खेदनिराकरणं भविष्यतीति मया प्रागुचितमेव विचारितम् अभवत् किन्तु
धुना इह मलयानिलादीना भावेन तत्तु अधिकं खेदकारणं जातमिति भावः ।
अत्रोपवनगमनस्य सम्भावितशान्तिहेतुत्वे सत्यपि तत्रापत्प्रतीकारभावः प्रत्युत
समधिकतापोद्भवरूपानर्थापातः, तेन चात्र विपमाख्योऽलङ्कारः ; यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे—“यद्धारब्धस्य वैकल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः सङ्घट्टना या च
तद्विपर्ययं मतम्” ।

विविक्षोरिति—यद् यस्मान् कारणमिति चूर्णकस्थवाक्येनान्वयः । उद्यानं
प्रमदवनाख्यं विविक्षोः प्रवेष्टुमिच्छोर्मम इदमुपवनं अद्यशान्तये खेदनिवारणाय न ।

विदूषकः—कहं विअ ? [कथमिव ?]

राजा—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं

प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।

किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-

रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ ६ ॥

नेदम् भा सान्त्वयितुं पारयति । सोतसा जलप्रवाहेणोद्यमानस्य प्रापितस्य नीयमानस्य वा जनस्य यथा प्रतीपतरणं प्रवाहवेगस्य प्रतिकूलतरणं दुःखाकरं भवति एवमेव ममात्रागमनम् । यथा जलगतेः विरोधिष्ठवनं केवलं दुःखार्थैव सम्पद्यते तथैवोद्यानप्रवेशः मां पीडयत्येवेति सारः । अघपदस्य दुःखार्थवाचनत्वमपि “अघं दुःखे व्यसनैनसो”रिति हैमवचनग्राभाष्यात् । विविधुरिति वेष्टुमिच्छुरिति सञ्जन्तादुः । उपमालङ्कारश्च । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५ ॥

विदूषकः—कथमिव—कथं नेदमुद्यानं दुःखनाशकमिति पृच्छति ।

राजा—इदमिति—पञ्च बाणाः यस्य स बाणः इदं मदीयं असुलभं सौन्दर्येणालभ्यं यद्वस्तु तद्विषयिणी या प्रार्थना अभिलाषस्तस्मिन् दुःखेन निवारयितुं निरोद्धुं शक्यं मनः प्रथममपि आदौ एव क्षिणोति कृतयति । असुलभं यदुर्वशीरूपं वस्तु तस्मिन् साभिलाष मदीयं मनः आदावेव मदन-कृशीकरोति । प्रथममेवाहं सन्तप्तोऽस्मीति भावः । पुनश्च मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रैः मलयाचलतः बहता वातेन उन्मूलितानि पातितानि आपाण्डुनि ईपत्पीतान्यत एव पक्वानि पत्राणि येषां तैः उपवनसहकारैः उद्यानस्यामृतक्षेरङ्कुरेषु दर्शितेषु सत्सु किमुत का वा मे मनसः कथा । प्रथमं सहकारदर्शनमेवोद्दीपनम् । पुनश्च तेषु अङ्कुरोद्गम समुद्दीपनम्, तथा च आपाण्डुपत्राणामभावेन नितान्त-सौन्दर्यशालित्वेन सहकारस्य विशेषोद्दीपकत्वं तथा च मलयवातोन्मूलितत्वात्तस्य मलयाचलतो बहत् अत एव सुगन्धिन वायोस्तत्र सद्भावात् अत्यन्तमेवोद्दीपकत्वमिति गम्यते । तेन च भावस्त्वादित्यमस्ति यत् प्रथममेव मे दुर्लभवस्तुवाक्षि मनः अनङ्गेन सन्तप्तं एवास्ति तत्रापि च पुनः मलयवातेन पातितानि शुष्कपत्राणि येषां तेषु सहकारेषु अङ्कुरदर्शनेन कीदृशी विरहव्यथा मे मनसि राधायेतेति न शक्यते इति सारः । अत्र उत इति पितवै ।

अत्र नायिकापतरतेरुपकारकः उद्दीपनादयो विभावो वर्णितः । अपि चात्र विधानाद्यं मुरासन्ध्यज्ञम् । यदाह धनञ्जयः—“विधानं मुरादुःराकृतम्” अत्र विप्रलम्भशङ्कारपरिपोषिणां वितर्कितसुक्यचिन्तानां भावानां व्यज्यमानत्वाद् भावशबलता ।

अत्र च मालिनीवृत्तम् । तद्वृत्तं तु “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । यस्मिन् वृत्ते नगणद्वयं मगणं यगणयुग्मं च भवति तद्वृत्तं मालिनी नाम । तत्र च अष्टाभिः सप्तभिश्च यनिरस्ति ॥ ६ ॥

विदूषकः—अलं भवदो परिदेविदेण । अइरेण इट्ठसंपादइत्तओ
अणंगो एव्व दे सहाओ भविस्सदि । [अलं भवतः परिदेवितेन ।
अचिरेणेष्टसम्पादयितानङ्ग एव ते सहायो भविष्यति ।]

राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

(इति परिक्रामतः ।)

विदूषकः—पेक्खदु भवं वसन्तावदारसूइदं से अहिरामत्तणं
पमदवणस्स । [प्रेक्षतां भवान् वसन्तावतारसूचितमस्याभिराम-
मत्वं प्रमदवनस्य ।]

राजा—नूनं प्रतिपदमेव तावदवलोकयामि । अत्र हि—

अग्रे स्त्रीनरपाटलं कुरबकं, इयामं द्वयोर्भागयो-

र्वालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।

विदूषकः—भवतः परिदेवितेन विलापेनालम् । नास्ति काचनापेक्षा विला-
पस्येति । अलमिति पर्याप्तम् । मा कुट्ट विलापमिति भावः । अचिरेण शीघ्रमेव
इष्टस्य अभीप्सितस्य वस्तुनः सम्पादयिता प्रापकः अनङ्ग कामदेवः एव ते
अस्मिन् कार्ये सहायः सहकारी भविष्यति । काम एव सत्तरं स्त्रियं सर्वं सङ्गमयि-
ष्यते अतो भवता तदर्थं न विलपितव्यमिति भावः ।

राजा—ब्राह्मणस्य तव वचनं इष्टसम्पादकं वचः प्रतिगृहीतम् स्वीकृतम् ।
अनुगृहीतोऽस्मि ब्राह्मणवचसा ।

[इति परस्परालापं कुर्वन्तौ विक्रमविदूषकौ प्रमदवने इतस्ततः तदीयशोभां
निरूपयन्तौ मनोविनोदकारणं मार्गयन्तौ परिक्रामतः ।]

विदूषकः—प्रेक्षतामिति । भवान् अस्य प्रमदवनस्य वसन्तस्य शत्रुराजस्याव-
तारं प्रादुर्भावस्तेन सूचितं प्रकटीकृतमभिरामत्वं सौन्दर्यं प्रेक्षतां पश्यतामिति ।

राजा—नन्विति । नन्ववधारणे । प्रमदवनस्य कमनीयतां प्रतिपदं स्थाने
स्थाने अवलोकयामि । सर्वत्रैव रामणीयकरञ्जितमिदं प्रमदवनमाभातीति भावः ।
पदे पदे इति प्रतिपदम् इति वीप्साया प्रतिपदप्रयोगः । “प्रति प्रतिनिधौ वीप्सा-
लक्षणादौ प्रयोगतः” इत्यमरः । “अत्र हि” इति चूर्णकस्थं पदद्वन्द्वं प्रमदवनमेव
बोधयति ।

अत्र इति—सखे माणवक ! अत्र हि अस्मिन् प्रमदवने अग्रे पुरत एव
स्त्रीणां नखानि तद्वत्पाटलं धेतारुणं कुरबकं तदाख्यं बुभुमं तिष्ठति वर्तते । परत्र च
द्वयोर्भागयो, पार्श्वभागयो, इयामं, उपोढः सविशेषो रागः यस्य तेन च सुभगं
वालाशोकं तत्तुमुमं च भेदोन्मुखं विकसनोत्पुकम् तिष्ठति । एकतः कुरबकः परतश्च
वालाशोकः स्तः । तयोर्मध्ये चूले सहकारतरी लप्ता ईपत् खल्वं वद्धं विद्यमानं

ईषद्वद्धरजःकणाप्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी

मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥७॥

विदूषकः—एसो कसणमणिसिलावट्टसणाहो अदिमुत्तलदाम-

यत्रज केसरपासु तस्य कणैरग्र भ्रमभागे कपिशा श्यामरक्ता नवा नूतना मञ्जरी तादृशी शोभायमाना लक्ष्यते यथा मुग्धत्वस्य अप्रीडतायाश्च यौवनस्य च मध्ये स्थिता मधुश्रीर्वाप्तन्ती शोभा एव भवेत् ।

तात्पर्यं तु—कुरबकबालाशोकयोर्मध्ये विराजमाना सहकारमञ्जरी मुग्धत्वयौवनयोर्मध्ये शोभमाना मधुश्रीरिव रानते ।

पाटलमिति श्वेतरक्तयोर्मिश्रणेन जायमानो रज्ज । यत् “श्वेतरक्तस्तु पाटल ” । “तत्र शोणे कुरबक ” इति वचनात् शोणपुष्प किञ्चन कुरबकाख्यम् । कपिशस्तु श्यामरक्तयो सम्मेलनेन रज्जविशेषो जायते । यथा “स्यावस्तु कपिश ” इति । अत्र कुरबके मुग्धत्वमारोपितम् पाटलत्वात् । शासति तु तस्मिन् यौवने पूर्ण रक्तत्वस्यावश्यम्भावात् । तदसति तु युक्तमेव श्वेतरक्तत्वम् । तथा च बालाशोके यौवन सस्थापितम् तस्योपोढरागत्वात् विकासोन्मुखत्वाच्च । मुग्धत्वयुक्तस्य कुरबकस्य यौवनसनाथस्य च बालाशोकस्य मध्ये नवा रसालमञ्जरी मधुश्रीरिव विराजते इति भावः । कामिनीनां नखेषु सविशेषसौन्दर्याल्लिलात् कुरबकाणां च नखसदृशतिर्यग्गुणत्वात् तयोर्विषयविषयीभावः । अशोकस्य बालत्वविशेषेण उपोढरागसन्निधानाय दत्तम् । भेदोन्मुखत्वेन मुग्धत्वदौर्बल्यसदृशत्वस्य यौवनस्य प्रादुर्भावः सूच्यते । ईषद्वद्धत्वेन मुग्धत्वस्येव तत्सम्भवः । रज्ज कणैश्च यौवनमपि मञ्जर्या समासादितम् । नवत्वेन कपिशत्व युक्तमेव । अत्र च “नूतनपाटलमिषत्रोपमालङ्कृति ” । अपि च तिष्ठते कुरबकस्य बालाशोकस्य च प्रकृतयो कारकत्वेन “तुल्ययोगितालङ्कार ” । यदाह—“वर्णानामितरेषां चा धर्मवय तुल्ययोगिता ” । मञ्जरी च मधुश्रीरेव स्थिता इति तस्या मञ्जर्या मधुश्रिय समावनयोप्रेक्षालङ्कारः । अत्र च स्वानाधिकस्योद्यानस्य वर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । “यदुक्तं स्वभावोक्तिर्दुरुहार्थलक्ष्यारूपवर्णनम् ” । एतेषां च परस्परं स्वाधीनतया चमत्काराधायकत्वेन समष्टिरलङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे—“मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः समष्टिरुच्यते ” । कुरबकपदम् अशोकपदश्च पुष्पविशेषवाचकप्रायेण पुंस्त्वेव प्रयोज्येते । नपुंसकमशोकपदं पारदवाचि, यदुक्तं “अशोकमिषु नि शोके, पुंसि कङ्कलिपादपे । स्त्रिया तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम् ” इति मेदिन्याम् । अत्र च नपुंसकप्रयोगादप्रयुक्तत्व दोषः, स च पूर्वार्धे लिङ्गव्यत्यासेन समाधेयः ॥

अनेन च नायिकाया अपि मुग्धत्वयौवनमध्यस्था स्थितिः मधुश्रीत्वं च समारोपितम् । इह च माधुर्याख्यो गुणः । यदुक्तम् “चित्तद्रवीभावमयो हृदो माधुर्यमुच्यते ” । यत् च शार्दूलविक्रीडितम् । लक्षणं तु प्रायुक्तमेव ॥ ७ ॥

विदूषकः—एष इति । एष प्रमदवनस्य कृष्ण कृष्णवर्णो यो मणिसिला-

ण्डओ भमरसंहविहडिदेहिं कुसुमेहिं किदोवआरो विअ अत्तभवदो
वट्टदि, ता अणुगहीअदु एसो । [एष कृष्णमणिशिलापट्टसन्नाथः
अतिमुक्तालतामण्डपो भ्रमरसहविघटितैः कुसुमैः कृतोपचार
इवात्रभवतो वर्तते, तदनुगृह्यतामेव ।

राजा—यदभिरोचते भवते । (इत्युपविशतः ।)

विदूषकः—दाणिं इहासीणो ललिदलदालोहिअमाणलोअणो
उव्वसीगदं उक्कंठं विणोदेदु भवं । [इदानीमिहासीनो ललितलता-
लोभ्यमानलोचन उर्वशीगतामुत्कण्ठां विनोदयतु भवान् ।]

राजा—(निःश्वस्य)

बहुकुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु ।

चक्षुर्वध्नाति धृतिं तदङ्गनालोकदुर्ललितम् ॥ ८ ॥

पट्टः प्रस्तरः तेन सनायः सुशोभितः अतिमुक्तालतायाः माधवीलतायाः मण्डपः
वितानम् भ्रमराणां सङ्घैः समूहैः विघटितानि विकसितानि कुसुमानि तैः कृतः
उपचारः सत्कारः येन सः एतादृश एव वर्तते ।

तत्र प्रमदवने माधवीलतामण्डपे एकः सुन्दरः उपवेशार्हः प्रस्तर आसीत्-
दुपरि च वायुवेगेन कानिचित्सुमान्यपि अधःपातितानि आसन् । तेनोत्प्रेक्ष्यते
यदिदं वासन्तीलतावितानम् विकसितैः कुसुमैः पूजार्हस्य भवतः स्थागनं करोति ।

अत्र सप्रस्तरस्य लतामण्डपस्य वर्णनेन 'अत्र भवान् किञ्चिद्विभ्रान्तुमर्हतीति'
गम्यते तथा सुन्दर सुवासितमिदं स्थलमिति च सूच्यते । तदेव लतामण्डपः
किञ्चिद्विभ्रम्य अनुगृहणीयः भवता इति भावः ।

अत्र चोत्प्रेक्षालङ्कारः । अतिमुक्तालता तु माधवीलता "अतिमुक्तः पुण्ड्रको
वासन्ती माधवी लता" इत्यमरवचनात् ।

राजा—यदिति—यथा त्वमिच्छसि तथैवावाम् कुर्वे इति—आगच्छ । उपवि-
शावोऽत्र किञ्चित्कालमिति ।

(इत्युपविशतः)

विदूषकः—इदानीमिति—इदानीमधुना इह वासन्तीलतामण्डपे
आसीन विभ्रान्तः, ललिताः रुचिरा या लतास्ताभि लोभ्यमाने हार्यमाणे लोचने
नयने यस्य स एतादृशो भवान् उर्वशीगता तद्विषयिणीमुत्कण्ठां ललतां विनो-
दयतु । इह सुन्दरं दृश्यं पश्यन् भवान् आत्मविनोदं कर्तुमर्हतीति भावः ।

राजा—बहुकुसुमितास्विति—हे सखे मित्र । बहूनि कुसुमानि यासु
ताः बहुकुसुमिता तासु प्रसन्नभरसमेतासु अपि नम्रविटपासु कोमलशाखासु उप-

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनोऽहं भवेयम् ।

विदूषकः—(विहस्य) भो ! अहल्याकामुअस्स इन्दस्स वज्जं सचियो, उव्वसीपज्जुस्सुअस्स भवदो वि अहम् । दुवे वि एत्थ उम्मत्तआ । [भो ! अहल्याकामुकस्येन्द्रस्य वज्रम् सचिवः, उर्वशीपर्युत्सुकस्य भवतोऽप्यहम् । द्वावप्यत्रोन्मत्तौ ।] १३ ॥

राजा—न खलु चिन्तयति भवान् ।

विदूषकः—(चिन्तयति ।) एसो चिन्तेमि । मा उण परिदेवि-
देहि समाधिं भञ्जस्ससि । (निमित्त सूचयित्वा । आत्मगतम्) अहो !

वनलतासु तदङ्गनालोकदुर्लभितम् तादृशालौकिकरूपसमलङ्कृताया अङ्गनाया लोक दर्शनं तेन दुर्लभितं दूषितं मन्यरं स्तब्धं वा मम चक्षुः धृतिं न बध्नाति स्थिरतया स्थातुं न पारयति । तासु मम चक्षुर्न सञ्चति इति भावः । अनेन च नायिकाया अलौकिकरूपशालित्वं व्यज्यते । विविधोपवनलतासु मे चक्षुर्न बध्नातीति वचसा नैककमनीयकामिनीकान्तेऽप्यन्तपुरे मेऽन्तःकरणं न सञ्जतीति भावप्रदर्शनात् उपवनलतारूपोपमानपदेनोपमेयभूतानां नानारमणीनां निगमनं व्यज्यते । तस्माच्चान् अतिशयोक्तयलङ्कारश्चेति । आर्यां जाति ॥ ८ ॥

तत्तस्मात् हेतोः उपायं चिन्त्यतां येन सफला प्रार्थना यस्य स सफलप्रार्थनं सन्नामो भवेयम् । येनाह ता प्रिया लभेयं तदुपायोऽवैधितव्यः । सफलप्रार्थना-हेतूनामुपायानां चिन्तनस्य प्रतिपादनात् “प्रयत्नो नाम कार्यस्य द्वितीयावस्था” इति प्रक्रमते । विलक्षणं दशरूपके—“प्रयत्नस्तु तदग्राप्तौ व्यापारोऽतिविरा-
म्बितः” । अत एवात्र विक्रमोर्वशीसमागमहेतोरनुरागशीलस्य प्रथमाङ्गोपक्षि-
प्तस्य चेटीविदूषकस्याप्याज्ञायमानतया किञ्चिद्व्यस्यस्य, काशीराजदुहित्रा च भूर्ज-
पत्रवृत्ता तेनोच्चीयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदात् इति प्रकृतिः प्रतिमुखसन्धि-
प्रवर्तते । यदाह विश्वनाथः—“फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशितः । लक्ष्या-
लक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखश्च तत् ॥

विदूषकः—(विहस्य—किञ्चिदात्मश्लाघां कुर्वन् परिहासेन) । भो मित्र ! यथा अहल्याया गोतमस्य भार्याया कामुकस्येन्द्रस्य वज्रम् एव सचिव-
कार्यवाहको बभूव तथैव उर्वशीपर्युत्सुकस्य तत्प्राप्तिसमुत्कण्ठितस्य तव अहं-
नियोजितकार्यधूः सचिवोऽस्मि । अत्र कार्ये द्वौ अपि वज्रम् अहं च उन्मत्तौ
भयावहौ । विलक्षणकार्यशक्तिसम्पन्नत्वात् ।

राजा—न खलु चिन्तयति भवान्—उपायम् । किन्तु किमपि सञ्चति ।

विदूषकः—(चिन्तयति—उपायचिन्तनं नाटयति) एष चिन्तयामि ।
किन्तु त्वं परिदेविते विलपे समाधिं चित्तेवाम्यं मह्यमिति विनाशयसि । अहो !

अहं कजदसी । [एष चिन्तयामि । मा पुनः परिदेवितैः समाधिं
भङ्गयसि । अहो ! अहं कार्यदर्शी ।]

राजा—

असुलभा सकलेन्दुमुखी च सा
किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।

अभिमुखीष्विव वाञ्छितसिद्धिषु
व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥ ९ ॥

(इति मदनोत्सुकस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशत्याकाशयानेतोर्वशी चित्रलेखा च)

इति आह्वदे । तेन कामपि कार्यनिष्पाते सूचयन् अहम् कार्यदर्शी कुशल इति
गगने उपयातीमुर्वशीं प्रेक्ष्य विस्मितो ब्रूते ।

राजा—असुलमेति । सकलेन्दुमुखी पूर्णचन्द्रानना सा सुवुमारी युवती
असुलभा दुर्लभा । तथापि किमपि कुतोऽप्यकथ्यकारणात् इदं वामेतरनयनस्य
न्दनादिव अनङ्गविचेष्टितम् कामचेष्टा च मयि भवति । अपि च मनः वाञ्छितस्य
अमीप्सितस्य वस्तुन सिद्धिषु प्राप्तौ अभिमुखीषु अनुकूलामु अचिरसिद्ध्यमानामु
वा समु यथा निर्देष्टुं मुखं तापराहित्यं वा व्रजति प्राप्नोति तथैव मम मनः
एकपदे सपदि तस्मिन्नेव वा क्षणे निर्वृतिं शान्तिमुपैति । तापर्यं तु—दुर्लभा तु
मम प्रिया । भवति च मयि किमप्यवर्णनीयं कामप्रभावः तथा च मम मनः
तादृशीं शान्तिं अस्मिन्नेव क्षणे प्राप्तम् यथा मनोरथसिद्धिः अचिरभाविनी एव
स्यात् । अनेन उर्वशीसम्मेलनं क्षीघ्रमेव भविष्यतीति दक्षिणाक्षिस्फुरणेन व्यक्त-
मिति सूचितम् । अत्र च पूर्वार्धे चन्द्राद्वयप्रदानेन सकलेन्दुमुख्याः असुलभा
त्वेन अनङ्गविचेष्टितम् विरोधीति वैरोध्यं सूचितम् । सम्पूर्णमिदं कलाभि-
युक्तमिति सकलध्यासौ इदं तादृशं मुखं यस्याः सा सकलेन्दुमुखी । अत्र
चर्मवाचनद्वयोपमालङ्कारः । एकपदे तस्मिन्नेव क्षणे “तत्क्षणेकपदे तुल्ये सद्यः
सपदि च स्मृतम्” इति हलायुधः । अत्र वाञ्छितसिद्धिषु अभिमुखीष्विवेति
तत्समये असुलभाया अपि क्षीघ्रमेव सम्पाद्यत्वसमारोपणेनोपप्रेक्षालङ्कारः । यतः
उर्वशीलाभरूपकार्यस्य नाटकीयवस्तुनो नायकमनःकामनायां प्रारम्भयन्तप्राप्त्या-
नानियतातिफलागमरूपा पञ्चावस्था सन्ति, तेन वाञ्छितस्य पञ्चाङ्गत्वम् एकैकस्य
चाङ्गस्य क्रमेण सिद्धिः, तासां च समस्तानां समानगौरवशालित्वाच्चायकामीप्सित-
तात्पट्यग्रग्रहणम्, अतएवान्न वाञ्छितसिद्धिषु इति बहुवचनप्रदानम् तेन च
नायिकानुकूल्यं अस्तीति नायकहृदि दूरस्थभावविनिमयशक्त्या (by means
of Telepathy) प्रतिबिम्बितमिति प्रत्ययगतवक्तव्यनिता वस्तुष्विति ॥

चित्रलेखा—सहि उर्वसि ! कहिं क्खु अणिदिट्टकालं गच्छी-
अदि ? [सखि उर्वशि ! कुत्र खलु अनिर्दिष्टकारणं गम्यते ?]

उर्वशी—(मदनवेदनामभिनीय सलज्जम्) सहि ! हेमऊडसिहरे
लदाविडधान्दरे लगा वैजअन्तिआ मोआवेहि ति मए भणिदा
उवहसिअ म भणासि दिठ क्खु लगा ण सका मोआविडुम् ।
दाणिं पुच्छसि कहिं अणिदिट्टकालं गच्छीअदि ति । [सखि !
हेमकूटशिखरे लताविटपान्तरे लग्ना वैजयन्तिका मोचयेति मया
भणिता उपहस्य मां भणसि दृढं खलु लग्ना न शक्या मोचयितुम् ।
इदानीं पृच्छसि कुत्रानिर्दिष्टकारणं गम्यत इति ।]

चित्रलेखा—किं णु तस्स राएसिणो पुरुरवस्स सआसं पत्थि-
दासि ? [किं नु खलु तस्य राजर्षेः पुरुरवसः सकाशं प्रस्थितासि ?]

अत्र च नायिकाया मेलने जातावस्य समोगाकाङ्क्षिण नायकस्य स्थितिवर्णनेन
विलास नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम् । यदुक्तं दर्पणे—“समीहा रतिभोगार्थो विलास
इति कीर्तितः” । प्रसादादयो गुणः ।

अत्र च द्रुतविलम्बिताख्यं वृत्तम् । यदुक्तम् “द्रुतविलम्बितमाह नमो भरो”
पादात्ते च यति ॥ ९ ॥

(इति विचारयन् मदनोत्सुकं मदनपीडितं तिष्ठति । तत् आकाशयानेन
गगनमार्गेण उर्वशी च चित्रलेखा प्रविशति ।)

चित्रलेखा—सखि उर्वशि ! कुत्र खलु अनिर्दिष्टकारणं अनिश्चितकारणं
अकारणं वा गम्यते ? त्वं कारणं विनैव क्व गच्छसीति भावः ।

उर्वशी—(मदनान्या वेदना पीडा अभिनीय प्रकटयन्ती सलज्जम्)
सखि ! हेमकूटशिखरे लताना विटपो वित्तान तदन्तरे तन्मध्ये लग्ना वैजयन्तिका
मदीया एकावली ता मोचय इति मया भणिता उक्ता त्वं उपहस्य हास्य कृत्वा मा
भणसि प्रोक्तवती यत् इयं दृढं कठिनं यथा स्यात्तथा लग्ना अत एव मोचयितुं
न शक्या इति यदन्त्यापि त्वं इदानीं पृच्छसि कुत्र अनिर्दिष्टकारणं विशेषकारणं
विनैव गम्यते गच्छसि । भणसीत्यत्र भूतार्थे लट् ।

आदी तावत् विक्रमं विहाय दूरं गमनप्रवृत्ताया तस्या तवीयैकावली लताया यदा
हृदा तदा चित्रलेखा व्यहसत् यदयोच्येयम् । तदेवोर्वशी ता स्मारयति यत्कथं
लसपुना जानस्यपि दुर्मोच्यं च तस्या, इदं पृच्छसि यत्त्वाकारणं गम्यत इति भावः
अनेन नायिकाया स्खलम्बने प्रेमातिशयो योत्यते ।

चित्रलेखा—किं त्वं तस्य राजर्षिणं पुरुरवसं विक्रमस्य सकाशं समीपे
प्रस्थितासि प्रचलिताऽसि ? तमुद्दिश्येदं गमनं खदीयं किमिति भावः । नु इति प्रश्ने ।

उर्वशी—एंसो मे अवहस्तिदलजो व्यवसाओ । [एपो ममाप-
हस्तिदलजो व्यवसायः ।]

चित्रलेखा—सहि ! तथा वि संप्रधारीअदु दाव । ‘को उण
सहीए तहिं पढमं पेसिदो ? [सखि ! तथापि सम्प्रधार्यतां तावत् ।
कः पुनः सख्या तत्र प्रथमं प्रेषितः ?]

उर्वशी—णं हिअअम् । (ननु हृदयम् ।)

चित्रलेखा—को णु तुमं णिओजेदि ? [को नु त्वां नियो-
जयति ?]

उर्वशी—मअणो कखु मं णिओजेदि । [मदनः खलु मां नियो-
जयति ।]

चित्रलेखा—अदो अवरं णत्थि मे वअणम् । [अतः अपरं
नास्ति मे वचनम् ।]

उर्वशी—एप अयमेव अपहस्तिता दूरीकृता लज्जा यस्मादिति तादृशो
व्यवसायो विचारः कर्म । नायिकायाः स्वयमभिसरणरूपोऽयं निर्लज्जो मदीयो
व्यवहारः । अर्थात् यत्स्वयोक्तं तत् साधु । अहं तत्रैव तत्सम्बन्धं प्रस्थिताऽस्मि ।
अत्र मदनव्यापारानुरोधात् नायिकायाः स्वयं अभिसरणात् उर्वश्या अभिसारिकालं
गम्यते, यद्वक्षणं रूपके—“कामार्ताऽभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका” इति ।

चित्रलेखा—मरि ! अद्यपि खया व्यवसितमिदमह्वनाजनविरोधि तथापि
सम्प्रधार्यता विचार्यता तावत् यत् सख्या खया प्रथमभादौ लदागमनविज्ञापनाय
को जनः प्रेषितः ।

उर्वशी—ननु हृदयम् हृदयमेव मया आदौ मदागमनविज्ञापकं प्रेषितम् ।
ननु निश्चये । निश्चयेन वच्मि यन्मे हृदयादते नान्यः कोऽप्यत्र कर्मणि प्रणिधिः
अस्तीति भावः ।

चित्रलेखा—को वा नियोजयति—त्वां कः पुनः प्रेरयति ?

उर्वशी—मदनः खलु काम. मा नियोजयति प्रेरयति । अत्र “एप मे
अपहस्तिदलजो व्यवसायः” इति मुक्तात्मश्लाघनात्, “मदनो मां नियोजयतीति”
वचसा स्वमनोवृत्तेः अचञ्चलत्वख्यापनात् धैर्याख्यः प्रमदाना सात्त्विकभावमुद्दिष्ट्य
अयलजो नायिकालङ्कारः प्रोक्तः, यद्वक्षणं दशरूपके—“चापलाविहता धैर्यं
चिद्वृत्तिरविकल्पना” इति ॥

चित्रलेखा—अतः परं नास्ति मे वचनमुत्तरम् । यदीदं चेत् अनुत्तराऽस्मि ।

उर्वशी—तेण आदेसदु मे सही मगं जेण तहिं गच्छन्तीए ण
अन्तराओ भवे । [तेन आदिशतु मे सखी मार्गं येन तत्र
गच्छन्त्याः नान्तरायो भवेत् ।]

चित्रलेखा—सहि ! वीसद्धा होहि । णं भअवदा देवगुरुणा
अवराहदं णाम सिहावन्धणं विज्जं उवदिसंतेण तिदसपडिवक्खस्स
अलंघणीआ कदे म्हा । [सखि विस्वब्धा भव ! ननु भगवता देव-
गुरुणा अपराजितां नाम शिखाधन्धिनीं विद्यामुपदिशता त्रिदश-
प्रतिपक्षस्य अलङ्घनीये कृते स्वः ।]

उर्वशी—(सलज्जम्) ताए पओअं सव्वं सुमरेसि ? [तस्याः
प्रयोगं सर्वं स्मरसि ?]

चित्रलेखा—सहि ! हिअअं एदं सव्वं जानादि । [सखि !
हृदयं एतत् सर्वं जानाति ।]

(उभे भ्रमणं रूपयतः)

चित्रलेखा—सहि ! पेक्ख पेक्ख । एदं भअवदीए भाईरहीए

उर्वशी—तेन यत्स्वयं निहतरा सम्पन्ना त मार्गमादिशतु प्रदर्शय येन
तत्र विक्रमसन्निधौ गच्छन्त्याः मम पथि कोऽपि अन्तरायो विघ्नभूतो न भवेत् ।

चित्रलेखा—सखि । विस्वब्धा भव विश्वस्ता स्वस्थचित्ता भव । ननु सम्प्र-
धारणे । भगवता पूज्येन देवगुरुणा बृहस्पतिना अपराजितां नाम शिखां बध्नातीति
शिखाधन्धिनी तां विद्यां उपदिशता प्रयच्छता आवाप् त्रिदशानां देवानां प्रति-
पक्षाः शत्रवः दैत्यास्तेषामलङ्घनीये जेतुं मशक्ये कृते । तात्पर्यं तु—भगवता
गुरुणा अस्मान् अपराजितानाम्नी विद्या शिक्षिता । तस्याश्च प्रभावेण दैत्याः
अस्मान् जेतुं न प्रभवन्ति । तदेवोच्यते यदावाम् अपराजितां विद्यां पाठयता
गुरुणा दैत्यानामवशंवदे कृते इति भावः । अपराजिता तु—यया विद्यया
अथवा यस्या विद्यायाः प्रभावात् न केनापि पराजेतुं प्रभूयते इति अपराजिता—
सरलतया तु, यया केनापि पराजितो न भवतीति भावः ।

उर्वशी—(सलज्जम्) तस्याः विद्यायाः प्रयोगं विधिं सर्वं स्मरसि । अपि
जानासि कथं प्रयोक्तव्या सा विधेति । सामान्यमपीदं प्रश्नवाचकं वाक्यम् ।

चित्रलेखा—सखि ! इदं हृदयं (मरीचं) सर्वं एतत् विधानं जानाति ।
ज्ञायते मया तस्याः प्रयोगविधिः ।

(उभे उर्वशीचित्रलेखे भ्रमणं आकरो चक्रमणं रूपयतः ।)

चित्रलेखा—सखि उर्वशि । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व पदस्य पदयेति कौतूहले पीप्सा ।

जमुणासंगपावणेसु सलिलेसु पुण्येसु अवलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं पइद्वाणस्स सिद्धाभरणभूदं विअ तस्स राएसिणो भवणं उवगदं म्ह ।
[सखि ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत् भगवत्या भागीरथ्या यमुनासङ्ग-
पावनेषु सलिलेषु पुण्येषु अवलोकयत इवात्मानं प्रतिष्ठानस्य
शिखाभरणभूतमिव तस्य राजर्षेर्भवनमुपगते स्वः ।]

भगवत्या. परमपावनायाः भागीरथ्या गङ्गायाः यमुनासङ्गेन पावनेषु पवित्रेषु पुण्येषु पुण्यपदेषु सलिलेषु जलेषु आत्मानं स्वीयं स्वरूपमिवावलोकयतः पश्यत प्रति-
ष्ठानस्य तदाख्यनगरस्य शिखाभरणभूतमिव चूडामणिरिव तस्य दिव्यस्य राजर्षेः
पुरुवरसः भवनं निवासमन्दिरमुपगते प्राप्ते स्वः । तात्पर्यं तु—विक्रमस्य राज-
धानी गङ्गातटपरिचुम्बिनी बभूव । तेन गङ्गाजलेषु तस्या प्रतिविम्बमदृश्यत ।
तत्रोत्प्रेक्षते तत्रभवान् कविर्यत् गङ्गायाः सलिलेषु राजधानीयं स्वीयं रूपं अव-
लोकयति इति । तेन चायं भावः—भगवत्या गङ्गाया यमुनया सह सङ्गमेन
अधिकपुण्येषु जलेषु स्वरूपमेव पश्यतः प्रतिष्ठानाख्यनगर्याः चूडामणिमिव सस्थितं
राजप्रासादमाधाम् प्राप्नुव. इति ।

अत्र हि राजधान्या गङ्गासलिलेष्वेव स्वरूपदर्शनरूपव्यापारप्रतिपादनेन उत्प्रेक्षा-
मिषेण गङ्गातटस्थत्वं लक्ष्यते । तेन च शैलपावनत्वादिक पुण्यशीलत्वं च तस्या
व्यज्यते । तेनेह “गङ्गाया घोष” इतिवत् प्रयोजनवती उपादानलक्षणा । शिखाभरण-
भूतमिवेति अन्योत्प्रेक्षा । ततश्च प्रासादस्य सर्वोत्कृष्टत्वं प्रतिपादितम् । भागीरथ्या
यमुनासङ्गिलप्रदानेन अधिकपुण्यवत्त्वं व्यक्तीकृतम् । तथा च तस्य राजधानी
यत्र कुत्रापि तीर्थराजस्य प्रयागस्य समीपे एवासीदिति सूचितम् । प्रतिष्ठान-
स्येत्यनेन भवेत् “पटना” प्रयागपूर्वतीरस्थितं (झूसी) नगरम्—इति रङ्गनाथः ।
अत्र भागीरथेन स्वपितामहसन्तारणार्थं भुवि समानीतेति भागीरथी, तथाच
यमस्य भगिनी तेन यमुनेति पौराणिककथाद्वयमनुसन्धेयम् । पुनश्च गङ्गामन्दा-
किनीतिपदव्यावृत्तिपूर्वकं भागीरथीपदग्रहणेन अस्यां पितृपितामहादीना सर्वेषामपि
सन्तारणसामर्थ्यसमाधत्वं व्यज्यते । कालिन्यादीनि पदानि विहाय यमुनापदग्रहणेन
यमस्य भगिनीत्वात् दुष्टानां पापानां निग्रहसामर्थ्यवत्त्वस्य व्यज्यमानत्वात् तस्य
राजधान्यामपि पापानां निग्रहानुरूपन्यायानुसाहित्यमाग्रीदिति द्योतितम् । “सलि-
लेष्विति” बहुवचनप्रदानेन बहुना पुण्यजलानां अस्यां सन्निवेशः आसीदिति
प्रकटीकृतम् । आदरार्थं वा बहुवचनम् भगवतीपदप्रयोज्यत्वात् । महतीनां नदीनां
जलस्य बहुवचनेन सम्बोधनमसाम्प्रत न । अन्यास्तपि भाषासु तादृशप्रयोग-
दर्शनात् यथा (Cf—the waters of the Holy Ganges) । न
चात्र यमुनासङ्गपावनेषु तथा पुण्येषु इति समानार्थकपदद्वयप्रदानेन पुनरुक्तिरिति
धाच्यम्, तेन स्वयं पुण्येषु एव, पुनश्च यमुनासङ्गमेन परं पावनीकृतेषु इति
आत्यन्तिकपावनत्वस्य द्योतितत्वात् । अथवा पुण्यपदमत्र रुचिरत्ववाचकम्

उर्वशी—(सस्पृहमवगोच्य) । नं वत्तव्यं ठाणान्तरगतो सग्गो
त्ति । (विचार्य) हला, कहिं कवु सो आवण्णाणुकम्पी भवे ?
[ननु वत्तव्यं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति । (विचार्य) हला ! क नु
खलु स आपन्नानुकम्पी भवेत् ?]

चित्रलेखा—एदस्सि नन्दणवणेणपदेसे विअ पमदवणे ओद-
रिअ जाणिस्सामो । [एतस्मिन् नन्दनवनैकप्रदेश इव प्रमदवने
अवतीर्य ज्ञास्यामः ।]

(उभे अवतरत)

चित्रलेखा—(राजान दृष्ट्वा सहयम्) सद्धि ! एसो पढमोदिदो विअ
भअव चन्दो कोमुदिं विअ अवेक्खदि तुमम् । [सखि ! एष
प्रथमोदित इव भगवान् चन्द्रः कौमुदीमिव अवेक्षते त्वाम् ।]

यथाहमर—“पुण्य तु चार्वेपि” इति । अत्र हि निर्जीवस्यापि नगरस्य सजी-
वसदृशव्यापारशालितसमारोपेण च शिखामरणभूषणतोऽर्थकिकत्वसमारोपे च
मित्रकार्यत्वात् अन्योन्यनिरपेक्षतया स्थितत्वात् तत्रैवाद्यस्य सखिश्चिरलङ्कार ।
आह्वनतानुसारं तु निर्जीवे सजीवत्वारोपणात् चेतनलोपचाराख्य (personifica-
tion इति तदाख्य) अलङ्करणम् । अत्र नायिकाया विरहपीडिताया दूरतो
नायकगृहदर्शनेन वर्धितत्वात् कौतूहलस्य, उद्दीपनारयो विभावो व्यज्यते, स्व-
मभिसरन्त्या उर्वरया पुरतः राजर्षिपदस्वीकारेणात्र नायकगतोत्तमत्वप्रदर्शनेन
रतेरधिकतयोद्दीपनत्वात् । राजर्षेऽथ तस्येति विशेषणप्रदानेन अर्थकिकत्वं किङ्करीकृत-
दयादाक्षिण्यादिगुणवृद्धत्वं प्रियसदस्या उर्वरया कान्ते नायके सहचर्या सूचितम् ।

उर्वशी—सस्पृहमवगोच्य—कौतूहलवशाद् नायकप्रासादोपलब्धिहेतुकं सस्पृ-
हत्वम् । ननु अवधारणे । प्रदेशोऽयं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति अन्योऽयं स्वर्ग एव
इति वक्तव्यम् । स्वर्ग एवायम् । अन्यत् स्थानं स्थानान्तरम् । सखि ! कुत्र
कस्मिन् स्थाने आपन्नाना पीडितानामनुकम्पी सहायक भवेत् । क प्राप्स्यते स
महाराज आतेषु परमदयालुरिति । स्वर्ग एवेत्यत्र गम्योत्प्रेक्षा ।

चित्रलेखा—एतस्मिन् नन्दनवनस्य एकप्रदेशे एकविभाग इव प्रमदवने अव-
तीर्य ज्ञास्याम । नन्दनवनसमस्तदरेऽस्मिन् प्रमदवने कलभ्यः स महाराज इति
वयं ज्ञास्याम । अत्र च सखीञ्जानुसारिणी चित्रलेखा प्रमदवनम् नन्दनैकदेशं
वर्णयति । इह च ‘इष्टनयानुसरणम् परीक्षार्थं कथ्यते’ इति वचनात् परितः
परिख्य प्रतिमुखसन्ध्यक्षम् ।

(उभे आकाशाद् अवतरत)

चित्रलेखा—(राजान तत्रैव प्रमदवने दृष्ट्वा सहयम् स्तानन्दम्) सखि ! एष
पुरो दृश्यमानः प्रथमोदित इव भगवान् चन्द्रः द्वितीयाद्यत्र इव कौमुदीप्रदृशी लाम-

उर्वशी—(विलोक्य) हला ! दाणिं पढमदंसणादो वि सविसेसं
पिअदंसणो मे महाराओ पडिभादि—[हला ! इदानीं प्रथमदर्श-
नादपि सविशेषं प्रियदर्शनो मे महाराजः प्रतिभाति ।]

चित्रलेखा—जुञ्जदि । ता एहि उवसप्पम्ह । [युज्यते । तदेहि
उपसर्पावः ।]

उर्वशी—ण दाव उवसप्पिस्सम् । तिरस्करिणीपडिच्छण्णा
पासवत्तिणी भविअ 'सुणिस्सं दाव पासवत्तिणा वअस्सेण सह
विअणे किं मन्तअन्तो चिट्ठदि त्ति । [न तावदुपसर्पिष्ये । तिरस्क-
रिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वा श्रोष्ये तावत् पार्श्ववर्तिना
वयस्येन सह विजने किम् मन्त्रयन् तिष्ठतीति ।]

वैक्षते प्रतीक्षते अत्रैवास्ते महाराजः त्वा परिपालयन् यथा चन्द्रः कौमुदीं प्रतीक्षते ।
यथा कृष्णपक्षानन्तरं प्रथमोदितो द्वितीयाचन्द्रः लोकान् आह्लादयति तथैवाऽयं
आह्लादयत्यस्मान् । अपि च यथा द्वितीयाचन्द्रः क्षीणः असमग्रकलो भवति तथैवा-
यमपि लङ्घिरहक्षीणः अस्तीति गम्यते । यथा स्वीयज्योति पोषिकां कौमुदीं चन्द्रः
प्रतिपालयति तथैवाऽयमपि लदागमनप्रतीक्षां कुर्वाणः तिष्ठति । अत्र भगवानिति
पदप्रदानेन यथा ऐश्वर्यशालिनोऽपि चन्द्रस्य चन्द्रिकापेक्षा तथैव महाराजस्य
दासीकृतैश्वर्यस्यापि लदपेक्षा इति व्यज्यते । तथा च कौमुदीलसमारोपेण नायि-
काया तस्मै सविशेषानन्ददायित्वं ध्वन्यते । उपमालङ्कारश्च । अवोपसर्गपूर्वकेशतेः
प्रतीक्षणायै कविना अन्यत्रापि प्रयोगो विहितः—यथा “नहि कमलिनीं दृष्ट्वा
प्राहमवैक्षते मतङ्गज ” (मालविकाग्निमित्रे) ।

उर्वशी—(तादृशं तं विलोक्य) इदानीमस्यामवस्थायां विद्यमानोऽयं महा-
भागः प्रथमदर्शनाद् अपि सविशेषमलान्त प्रियं दर्शनं यस्मेति तादृशो मनोहारी मे
मद्य दृश्यते । पूर्वतः अधिकं शोभनो लक्ष्यते । अत्र स्वभावोक्तिः । हृदये जाते
तु रतेरद्रमे चिरविरहानन्तरं पुनः सम्मेलने आलम्बनयोः परस्परं सविशेषा
प्रीतिः निरतिशयः आह्लादातिरेकः सन्मानं च भवति इति सहृदयानुभव एवात्र प्रमा-
णम् । अथवा ‘मे महाराज’ इति पृष्ठीविभक्त्यन्तमस्सत्पदम् मदीयत्वं सूचयति ।

चित्रलेखा—युज्यते—यत्त्वं वदसि तत्तु यथार्थम् । तदेहि । उपसर्पावः । तस्य
निकटं प्राप्नुवः ।

उर्वशी—न तावदुपसर्पिष्ये । नाहं तन्नयनपथगामिनी भवितुमिच्छामि ।
अदृश्यत्वसामर्थ्यप्रदा तिरस्करिणी तदाहया विद्या तया प्रतिच्छिन्ना अन्तर्हिता सती
अस्य पार्श्ववर्तिनी निकटस्था भूत्वा श्रोष्ये आकर्णयिष्यामि यत् किमपि अयं पार्श्व-
वर्तिना समीपस्थेन वयस्येन माणवकेन सह विजने रहसि मन्त्रयन् विचारयन्
तिष्ठति । अहं तु किमयं मित्रेण सह विचारयतीति श्रोष्ये न तु तद्दर्शनपथं

चित्रलेखा—जहा दे रोअदि । [यथा ते रोचते ।] ~

(उभे यथोक्तमनुतिष्ठतः)

विदूषकः—भो ! चिन्तिदो मए दुल्लहप्पणइजणस्स समागमो-
वाओ । [भोः ! चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिजनस्य समागमोपायः ।]

(राजा तूष्णीमास्ते)

उर्वशी—का उण धण्णा इत्थिआ जा इमिणा पडिमुग्गमाणा
अत्ताणअं विणोदेदि । [का पुनर्धन्या स्त्री या अनेन परिमृग्य-
माणा आत्मानं विनोदयति ।]

चित्रलेखा—ज्ञाणस्स किं विलम्बीअदि ? [ध्यानाय किं
विलम्ब्यते ?]

गन्तुमिच्छामीति भावः । अनेन नायिका नायकस्य आत्मानं प्रति कियत् प्रेमेति
परीक्षितुमिच्छति । एतत्तु उत्तमनायिकाया लक्षणम् यतस्तथा यः कोऽपि क्रियते
प्रेमबन्धः स तु विचार्य क्रियते—यन्मम प्रेमानुबन्धी स्वानुरूपो विद्यते न वार्यं
नमालम्बनमिति । यस्या विद्यायाः प्रभावात् पुरुषः केनापि अलक्षितो भ्रमिनुं
स्थातुं वा प्रभवति सा विद्या तिरस्कारिणी नाम ।

चित्रलेखा—यथा ते रोचते । यथा त्वमिच्छसि तथा वुह । अत्र
'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति रोचतेयौगे चतुर्थो ।

(उभे उर्वशीचित्रलेखे यथोक्तं अनुतिष्ठतः कुर्वतः । पार्श्ववर्तिन्यौ भूत्वा
नर्मसचिवेन सह किं विचार्यते राज्ञेति निवृत्तं शृणुतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य ! मया दुर्लभप्रणयिजनस्य समागमोपायचिन्तितः ।
कथं दुर्लभमपि प्रीतिपात्रं वस्तु लभ्यं भवेत् तदुपायस्तु मया ज्ञातः ।

राजा तूष्णीमास्ते—राजा तु तस्या नितान्तं ध्याने मग्नः सन् किमुच्यते
माणवकेनेत्यपि नावधारयते । अत्र नान्दीगतस्थाणुपदेन इयमेव निधला
परिस्थितिः सूचिता ।

उर्वशी—जा सा स्त्री परमधन्या भवेत् या अनेन राज्ञा परिमृग्यमाणा
अन्वेप्यमाणा विचार्यमाणा वा सती आत्मानं धन्यतां प्राप्तं विनोदयति ? का
भवेत् सा पुनर्नारी या अनेन इत्थं चिन्त्यमाना सती स्वात्मानं धन्यतां नयति
रञ्जयति । धन्या पुण्यातिरेकशालिनी, प्रलोभिका वा, यदुक्तं—“रमा त्रिवर्गदेवतः
स्त्री, धन्या योषित्प्रलोभिका” । प्रलोभिका तु रतिरूपा चित्ताकर्षकत्वात् ।

चित्रलेखा—ध्यानाय किं विलम्ब्यते ? त्वं दिव्या असि । सर्वं ध्यानवशेन
ज्ञातुं प्रभवति तदा का पुनः सा धन्या स्त्री या अनेन चिन्त्यते इति कथं न त्वं
ध्यानविधिना तां परिज्ञातुं यतसे । किमर्थं विलम्ब्यं करोषि ध्यानवशेन तस्याः
परिज्ञाने इति भावः ।

उर्वशी—सहि ! मीआमि सहसा पद्मावादो विष्णादुम् ।
[सखि ! विभेमि सहसा प्रभावतो विज्ञातुम् ।]

विदूषकः—भो ! णं भणामि चिन्तिदो मए दुह्मपणइजण-
समागमोवाओ [भोः ! ननु भणामि चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयि-
जनस्य समागमोपायः ।]

राजा—वयस्य ! कथ्यताम् ।

विदूषकः—सिंविणसमागमआरिणं णिदं सेवदु भवम् । अहवा
तत्तभोदीए उब्बसीए पडिक्किदिं चित्तफलए अहिलिहिअ आलो-
अन्तो अत्ताणअं विणोदेहि । [स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवताम्
भवान् । अथवा तत्रभवत्याः उर्वश्याः प्रतिकृतिं चित्रफलके
अभिलिख्य आलोकयन् आत्मानं विनोदय ।]

ध्यानायेत्यत्र “तुमर्याचेति” सूत्रेण ध्यातुमित्यर्थे चतुर्थी ।

उर्वशी—सखि ! प्रभावतः ध्यानवशात् तां ज्ञातुं विभेमि । कुतः—सम्भव-
तीदं यत् राज्ञः काप्यन्या प्रिया भवेत् यां मार्गयमाणोऽयमित्यं तूष्णीमास्ते ।
यदि मया प्रभावतो जिज्ञासा कृता, तदनन्तरं यदि तेन निदिध्यास्यमाना कापि
सा मदन्या भवेत्तदा तु तत् ध्यानार्जितं ज्ञानं केवलं मम तापायैव स्यात् इति
मत्वा प्रभावतो विज्ञातुमहं मीताऽस्मि ।

विदूषकः—ननु अवधारणे । भणामि अहं कथयामि यन्मया दुर्लभप्रणयि-
जनसमागमोपायः चिन्तितः । कथं दुर्लभापि प्रिया सुगमा स्यादित्युपायो
मयाऽत्र आविष्कृतः । प्रियसी निदिध्यासतोऽनबहितस्य महाराजस्य पूर्वमभिहितं
विदूषकवचनमनाकर्णयतश्चित्तमावर्जयितुं “ननु भणामीति” पदयुगलमत्रगुरु-
च्चारणव्यञ्जकम् ।

राजा—वयस्य ! कथ्यताम् कस्तावत् स उपायः । एतच्च राज्ञ औदा-
सीन्येन तद्वचने बहुमानं अकृत्यैव प्रोक्तम् । भवतु तदुपायमपि शृणोमि इति ।

विदूषकः—भवान् स्वप्ने प्रियया सह समागमः सम्मेलनं तत्कारीणीं निद्रां
सेवताम् । भवान् स्वपितु । तत्र स्वप्ने प्रियया सह समागमो भविष्यति इति ।
एकस्तावदयमुपायः । अपरश्च तत्रभवत्या आदरणीयायाः उर्वश्याः प्रतिकृतिं
प्रतिरूप चित्रफलके अभिलिख्य आलोकयन् प्रेक्षमाणः आत्मानं विनोदय
अथवा आलेख्ये तस्याः प्रतिमानं लिखित्वा कुद तावत् स्वमनोरञ्जनम् ।

पूर्वोपायदर्शने भवानिति पदस्य, परत्र च विनोदयेत्यत्राध्याहृतस्य युष्मत्पदस्य
प्रयोगेण विदूषकस्य सौहार्दवशाच्चिरञ्जुशलं गम्यते ।

उर्वशी—(सहर्षम्) हीनसत्त्व हिअअ ! समस्सस समस्सस
[हीनसत्त्व हृदय ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।]

राजा—तदुभयमप्यनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुमि कामस्यान्त सशल्यमिदं सदा
कथमुपलभे निद्रा स्वप्ने समागमकारिणीम् ।

न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य ता
मम नयनयोरुद्वाप्पत्व सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

उर्वशी—सहर्षम्—राज्ञा चिन्त्यमाना प्रिया अहमेवासि नान्येति सहर्षम्
कृतं अन्यनारीशङ्कसमाधानात् । श्रुत्वा त्विदं वचनम् उत्ताम्यदात्मनो हृदय
तदा सा सम्बोधयति । रे हीनसत्त्व अधीर हृदय । किञ्चित् समाश्वसिहि
समाश्वसिहि । विश्रब्ध भव । धैर्यं धर । शांतिं लभस्व ।

राजा—तदुभयमप्यनुपपन्नम् । माणवकं प्रति इयमुक्तिः । त्वया प्रदर्शित
मुपाययुग्मं अपि अनुपपन्नम् अनुचितम् असम्भवात् । नान्यतरोऽपि कर्तुं
शक्यत इत्युपपादयितुं तत्र हेतुं दर्शयति—

हृदयमिति—हे सखे मित्र ! कामस्य मनोऽस्य इषुभिर्वाणैः इदं मरीच
हृदयं सदा सयकालं अतः सशल्यं व्यधितमस्ति । अस्या दशायाम् स्वप्ने प्रियया
सह समागमकारिणीम् निद्रा कथमुपलभे प्राप्नोमि न कदापीति भावः । यदा मम
हृदयं मनोऽपीडितं वर्तते तदा कथं निद्रामहं लप्से इति सारः । अनेन
पूर्वाधेनं विदूषकेण प्रदर्शितस्तावद् प्रथमोपायो निराकृतः । सुन्दरं वदनं मुखं
यस्या सा तादृशीं सुमुखीं प्रिया आलेख्ये चित्रपत्रके लेखनविधौ असमाप्य
मम नयनयोरुद्वाप्पत्वं प्रादुर्भूताश्रुत्वं न भविष्यतीति न, अपि तु भविष्यत्येव ।
चित्रफलके यदि अहं तस्या प्रतिवृत्तिं लिखामि तदा यावता समयेन लेखनविधि-
समाप्तिं गमिष्यति तस्य पूर्वमेव मम नयनाभ्यामश्रुपातः न निर्गमिष्यतीति न, अपि
तु तिष्ठत एव मम नयनाभ्यामश्रुतिर्भविष्यति तेनाह प्रतिवृत्तिमपि समापयितुं
न पारयामि । अनेन द्वितीयश्चाप्युपायः अपाकृतः । तापर्यं तु—व्यधितचेतसं
पुरुषस्य निद्रागमनमसम्भवम् । अश्रुनिरुद्धर्त्तस्य प्रतिमालेखनमपि न घटति इति ।

अन्तः सशल्यमिति । शल्यं नाम शङ्ख कण्टकम् वा “शल्यं तु न स्त्रियां
शङ्खे” इति मेदिनी । शल्येन सह इति सशल्यम् अतः सशल्यमिति अतः-
सशल्यम् विदुः इति पर्यायः । उद्वाप्पत्वं—वाष्पम् अश्रुः । उद्गतानि वाष्पानि
ययोरिति उद्वाप्ने तयामाव उद्वाप्पत्वं निर्गताश्रुत्वं ।

वाष्पम्—वाष् निर्दोषः । निर्दोषार्थकवाष्धातो य प्रत्ययः । तस्मात् वाष्प-
मिति रूपम् “शष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्यंतत्वा” इति वचनप्रामाण्यात् । (उष्णदिके
तृतीयपादे अष्टाविंशतितमम् ध्रुवम् ।)

चित्रलेखा—सहि, मुद तुए वअणम् ? [सखि ! श्रुत त्वया वचनम् ?]

उर्वशी—मुदम् । ण उण पज्जत्त हिअअस्स । [श्रुतम् । न पुनः पर्याप्त हृदयस्य ।]

विदूषकः—एत्तिओ मे मदिविहओ । [एतावान् मम मति-विभवः ।]

राजा—(सनि श्राप्तम्)

नितान्तकठिना रुज मम न वेद सा मानसी

प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम् ।

हरिणीवृतम्—लक्षणं तु यथा “रसयुगहयै-सौं औ स्त्र्यै गो यदा हरिणी तदा” इति । पङ्क्तिस्ततश्चतुर्भिस्ततः सप्तभिर्यति । यदा नगणसगणौ मगणरगणौ सगण लघुर्गुरुश्च भवन्ति तदा हरिणी नाम छन्दः स्यात् । घृतमिदं परमेव हृदयव्यथाव्यञ्जकम् भाव्यरसानुरूपम् ॥ १० ॥

चित्रलेखा—सखि ! श्रुत त्वया वचनम् । यत्त्वद्विरहेण क्रियान् कात रोऽयं मह्यभागः ।

उर्वशी—श्रुतम् । किन्तु मम हृदयस्य पर्याप्तम् न । तथापि असन्तुष्ट हृदयम् । अधिकं श्रोतुमिच्छामीति तस्या आकृतम् ।

विदूषकः—एतावान् एव मम मतिविभवः विचारशक्तिः । अतः परं नाहं सुपायातरं चिन्तयितुं शक्नोमि ।

राजा—सनि श्राप्तम्—व्यथा व्यञ्जयन्—

नितान्तेति—स्वप्रियामेवाधिक्षिपति नायकः तस्या निर्दयित्वशसनात् । सा तत्रभवती उर्वशी मम मानसी मनोभवा नितान्तं कठिना तु सहा रुजं व्यथा न वेद ज्ञातवती । यदि अभविष्यत् सानुक्म्पा सा तदा तु जानती ममेतादृशीं विरहव्यथा अवश्यमेव दर्शनं मह्यमदास्यदेव । तेनेत्यमनुमिनोमि यत् तया मम व्यथा एव न ज्ञाता । अपरं वरुणः—अथवा सा तु देवाङ्गना । ज्ञातुं प्रभवति स्वप्रभावात् ममनोव्यथाम् । तेन च सा स्वप्रभावेण विदितं अवगतं अनुरागं प्रेमं यस्य स एतादृशं माम् अवमन्यते तिरस्करोति मम अवहेलनां करोति । यदि तया ज्ञातं तस्या कृते ममायमनुराग इति तथापि च दर्शनेन मां न सम्भावयति तदा तु सा अवश्यमेव मां न्यग्भावयति । यदि सा अपि मामित्थमेवाभिवाञ्छति लप्यात् तदा तु नावगणिष्यदेव माम् इति भावः । अपराधेनात्मनो नैराशयमसूचयत्—

अलब्धफलनीरसं मम विधाय तस्मिञ्जने

समागमनोरथं भवतु पञ्चबाणः कृती ॥ ११ ॥

अन्यतरेणापि हेतुना तस्मिञ्जने मम समागमनोरथं सम्मेलनेच्छां अलब्धं अप्राप्तं यत्फलं तेन नीरसं निष्फलं विधाय पञ्चबाणः कृती स्वेप्सितसाधनपटुर्भवतु । यदि मम समागमाभिलाषः निष्फलत्वेन नीरसः भवेत्तदा तादृशीरसतां समुत्पादकमो निकामं सकामः स्यात् । यतः तद्विरहे तु नूनमहं पञ्चत्वं गमिष्यामि । तेन च सोऽपि कामः स्वीयबाणगतपञ्चत्वं माम् पञ्चत्वं गमयन् सार्थकं करोतु इति भावगाम्भीर्यमुद्दिश्येह तत्रभवता कविना कामवाचकानि अन्यानि पदानि अनादृत्य पञ्चबाणपदमेव स्वीकृतम् ।

सरलायंस्तु—आदौ तु तया ममेतादृशी विरहव्याथा अस्तीति नावगतेव दृश्यते यतः तया दर्शनप्रदानेन नाहं सम्भावितः । अथवा यदि तया स्वप्रभावविशेषेण मम प्रीतिर्ज्ञाता तदा तु सा 'अहं देवाङ्गनाऽस्मि कथमिमं मानुषं वृणोमीति' विचार्य मामवगणयति । यदि अनयोरन्यतरोऽपि सत्यः स्यात् तस्याश्च मे सङ्गमो न भवेत्तदा तु कामदेवो माम् पञ्चत्वं प्रापयन् स्वस्य पञ्चबाणत्वं सफलीकरोतु नाम, यतोऽतः परं तस्याः समागमं विना मम जीवधारणमभ्युपमेव इति ।

अलब्धफलत्वात् नीरसमिति अलब्धफलनीरसम् । कृतमनेनेति कृती ।

अत्र पूर्वार्धे तस्या इहागमनाभावस्य कारणे सन्देहात् ससन्देहालङ्कारः । तथात्र अलब्धफलनीरसमित्यत्र फलाप्राप्तौ तु मरणमेव शरणं स्यात् तेन च पञ्चबाणस्य बाणपञ्चकस्वीकरणं सफलमेव स्यादिति फलध्वनिः । पुष्पधन्वनः पञ्चबाणाः—“अरविन्दमशोऽहं च घृतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पश्यते पञ्चबाणस्य सायकाः” इति । अथवा “सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तपनस्तथा । स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः” । अत्रोपायान्तरदर्शनाभावात्तत्पनं नाम प्रतिगुणसम्बन्धकम् । यदाह विधनाथ—“उपायादर्शनं यच्च तत्पनं नाम तद्भवे” इति ।

अथ पृथ्वी वृत्तम्—यदुक्तम् “जसां जसयला यमुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” । जगणसगणौ जगणसगणयगणाः लघुरेको गुरुश्च यत्र भयन्ति तत् पृथ्वी नाम छन्दः । तथा अथ अष्टभिस्ततो नवभिर्विंशतः कार्यः । पयोऽस्मिन् पृथ्वीवृत्त-लक्षणसमन्वये विहिते द्वितीयचरणस्य यतिविच्छेदस्तावदेवं भवति यथा—

प्रभावविदितागुणगमवमन्यते वापि माम् ॥

इह पूर्वभागस्याष्टाशरत्नमुत्तरस्य च नवाशरत्नयत्नम् । 'अनुगगपदे' च एकस्य गकाराशरत्नोत्तरभागे समावेशादथ यतिभङ्गाख्यो दोषः, यथा पिङ्गलनागप्रोक्ते यतिर्विच्छेदेति सूत्रे (६।१) मट्टहण्युधेन स्मृतं यत् “कपित्थ पदमध्येऽपि रामुदादौ यतिर्भवेत्, यदि पूर्वापरी भागो न स्यातामेकवर्णकौ” इति । अत्रा-परभागस्तु एकवर्णक एव । अस्य च दोषस्य “अपि मायं मयं कुर्याच्छन्दोमङ्गं न

चित्रलेखा—सुदं तुए ? [श्रुतं त्वया ?]

उर्वशी—हृद्वी हृद्वी ! मं वि एव्वं अवगच्छदि । सहि ! अस-
मत्थम्हि अग्गदो भविअ अत्ताणअं दंसिदुम् । ता पहावणिम्मि-
देण भुज्जवत्तेण लेहं संपादिअ अन्तरा खिविदुमिस्सामि । [हा
धिक् हा धिक् । मामप्येवमवगच्छति । सखि ! असमर्थास्म्यप्रतो
भूत्वात्मानं दर्शयितुम् । तत्प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण लेखं सम्पा-
द्यान्तरा क्षेप्तुमिच्छामि ।]

चित्रलेखा—अणुमदं मे । [अनुमतं मे ।]

(उर्वशी नाट्येनाभिलिख्य क्षिपति)

कारये"दिति न्यायाद् वर्जनीयत्वात् समाधानं "उपैक्षत ममापि वा प्रणयमात्म-
शक्तीरितम्" इति पाठेन विधातुं शक्यम् । एवञ्च समाहिते अवहेलनाया पुरुष-
विशेषनिरपेक्षमनुरागस्य विषयीभूतत्वात् विधेयस्य समाप्ते गुणीभूतस्य पृथङ्-
निर्देशादापन्नस्याविमृष्टविधेयांशस्यापि दोषस्य परिहारः स्यात् किन्तु, वस्तुतोऽत्र
उभौ एवैतौ दोषौ वक्तृविशेषमुत्पादितौ विरहखिन्नस्य नायकस्य हार्दिकोद्वेगं
व्यञ्जयन्तौ कामप्यभिख्यां पुष्पन्तौ गुणाय प्रकल्पेते, यथा पण्डितराजो
जगन्नाथः पीयूषलह्यां आत्मनः चेदातिरेक गमयितुं यतिभङ्गेन आह—

तवालम्बादम्ब स्फुरदलधुगर्वेण सहसा

मया सर्वेऽवज्ञापुरपथमनीयन्त विबुधाः ।

इदानीमौदास्यं यदि भजसि भागीरथि तदा

निराधारो हा रो-दिसि कथय केषामिह पुरः ॥११॥ (शिखरिणी)

चित्रलेखा—श्रुतं त्वया—कथं त्वमुपालभ्यसे इति ।

उर्वशी—हा धिक् धिक् इति विगर्हणे । मामेवायं महानुभाव एवं नितान्त-
कठिनवेदनाज्ञानवर्ती, ज्ञानेऽपि वा तमवमन्यमानां अवगच्छति विचारयति ।
अस्मात्कारणात् हे सखि ! अप्रतो भूत्वा अस्य सम्मुखीभूय आत्मानं दर्शयितुं
असमर्थासि ।

यत अनेनाहमीदृशी निष्ठुरा कल्पिता तत अस्माम्प्रतमिदं सम्प्रति अस्य पुरोग-
न्वनम् । अत एव प्रभावनिर्मितेन प्रमादविशेषेण समुत्पादितेन भूर्जपत्रेण लेखं
सम्पाद्य लिखित्वा अन्तरा अनयोर्महाभागतन्मित्रयोर्मध्ये क्षेप्तुमिच्छामि । इति
मदनलेखं लिखितुं विचारयति ।

चित्रलेखा—अनुमतं मे । सहमताऽसि तवाऽसिन् विचारे ।

(उर्वशी नाट्येन लेखनविधिं निरूप्य अभिलिखति क्षिपति च)

विदूषकः—अविद अविद भो, किं णु एदम् । “भुजङ्गणि-
स्मोओ किं मं खादिदु णिवडिदो [अविदाविद भोः ! किं न्वेतत्]
भुजङ्गनिर्गोकः किं मा खादितु निपतितः ?]

राजा—(दृष्ट्वा) नाय भुजङ्गनिर्गोकः । भूर्जपत्रगतोऽयं अक्षर-
चिन्यासः ।

विदूषकः—ण कखु अदिट्ठाण उव्वसीए भवदो परिदेविअ
सुणिअ भुजवत्ते अणुराअसूअआ अक्खरा अहिलिहिअ विस-
ज्जिआइ भवे । [ननु सत्त्वदृष्ट्या उर्वश्या भवतः परिदेवितं श्रुत्वा
भूर्जपत्रेऽनुरागसूचकान्यक्षराण्यभिलिख्य विसर्जितानि भवेयुः ।]

राजा—नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् (गृहीत्वानुवाच्य च सहर्षम्) सखे !
प्रसन्नस्ते तर्कः ।

विदूषकः—जं एत्थ अहिलिहिद त सुणिदु इस्सामि ।
[यदत्राभिलिखितं त श्रोतुमिच्छामि ।]

विदूषक —अविद अविद भो ! ज्ञायता ज्ञायतामिति । “अदृष्टाश्रुतसं-
म्प्रासावविदाविद भो पदम्” इति सागरोक्ते । अस्य विस्मयावबोधरूपाव्ययस्य
अदृष्टाश्रुतसम्प्राप्तिरूपोऽयः । किं नु एतत् इति विस्मयः । भुजङ्गनिर्गोकः किम् भो
मा खादितु निपतितः । भुजङ्गस्य निर्माकः कश्चुक् (काचली इति भाषायाम्
Slough’ इति आह्वा) “निर्गोको मोचने व्योम्नि सञ्चाहे सर्पकश्चुके
इति कोशः ।

राजा—(दृष्ट्वा) । नाय भुजङ्गनिर्गोकः किन्तु भूर्जपत्रगतोऽयं अक्षरचि-
न्यासः । किमपि भूर्जपत्रे लिखितमस्तीति भावः । (भोजपत्र इति भाषा—
Bich इति आह्वा) ।

विदूषक —ननु खलु इति वितर्कः । सम्भवमिदं यत्, अदृष्ट्या उर्वश्या
भवतः परिदेवितं विलापः श्रुत्वा भूर्जपत्रेऽस्मिन् अनुरागसूचकानि प्रेमप्रदर्श-
काणि अक्षराणि अभिलिख्य विसर्जितानि पातितानि भवेयुः इति तर्क्यते ।
मदनपत्रिकेयं भवेदिति भावः ।

राजा—मनोरथानामगतिरविषयः किमपि न । यत्र कुत्रापि मनोरथानां गति-
रस्तीति भावः । सम्भवमिदं नु स्यात् इति तात्पर्यम् । एतदेव शाकुन्तलेऽपि—
‘मनोरथानामतदप्रपातः’ इति । (भूर्जपत्रं गृहीत्वा अनुवाच्य मनस्येव पठित्वा
प्रियारेणत्वात्सहर्षम्) सखे भाणवक ! प्रसन्नस्ते तर्कः—यत्त्वया तर्कितमासीत्
तत्तु तथैव । शुद्धस्तेऽनुमानः ।

विदूषक —यदत्र भूर्जपत्रे लिखितं तत् श्रोतुमिच्छामि ।

उर्वशी—साधु साधु अज्ज ! णाअरोसि । [साधु साधु आर्य ! नागरोऽसि ।]

राजा—श्रूयताम्—

(इति वाचयति)

सामिअ संभावितआ जह अहं तए अमुणिआ

तह अ अणुरत्तस्स सुहअ एअमेअ तुह ।

णवरि अ मे लल्लिअपारिआअसअणिज्जम्मि

होन्ति सुहा णंदणवणवाआ वि सिहि व्व सरीरे ॥ १२ ॥

[स्वामिन्, सम्भाविता यथाहं त्वयाज्ञानी—

तथा, चानुरक्तस्य सुभग एवमेव तव ।

अनन्तरं च मे ललितपारिजातशयनीये

भवन्ति सुखा नन्दनवनवाता अपि शिखीव शरीरे ॥ १२ ॥]

उर्वशी—साधु साधु—त्वया साधूक्तम् । आर्य ! नागरोऽसि चतुरोऽसि, यदेवं परस्परालम्बनयोः प्रीतिप्रसरः श्रोतुमिष्यते त्वया ।

राजा—श्रूयताम्—यदन लिखितमिति शेष ।

(इति वाचयति—यदन लिखितं तत् पठति ।)

उर्वशी—सामिअ इति—हे स्वामिन् प्राणेश्वर ! यथा अहं त्वया अज्ञानी त्वदीयपीडामजानती सम्भाविता कल्पिता तत्तु हे सुभग ! मयि अनुरक्तस्य तव, एवमेव सखम् । “नितान्तवठिनामिति” (१-११) इति पद्ये प्रतिपादिता मद्धि-योगवेदना भवदीया अहं न ज्ञातवती अत एव यद् भवता परिकल्पितं यद् मया न ज्ञाता भवेत् भवदीया विरहवेदना इति तत्तु सखम् एव । मया तु भवत मद्धिपयका प्रीतिस्तु न ज्ञातैव । अनन्तरं ज्ञाताया तु भवद्वेदनाया ललितं सुन्दरं कोमलं यत् पारिजातकुसुमविशेषनिर्मितं शयनीयं शय्या यदर्थमिति एतादृशि मम शरीरे सुखा सुखशान्तिप्रदा नन्दनवनवाता नन्दनाख्ये अमरपुरवने पवमाना अत्यन्त-शीतला अपि वाता शिखीव अग्निरिव दाहका अभवन् । यत प्रमृति मदनुराग-केन्द्रस्य भवत मदर्थमेतादृशी पीडा बोधितवती तत प्रमृति कुसुमशय्यामधि-शयाने मदीयशरीरे नन्दनवने बहन्तोऽपि मन्दमन्दममन्दामोदवन्तोऽपि वाता-अग्निरिव देहदाहका समपद्यन्त । इति स्त्रीयमनुराग तस्मिन् प्रकाशयन्ती त्वदीयोपालम्भविषयिता आत्मनो निराचकार । पारिजातेति पदस्वीकारेण सुरद्रुम-प्रसूनैर्निर्मितेऽपि शयनीये मम विरहव्यथानल्पा आसीदिति भावः ।

शिखीवेत्यत्र दाहकत्वरूपधर्माप्रदानेन धर्मलुप्तोपमालङ्कारः । कुसुमशयनीयत्व-प्रदानेन च शरीरस्य शिरीषप्रसूनाविरसौकुमार्यवत्त्वं व्यक्तम् । नन्दनवनवाता

उर्वशी—किं णु सपदं भणिस्सदि ? [किं नु साम्प्रतं भणिष्यति ?]

चित्रलेखा—किं णु । भणिदं एव एदेण मलानकमल-
णालोचमेहिं अंगेहिं । [किं नु । भणितमेवैतेन म्लानकमलनालो-
चमेरङ्गः ।]

विदूषकः—दिट्ठिआ मए कखु बुभुक्खिदेण सोत्थिवाअणिअ
विअ लद्ध भवदो समस्सासनकारणम् । [दिट्ठिआ, मया खलु बुभु-
क्षितेन स्वस्तिवाचनिकमिव, लब्धं भवतः समाश्वासनकारणम् ।]

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते ।

तुल्यानुरागपिशुन ललितार्थबन्धं

पत्रे निवेशितमुदाहरण प्रियायाः ।

उत्पक्षमल मम सखे मदिरेश्वरणाया-

स्तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥ १३ ॥

अपि शिषीव मयन्तीत्यनेन मदनव्याधि पर प्रकाशते । नायकस्यावगानन उत्तमा
नायिका न कदापि करिष्यतीति विज्ञापयितुं पूर्वाधे तया नायकस्य प्रथमस्तावत्
मदेहो यथाथ इति स्वीकृतम्, अनेन नायिकाया साधारणत्वेऽप्युत्तमलघ्वनितम् ।
“णवरि” इति प्राकृत अनन्तरार्थे रुढम् । अत्र लेखो—“विवक्षितार्थकलित-
पत्रिका लेख उच्यते” । भावामिव्यक्तेरयं प्रथम प्रकारः । इदं चतुष्पदी-
च्छन्दः ॥ १२ ॥

उर्वशी—विचारयति । साम्प्रत इदं पठित्वा किं नु भणिष्यति कथयिष्यति ।
नु इति वितकः । अनेनौत्सुक्यातिशयं व्यज्यते ।

चित्रलेखा—किं नु इति सन्देहानपेक्षा । एतेन नायकेन म्लानकमलनाल-
महेश स्वकैरङ्गैः कथितम् एव । यदस्याङ्गानि म्लानानि जातानि तेनास्य क्षीणता
प्रकाशिता । इह नायको नृगमन्तं पिहितमदनविकारोऽस्तीति युक्तियुक्ताया
मिथानेनाप्रत्यक्षार्थस्य साधनात् विचारो नाम नाटकलक्षणम्—यदुक्तं दर्पणे—
“विचारो युक्तितान्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम्” इति ।

विदूषक—दिट्ठिआ महद्भासयमेवैतत् । यथा बुभुक्षितस्य क्षुधितस्य कृते
स्वस्तिवाचनिकमुपहारं भोज्यं वा लब्धं भवेत्, तथैव भवतोऽपि किमपि
समाश्वासकारणम् प्रियालिखितमिदं प्रेमपत्रम् मया प्राप्तम् । तसमाश्वासिहीति
भावः । स्वस्तिवाचनिक लाभकारी, अनेन इह भोज्यमित्यर्थः ।

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते । कुतो न भविष्यति सान्त्वनम्—यत्
हेतुरेवेदं तस्य । यत्—तुल्येति । हे सखे ! प्रियाया उर्वशीयस्तुल्यं समानो
योऽनुरागस्तस्य पिशुन सूचकम्, ललितं सुन्दरो योऽर्थं तस्य बन्धं निवेशो
वाक्यरचना वा यस्मिन् तत् रमणीयभाव उदाहरणमुक्तिः अनङ्गलेखो वा पत्रे

उर्वशी—एतत् णो समभाआ मदी । [अत्रावयोः समभागा मतिः ।]

राजा—वयस्य ^१ अङ्गुलीस्वेदेन मे लुप्यन्तेऽक्षराणि । धार्यता अयं स्वहस्ते निक्षेपः प्रियायाः ।

भूर्जपत्रे निवेशितम् लिखितम् । तत्तु अहं तस्या अनुपमसौन्दर्यालङ्कृताया मदिरक्षणाया मदघूर्णितलोचनाया उन्नते पक्ष्मले नेत्रलोमनि यस्मिन् तादृश विस्फारितलोचनमाननं मम आननेन मुग्धेन समागतमिव मन्ये । तात्पर्यं तु—अस्य पत्रस्य प्राप्तिं प्रियासमागमात् अयूनामिव मन्ये—प्रियासङ्गममेव मन्ये । एतत् पत्रं तु किं मिलितं, प्रियासमागम एव जात इति भावः । अनेन विरहातिरेकं गम्यते । यथा कश्चनालन्तिकवियोगविधुरं प्रेयस्या साक्षात् समागमेऽसम्भवे सति, तद्वत्प्रतिमादर्शनादिवमेव तत्समागममेव मन्यते, एवमेवात्र मन्वानस्य विप्रलम्भविधुरस्य तस्य विक्रमस्यानेन अतिशयप्रेमाभिव्यञ्जकं वियोगदुःसहत्वं ध्वन्यते । अत्र च पत्रे तदाननत्वसम्भावनयोत्प्रेक्षालङ्कारः । अत्र पुष्पं नाम सन्ध्यङ्गम् “पुष्पं विशेषवचनं मतम्” । पिशुनपदस्य अभिव्यञ्जकत्वरूपोऽप्यर्थः “पिशुनौ खलसूचकौ” इति त्रिकाण्डशेषः । माद्यत्यनयेति मदिरा इति यदि हर्षं (दिवादि परस्मै सेट्) घातो “इयिदिमुदि” (उ. १।५१) इत्यादिना किरचान्तव्युत्पत्तेः मदिरामदविघूर्णनयनाया नायिकाया दर्शनात् हर्षं मदश्च जायते इति विशेषार्थबोधः । “सौष्ठवेनापरिलक्षा स्मरणाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता” इति सङ्गीतकलिकायाम् ॥

वसन्ततिलका वृत्तम् “उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ ग ” तकारभकार जकारा यत्र सगुह्वरा भवन्ति तत्र वसन्ततिलकाख्यं वृत्तम् । पादान्ते च पति ॥ १३ ॥

उर्वशी—(चित्रलेखा प्रति) अत्र आवयोः समभागा समाना अनुकूलं वा मतिः । यत् लयोक्तं “अस्य म्लाने अङ्गकैः भणितमेवैतत्” इति यथायमेव ॥

यद्वा—(विक्रममुद्दिश्यात्मगतमेव) एतस्य दर्शनेन आवयोः समागतमिव भवितुं इति यत् भवद्भिः भणितम् तत्तु मम विचारानुकूलमेव । अत्रावयो सहस्र एव विचारः ।

राजा—वयस्य माणवक ! मे अङ्गुलीजन्येन स्वेदेन अक्षराणि (अस्मिन् पत्रे लिखिताक्षररचना) लुप्यन्ते परिमृष्टानि भवन्ति ॥ लोपस्तु अविद्यमानता—“अदर्शनं लोपः” इति कौमुदी । अक्षराणि नष्टानि दुर्वाच्यानि वा भवन्ति । अत इति शेषः । प्रियाया मम अयं निक्षेपः न्यासः स्वहस्ते धार्यताम् । निक्षेपपदेन पुनरेतद् दर्शनीयं देयं वा भवेत् इति सूचयति । साक्षात्समागमवेलाया कदापि भविष्यत्समापेक्षा वा इति भावः ।

विदूषकः—(गृहीत्वा) तदो किं तत्तभोदी उव्वसी भवदो मणोरहतरुकुसुमं दंसिअ फले विसंवदिस्सदि ? [ततः किं तत्रभवती उर्वशी भवतो मनोरथतरुकुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदिष्यति ?]

उर्वशी—हला ! जाव उवत्थाणकादरं अत्ताणअं समवत्थावेमि, ताव तुमं अत्ताणअं दंसिअ जं मे अणुमदं तं भणाहि । [सखि ! यावदुपस्थानकातरमात्मानं समवस्थापयामि, तावत्त्वमात्मानं दर्शयित्वा यन्मेऽनुमतं तद्गण ।]

चित्रलेखा—तहा । [तथा ।] (इति तिरस्करिणीमपनीय राजानमुपसृत्य) जेदु जेदु महाराओ । [जयतु जयतु महाराजः ।]

राजा—(सम्भ्रमादरगर्भम्) स्वागतं भवत्यै (पार्श्वमवलोक्य) भद्रे !

विदूषकः—(गृहीत्वा-तत्पत्रमिति भावः) ततः परस्परालम्बनत्वेऽपि किम् तत्रभवती मान्या उर्वशी भवतः मनोरथः एव तरुः तस्य फलागमसूचकं कुसुमं प्रदर्श्य पश्चात् फले विसंवदिष्यति मिथ्या भविष्यति । कुसुमागमानन्तरं कचिदेवेदं भवति यत् तरुषु फलं न दृश्येत । तथैव तदुपलब्धिरूपभवनमनोरथानोकहे एतत्पत्रप्रेषणरूपकुसुमं प्रदर्श्य किं सा उर्वशी समागमरूपफले मिथ्यात्वं प्राप्स्यते । प्रायः नैतत्सम्भवमिति भावः । अत्र उर्वश्याः तत्रभवतीति विशेषणम् परं साकूतम्, मान्यस्यैतादृशः फलविसंवादः अयोग्य एव इति सामान्यवस्तुज्ञापनात्, अत एवात्र परिकरलङ्घ्यति । यथा कुसुमदर्शनानन्तरं तरुषु नान्तरीयकतया फलावगमः, एवमेव पत्रप्रेषणमनु नूनं समागमो भावीति साम्यादभूतार्थस्य कल्पनादिह अभिप्रायो नाम नाटकलक्षणम्—‘अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूतार्थस्य कल्पनेति’ वचनात् । मनोरथतरुरित्यत्र रूपकम् । फले न कदापि विसंवदिष्यतीति तात्पर्यावगमादर्थापत्तिरलङ्कारश्च । एतेषां च संश्लिष्टः ॥

उर्वशी—सखि चित्रलेखे ! यावता समयेन उपस्थाने उपतस्य समीपे स्थाने स्थितौ तत्समीपागमे कातरं भीरुं आत्मानं समवस्थापयामि समाधातयामि तावता कालेन खं आत्मानं दर्शयित्वा तिरस्करिणीं विहाय तवैलक्ष्या भूत्वा यत् मे मम अनुमतं वाञ्छितं तद्गण तत् सर्वं तस्मै विज्ञापय । भावाभिव्यक्तेरयमपरः प्रकारः यथाह विश्वनाथः—‘द्वीतिसम्प्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते’ ।

चित्रलेखा—तया-उचितम्, तथैव करोमि । (इति तिरस्करिणीं अलक्ष्यतामपनीय द्वीकृत्य राजानमुपसृत्य) जयतु जयतु महाराजः । जयपाठेन महाराजस्य कल्याणशंसनं करोति ।

राजा—(सम्भ्रमः विस्मयजन्यं भयम् तत्सहितं चित्रलेखाविषये आत्मनः प्रियायाः सखित्वात् आदरं प्रदर्श्य) स्वागतं भवत्यै—इति समुदाचारः । (पार्श्वमवलोक्य इत आस्यताम् इति बोधयति) भद्रे कल्याणिनि ।

न तथा नन्दयसि मां सख्या विरहिता तया ।

सङ्गमे दृष्टपूर्वेव यमुना गङ्गाया यथा ॥ १४ ॥

चित्रलेखा—णं पढमं मेहराई दीसदि, पच्छा विजुलदा ।
[ननु प्रथमं मेघराजिः दृश्यते, पश्चाद्विशुद्धता ।]

नेति—तया बहुविधप्रकारावच्छिन्नया पूर्वदृष्टया अपूर्वया अनुपमसौन्दर्यया उर्वश्या विरहिता विहीना त्व मां तथा तादृक् न नन्दयसि आनन्दयसि । ता विना त्वदागमनं न मदानन्दहेतुः, तद्विरहात् आनन्दात्यन्ताभावात् । यथा सङ्गमे प्रयागे दृष्टपूर्वा यमुना पश्चात् गङ्गाया विहीना दृष्टा सती न तथा तादृश आनन्दं ददाति । यथा वा गङ्गायमुनयो सङ्गमे दृष्टशोभा यमुना यदि गङ्गा विना पुनरपि दृष्टा चेत् न सा तादृशीमभिष्टया धत्ते न च प्रेक्षकान् नन्दयति तथैव उर्वश्या विना एराकिनी त्व मदाल्हादजनयित्री भवितुं नार्हसि इति भावः । अत्र उपमालङ्कारः । विनार्थसम्बन्धात् विनोक्तिः । अनेन गङ्गासदृशत्वप्रतिपादनेन नायिकाया शुभ्रत्व परमगाम्नीयं च सूच्यते । अत्र पूर्वार्थे तथेति पदम् उत्तरार्थगतस्य तथेतिपदस्य सहकारित्वात् केवलमपम्यसूचकं न, परन्तु तथेति पदमत्र नन्दयते आनन्दनव्यापारस्य इत्युक्तसूचकं परिमाणबोधकं क्रियाविशेषणम् । यावदानन्दमुर्वशीसदृशता त्व ददासि न तावत्त्व तदसदृशतेति भावः, अतएव तथेति क्रियाविशेषणस्य उपमेयोपमानोभयकोट्यो अन्वयो विधेयः । सरलार्थस्तु—यथा प्रयागे गङ्गाया सह सङ्गता यमुना एकदा दृष्टा सती पश्चात् एराकिनी दृष्टा चेत् तादृक्प्रमोदहेतुर्भवति एवमेव कमनीयया कामिन्या प्रियसत्त्वा उर्वश्या सह एकदा दृष्टा त्वमिदानीमेराकिनी मिलिता सती तादृश (तावपरिमाणक) मे विनोदं न विदधासीति उत्कण्ठितस्य नायकस्य आकृतम् ॥ अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

चित्रलेखा—ननु अवधारणे । प्रथमं मेघराजि जलदपङ्क्तिं दृश्यते, पश्चात् विद्युत् । आदौ अहं दृष्टा पश्चात्तापि आगमिष्यति यथा प्रथमं मेघा दृश्यते पश्चात्तडिर्दर्शनम् । अनेन तस्या विद्युत्वारोपणेन दीप्तिभक्त्य, चाञ्चल्यम्, ईषकालपर्यन्तं स्थितिश्च तस्या व्यज्यते । अत्र सुन्दरं कियदाह्लादकं परम्परित-रूपकम् । यदि चित्रलेखायां प्रथमप्रादुर्भावात् मेघराजित्वारोपणं सम्पद्यते तदा जलामपि विद्युत्तत्त्वारोपणं नोदीति निगतिरभ्यवसानाद् रूपकातिशयोक्तिः । पूर्वं 'न तथा नन्दयसीति' पद्ये नायकेन उर्वशीचित्रलेखयो दिव्याङ्गनयोः सतत-प्रवाहिन्यो नयो गङ्गायमुनयोरभ्यवसानात् नायिकाया गङ्गासदृशमत्रत्य सततस्य विज्ञापितमभूत् किन्तु वाक्केलिनिपुणया चित्रलेखया मेघपङ्क्तिविद्युत्तयोरभ्यवसानादचिरस्थायित्वं ज्ञेयमिति दृश्यमानत्वं आशुगमिलमात्मन रूपापयन्त्या नायकोक्तिं प्रत्याख्याता, अनेन च पूर्ववद् युवयोः सम्मेलनमाशु भावि, परञ्च विरहोऽपि नूनं तथैवेति रसतन्त्रकोविदया दूष्या सम्यग् ध्वनितमित्यतो वक्तोक्ति-चमत्कृतिरत्र विभावनीयेति रहस्यम् ॥

विदूषकः—(अपवार्थं) कहं ण एसा उव्वसी उव्वगदा ! तत्त-
भोदीए उव्वसीए सहअरीए एदाए होदव्वम् । [कथं नैषा उर्व-
श्युपगता ! तत्रभवत्या उर्वश्याः सहचर्यैतया भवितव्यम् ।]

राजा—एतदासनमास्यताम् ।

चित्रलेखा—उव्वसी महाराअं सिरसा पणमिअ विण्णवेदि ।
[उर्वशी महाराज शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति ।]

राजा—किमाज्ञापयति—

चित्रलेखा—मम तस्मिन् सुरारिसम्भवे दुण्णए महाराओ एवं
सरणं आसी । सपदं सा अहं तुह दसणसमुत्थेण आआसिणा
बलिअ बाधिअमाणा मअणेण पुणो वि महाराअस्स अणुकंपणीआ
होमि । [मम तस्मिन् सुरारिसम्भवे दुर्नये महाराज एव शरणमा-
सीत् । साम्प्रत साहं तव दर्शनसमुत्थेनायासिना बलवद्वाध्यमाना
मदनेन पुनरपि महाराजस्यानुकम्पनीया भवामि ।]

विदूषक—(मनस्येव उमयोर्वाक्प्रसरं निश्चम्य विचारयति) कथं नैषा
उर्वशी उपगता ! आदौ “जयतु जयतु” इति शब्दं श्रुत्वा तु तेन इयमेवोर्वशीति
अनुमितमासीत् किन्तु उत्तरेण वाक्यार्थेन शङ्का समुत्पन्ना । तदा स विदूषको
निचारयति । नेयमोर्वशी । भवेदिय तस्या सखी इति ।

राजा—(चित्रलेखां प्रति) इदमासनमास्यताम् । अत्रोपविशेति भावः ।

चित्रलेखा—उर्वशी महाराज शिरसा प्रणम्य एतत् कथ्यमानं विज्ञा-
पयति निवेदयति ।

राजा—किमाज्ञापयति । नायकः प्रेमवशात् तन्निवेदनम् अवश्यकरणीयल-
गुणसम्पन्नमाज्ञापनमिति मन्यते ।

चित्रलेखा—मम तस्मिन् (प्रथमाद्वोद्दिष्टे) सुरारे सम्भवः यस्य स
तस्मिन्, दैत्यकृते दुर्नये विष्टवे महाराज एव शरणं रक्षितासीत् । ‘शरणं गृह-
रक्षितो’ इति बोधः । यदाह केशिना दैत्येनापहृता तदा भवतैवामयं दत्त्वा समुद्धृता ।
साम्प्रतं संवाह तव दर्शनात् समुत्थेन समुत्पन्नेन आयासिना सत्रासकेन मदनेन
बलवद् अत्यन्तं वाध्यमाना पीड्यमाना पुनरपि यथापूर्वं महाराजस्यानुकम्पनीया
दयनीया भवामि । यथा पुरा केशिबाधान् समुद्धृताऽहं तथैवाधुना भवदर्शनेत्यपक्षेण
कामेन मत्तत्ताहं दयनीयेति प्रार्थयति । अत्र चित्रलेखा उर्वश्या दृष्टीत्वं स्वीकरोति ।

तथा च ‘सुरारिसम्भवेति’ परं च, दर्शनसमुत्थेनेत्यत्र एवम् “शुभं प्रभवत्”
परम् “नित्यं प्रवृत्ति” इति सूत्रद्वयेन पथनी ।

राजा—अयि सखि !

पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ता-
मार्ति न पश्यसि पुरुरवसस्तदर्शाम् ।

साधारणोऽयमुभयोः प्रणयो यतस्व

तां कौमुदीनिव समागमयेन्दुविम्बे ॥ १५ ॥

चित्रलेखा—(उर्वशीमुपेत्य) हला ! इदो एहि । निमुअदरं
मीसणं मअणं पेक्खिअ पिअदमस्स दे दूदिम्हि संवुत्ता । [सखि !
इत एहि । निभृततरं भीषणं मदनं प्रेक्ष्य प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि
संवृत्ता ।]

राजा—अयि सखि !

पर्युत्सुकामिति—प्रियं दर्शनमवलोकनं यस्याः सा एतादृशी प्रियदर्शना
मनोहारिणी तां त्वं पर्युत्सुकां मयि उत्कण्ठितां कथयसि । तथा च पुरुरवसः मम
तस्ये इति तदर्शामार्तिं पीडां न पश्यसि । त्वं निवेदयसि यत् मनोहररूपा सा
मनोजेन नृशं पीडिता किन्तु अहमपि तथैवान्मीति नावतुष्टं स्वया इत्यर्थः । यतः
आवयोः पारस्परिकी समुत्पन्ना प्रियते तदा त्वं कथं नावाम् सम्मेलयसीति—
अयं प्रणयः प्रेम उभयोः सख्योः साधारणः सामान्यम् । अतः कौमुदीं चन्द्रिकां
द्वे तां इन्दुविम्बे मयि समागमय सम्मेलय । तदर्थं यतस्व । यथा इन्दुविम्बं
चन्द्रिकायाः साहजिकं स्थानं तथैव कौमुदीसदृशायां तस्यां विश्लेषितायां स्वस्थानात्,
त्वं तदीया सखी भूत्वापि कथं नावाम् समागमयसि । तदर्थं स्वया यन्नः कार्यः इति
ता अभ्यर्षयते राजा ।

अत्र उर्वश्याः नयनानन्दकरत्वेन कौमुद्या सह साधर्म्यप्रदर्शनात् उपमाल-
ङ्गतिः । इन्दुविम्बेति प्रदानेन स्वस्य तदीयप्रेमपात्रत्वम् गम्यते । इह नायकस्य
प्रणयपूर्णाया घृतेः सरवात् पुतिसमाहृत्य प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्, यदुक्तं धानजये-
“धृतिस्तज्जापुतिर्मता” इति । ममेति पदमप्रयुज्य पुरुरवस इति अन्यपुरुष-
गम्यबोधनेन स्त्रीयमाहात्म्यं प्रशशयन् “ममेति” कथनेन आगम्यमानं निर्लब्धत्वं
वारयति । यन्नस्य साधारणप्रणयहेतुरत्वादन काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलका
“वृत्ता” ॥ ७१५ ॥

चित्रलेखा—(उर्वशीं निरस्करिणीसमावृतामुपेत्य) सखि ! इतः अस्मात्
स्थानात् एहि गच्छ । निभृततरं अहस्यं भीषणं परमनिर्दयं मदनं प्रेक्ष्य ते तव
प्रियतमस्य विक्रमस्य दूती प्रियासङ्गमयित्री मदनसमाचारदानी च अस्मि अहं
संवृत्ता । मया नाम मदनेन नृश पीडितस्य तव प्रियस्य प्रियाङ्गनरूपं दूर्नील-
मपि स्वीकृतम् । अत्रास्मीतिपदं उत्तमपुरुषवाचकं अव्ययम् । ७१६

इह नायकस्य नायिकाविषये दूतिप्रयोगः । दूत्या गुणास्वावदाह विश्वनाथ-
पण्डितः—

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीय) अयि अणवस्थिते ! लघु एव तु ए परिषत्तामिह । [अयि अनवस्थिते ! लघु एव त्वया परित्यक्तासि ।]

चित्रलेखा—(सस्मितम्) एदस्ति मुहुत्ते जाणिस्सामो को कं तजिस्सदि त्ति । आआरं दाव पडिवज्ज । [एतस्मिन् मुहूर्ते ज्ञास्यामः कः कं लक्ष्यतीति । आकारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।]

उर्वशी—(ससाध्वसमुपसृत्य सत्रीटम्) जेदु जेदु महाराओ । [जयतु जयतु महाराजः ।]

राजा—(सहर्षम्) सुन्दरि !

“कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृति ।

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति सद्गुणाः ।”

इयं चेह दूती उत्तमा—यत अनयेह परमौचित्य कृतम् । शृवा पीडितयोर्नायक-नायिकयोरवस्थां निरूप्य मेलनप्रकारं कियते इति ।—“एता अपि यथौचित्य-मुत्तमाधममध्यमा ” तथा चेह दूती निष्ठष्टार्था—“उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् । मुश्चिष्टं कुर्वते कार्यं निष्ठष्टार्थस्तु स स्मृतः”—स इति दूत । एतदेव लक्षणं दूत्या अपि “कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यथापि तथाविधः” इति वचनप्रामाण्यात् ।

उर्वशी—(तिरस्करिणीं रूपगोपिनीं विद्या अपनीय) अयि अनवस्थिते ! अयि विशेषोत्साहत्वादविमृश्यकारिणि ! अहं त्वया लघु एव अल्पकालमेव [लघ्वाहीनया इव (पाठान्तरम्)] परित्यक्तासि । यद्यपि उर्वशी तस्याः सत्वरगमनं मनसि प्रशंसति तथापि उत्तमनायिकात्वात् स्वीयोत्साहं गोभुमनास्वामेकाधिकक्षिपति ।

चित्रलेखा—(सस्मितं) एतस्मिन् मुहूर्ते प्रियसहसमये ज्ञास्यामः क-कम् लक्ष्यति ।—कथं वा त्वं प्रिय सत्वरं परित्यक्तुं प्रभवसि । तत्प्रियं आचारं स्वरूपं तावदादौ प्राप्नुहि ।

त्वं तु विरहं असहमाना तत्प्रियस्वरूपं निरूप्य कथं तं लक्ष्यसीति वयं जानीमः इति उर्वशीकृतमभिप्रेष प्रत्यभिक्षिपति । अत्र परिहासस्य गम्यत्वात् “नर्म” नाम सन्ध्यङ्गम् । यदुक्तं “परिहासवचो नर्म” । इति ।

उर्वशी—(ससाध्वसं राज्ञः त्रैलोक्यविशेषात् समयं उपसृत्य सत्रीपं गत्वा । सत्रीटम् सत्वरम् प्रियदर्शनात्) जयतु जयतु महाराज । महाराजस्य जयमाकाङ्क्षती नायिका स्वीयप्रियस्योत्कर्षमगीप्सते ।

राजा—(सहर्षम्—प्रियागेहनात्) सुन्दरि मनोरमे !

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।

जयशब्दः सहस्राक्षादागतः पुरुषान्तरम् ॥ १६ ॥

(हस्ते गृहीत्वा आसन उपवेशयति ।)

विदूषकः—कीदृसी त्विदी भोदीए रज्जे । पिअवअस्सो चम्हणो
ण वन्दीअदि । [कीटशी स्थितिर्भवदीये राज्ये, प्रियवयस्यो
ब्राह्मणो न वन्द्यते ।]

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीय) अयि अणवत्थिदे ! लहु एव
 तुए परिब्रत्ताम्हि । [अयि अनवस्थिते । लघु एव त्वया परि-
 त्यक्तास्मि ।]

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।

जयशब्दः सहस्राक्षादागतः पुरुषान्तरम् ॥ १६ ॥

(हस्ते गृहीत्वा आसन उपवेशयति ।)

विदूषकः—कीदृसी त्विदी भोदीए रल्ले । पिअवअस्सो बन्हणो
ण वन्दीअदि । [कीदृशी स्थितिर्भवदीये राज्ये, प्रियवयस्यो
ब्राह्मणो न वन्द्यते ।]

(उर्वशी सस्मितं प्रणमति ।)

५५

मयेति—मया नाम जितम्—सत्यमेव भमोत्कर्षः संज्ञातः । अवितयनानं
त्कर्षशाली अहम् । यतः पदमिदम् पुर पुरन्दरप्रयोज्यमेवाभवत् सा
मादृशि जने तस्य प्रवृत्तत्वात् सत्यमहमुत्कर्षशालीति भावः । तस्य हे
पुरुषस्य त्वया तादृशया अयं जयशब्दः समुदीर्यते प्रोच्यते; गो
क्षादिन्द्रात् पुरुषान्तरम् मामुपागतः प्राप्तः । अन्यः ।

(उर्वशी वियोगदुःखं रूपयित्वा राजानं पश्यन्ती सह सख्या निष्क्रान्ता ।)

राजा—(सनि श्वासम्) वैयर्थ्यमिव चक्षुषः सम्प्रति ।

विदूषकः—(पत्र दर्शयितुकामः) णं मुञ्ज—(श्लथेकेनात्मगतम्)

अविद अविद भो, उव्वसीदसणविम्हिदेण मए तं मुञ्जवत्तं पढमट्ट
वि हत्ताणो ण विण्णादम् । [ननु भूर्ज—। हा धिक् हा धिग् भो ।
उर्वशीदर्शनविस्मितेन मया तद्भूर्जपत्रं प्रभ्रष्टमपि हस्तान्न विज्ञातम् ।]

राजा—किमसि वक्तुकामः ।

विदूषकः—वअस्स^१ एदम्हि वक्तुकामो । मा भवं अंगाईं वि
मुचट्ठु । दिठ क्खु तुई वद्धभावा उव्वसी । ण सा इदो गट्ठअ ए

(उर्वशी वियोगदुःखं वियोगजन्यं दुःखं रूपयित्वा प्रदर्शयन्ती सख्या चित्र
लेखया सह निष्क्रान्ता) अत्र नायिका निर्गमो स्थायिन रते परिपोषाय ।
इह च विप्रलम्भं शृङ्गारः, सम्भोगस्योपबृंहणे विप्रलम्भस्य हेतुत्वात् । “न विना
विप्रलम्भेन शृङ्गारं पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रगोऽभिवर्धते”
इति न्यायात् ।

राजा—(वियोगजन्यदुःखस्य दुःसहत्वात् सनि श्वासम्)

सम्प्रति अस्त्राया तु नयनचित्रिकाया तस्या, चक्षुषः वैयर्थ्यम् रूपात्मम् । निष्प्र-
योजने एव नयने इदानीं, तयोर्दृश्याभावात् । अयमेवायं भवभूतिनापि निबद्धः —

। असारं ससारं परिमुपितरन्न त्रिभुवनं

निराग्रेकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

अदर्पं वन्दनं जननयननिर्माणमफठं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितं ॥ इति ॥

(मातृतीमाधवे ५।३०)

अणुबंधं सिद्धिलीकरोति । [वयस्य ! एतदस्मि वक्तुकामः । मा भवानङ्गानि विमुञ्चतु । दृढं खलु त्वयि वद्धभावा उर्वशी । न सा इतो गत्वा एनमनुबन्धं शिथिलीकरोति ।]

राजा—ममाप्येतदेव मनसि वर्तते । तया खलु प्रस्थाने—

अनीशया शरीरस्य हृदयं स्ववशं मयि ।

स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्न्यस्तं निःश्वसितैरिव ॥ १८ ॥

विदूषकः—(खगतम्) वेवदि मे हिअअं केत्तिए वेलाए तस्स भुज्जवत्तस्स अत्तभवदा वअस्सेण णामं गेण्हिदन्वं त्ति ।

[वेपते मे हृदयं कस्यां वेलायां तस्य भूर्जपत्रस्यात्रभवता वयस्येन नाम ग्राह्यमिति ।]

हि लभ्युर्वशी । खलु निश्चये । सा इतो गत्वा एनमनुबन्धमासक्तिं प्रीतिं वा न शिथिलीकरिष्यति न्यूनां करिष्यति । इह शिथिलीकरोतीति भाविनि अर्थे लट् ।

राजा—समीचीनम् । मम मनसि अपि एतदेव अयमेव भावो वर्तते । तया खलु प्रस्थाने गमनवेलायाम्—चूर्णकस्थस्यास्य वाक्यार्थस्य वक्ष्यमाण-श्लोकेनान्वयः—

अनीशयेति—शरीरस्य स्वदेहस्यापि अनीशा अनीश्वरा तया स्वदेह-स्यापि न प्रभवन्त्या तया स्ववशं स्वतन्त्रं हृदयं मयि स्तनयो कम्प तस्य च क्रिया तया लक्ष्यैरुन्नेयैरनुमेयैर्वा नि श्वसितैः श्वासैर्न्यस्तं स्थापितमिव । शरीरस्या-नीशलमिन्द्राधीनत्वाद्वैत्यपरोऽपि पक्षः ।

“अनीशया इति” चूर्णकस्थस्य तथेतिपदस्य विशेषणम् । अथवा शरीरस्य अनीशलम् इन्द्राधीनत्वात् । किन्तु हृदयन्तु स्ववशं स्वाधीनमेवासीत् । ततः स्वाधीनं हृदयं मयि स्थापितमिति वा भावः । किन्तु—

मा प्रेक्ष्य कुमुमचापशरनिस्सरेण नृश बाध्यमाना स्त्रीयदेहोपरि स्वामित्वमनु-पलभमाना मय्येव स्वस्य हृदयं स्थापितवती । कथं स्थापितवतीति शङ्कायाम् उत्प्रे-क्षते तावद्यत् तथा वेगेन चलद्भि श्वासै इव स्थापितं खहृदयम् । ते च श्वासो-च्छ्वासा कथं नामोन्नेया इति स्तनयो कम्पनेनानुमेयमिदमभवत् यदभवत् तत्र वेगवत्तरा श्वासा इति । “न्यस्तमिवे”ति उत्प्रेक्षालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

विदूषकः—(खगतम्) मे हृदयं वेपते कम्पते, भीतत्वात् । कुतो भयमित्याह—कस्यां वेलायां तस्य प्रियाक्षरालीयुतस्य भूर्जपत्रस्य अत्रभवता मान्येन वयस्येन राज्ञा नाम ग्राह्यम् । भूर्जपत्रं तु नष्टम् । अतः एतदेव मे भयं यत् गृहीते तु तन्नामनि कुतो देयम् तत् पत्रमिति अतः हृदयं मे वेपते ।

राजा—वयस्य ! केनेदानीं उन्मत्तसमात्मानं विनोदयामि ।
(स्मृत्वा) उपनय भूर्जपत्रम् ।

विदूषकः—(सर्वतो दृष्ट्वा सविपादम्) हा कहं ण दिस्सदि । भो,
दिव्यं कसु तं मुज्जवत्तं गदं उव्वसीमग्गेण । [हा ! कथं न दृश्यते ।
भो ! दिव्यं खलु तद्भूर्जपत्रं गतमुर्वशीमार्गेण ।]

राजा—(सास्यम्) सर्वत्र प्रमादी वैधेयः ।

विदूषकः—णं विचिणुं (उत्थाय) इदो भवे । एत्थ वा भवे ।
[ननु विचिनुहि । इतो भवेत्, अत्र वा भवेत् ।]

(इति विचेतव्यं नाटयति ।)

(ततः प्रविशत्यौशीनरी चेटी च विभवतश्च परिवारः ।)

औशीनरी—हज्जे निपुणिण् ! सच्चं किं लदापरं विसन्तो अज्ज-
माणवअसहाओ दिट्ठो तुए महाराओ ? [हज्जे निपुणिके ! सत्यं

राजा—वयस्य ! सखे माणवक ! उन्मत्तं विमनायमानं सिद्धं वा ममात्मानं
इदानीं केन उपायेन विनोदयामि । कथं नाम सिद्धं मे मनः विनोदयितव्यम् इति
पृच्छति । (स्मृत्वा भूर्जपत्रं स्मृतिमुपनीय) उपनय भूर्जपत्रम्—उपनय देहि
आनय वा ।

विदूषकः—(सर्वतः सर्वत्र दृष्ट्वा सविपादम् सखेदम्) हा इति शोके—
विस्मयगर्भितेन शोकेन ब्रूते—कथं न दृश्यते ! कुत्र तद्वत्तम् । अहं तु न
कुत्रापि गतवान् । भो ! तद्भूर्जपत्रं दिव्यमलौकिकम् तेन च उर्वशीमार्गेण गतम् ।
अत्र दिव्यत्वेन तस्मिन् सचेतनत्वं परिवर्तयते । इदं विदूषकस्य चानुपादवम् ।

राजा—(सास्यम्—तस्मिन् दोषमारोप्य—तक्रोधम् वा) सर्वत्र प्रमादी
अमात्रधानो वैधेयो मूढः । विधेयस्याधिकारी वैधेयः इत्यण् ।

“मूर्खवैधेयमालिशा” इत्यमरः । केचित् वैधेयपदेन नीचतां रुपायमन्ति

विदूषकः—ननु विचिनुहि—मार्गेण तद्भूर्जपत्रम् । (उत्थाय) इत
अत्र भवेत् वा तत्र भवेत् तत् भूर्जपत्रम् इति तद्वस्तु विचेतव्यं मार्गणीयं
नाटयति दर्शयति ।

(ततः औशीनरी औशीनरस्य राशः गोत्रापत्यं स्त्रीति औशीनरी काशिराज-
दुहिता नायकस्य महिषी चेटी दासी च तथा च विभवतः स्वरूपानुरूपः परिवारः
रक्तभूमिं प्रविशति ।)

औशीनरी—हज्जे इति चेटीं प्रति सम्बोधनम् । अयि निपुणिके । क्रमेतत्
सत्यं यत् त्वया भार्यमाणवकमहायः माणवकेन सह कृतायुद्धं विजयं महाराजः

किं लतागृहं विशन्नार्यमाणवकसहायो दृष्टस्त्वया महाराजः ?]

चेटी—अलीअ किं मए भट्टिणी विण्णविदुप्पवा ? [अलीकं किं मया भट्टिणी विज्ञापितपूर्वा ?]

देवी—तेण हि लदाविडवन्तरिदा सुणिस्स दाव वीसंभमति-
दाइ जं तुए कहिद सद्य ण वेत्ति । [तेन हि लताविटपान्तरिता
श्रोण्ये तावद्विश्रम्भमभितानि यत्त्वया कथितं सत्यं न वेति ।]

चेटी—जं देवीए रुचदि । [यदेव्यै रोचते ।]

देवी—(परिक्रम्य पुरस्तादवलोक्य च) निउणिए ! किं णु एदं वत्तं
णवचीअर विअ इदो दक्खिणमारुदेण आणीअदि ? [निपुणिके !
किं नु एतत्पत्रं नवचीवरमिवेतो दक्षिणमारुतेनानीयते ?]

चेटी—(विभाव्य) भट्टिणि ! पडिवत्तणविभाविदक्खर भुज्जवत्तं
क्खु एदम् । हन्त, कहं देवीए एअ णेउरकोडिलगाम् (गृहीत्वा)
कहं वाचीअदु एदम् । [भट्टिनि ! परिवर्तनविभाविताक्षरं भूर्जपत्रं
दृष्टं ? अपीदं सत्यं यदि आर्यपुत्र इहैव वर्तते इत्यर्थः । 'हचे' इति पदं शौरसे-
न्यामभिमतम् ।

चेटी—मया भर्ता देवी किं अलीकं मिथ्यैव विज्ञापितपूर्वा । किं मया यदुदितं
तत् पूर्वं किं असत्यमासीत् कदापि । न हि—महाराज इहैवास्तीति सत्यमेवेति
तात्पर्यम् ।

देवी—तेन हि अत एव, मत इदं सत्यमेवास्तीति कारणात् लताविटपे अन्त-
रिता गुप्ता अहं विश्रम्भे विश्वासपाने एकान्ते च मन्त्रितानि गुप्तविचारान् श्रोष्ये ।
यत् त्वया कथितं तत् सत्यं न वा इति परिक्षितुं अहमिहैवात्मानं सङ्गोप्य
श्रोष्यामि यद्रहसि महाराजेनालप्यते इति ।

चेटी—यदेव्यै रोचते । यथा देवी प्रीणाति तथैवास्तु । अत्र देव्यै इति
चतुर्थी "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इत्यनेन रुचते योगे ।

देवी—परिक्रम्यावलोक्य च इतस्ततः परिभ्रमन्ती विलोक्य च ।

निपुणिके ! किं नु एतत् पत्रम् नवचीवरं मुनीनां परिधानमिव इत अत्र
दक्षिणमारुतेन दक्षिणदिशो बहता वायुना आनीयते । भूर्जपत्रमेतत् ।

चीयते इति 'छिल्लरच्छल्लर-' (उ ३।१) इति सूत्रेण चीवरम् । "शाक्य
भिक्षुप्रावरणमिति" सुभूतिः । नु इति प्रश्ने ।

चेटी—भर्त्रि ! परिवर्तनेन विभावितानि ज्ञातानि अक्षराणि यस्मिन्नेतादृग्
भूर्जपत्रं खलु एतत् । वायुवेगेन चालितत्वात् ज्ञाताक्षरं भूर्जपत्रमित्यर्थः । खलु

खल्वेतत् । हन्त, कथं देव्या एव नूपुरकोटिलम् ! कथं वाच्यतामेतत् ।]

देवी—अवलोक्य दाव एदम् । जवि अविरुद्धं तदो मुनिस्तम् ।
[अवलोक्य तावदेतत् । यद्यविरुद्धं तदा श्रोष्ये ।]

चेटी—(तथा कृत्वा) भट्टिणि ! तं एदं कोलीणं विअम्भदि
भट्टारकं उद्दिशिअ उव्वसीअक्खरो कव्वबन्धो त्ति तक्केमि । अज्ज
माणवअप्पमादादो अम्हाणं हत्थं आगदम् । [देवि ! तदेतत्कौलीनं
विजृम्भते । भट्टारकमुद्दिश्य उर्वश्यक्षरः काव्यबन्धः इति तर्क-
यामि । आर्यमाणवकप्रमादादावयोर्हस्तमागतम् ।]

देवी—णं गिहीदत्था होहि । [ननु गृहीतार्था भव ।]

(चेटी वाचयति)

देवी—एदेण एव्व उव्वारेण तं अच्छराकामुअं पेक्खमम्ह ।

निश्चये । हन्त ! इति विश्वये । कथमेतत् देव्या एव नूपुराणां कोटी अप्रभागे
एव लम्बम् । कथं वाच्यतामेतत् । इह “कथम्” शङ्कागर्भितेच्छायाम् ।

देवी—अवलोक्य वाचय तावत् । यद्यविरुद्धं यदि हर्षं भवेत्, तदा श्रोष्ये ।

चेटी—(तथा कृत्वा-वाचयित्वा) देवि ! एतत् तु कौलीनं लोकपवादः
विजृम्भते अस्ति । किंवदन्तीयमिति भावः ।

“कौलीन पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयो ” इति धरणि । भट्टारकं महापञ्च-
मुद्दिश्य उर्वश्या अक्षराणि यस्मिन् स उर्वश्यक्षर उर्वशीलिखितः काव्यबन्धः
कवितामयो मदनलेख अयमस्ति इति तर्कयामि अनुमिनोमि ।

“भट्टारको नृपे नायवाचा देवे तपोधने” इति मेदिनी । भट्टति “भट्ट परिभाषणे
आज्ञापने” (गा. प्र. से) भट्ट स्वामित्वं शृच्छतीति भट्टारः “वर्नण्य” ।
भट्टार एव भट्टारक “स्थायं कन्” च ।

आर्यमाणवकस्य प्रमादात् अनवेक्षणात् अनवधानाद्वा आवयोर्हस्तं प्राप्तमिदं
भूर्जपत्रम् ।

“प्रमादोऽनवधानता” इति त्रिकाण्डी ।

देवी—ननु इति आज्ञायाम् । गृहीतो शत अर्थो यया तादृशी भव ।
किमस्मिन् लिखितं तत्तावद् विज्ञापय ।

(चेटी वाचयति यदत्र लिखितमिति)

देवी—एतेनैव उपचारेण अनयैव पूजया तमन्तर कामुकं प्रेशावहे ।

[एतेनैवोपचारेण तमप्सरःकामुकं प्रेक्षावहे ।]

चेटी—जं देवी आणवेदि । [यदेव्याज्ञापयति ।]

(इति परिजनसहिते लतागृह परिक्रामत ।)

विदूषकः—भो वयस्स ! किं एदं पवणवसगामि पमदवण-
समीवगदक्रीडापव्वदपज्जते दीसदी ? [भो वयस्य ! किमेतत्पवन-
वशगामी प्रमदवनसमीपगतक्रीडापर्वतपर्यन्ते दृश्यते ?]

राजा—(उत्थाय) भगवन् वसन्तसख मलयानिल !

वासार्थं हर सम्भृतं सुरभि यत्पौष्पं रजो वीरुधा

यदा कदापि राज्ञः समीपे गम्यते तदा किमपि पूजार्थं गृह्यते । “रिक्तहस्तेन नोपे-
यात्, राजानं देवता गुरुमिति” मनूके । अतः इदानीं एतद् भूर्जपत्रमेव गृहीत्वा
तं अप्सरकामिनं पश्याव । नायकविषये पटमहिषीमुखात् अप्सरकामुकमिति
विशेषण इह कोविदविपश्चितात् साधु । तच्च परलुब्धल अनर्थकारित्वं च सूचयति ।

चेटी—यदेवी आज्ञापयति—तथैवास्तु इति शेषः ।

(इति परिजनसहिते चेटीदेव्या लतागृह परिक्रामतः प्रविशतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य ! किं एतत् भूर्जपत्रं पवनस्य वायो वशात् गाम्नी
वायुवेगेनापहियमाणं प्रमदवनसमीपगतं यत् क्रीडार्थं पर्वतस्य पर्यन्तभागे
दृश्यते । किं वायुनापहतं तद्भूर्जपत्रम्—इति आशङ्कते ।

प्रमदवनम्—विहारोचितस्थानम् । “विज्ञेयं प्रमदवनं नृपस्तु यस्मिन् शुद्धान्तैः
सह रमते पुरोपकण्ठम्” इति हलायुधः ।

राजा—(उत्थाय) भगवन् वसन्तसख ! मलयानिल ! दक्षिणवायो !
“भगवन्” इति सम्बोधनेन वायो प्रार्थ्यं लभ्यते ।

वसन्तसखेत्यत्र “राजाह सखिभ्यष्टु” इति सूत्रेण अकारान्तपदत्वम् ।

वासार्थमिति—

भावस्तु—सौगन्ध्यापेक्षया यदि खं कुमुदानां परागं हरति तत्तु खं हर-
ति नु यत् मदीयदयितालिखितलेखं हरति तत्तु अन्याय्यम् । तत्र न कोऽपि
त्वं लाभ इति । परञ्च यदि वायुर्विवेकहीनं भूयान् तदा कथं नाम तेनेदं विवे-
चनीयम् । तदर्थमेवाह—न खलु भवान् विवेकधान्तः । यतो ज्ञायते वायुना
यत् विरहिणा कृते मदनलेखचित्रफलकादीन्येव समाश्वासनहेतवः ।

१० वीरुधा लतानां सुरभिः सुगन्धिः सम्भृतः एकत्र संचितः यत् पौष्पं पुष्पसम्बन्धि-
रजः परागं तत् त्वं वासार्थं सुगन्धार्थं हर । तत्र हरणे तु त्वं सुगन्धलाभः,
चास्माकं न कापि क्षतिः । किन्तु मिथ्या अकारणं निष्प्रयोजनमेव हृतेन अप-
नीतेन मे मम दयितायाः प्रियायाः स्नेहसहस्तेन स्नेहसूचकेन सहस्तेन लिखितेन
मदनलेखेन भवतः किं प्रयोजनम् ? न किमपीति भावः । अतः मादृशवियोगि-

किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितान्नेहस्वहृतेन मे ।

हृद्वाहकेनानेन कर्मणा ते को नाम लाभ । भवान् एवविधै अनङ्गलेखचित्रफल-
कदर्शनप्रभृतिभि विनोदानाम् शतै धारित धृतजीवन जीवन्त वा तथा च
विशेषत आलम्बिता कृता प्रार्थना येन तादृश कामार्त जन अभिभूवितु पीडयितु
न जानीते इति अञ्जसा सत्यमेव । भवाश्च एतादृशदयार्द्रहृदयो यत्कथमपि एतारशै,
विनोदैर्धृतदेह जनं न पीडयतीति सत्यमेव । अत भवतो मादृगिवधवधाधर्मा-
धारणाय स्त्रीयदक्षिणलसरक्षणाय च नापहरणीयो लेख इति प्रार्थ्यते ।

अत्र श्लोके चूर्णकस्थस्य मलयानिलस्य हेतो भवन्निति सर्वनामव्यपदेश ।
चूर्णकस्थं भगवन्नितिपद मलयानिलस्य महिम्न योतनाय दीयते, यदि न चेत्
प्रार्थ्यो जनो महान् तदा तु प्रार्थनमसाम्प्रतमेव स्यात् “याज्ञा मोघा वरमधिगुणे
नाधमे लब्धकामा” इति न्यायात् ।

वासस्तु गन्ध । सामान्यव्यपदेशात् सुवास एव, “वासित गुरगीकृते”
इति विश्ववचनाच्च ।

अञ्जसा सत्यम् “तत्त्वे स्वदाज्ञसाद्वयम्” इत्यमर । “अञ्ज व्यञ्जौ” तस्मात्
न्युत्पन्नत्वात् व्यक्तत्वं स्फुटत्वं सत्यत्वं वा अञ्जसापदवाच्यम् ।

अत्र प्रथमचरणे “यत्पौष्प रज ” इत्यत्र तच्छब्दाभावात् “यत्तदोर्निल
सम्बन्ध ” इति नियमविरुद्धत्वेऽपि “यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने
सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थ ” इति दर्पणकृता वचनप्रामाण्यात् “आत्मा
जानाति यत्पापम्” इतिवत् साधुत्वात् इह अभवन्मतसम्बन्धादयो दोषो न
विभावनीय । किन्तु तत्रैव “वासार्थम् हर” इत्यत्र ‘ह (हर) हरणे’ इति
धातो स्त्राव्यवहितोत्तरत्वेन श्रूयमाणस्य श्लोदि मध्यगपुरुषैकवचनव्यञ्जकस्य
शिप्प्रत्ययस्य सत्त्वात् “लम्पद ” “हरेत्स्य ” कर्तृत्वेनाध्याहियते । तथा च
द्वितीयचरणे “भवत ” तथा च तृतीयचरणे “भवान् ” इति पदप्रदानात् एकत्र
एकस्यैव बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नस्य मध्यमान्यपुरुषद्वयेन सम्बोधितत्वात् भग्न-
प्ररुमतादोषोपापत्ति । भग्नो विच्छिन्न प्रक्रम प्रस्ताव यस्मिन् इति भग्नप्रक्रम ।
प्रस्तावश्चात्राकाङ्क्षितप्रकारकोऽर्थ । यद् येन प्रकारेण प्राक् निर्दिष्ट तस्य तत्प्रकारेणैव
प्रस्थातुं शक्येति, अत्र ५ दोषाश्च यत् रजः सरोक्तस्य दर्शयन् गुणत्व अञ्जसा, नाम ।

“दयितान्नेहस्वहृतेनेत्यत्र” हस्तस्य हृतेनेति पदेन व्यपदिश्यमानेन हरण-
व्यापारेण सहान्वयानुपपत्तौ, जाते च मुख्यार्थवाधे तद्युक्ते ‘हस्तलेखे’ “शोणो
धावतीतिवत्’ अनहत्त्वार्था हस्तलेखे हस्तलारोपणात् प्रेमातिशयप्रकाशनरूप-
प्रयोजनवती लक्षणा विधीयते । अनया लक्षणया च लेखे वस्तुलारोपात् तुल्यानु-
रागेति पदे उक्तेन “समागतमिव मन्ये” इति वचनेन समञ्जसत्वमेव ।

अत्र च “समानशीलव्यसनेषु सख्य” इति नियमात् कामुक एव कामुकस्य
पीडा सुख वा ज्ञातुं प्रभवति” यदि न चेदयं मलयानि कामुक कथं वा
पारयेद्विक्रमकामव्ययाम् ज्ञातुमिति सन्देहवारणाय समासोक्तयलङ्कारभङ्गा कविवरो

जानीते हि भवान्विनोदनशतरेवंविधैर्धारितं

कामार्तं जनमञ्जसाभिभवितुं नालम्बितप्रार्थनम् ॥ १९ ॥

व्यञ्जयति वायोः कामरसिकत्वम् । प्रथमं तु चूर्णक एव वसन्तसखेति विशेषण-
प्रदानेन काममित्रेण सहास्य सख्यं प्रदर्शितम् । पश्चाच्च “वीरुधां रजो हरेति”
वाक्ये रजसस्त्वावभियतिनियमानुसारं पुष्पेपूषतिर्न खलु लतासु । तदा वीरुसु
रजसारोपणेन तामु रम्यशमिनीलारोपः, जाते तु रजसि रमणीत्वप्राप्तेः । तदपि
रजः पुनः सम्भूतं सञ्चितं तस्माच्च शाशितयौवनत्वं तामु समारोप्यते । तथा च
उत्तमलाच्च सुरभिलमपि समीचीनमेव । अत इह वीरुधां खालिग्नत्वात्, मलया-
निलस्य च पुंस्त्वात् रजोहरणक्रियया च, सम्यक्तया सन्नच्छते पारस्परिकं
कामिनीकामुत्तमम् । अनेन राजश्च वायोश्च समानतया कामुकत्वं दृश्यते । कुतः
प्रकृन्नायिकायामपि देवाङ्गनात्वात् सुरभिरजोवत्त्वं, पूर्णयौवनत्वात् सम्भूतरजो-
वत्त्वं च आलिङ्गते । अविरामानायां तु अस्यां समासोक्तौ तृतीयचरणगतजानातेः
सम्यक् सम्बन्धो न सम्पद्यते । अधुना कामुकत्वस्य समानत्वात् वायुः कामार्तं
नाभिभवितुं जानीत इति स्वकीयानुभवात् साधु सङ्गच्छते, परस्य जानातेरन-
आत्मनेपदप्रयोगस्तु निजानुभवस्मरणायैव विहित इति विद्वद्भिर्दृष्टेयः । तथाच
“हिपदेन” प्रकाश्यमाना या निधयात्मकता सापि सम्यक् समासोक्त्यभावेऽनु-
संहिता न भविष्यति । तेन चास्याः समासोक्त्याः जानातेरर्थोपपत्त्यै कारणत्वम् ।
ततश्च काव्यलिङ्गमलङ्कारो व्यज्यते । समासोक्तिरक्षणं तु “समासोक्तिः परिस्फूर्तिः
प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य च” इति कुवलयानन्दकृतम् । पुनश्च “धारितम्” अत्र
धृतमित्यनूच्य ध्रियमाणार्थबोधनतया निजन्तप्रयोगेण च विनोदनमात्रप्रभावेण
यथाकथञ्चिद् धृतमित्यर्थं व्यनक्ति । अपि च कामार्तंति पदप्रदानेनामृतस्य मारणे
शूरत्वं, न तु मृतमारणेति अर्थो बुध्यते । “शूराणां मृतमारणे न हि वरो धर्मः
प्रयुक्तो युधेरिति” नियमात् । पुनश्च यदि मृतस्यापि मारणमङ्गीकृत्येत् तथापि
शरणागतस्यातीवासाम्प्रतम्-तद्वेतोरेव आलम्बितप्रार्थनमिति ग्रहणम् । अत्र
वायौ चेतनत्वधर्मारोपपूर्वकसम्बोधनात् (Apostrophe) समासोक्तिरलङ्कारः
इति दिक् ।

इह च कैश्चन चरमचरणे “कामार्तं जनमञ्जनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनम्.”
इति पाठोऽङ्गीक्रियते । तेषां मते “अञ्जनां प्रति आलक्षितप्रार्थनम्. समीक्षिता-
भिलाष.” इत्यर्थप्रदानेन वायोः अपि कामुकत्वं प्रतिपाद्य स्वस्य अनुभवित्वात्
कामिना क्लेशजनकत्वमनुचितमिति विशेषार्थः । तथा चेदं ज्ञाप्यते यत् कामवश-
वर्तित्वं तु भवादृशामपि दृश्यते तदा तु मत्पक्षे नायं दोषावह इति । वायोरञ्जना-
कामुत्तवं प्रसिद्धं पुराणेषु-कस्मिंश्चित् समये इवज्जकुञ्जरस्य कुञ्जराख्यस्य तनया
(पश्चाद्भनुमन्माता) अञ्जना शिशिरानिलविहरणपरायणा मनोहारिणि नगरोपकण्ठे
विलसन्ती आस । तत्र च तस्याः सखाशुकायाः कमनीयाङ्गसम्पदा निमेषनिपात-
निर्दयेऽपि स्वनयने सभाजयन् भगवान् गन्धवाहो मदनेकशरणामवस्थामवाप ।

निपुणिका—भट्टिणि ! एदस्स एव्व अण्णेसणं वट्टदि । [देवि ! एतस्य एवान्वेपणं वर्तते ।]

देवी—पेक्खामि । [प्रेक्षे ।]

विदूषकः—भो ! म्लायमानकेसरच्छविणा मयूरपिच्छेण विप्रलब्धोऽस्मि । [भोः ! म्लायमानकेसरच्छविना मयूरपिच्छेन विप्रलब्धोऽस्मि ।]

राजा—सर्वथा हृतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

देवी—(सहसोपसृत्य) अज्जउत्त ! अलं आवेगेण । एदं एव्व त भुज्जवत्तम् । [आर्यपुत्र ! अलमावेगेन । एतदेव तद्भूर्जपत्रम् ।]

राजा—(ससम्भ्रममात्मगतम्) अये ! इयं देवी । (प्रकाशम्) स्वागतं देव्यै ।

देवी—दुरागदं दाणिं सवुत्तम् । [दुरागतमिदानीं सवृत्तम् ।]

सुकुमारकुमारीभावपरिरक्षणानुरूपमाचरणाय तथा निवेदितो मलयानिल स्वसारावतरणश्रमकृतार्थतया सङ्गमय्य तस्या मनोजव मनोजजन्मानं मार्कतिं प्रादुर्भावयामासेति पुरातनवचनसङ्गति ॥

श्लोकध्वन्यं शार्दूलविक्रीडितेन च्छन्दसा निबद्ध । लक्षणं चूक प्रागेव ॥ १९ ॥

निपुणिका—भर्णि ! एतस्यैव भूर्जपत्रस्यान्वेपणं वर्तते ।

देवी—प्रेक्षे—यद्यदन्यद् क्रियते ।

विदूषकः—म्लायमाना मलिनीकृता केसरणा कुसुमकिञ्चल्कानां छवि वान्तिस्तेन मयूराणां पिच्छेन विप्रलब्धोऽस्मि वधितोऽस्मि । मयूरेण स्वपिच्छेन द्वारा अपहृत भवेदिति शङ्का ।

राजा—सर्वथा मन्दभाग्यं दुर्भाग्यं अहं हृतोऽस्मि त्रासितोऽस्मि ।

देवी—(सहसाऽऽर्कितयेवोपसृत्य)—आर्यपुत्र ! आवेगेन शोकेन अलं कृतं शोकेन—एतदेव तद्भूर्जपत्रम् । शोकेनालमित्यस्य हेतुः । आवेगेनेति “अलयोगे” तृतीया ।

राजा—(ससम्भ्रमम् सभयम्—आत्मगतमेव) अये ! इयं देवी एतस्मिन् प्रसङ्गे देवीदर्शनमेव भयहेतुः । (प्रकाशम्) स्वागतं देव्यै इति समुदाचारं विधत्ते ।

“सम्भ्रमं साध्वसेऽपि स्यादिति” कोपः ।

देवी—राजान् उपहसति ।—इदानीं दुरागतं सवृत्तम् । मदागमनं असमीचीनं जातम् । इदं तु भवत्स्वेदकारित्वात् दुरागतमेव न तु स्वागतमिति भावः ।

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य ! किमत्र प्रतिविधानम् ।

विदूषकः—(जनान्तिकम्) लोत्तेण सूइदस्स कुंभिलअस्स अत्थि वा पडिवअणम् ? [लोत्तेण सूचितस्य कुम्भीरकस्य अस्ति वा प्रतिवचनम् ?]

राजा—(अपवार्य) मूढ ! नायं परिहासकालः । (प्रकाशम्) नेदं पत्रं मया मृग्यते । तत्पत्रं मन्त्रपत्रं यदन्वेपणाय ममायमारम्भः ।

देवी—जुजइ अत्तणो सोहग्गं पच्छादेदुम् । [युज्यत आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् ।]

विदूषकः—भोदि ! तुवरेदि से भोजणम् । पित्तोवसमणेन सुत्थो होदु । [भवति ! त्वरयस्यास्य भोजनम्, पित्तोपशमनेन स्वस्थो भवतु ।]

३५८ ३११७४ / ३१७ (१००)

अत्र औक्षीनर्या पुरुरयसः उर्वशीविषयकानुरागोद्भेदनात्प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं विहितम्, अतः इह वज्रं नाम प्रतिमुखसन्ध्यज्ञम् । यज्ञक्षणं—“वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुर” मिति दशरूपके ।

राजा—(जनान्तिकम्-अपवार्य) वयस्य माणवक ! किमत्र प्रतिविधानम् प्रतीकार । इदानीं गोपायितुं स्वरहस्यं किं नाम कर्तव्यमिति परामृशति ।

विदूषकः—(जनान्तिकम्-अन्यैरश्रूयमाणम्) लोत्तेण स्तेयेन चोरितेन वस्तुना सूचितस्य कुम्भीरकस्य चोरस्य किमपि प्रतिवचनम् अस्ति किम्-नास्तीति भावः । अत्रार्थापत्तिः, चोरसमीपे यदि चोरितं धनं लभ्येत चेत् स तु चोर एव निश्चीयते तथैव त्वमपि भूर्जपत्रेण विशापितोऽधुना कथं प्रतिविधानं कर्तुं पारयिष्यसीति भावः ।

राजा—(अपवार्य) मूढ ! नायं परिहासकालः—सत्यमेव त्वया किमपि प्रतिवचनं दर्शनीयम् आसीत् । (प्रकाशम्) देवि ! इदं भूर्जपत्रं मया न मृग्यते किन्तु मन्त्रपत्रं राजकीयकार्यपत्रं गवेपयितुं ममायं आरम्भ प्रयत्नः । नाहं मार्गयामि भूर्जपत्रमेन विन्तु राजपत्रं तत् इति सन्नोपयति रहस्यम् । अत्र दोष-प्रच्छादनान् “नर्मद्युतिर्नाम” सन्ध्यज्ञम् ।

देवी—युज्यते—आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् एतादृकधनं स्वकीय-शुद्धता निरपराधित्वं च प्रदर्शयितुं युक्तमेव ।

विदूषकः—भवति देवि ! भवतु यत्किमपि—अस्य राज्ञः भोजनमिष्टं त्वरयस्व आशु देहि । अस्मैव पत्रस्य कृते व्याकुलीभूयतेऽनेन अतः देहि पत्रमेन-मिति भावः । अयं च पित्तोपशमनेन स्वस्थो भवतु । दत्ते च भोजने यथा पित्तं शाम्यति तथैव प्रदानेनास्य पत्रस्य सुस्थो भविष्यति राजा इति सारः । अत्र चान्योक्तिः । भोजनमिषेण यथा पित्तस्य तथैव पत्रस्यैव शामकत्वं प्रतिपादितम् ।

देवी—निपुणि ! सोहणं खु बम्हणेण आसासिदो वअस्सो ।
[निपुणिके ! शोभनं खलु ब्राह्मणेनाश्वासितो वयस्यः ।]

विदूषकः—णं पेक्ख । आसासिदो वअस्सो चित्तभोअणेण ।
[ननु प्रेक्षस्व । आश्वासितो वयस्यश्चित्रभोजनेन ।]

राजा—मूर्ख ! बलादपराधिनं मामापादयसि ।

देवी—णत्थि भवदो अवराहो । अहं एव्वा अवराद्धा जा
पडिऊलदंसणा भविअ अग्गदो चिट्ठामि । इदो गमिस्सम् । [नास्ति
भवतोऽपराधः । अहमेवापराद्धा या प्रतिकूलदर्शना भूत्वा अप्रत-
स्तिष्ठामि । इतो गमिष्यामि ।]

(इति कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता)

राजा—अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।

सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः ॥२०॥

देवी—निपुणिके ! शोभनं सुषुणीया विदूषकेन आत्मन प्रियवयस्य
आश्वासित ।

विदूषकः—ननु प्रेक्षस्व ! ननु इति अनुग्ये । प्रियवयस्य चित्रेण विल-
क्षणेन भोजनसङ्घीर्तनेनाश्वासित चित्ररूपिणा भोजनेनाश्वासित ।

राजा—मूर्ख ! बलाद् मिथ्यैव माम् अपराधिनं कृतापराधं आपादयसि
करोषि निश्चिनोषि वा ।

देवी—(राजान प्रति) नास्ति भवतोऽपराधः —किन्तु अहमेव अपराद्धाऽस्मि
यत् प्रतिकूलमनिष्ट दर्शनं यस्या सा एतादृशी भूत्वा भवत अप्रत तिष्ठामि ।
स्वापराधहेतुरयम्, यत् पतिव्रतया पत्यु प्रतिकूलं नाचरणीयम् । इहागमनं च
पत्युरनिष्टम् तस्मात् कृतागस्त्यम् स्वीयमेव विज्ञापयति । अत एव इत् गमिष्यामि ।
(इति वक्त्वा कोपं नाटयित्वा प्रदर्यं प्रस्थिता चलित्वा ।)

राजा—अपराधीति ।

हे रम्भोरु ! प्रसीद प्रसन्ना भव । कदलीसाम्भसदृशे वृत्तानुपूर्वे ऊह जह्ने
यस्या सा एतादृशि प्रिये ! अहमेवापराधी नाम । संरम्भात् कोपात् विरम ।
क्रोधं हरेति भावः । सेव्यो जनः कुपितः तदा दासः कथं निरपराधः दोषशून्यः
भवितुमर्हति । कथं स्यादासो निरपराधी यदि तस्याधिपतिस्तस्मै क्रुद्धः । प्रभो,
कदापि समुत्पन्ने तु क्रोधे न दासस्य निरपराधत्वं निश्चेतव्यम् ।

। सेव्यः —यस्य सेवा क्रियते, यो वा सेव्यत इति सेव्यः प्रभुः ।

इह “नाम” प्राक्पादरूपेऽर्थः । अहमपराधी नाम इति अपराधित्वं प्रका-
श्यते । अथवा यदि नामपदं अहपदेन “अहं नामापराधीति” अन्वेति तदा

(इति पादयो पतति)

देवी—(आत्मगतम्) मा खु लघुहृदिअआ अणुणअं बहु मण्णे ।
किं दु दक्खिण्णकिदपच्छादावस्स भाएमि । [मा खलु लघुहृदया
अनुनयं बहु मन्ये । किन्तु दाक्षिण्यकृतपश्चात्तापस्य विभेमि ।]

(इति राजानमपहाय सपरिवारा निष्क्रान्ता)

विदूषकः—पाउसणदी विअ अप्पसण्णा गदा देवी । णं
उठ्ठेहि । [प्रावृण्णदीवाप्रसन्ना गता देवी, ननूत्तिष्ठ ।] २०

“नाम” कुत्सारूपेऽर्थे । स्वस्यापराधित्वात् अन्यस्त्रीकामुकत्वाच्च कुत्सितत्वं विज्ञा-
प्यते । “नाम” ‘सम्भाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते’ इति मेदिनी ।
नुधात्रानुनयार्थे—“नु स्यात् प्रथे विकल्पार्थेऽप्यस्तीतानुनयार्थयो” इति विश्व ।
इह च राज्ञ अनुनयात् पर्युपासर्त्तुं नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम् ।

अत्र रम्भोरु—सरम्भात् इति एकानुपूर्व्या एवासकुदाहृत्या छेकानुप्रासालङ्कृति
“छेको व्यञ्जनसहस्रस्य सकृत्साम्यमनेकधा” इति दर्पणोक्तलक्षणात् ।

इयं च आर्याजाति —लक्षणं तु प्रागुक्तमेव ॥ २० ॥

इति पादयो पतति—अनुनयार्थम् । इह तु “पादयो पततीति” अत्र साग्न-
निष्फले सति नतिर्नाम उपाय प्रयुक्त इति ज्ञेयम्, कुत अन्यासग्निरिति प्रिये प्रम-
दानामीर्ष्याकृतमान “साम्ना मेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरै” इति वचनादेभि-
पदुपचारैः प्रसादनीयमिति अत इह नति शठस्य नायकस्य कृते समीचीना ।

देवी—(आत्मगतम्) लघुहृदया असक्षोभ्यहृदया एतादृशैः कृत्रिमानु-
नयैरद्भुतहृदया अह अनुनयं प्रणिपातादिकं बहु गुरु न मन्ये । अह तावदीदृशैः
प्रणिपातादिभिः आशु एवानुनेतुमशक्या इदं महाराजकृतं गुरु न चिन्तयामि
किन्तु आर्यपुत्रस्य च्छन्दानुवर्तनरूपं यन्मम दाक्षिण्यवत् तज्जन्यो भावी य-
पश्चात्तापं तस्मात् विभेमि । यद्यप्यनुनयं न तावत् माम् द्रावयति किन्तु
भाविनोऽनुतापाद्गीताऽस्मि । अत्र लघुपदस्य हीनत्वं न बाध्यम्, किन्तु लघुताम् ।
असक्षोभ्यम् । पुनरपि अत्र मन्यते लङन्तप्रयोगात् माशब्द एव ग्रहणीयः न
तु माह ।

(इति राजानमपहाय स्वत्वा सपरिवारा परिजनैः सह निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—प्रावृण्णदीवाप्रसन्ना गता देवी—प्रावृह वर्षाश्रुतु तत्कालीना
नदी इव अप्रसन्ना देवी गता । अत्र अप्रसज्येति पदे श्लेषः—देवीपक्षे अप्रसन्ना
कुद्धा एव । नदीपक्षे आविर्भा, अनिमेलनला । यथा वर्षासु नदी अप्रसन्ना
आविला भवति तथैव देव्यपि अप्रसन्ना कुद्धैव सती गता ।

अत्र च श्लेषप्राणितोपमालङ्कारः । ननु उत्तिष्ठ—ननु प्रार्थनायाम् ।

राजा—(उत्थाय) वयस्य ! नेदमुपपन्नम् । पश्य—

प्रियवचनकृतोऽपि योपितां

दयितजनानुनयो रसादृते ।

प्रविशति हृदयं न तद्विदां

मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥ २१ ॥

राजा—(उत्थाय) वयस्य ! इदमुपपन्नम् युक्तम् न, अनुचितमिदमिति भावः । औशीनर्या एतस्मिन् प्रसङ्गे इहागमनम् भूर्जपत्रस्य च तस्याः हस्ते प्राप्तिः, पुनश्च ममानुनयमनादृत्य तस्याः अप्रसन्नाया एव प्रतिनिवर्तनमादि यत्पूर्वं अभूत् तत् सर्वं सामान्यतस्तु असाम्प्रतमेव जातमित्यर्थः । चूर्णकस्थपदयेत्यनुगमो श्लोकः कर्मलेनान्वेति । पश्य तर्कय मनात्—

प्रियवचनेति—प्रियाणि प्रेमप्रदर्शकाणि च तानि वचनानि तैः कृतोऽपि कृत्रिमो मिथ्या रागः प्रेम तेन योजितः प्रयुक्तः दयितजनेन प्रियेण कृतः अनुनयः सान्त्वनम् रसात् अवितथरागात् ऋते विना तद्विदां कृत्रिमरागविदां योपितां स्त्रीणां हृदयं न प्रविशति हृदयमाही न भवति यथा कृत्रिमेण रागेण रणेण योजितः मिश्रितः मणिरुद्विदां मणिकाराणां हृदयं न प्रविशति सन्तोषावहो न भवति ।

यथा कृत्रिमरागेण रक्षोऽर्थं मणिरथवा अकृत्रिमेणेति जानन्तो मणिकाराः कृत्रिमरागरूपेण मणिना प्रसन्ना न भवन्ति तथैव कृत्रिमप्रीत्यभिज्ञाः स्त्रियोऽपि यथार्थरागविसंहतैः प्रियवचनचाटुशतैः क्रियमाणेन प्रियजनानुनयेन न प्रसीदन्ति इति भावः ।

अत्रापि श्लेषः—कृत्रिमरागयोजित इत्यत्र रागपदम् श्लिष्टम्—योपितपक्षे तस्य प्रेमवाचकत्वम् । मणिपक्षे अरुणिमा, रक्तत्वं वा रागपदवाच्यम् । तद्विदामित्यत्र तच्छब्देन कृत्रिमरागो गृह्यते । अत्रापि 'योजित' इति पदेन स अनुनयः न स्वयं स्वाभाविकतयोत्पद्यते किन्तु कथमपि कृत्रिमरागबलेन योजितो भवतीति विशेषार्थं द्योतयितुं भिजन्तप्रयोगालिङ्गनम् । अपिपदं गर्हायाम्—प्रियवचनानां निरर्थकता च प्रदर्शिता ।

योपितामित्यत्र दयितापदमप्रयुज्य योपितपदग्रहणेन तस्यां प्रियस्यान्यनायिका-यामुक्त्यात् प्रीतिराहित्यम् किन्तु सा तु तस्मिन् रज्यते एव अनुमर्थमुद्दिश्य 'योपति सेवते पतिम्' इति 'योपित' इति व्युत्पत्तिनिरुक्तं पदं प्रयुक्तम् । तथा च द्वितीय-चरणे स्त्रीमनसि तु स्वस्य पत्यौ तदेवोचभावनासद्भावात् दयितपदस्वीकारः तथा च प्रेम्णः रागाद् वा ऋते इति प्रयोगमनादृत्य रसादिति पदस्वीकृतिरिह रस्यते रसयति चेति रसः रागस्य परा कोटिरिति व्युत्पत्तिर्लभ्यं विशेषार्थं द्योतयति ।

अत्र उपन्यासो नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम् । यस्य लक्षणं तावत् 'उपपत्तिकृतो योऽर्थः उपन्यासः स कीर्तितः' इति । अत्र असहजरागप्रदर्शनाच्च सा प्रसादमे-भ्यतीत्युपपन्नार्थनिकेपाद्वक्षणसमन्वयः ।

विदूषकः—अणुकूलं एव एदं भवदो । ण हु अक्खिदुक्खि-
दस्स पमुहे दीवसिहा सहेदि । [अनुकूलमेवैतद्भवतः । न खल्वक्षि-
दुःखितस्य प्रमुखे दीपशिखा सहते ।]

राजा—मैवम् । उर्वशीगतमनसोऽपि मे देव्यां स एव बहु-
मानः । किन्तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

विदूषकः—चिट्ठु दाव धीरदा । बुभुक्खिदवम्हणस्स जीविदं
अवलम्बदु भवम् । समओ खु ण्हाणभोअणे सेविदुम् । [तिष्ठतु

अत्र ऋते योगे पथमी—“अन्यारादित” इति सूत्रवचनात् ।

इह च श्लेषगर्भितोपमालङ्कारः । वृत्तं च अपरवक्त्रं नाम । यदुक्तं पैङ्गले—
“अपरवक्त्रं नाल्लिंगं; नजो ओ” इति; यस्य प्रथमतृतीयपादयोः नवारौ रेफल-
कारगकाराश्च तथा द्वितीयचतुर्थयोः नभारजक्षरौ जकाररेफौ च तद्वृत्तमपरवक्त्रं
नाम । वृत्तमिदं अर्धसमम् वैतालीयान्तर्गतम् ॥ २१ ॥

विदूषकः—एतद् तस्याः इतो गमनं भवतः अनुकूलं इष्टमेव । न खलु
अक्षिदुःखितस्य चक्षुरोगरुणस्य प्रमुखे सम्मुखे दीपस्य शिखा तैजः ज्योतिः सहते ।
यथा चक्षुरोगिणे दीपशिखा अहिता तथैव सा तुभ्यमहितैव । अत्रान्योक्तिः ।
गलुर्वाक्यभूषणम् । अक्षिदुःखितेऽत्र प्रकृते पूर्वनिपातानियमात् दुःखिता-
क्ष्येतिस्थाने प्रकृतरूपमेव साधु । अत्र कर्तरि पष्ठे ।

राजा—मैवम् । मा भवन्तः इत्थं विचारं कुरुत । उर्वश्यां गतम् लज्जम्
मनः यस्य एतादृशस्यापि मम देव्यां काशिराजदुहितरि स एव बहुमानः
आदरः । किन्तु प्रणिपातोऽनुनयस्तस्य लङ्घनादुत्कमणात् अहमस्यां देव्यां
धैर्यमवलम्बिष्ये । धैर्यं धारयिष्यामीति भावः । प्रणिपातप्रवृत्तिप्रतिप्रमानपराभव-
प्रवीणानां समस्तानां इहास्तमितप्रभावाणामुपायानां निरुपायत्वे फलिते सति
वैर्यावलम्बनपरे एव राज्ञि प्रतिपादिते “उपेक्षा धैर्यधारणमिति” वचनात् उपेक्षा
नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ आत्मनः प्रसादमप्रदर्शयामि औशीनर्यां गमनं
उर्वशीवद्धमनसो राज्ञः कृते तु अनुकूलमेवाभवदिति विदूषकाभिप्रायः । तमर्थं
राजा निषेधनि-वयस्य माणवक । यत्त्वमात्थ यदौशीनर्यां गमनं मेऽनुकूलमेव
तन्न । यतः यद्यपि मे मनः उर्वश्यां बद्धं तथापि देव्यामौशीनर्यां मम तादृश एव
बहुमान अस्ति, किन्तु अधुना मया कृतस्यानुनयस्य क्षणित्यवहेलनं तथा कृतम्
अनेनागसा दूषिता सा यद्यपीत अप्रसन्ना परावृत्ता तथापि अहं तस्या अप्रसादं
न परिगणयामि । अत एव यद्यपि तस्या इतो गमनं केनापि प्रकारेण ममानुकूलं
न, तथापि कथमपि तन्मम न चिन्ताहेतुः । अनेन चाहं अक्षुब्धो भूत्वा अस्यां
औशीनर्यां विषये, तस्याः अप्रसादविषये च अहं धैर्यमवलम्बिष्ये, मनागपि
सन्निहो न भवामीति भावः । परिच्छिन्नभावोऽयं नायकगतं शठलं गमयति ॥

विदूषकः—तिष्ठतु तावद्धीरता । तव नाम धीरता अस्ति । अहं तु बुभुक्षितः

राजा—(उत्थाय) वयस्य ! नेदमुपपन्नम् । पश्य—

प्रियवचनकृतोऽपि योपितां

दयितजनानुनयो रसादते ।

प्रविशति हृदयं न तद्विदां

मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥ २१ ॥

राजा—(उत्थाय) वयस्य ! इदमुपपन्नम् युक्तम् न, अनुचितमिदमिति भावः । औशीनर्या एतस्मिन् प्रसङ्गे इहागमनम् भूर्जपत्रस्य च तस्या हस्ते प्राप्तिः, पुनश्च ममानुनयमनादृत्य तस्या अप्रसङ्गाया एव प्रतिनिवर्तनमादि यत्पूर्वं अभूत् तत् सर्वं सामान्यतस्तु अस्मान्प्रतमेव जातमित्यर्थः । पूर्णकस्थपश्येयस्यानुगामी श्लोकः कर्मत्वेनान्वेति । पश्य तर्कय मनाक्—

प्रियवचनेति—प्रियाणि प्रेमप्रदर्शकाणि च तानि वचनानि तैः कृतोऽपि कृत्रिमो मिथ्या रागः प्रेम तेन योजितः प्रयुक्तः दयितजनेन प्रियेण कृतः अनुनयः सान्त्वनम् रसात् अवितथरागात् श्रुते विना तद्विदाः कृत्रिमरागविदां योपितां स्त्रीणां हृदयं न प्रविशति हृदयग्राही न भवति यथा कृत्रिमेण रागेण रोगेण योजितः मिथितः मणिरिवद्विदां मणिकाराणां हृदयं न प्रविशति सन्तोषावहो न भवति ।

यथा कृत्रिमरागेण रक्तोऽयं मणिरथवा अकृत्रिमेनेति जानन्तो मणिरारा कृत्रिमरागरक्तेन मणिना प्रसङ्गा न भवन्ति तथैव कृत्रिमप्रीत्यभिज्ञा त्रियोऽपि यथाधरागविसहस्रैःप्रियवचनचाटुशतैः क्रियमाणेन प्रियजनानुनयेन न प्रसीदन्ति इति भावः ।

अत्रापि श्लेषः—कृत्रिमरागयोजित इत्यत्र रागपदम् श्रुष्टम्—योपितपक्षे तस्य प्रेमवाचकत्वम् । मणिपक्षे अरुणिमा, रक्तत्वं वा रागपदवाच्यम् । तद्विदामित्यत्र तच्छब्देन कृत्रिमरागो गृह्यते । अत्रापि 'योजित' इति पदेन स अनुनयः न स्वयं स्वाभाविकतयोत्पद्यते किन्तु कथमपि कृत्रिमरागवलेन योजितो भवतीति विशेषार्थः योतयितुं निजन्तप्रयोगालिङ्गनम् । अपिपदं गर्हायाम्—प्रियवचनानां निरर्थकता च प्रदर्शिता ।

योपितामित्यत्र दयितापदमप्रयुज्य योपितपदग्रहणेन तस्या प्रियस्यान्यनायिका-कामुकत्वात् प्रीतिराहित्यम् किन्तु सा तु तस्मिन् रज्यते एव अमुमर्थमुद्दिश्य 'योपति सेवते पतिम्' इति 'योपित' इति व्युत्पत्तिनिष्ठक पदं प्रयुक्तम् । तथा च द्वितीय चरणे स्त्रीमनसि तु स्वस्य पत्न्यौ तदेवोच्चभावनासद्भावात् दयितपदस्वीकारः तथा च प्रेम्ण रागाद् वा श्रुते इति प्रयोगमनादृत्य रमादिति पदस्वीकृतिरिह रस्यते रसयति चेति रसः रागस्य परः कोटिरिति व्युत्पत्तिरभ्य विशेषार्थः योतयति ।

अत्र उपन्यासो नाम प्रतिमुखसन्व्यक्तम् । यस्य लक्षणं तावत् 'उपपत्तिकृतो योऽर्थः उपन्यासः स कीर्तित' इति । अत्र असहचरागप्रदर्शनाच्च सा प्रसादमेव्यतीत्युपपत्ताधनिक्षेपाद्वक्ष्यसमवयवः ।

विदूषकः—अणुकूल एव एदं भवदो । ण हु अक्खिदुक्खि-
दस्स पमुहे दीवसिहा सहेदि । [अनुकूलमेवैतद्भवतः । न खल्वक्षि-
दुःखितस्य प्रमुखे दीपशिखा सहते ।]

राजा—मैवम् । उर्वशीगतमनसोऽपि मे देव्यां स एव बहु-
मानः । किन्तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

विदूषकः—चिद्धदु दाव धीरदा । बुभुक्खिदवम्हणस्स जीविदं
अवलम्बदु भवम् । समओ खु ण्हाणभोअणे सेविदुम् । [तिष्ठतु

अत्र ऋते योगे पञ्चमी—“अन्यारादित” इति सूत्रवचनात् ।

इह च श्लेषगर्भितोपमालङ्कार । वृत्त च अपरवक्र नाम । यदुक्त पैत्रले—
“अपरवक्र नौलिंग, नचौ जौ” इति, यस्य प्रथमतृतीयपादयो नकारौ रेफल-
कारणकाराश्च तथा द्वितीयचतुर्थयो नकारजकारौ जकाररेफौ च तद्वृत्तमपरवक्रं
नाम । वृत्तमिदं अर्धसमम् वैतालियान्तर्गतम् ॥ २१ ॥

विदूषक—एतद् तस्या इतो गमनं भवत अनुकूल इष्टमेव । न खलु
अक्षिदु रितस्य चक्षुरोगरुणस्य प्रमुखे सम्मुखे दीपस्य शिखा तेज ज्योति सहते ।
यथा चक्षुरोनिषे दीपशिखा अहिता तथैव सा तुभ्यमहितैव । अत्रान्योक्तिः ।
खलुर्वाक्यभूषणम् । अक्षिदु रितेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् दु खिता-
स्त्येतिस्थाने प्रकृतरूपमेव साधु । अत्र वर्तते पद्यौ ।

राजा—मैवम् । मा भवन्त इत्थं विचारं कुरुत । उर्वश्या गतम् लग्नम्
मनस्य एतादृशस्यापि मम देव्या काशिराजदुहितरि स एव बहुमान
आदरः । किन्तु प्रणिपातोऽनुनयस्तस्य लङ्घनादुरकमणात् अहमस्मा देव्या
धैर्यमवलम्बिष्ये । धैर्यं धारयिष्यामीति भावः । प्रणिपातप्रभृतिप्रखरमानपराभव-
प्रवीणानां समस्तानां इहास्तमितप्रभावाणामुपायानां निरुपायत्वे फलिते सति
धैर्यावलम्बनपरे एव राज्ञि प्रतिपादिते “उपेक्षा धैर्यधारणमिति” वचनात् उपेक्षा
नाम सन्ध्यज्ञमुक्तं भवति ॥ आत्मनः प्रसादमप्रदर्श्यापि औशीनर्या गमनं
उर्वशीवद्धमनसो राज्ञः कृते तु अनुकूलमेवामवदिति विदूषकमिप्रायः । तमर्थं
राजा निषेधति—वयस्य माणवक ! यत्त्वमात्स्यं यदौशीनर्या गमनं मेऽनुकूलमेव
तन्न । यत् यद्यपि मे मनसि उर्वश्यां बद्धं तथापि देव्यामौशीनर्यां मम तादृश एव
बहुमान अस्ति किन्तु अधुना मया कृतस्यानुनयस्य श्रमिल्यबहेल्यं तया कृतम्
अनेनागसा दूषिता सा यद्यपीत अप्रसन्ना परावृत्ता तथापि अहं तस्या अप्रसाद-
अन परिगणयामि । अत एव यद्यपि तस्या इतो गमनं केनापि प्रखरेण मनानुकूलं
न, तथापि कथमपि तन्मम न चिन्ताहेतुः । अनेन चाहं अक्षुब्धो भूत्वा अस्या
औशीनर्या विषये तस्या अप्रसादविषये च अहं धैर्यमवलम्बिष्ये, मनापि
सचिन्तो न भवामीति भावः । परिच्छिन्नभावोऽयं नायकगतः शठस्य गमयति ॥

विदूषक—तिष्ठतु तावद्धीरता । तव नाम धीरता अस्तु । अहं तु युयुक्षितः ।

तावद्धीरता । वृभुक्षितब्राह्मणस्य जीवितमवलम्बतां भवान् ।
समयः खलु स्नानभोजने सेवितुम् ।]

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) कथमर्थं गतं दिवसस्य । अतः खलु—

उष्णार्तः शिशिरे निपीदति तरोर्मूलालवाले शिखी

निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्याशेरते पट्पदाः ।

तप्तं चारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते

क्रीडावेश्मनि चैप पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ ५५ ॥

न धीरतां धारयितुं प्रभवामि । वृभुक्षितस्य क्षुधितस्य ब्राह्मणस्य जीवितं भोजनं
अवलम्बतां भवान् इति उपहासः । समयः खलु स्नानं च भोजनं च स्नानभोजने
तयोः सेवनस्य प्राप्तः ।

इदानीं भोजनवेला क्षतिक्रामति ।

राजा—(ऊर्ध्वं सूर्यस्थितिमवलोक्य)

कथं दिवसस्य अर्थं गतम्—कथं मध्याह्नं प्राप्तः इति । पुरा घटिकायन्त्राद्यभावात्
गगने सूर्यस्थित्यैव वेलापरिज्ञानं भवति स्म । कथमिति विस्मये ।

यतः मध्याह्नः प्राप्तः अस्माद्धितोः—किं क्रियते इति विवक्षा श्लोकेन
प्रपूर्यते । खलु निश्चये ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

तथा च मध्याह्नवेलेयमिति निश्चयार्थं एक एव हेतुः चिह्नं वा पर्याप्तमासीत् । प्रतिपादिते शिखिनः मूल्यलबाळे निपीदने मध्याह्नः सम्प्राप्त इति निश्चयो भवितुं अर्हति । तदापि बहुचिह्नप्रदानेन समुच्चयालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—“समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात्परोऽपि चेदिति” साहित्यदर्पणे । अनेन अधुना विश्रामसमयः स्नानभोजनकालश्च समायातः अतश्चेतो गन्तव्यम् इति व्यज्यते । तथा च काव्येषु मध्याह्नादिवर्णनम् भूषणम् ।

(इति निष्क्रान्तौ)

राजविदूषको रङ्गभूमितः प्रस्थितौ ।

इति द्वितीयोऽङ्कः द्वितीय परिच्छेदः । अङ्गलक्षणं तूक्तं प्रागेव ।

इति श्रीमत्प्रमोदमोदमानमानसरसाविमक्तभगवद्गीलाललिनकीर्तनकुतूहलखान-
न्दसक्तभक्तगोष्ठीगरिष्ठाणां रामानुजाचार्यकैटव्यधुरीणानां प्रसरकिरणकरप्रतिभतेजः-
प्रकरप्रभाकराणां कविपण्डितेन्द्रमण्डलालङ्कारहीराणां अजस्रप्रणामाघणितवन्दार-
राजन्यवृन्दमुकुटमौक्तिकपूज्यपदारविन्दद्वन्द्वानां रत्नवतारसनिधीनां तोतादि-
विज्ञानविभवपीठाधीशानामाचार्यवर्याणां न्यायवेदवेदान्तमीमांसायशिलनिभमा-
गममन्यानशेमुपीकाणां विज्ञानविभूषणपदधारिणां स्वामिनां इन्दूरपुराभरणानां
श्रीकृष्णाचार्याणाम् सन्तुभवेन सहृदयताजलधिकौस्तुभेन एम् ए काव्यतीर्थ-
साहित्यविशारदायनेकोपायिषमुत्सितेन सुरेन्द्रनाथदाक्षिणा विरचिताया विक्रमो-
र्वशीसङ्गीविकायाम् कल्पलतासमाख्यायाम् व्याख्यायाम् द्वितीयाङ्कोन्मेषः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ)

प्रथमः—सखे पेलव ! अग्निशरणाद्गच्छता महेन्द्रमन्दिरमुपा-
ध्यायेन त्वमासनं ग्राहितः । अहमग्निशरणरक्षार्थं स्थापितः ।
ततः पृच्छामि गुरोः प्रयोगेण देवपरिषदाराधिता न वेति ।

द्वितीयः—गालव ! ण आणे कहं आराधिता भोदि । तस्सि
उण सरस्सईकिदकव्ववन्वे लच्छीसअंवरे उव्वसी तेसु तेसु
रसन्तरेसु उम्माइआ आसि । किन्तु.....[गालव ! न जाने
कथमाराधिता भवति । तस्मिन् पुनः सरस्वतीकृतकाव्यवन्वे

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

सविदूषकस्य राज्ञः द्वितीयाङ्कवस्तुजाते, जाते तु मध्याह्नसमये रत्नभूमितो
निष्क्रमानन्तरमिदानीं पेलवगालवनाम्नो नाट्यशास्त्रपरदृक्कनो भरतमुने शिष्य-
योर्मुखाभ्याम् राज्ञः पुनस्त्वशीतमागमसूचनाय तृतीयाङ्कः प्रारम्भस्तत्रभवान्
कविराजस्तयोः प्रवेश तावदाह—

(ततः द्वितीयाङ्कसमाप्तौ भरतमुने शिष्यौ प्रविशतः)

प्रथमः—सखे पेलव ! महेन्द्रस्य मन्दिरं भवनं अग्निशरणात् होतव्याग्निगृहात्
गच्छता उपाध्यायेन भगवता भरतेन त्वं आसनं स्वीयमृगचर्मोसनम् ग्राहितम् ।
अग्निशालात् इन्द्रभवनं गच्छता भरतेन तुभ्यं आसनं प्रदत्तमिति भावः । अहं च
अग्निशरणस्याग्निशालायां रक्षणार्थं स्थापितो नियुक्तः । ततः यतः अहमत्रैव
स्थापितः न बहिर्गतः ततः नाहं जानामि किं जातमित्यतः पृच्छामि गुरोः भगवतः
भरतस्य तेन कारितेन प्रयोगेण नाट्याभिनयेन देवानां परिषदं सभां आराधितां
प्रीणितां सन्तोषितां न वा इति । अत्र पेलवस्य पट्टशिष्यत्वं गम्यते ।

ग्राहित इति णिच्-तत्प्रयोगः—गृहधातोर्णिच् ।

शरणपदस्य गृहत्वमपि वाच्यम् ‘शरणं गृहं रक्षितो’ इति विश्वकोषः । गुरोः
प्रयोगेणेत्यनेन गुरुप्रदिष्टेन प्रयोगेण न तु स्वयमभिनीतेन । वा इति विकल्पे ।
अत्र गौणे कर्मणि क्तः ‘गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्प्वहाम् । बुद्धि-
भक्षार्थयोः शब्दकर्मणा च निजेच्छयेति’ । यथा वान्यत्र ‘अयाचितारं नहि
देवदेव अद्रिं सुता ग्राहमितुं शक्नुते’ ।

द्वितीयः—गालव ! गालवपेलवौ तयोर्भरतशिष्ययोर्नामनी । न जाने
कथमाराधिता भवति । देवपरिषदाराधिता न वेति नाहं जाने । किन्तु तस्मिन्
प्रयोगे पुनः सरस्वत्या देव्या कृतं काव्यं बन्धोः ग्रन्थः यस्य तादृशि लक्ष्मीस्वयंवरे

लक्ष्मीस्वयंवरे उर्वशी तेषु तेषु रसान्तरेषु उन्मादितासीत् ।] २
किन्तु..... ।]

प्रथमः—सदोपावकाश इव वाक्यशेषः ।

द्वितीयः—आम् । ताए वअणं प्रमादस्सल्लिदं असि ।

[आम् । तस्या वचनं प्रमादस्सल्लितमासीत् ।]

प्रथमः—किमिव ।

द्वितीयः—लच्छीभूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणीभूमि-
आए वट्टमाणए मेणआए पुच्छिदा । समागता तेलोकपुरिस्ता
सकेशवा लोअवाला । कदमस्सि दे हिअआहिणीवेसो त्ति ।
[लक्ष्मीभूमिकया वर्तमाना उर्वशी वारुणीभूमिकया वर्तमानया
मेनकया पृष्टा । समागताः त्रैलोक्यपुरुषाः सकेशवा लोकपालाः ।

तदाप्ये काव्ये उर्वशी तेषु तेषु काव्ये विद्यमानेषु रसान्तरेषु विविधेषु रसेषु
उन्मादिता स्खलिता आसीत् । अभिनेतव्ये प्रयोगे उर्वशी सप्रमादा बभूवेति भावः ।

स्वयंवर —पुरा हि रीतिरासीदीदृशी यत् कन्यका स्वीयं पतिं स्वयमेव वृणोति
स । तत्र सर्वे कामयितार कन्याया पितुर्गृहे सम्मिलन्ति । तेषु कमपि पुरुषं
सा कन्यका स्वीयं भाविनं पतिं वृणोति । वरणानन्तरं सर्वे विवाहविधयः
क्रियन्ते । नैतेषु विवाहविधिषु प्रकृत स्वयंवरविधिरपि अन्यतमः । स्वयं त्रियते
वरो यस्मिन्निति स्वयंवरः । अत्र पुनरवधारणे ।

लक्ष्मी —विष्णो पत्नी देवदानवैर्मध्यमानात् सागरात् समुद्भूता चतुर्दश-
रत्नान्वयतमा । वारुणी अपि अनयैव सह निर्गता ।

रस —प्रतिकार्यं भवति कश्चन रसो विलक्षणानन्दहेतुः केवलं सहृदयैरेव
चर्च्यमाणः चमत्काराधायकः विभावानुभावसञ्चारिभावैर्व्युत्पाद्यमानो भावना-
विशेषः । सविस्तरं पुस्तकान्ते वक्ष्यते । किन्तु..... वाक्यमपूर्णम् ।

प्रथमः—ते वाक्यशेषः अपूर्णमिदं वाक्यम् दोषाय प्रमादाय अवकाशः
सम्भवः तेन सहितः सदोपावकाशः इवास्ते । अपूर्णमिदं ते वचनं किमपि
स्खलितं सूचयतीति भावः ।

द्वितीयः—आम् निश्चये सारणे वा । तस्या उर्वश्या वचनं प्रमादेन असाव-
धानतया स्खलितं सम्यगुच्चारितं नासीत् ।

“आम्—ज्ञान विनिश्चये” इति बोधालितः । प्रमादोऽनवधानता ।

प्रथमः—किमिव—वचनम्भूतं स प्रमाद इति ।

द्वितीयः—लक्ष्म्या भूमिका वेषः यस्या सा तथा लक्ष्मीभूमिकया वर्तमाना
उर्वशी गृहीतवारुणीवेषया मेनकया पृष्टा । त्रैलोक्यपुरुषाः लोकत्रयगताः पुरुषाः

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ)

प्रथमः—सखे पेलव ! अग्निशरणाद्गच्छता महेन्द्रमन्दिरमुपाध्यायेन त्वमासनं ग्राहितः । अहमग्निशरणरक्षार्थं स्थापितः ततः पृच्छामि गुरोः प्रयोगेण देवपरिपदाराधिता न वेति ।

द्वितीयः—गालव ! ण आणे कहं आराधिता भोदि । तस्सि उण सरस्सईकिदकव्ववन्वे लच्छीसअंवरे उव्वसी तेसु तेसु रसन्तरेसु उम्माइआ आसि । किन्तु.....[गालव ! न जाने कथमाराधिता भवति । तस्मिन् पुनः सरस्वतीकृतकाव्यवन्वे

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

सविदपकस्य राज्ञ द्वितीयाङ्कवस्तुजाते, जाते तु मध्याह्नसमये रत्नभूमितो निष्क्रमानन्तरमिदानीं पेलवगालवनाम्नो नाव्यशास्त्रपररक्षनो भरतमुने शिष्य-योर्मुखाभ्याम् राज्ञ पुनर्द्वशीसमागमसूचनाय तृतीयाङ्कं प्रारम्भस्त्रानभवान् कविराजस्तथो प्रवेशं तावदाह—

(ततः द्वितीयाङ्कसमाप्तौ भरतमुने शिष्यौ प्रविशतः)

प्रथमः—सखे पेलव ! महेन्द्रस्य मन्दिरं भवनं अग्निशरणात् होतव्यामिगृहात् गच्छता उपाध्यायेन भगवता भरतेन त्वं आसनं स्वीयभृगुचर्मासनम् ग्राहितम् । अग्निशालात् इन्द्रभवनं गच्छता भरतेन तुभ्यं आसनं प्रदत्तमिति भावः । अहं च अग्निशरणस्याग्निशालाया रक्षणार्थं स्थापितो नियुक्तः । ततः यतः अहमग्नैव स्थापितः न बहिर्गतः ततः नाहं जानामि किं जातमित्यतः पृच्छामि गुरोः भगवतः भरतस्य तेन कारितेन प्रयोगेण नाव्याभिनयेन देवानां परिपदः सभा आराधिता प्रीणिता सन्तोषिता न वा इति । अत्र पेलवस्य पटशिष्यत्वं गम्यते ।

ग्राहित इति निजन्तप्रयोगः—गृहधातोर्णिच् ।

शरणपदस्य गृहत्वमपि याच्यम् “शरणं गृहरक्षिप्रो” इति विश्वकोषः । गुरोः प्रयोगेणेत्यनेन गुरुप्रदिष्टेन प्रयोगेण न तु स्वयमभिनीतेन । वा इति विकल्पे । अत्र गौणे कर्मणि च “गौणे कर्मणि दुष्पादे प्रधाने नीदृष्ट्वहाम् । मुदि-मक्षार्थयोः शब्दकर्मणा च निजेष्टयेति” । यथा वान्यत्र “अप्याचितारं नदि” देवदेव आदि मुता प्राद्विबुः शशाकः” ।

द्वितीयः—गालव ! गालवपेलवौ तयोर्भरतशिष्ययोर्नामनी । न जाने कथमाराधिता भवति । देवपरिपदाराधिता न वेति नाहं जाने । किन्तु तस्मिन् प्रयोगे पुनः सरस्वत्या देव्या कृतं काव्ये वन्धो प्रयत्नं यस्य तादृशि रक्षणीत्यवरे

लक्ष्मीस्वयंवरे उर्वशी तेषु तेषु रसान्तरेषु उन्मादितासीत् ।]
किन्तु..... ।]

प्रथमः—सदोपावकाश इव वाक्यशेषः ।

द्वितीयः—आम् । ताए वअणं पमादस्सल्लिदं अस्सि ।

[आम् । तस्या वचनं प्रमादस्सल्लितमासीत् ।]

प्रथमः—किमिव ।

द्वितीयः—लच्छीभूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणीभूमि-
आए वट्टमाणए मेणआए पुच्छिदा । समागदा तेलोकपुरिस्ता
सकेसवा लोअवाला । कदमस्सि दे हिअआहिणीवेसो त्ति ।
[लक्ष्मीभूमिकया वर्तमाना उर्वशी वारुणीभूमिकया वर्तमानया
मेनकया पृष्टा । समागताः त्रैलोक्यपुरुषाः सकेसवा लोकपालाः ।

तदाप्ये काव्ये उर्वशी तेषु तेषु काव्ये विद्यमानेषु रसान्तरेषु विविधेषु रसेषु
उन्मादिता स्खलिता आसीत् । अभिनेतव्ये प्रयोगे उर्वशी सप्रमादा बभूवेति भावः ।

स्वयंवरः—पुण हि सीतिरासीदीदृशी यत् कन्यया स्त्रीयं पतिं स्वयमेव वृणोति
स । तत्र सर्वे कामयितारः कन्यायाः पितुर्गृहे सम्मिलन्ति । तेषु कमपि पुरुषं
मा कन्यका स्त्रीयं भाविनं पतिं वृणोति । वरणानन्तरं सर्वे विवाहविधयः
क्रियन्ते । नैतेषु विवाहविधिषु प्रकृतः स्वयंवरविधिरपि अन्यतमः । स्वयं त्रियत्ते
वरो यस्मिन्निति स्वयंवरः । अत्र पुनरवधारणे ।

लक्ष्मीः—विष्णोः पत्नी देवदानवैर्मध्यमानात् सागरात् समुद्रात् चतुर्दश-
रत्नान्यतमा । वारुणी अपि अनयैव सह निर्गता ।

रसः—प्रतिकाव्यं भवति कश्चन रसो विलक्षणानन्दहेतुः केवलं सहृदयैरेव
चर्च्यमाणः चमत्काराधायकः विभावानुभावसंघारिभावैर्व्युत्पाद्यमानो भावना-
विशेषः । सविस्तरं पुस्तकान्ते वक्ष्यते । किन्तु..... । वाक्यमपूर्णम् ।

प्रथमः—ते वाक्यशेषः अपूर्णमिदं वाक्यम् दोषाय प्रमादाय अवकाशः
सम्भवः तेन सहितः सदोपावकाशः इवास्ते । अपूर्णमिदं ते वचः किमपि
स्खलितं सूचयतीति भावः ।

द्वितीयः—आम् निधये स्मरणे वा । तस्या उर्वरया वचनं प्रमादेन असाव-
धानतया स्खलितं सम्यगुच्चारितं नासीत् ।

“आम्—ज्ञान विनिधये” इति बोधालितः । प्रमादोऽनवधानता ।

प्रथमः—किमिव-कथम्भूतः स प्रमाद इति ।

द्वितीयः—लक्ष्म्याः भूमिका वेषः यस्याः सा तथा लक्ष्मीभूमिकया वर्तमाना
उर्वशी गृहीतवारुणीवेषया मेनकया पृष्टा । त्रैलोक्यपुरुषाः लोकत्रयगताः पुरुषाः

कतमस्मिन्ते हृदयाभिनिवेशः इति ।]

प्रथमः—ततस्ततः ।

द्वितीयः—ताम् पुरिसोत्तमे त्ति भणिदब्बे पुरुरवसि त्ति णिग्गदा वाणी । [तस्याः पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरुरवसीति निर्गता वाणी ।]

प्रथमः—भवितव्यतानुविधायीनि बुद्धीन्द्रियाणि । स ताम-
भिकुद्धो मुनिः ?

केशवेन कृष्णेन सहिताः लोकपाला. देवाः इह समागताः । एषु कतमस्मिन्
कस्मिन् ते हृदयस्य अभिनिवेशः संलग्नता ।

भावार्थः—यदा इन्द्रसभायां लक्ष्मीस्वयंवराख्यं वस्तु प्रयुक्तम् तदा उर्वर्या
लक्ष्मीवेशपरिग्रहः कृतः । मेनकया च वारुण्याः । लक्ष्मीवारुण्यां लक्ष्मी-
स्वयंवराख्यस्य प्रयोगस्य पानविशेषौ । स्वयंवरसमये वारुणी तत्र प्रयोगे
लक्ष्मीं पृच्छति यत् अत्र सर्वे प्रहसितमाराः मुकुमारा. कुमारः
समागताः, अतः कं महानुभावं त्वं स्वीकारेणलक्षिकीर्पसीति । तदेवाह—यत्
लक्ष्मीरूपां उर्वर्यां वारुणीरूपा मेनका पृष्टवती यदेषु कतमस्मिन् ते हृदयं
सज्यते इति । “भूमिका रचनायां स्यात्” इति विश्वः ।

प्रथमः—ततस्ततः—प्रश्नानन्तरं किं जातमिति—

द्वितीयः—पुरषाणानुत्तगो विष्णुस्तस्मिन् पुरुषोत्तमे मे हृदयम् सक्तम् इति
भणितव्ये वक्तव्ये तस्या उर्वर्याः वाणी पुरुरवसि विक्रमे मम हृदयम् लग्नमिति
निर्गता । भावस्तु—गृहीतनाटकपेयथा लक्ष्मीरूपया उर्वर्या तत्र विष्णो मे हृदयं
सज्यते इति वक्तव्ये पुरुरवसीति अन्यदेव प्रोक्तम् । इति प्रमादः ।

अनेन नायिकाया पुरुरवसि अगाधं प्रेम व्यज्यते ।

प्रथमः—बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च तानि बुद्धीन्द्रियाणि बाह्या-
न्तःकरणानि भवितव्यतायाः भाविनः फलस्य अनुविधायीनि । भाविनं फलमेवा-
नुसरन्ति इन्द्रियाणीति भावः । स मुनिः भरतस्त्वमभिकुद्धः । तस्यै कुद्धः किं
गुरुरिति पृच्छा ।

तामभिकुद्ध इत्यत्र “कुधइहेति” सूत्रानुसारं यं प्रति बोधस्तस्य चतुर्थीति न्यायेन
तस्यै कुद्ध इति भवितव्यम् । किन्तु अभिपदस्य सम्पिधानात् अभियोगे द्विती-
यापि प्राप्ता । एकतः चतुर्थी प्राप्ता अन्यतो द्वितीया । उभयोर्मध्ये “कारकवि-
भेदेरपदविभक्तिरलीयसी । यथा—मुनिप्रयं नमस्कृत्येति यत्प्रत्ययविचारतः
उपपदविभेदः द्वितीयाया एव प्राशस्त्यम्” ।

द्वितीयः—सत्ता उवज्झाएण । महेन्द्रेण उण अणुगिहीदा ।
[शप्ता उपाध्यायेन । महेन्द्रेण पुनरनुगृहीता ।]

प्रथमः—कथमिव ।

द्वितीयः—जेण मम तुए उवदेसो लद्धिदो तेण ण दे दिव्वं
ठाणं हविस्सदि त्ति उवज्झाअस्स सआसादो सायो । पुरन्दरेण
उण लज्जावणदमुहिं उवसिं पेक्खिअ एवं भणिदम्—‘जस्सि
वद्धभावासि तुमं, तस्स मे रणसहाअस्स राएसिणो पिअं करणिज्जं ।
ता दाव तुमं पुरुरवसं जहाकामं उवचिट्ठ जाव सो पडिदिट्ठसंताणो
भोदि त्ति । [येन मम त्वयोपदेशो लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं
भविष्यति इति उपाध्यायस्य सकाशात् शापः । पुरन्दरेण पुनः
लज्जावनतमुरसीमुर्वशीं प्रेक्षयैवं भणितम्—‘यस्मिन्वद्धभावासि त्वं,
तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियं करणीयम् । तत्तावत्त्वं पुरुरवसं
यथाकाममुपतिष्ठस्व यावत्स परिदृष्टसन्तानो भवति—इति ।]

प्रथमः—सदृशं पुरुषान्तरवेदिनो महेन्द्रस्य ।

द्वितीयः—उपाध्यायेन गुरुणा भरताचार्येण शप्ता तस्यै शापो दत्त । महे-
न्द्रेण पुनरनुगृहीता, तस्यै दयार्द्रता प्रकाशिता । उपाध्यायेन शप्तेति पूर्ववाक्यात्
विरोधप्रदर्शनार्थमुत्तरस्मिन् वाक्ये पुनरिति पदप्रद्वणम् “अत्र पुनरुभेदे” पुनर-
प्रथमे पक्षे मतम्—“अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च” इति भेदिनी ।

प्रथमः—कथमिव—उपाध्यायेन किं शप्तम्, तथा च महेन्द्रेण कथमनु-
गृहीतेति प्रश्नः ।

द्वितीयः—इत्थमुपाध्यायेन शप्ता—येन यस्मात् कारणात् स्वया ममोपदेशः
लङ्घितस्त्यक्त तेन तस्मात् कारणात् ते दिव्य स्वर्गायं स्थानं निवासं न भविष्यतीति
उपाध्यायसकाशात् शापः । त्वमत्र स्वर्लोकं स्थातुं नार्हसीति शप्तम् ।

पुरन्दरेण महेन्द्रेण च तज्जया वक्कतं मुखं यस्या सा ताडणीमुर्वशीं प्रेक्ष्य
एवं भणितमुक्तम्—“यस्मिन् जने त्वं वद्धभावा आसक्ता असि तस्यैव मम रणे
सहायकस्य राजर्षेः पुरुरवसं प्रियं करणीयम् । तत्र गत्वा तेन सहोपित्वा तस्य
प्रियं सम्पादनीयम् । तत्तावत् त्वं पुरुरवसं तव कामयितारं यथाकामं यथेच्छं
उपतिष्ठस्व सेवस्व यावत् स त्वयि परिदृष्टसन्तानो भवति । यावता कालेन
स त्वत्तं समुत्पन्ना सन्ततिं पुरः पश्येत् तावत् पर्यन्तं यथेच्छं त्वं तं भजसेति ।
उपाध्यायकृतनिग्रहेऽनुग्रहो महेन्द्रेणाकारिः ।

प्रथमः—पुरुषाणामन्तरस्य अन्तःकरणस्य वेदिनः ज्ञानिनः महेन्द्रस्य सद-

द्वितीयः—(सूर्यमवलोक्य) कथापसङ्गेण अचरद्वा अहिसेअ-
वेला । ता उवज्झाअस्स पारसवत्तिणो होम । [कथाप्रसङ्गेनाप-
राद्धाभिपेक्षवेला । तदुपाध्यायस्य पार्श्ववर्तिनौ भवावः ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कशुकी)

कशुकी—

१ सर्वः कल्पे वयसि यतते लब्धुमर्थान् कुटुम्बी
पश्चात्पत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ।

अस्माकं तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती प्रतिष्ठां

सेवा कारापणिणतिरभूत्स्त्रीषु कष्टोऽधिकारः ॥ १ ॥

(परिक्रम्य) आदिष्टोऽस्मि सनियमया काशिराजपुत्र्या—यथा—

“व्रतसम्पादनाय मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुत्वेन पूर्वं याचितो

आवश्यकीयवस्तुसम्पादनाय यत्नं कुरुते । पश्चात् अतीते तु तारुण्ये, पुत्रैः अपहृतो गृहीतो भरः गार्हस्थ्यभारः यस्य स तादृशः सन् विधामाय शान्त्ये कल्पते शान्तिं लभते इति भावः । प्राप्ते तु वार्धक्ये पुत्रेषु समारोपित-गार्हस्थ्यव्यवस्थ. स्वस्थः सन् शान्तिं कामयते ।

किन्तु गृहीतकञ्चुकिकार्याणाम् अस्माकमियं प्रतिदिनं दिने दिने विद्यमाना प्रतिष्ठां विधान्ति सादयन्ती नाशयन्ती सेवा कारापणिणतिः कारागृहरूपा अभूत् । अस्माकन्तु न कदापि विधामो लभ्यते । सदैव कार्यव्यापृतत्वमेवास्माकम् । तेन च बन्धनगृहसदृशी जातेयं सेवा इति भावः । अतः सामान्यं वस्तुपस्थापयति—
अतः स्त्रीषु स्त्रीणां विषये अधिकारः कार्यकारित्वं कष्टः कष्टदायीति भावः । यतः अन्तरालेऽपि विधान्तिर्न लभ्यते ।

सरलार्थस्तु—सर्वे गृहस्था. तरुणे वयसि गार्हस्थ्यभारमुद्रहन्ति । वयं गते तु वार्धक्यस्य, पुत्रेषु भारं समारोप्य विधाममामुवन्ति किन्तु अस्माकन्वेतादृशी सेवा यत् अस्माकं विधान्ति नाशयित्वा केवलं बन्धनार्थैवेयं सम्पन्ना । अतः स्त्रीयं खेदं प्रकाशयति यत् स्त्रीषु कष्टोऽधिकारः इति । सर्वैः कुटुम्बी इति जातावेकवचनम् ।

कल्पे—समर्थे—शक्तिसम्पन्ने वयसि तरुणे इति भावः । “कृष्ण सामर्थ्ये—” इति धातोः ।

अर्थान् द्रव्याणि विषयान् वा—“अर्थो विषयार्थेनयोधीनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने” इति मेदिनी । सादयन्ती नाशयन्ती—“साद नाशने” इति धातोः । शत्रुप्रलयः । प्रतिष्ठा—प्रकर्षेण स्थितिरिति प्रतिष्ठा विधान्ति. । कारापणिणतिः—काराया बन्धने परिणति. परिणामः यस्याः सा बन्धनरूपा सेवा । “कृ विक्षेपे” इति “कारा स्याद्बन्धनालये” इत्यमरः । स्त्रीषु इति विषयसप्तमी । कष्टः कष्टप्रदः इत्यर्थः । अनेन सेवकानां विधामवैमुख्यं प्रदर्शितम् । “सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्य.” इत्युक्तमेव । मन्दा-क्रान्तावृत्तम् तल्लक्षणं यथा भट्टकेदारः—“मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्कगैर्भौनतां तादृकं चेत्” इति ।

यदि मगणभगणौ नगणतगणौ तगणश्च गुरुद्वयं च तदा मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम् । अत्र चरमचरणे अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १ ॥

(परिक्रम्य) नियमेन सहितया सनियमया गृहीतव्रतया काशिराजस्य दुहित्रा कन्यया राजमहिष्या आदिष्टोऽस्मि समाज्ञापितोऽस्मि—यथा—“व्रतस्य सम्पा-

महाराजः । तदेव मद्रचनाद्विज्ञापय” इति यावद्दहमवसितसन्ध्या-
कार्यं महाराजं पश्यामि ।

(परिक्रम्यावलोक्य च)

रमणीयः खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि—

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो

धूपैर्जालविनिःसृतैर्वलभयः सन्दिग्धपारावताः ।

आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः

सन्ध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धो जनः ॥ २ ॥

दनाय रामास्यै व्रतस्य अनुच्छेदार्थं गया गानं चित्तोजतिमाप्रहं वा उत्सृज्य
परित्यज्य निपुणिकामुखेन पूर्वमेव महाराजो यापितः प्रार्थितः । मदापराधिनमपि
महाराजं मम व्रतपूरणाय अहं स्वीयमानं विहाय निपुणिकाद्वारा प्रार्थितवती
इत्यर्थः । तदेवार्थं मद्रचनात् विज्ञापय निवेदय” इति महिष्या आदेशः ।

“मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोजतौ ग्रहे” इति हेम । यावदिति—इति
आदेश गृहीत्वा अह अवसितं समापितं सन्ध्याकार्यं येन तादृशं महाराजं
पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च)

रमणीय इति—राजवेश्मनि राजप्रासादे दिवसस्य अवसानं समाप्तिस्तस्य
वृत्तान्तो रमणीयः खलु । सायन्तनी वेला प्रासादे राजत इति सारः । कथं
राजत इत्याह—

उत्कीर्णा इवेति—वासयष्टिषु पक्षिणां वासार्थं निर्मितेषु निखातेषु वा
वंशदण्डेषु निशासम्बन्धिनी या निद्रा तथा बलसा सतन्द्रा बर्हिणो मयूर-
उत्कीर्णाः पापणैः सचिता इव सन्ति । मयूरः निद्रावशात् निश्चलः सन्तीति
भावः । जालेभ्यो वातायनेभ्यः नि सृतैर्निर्गतैः सुगन्धिधूपैः बलभयः शिरोगृह्णाणि
सन्दिग्धाः शङ्किताः पारावताः कपोताः यासु तादृशः अवभासन्ते । चन्द्रशालामु
धूपसद्भावात् तत्र किं कपोता सन्तीति अवभासते । इयं कवेः उत्प्रेक्षा ।

आचारे नियमे प्रयतस्तर्पणः पवित्रो वा शुद्धान्तस्थः अन्तःपुरस्थो वृद्धो जनः
पुष्पैश्च बलिभिश्च युक्तेषु सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः ज्वालासहिताः सन्ध्या-
समये मातृलिङ्गाः दीपिकाः विभजते संस्थापयति । सङ्गुप्तमोपहारेषु स्थलेषु
शुद्धान्तवृद्धो जनः दीपकान् स्थापयतीति भावः । विभजते विभक्त्या करोति तत्र
तत्र स्थाने निवेशयतीत्यर्थः । “वलमी चन्द्रशालिका” इत्यमरः—तदाख्यशिरो-
शहम् (Terrace) । प्रयतस्तर्परः पवित्रो वा “पवित्र प्रयतः पूतः” इत्यमरः ।

शुद्धान्तवृद्धो जनः इत्यत्र वेधित् पाश्चात्त्यैः ‘जनः’ इति पदस्य समस्तत्वं एव
संगृह्यार्थवशो घनत्वमित्युक्त्वा पाठोऽयं दूषित इत्यङ्गीक्रियते किन्तु तत्तावदनुचितम् ।

(नेपथ्याभिमुखमलोक्य) अये ! इत एव प्रस्थितो देवः—

परिजनवनिताकरार्पिताभिः परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः ।

गिरिरिव गतिमानपक्षसादादनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥ ३ ॥

एतादृशप्रयोगस्यापि कविसम्मानितत्वात् । “दिव्यो जनः” “वृद्धो जनो दुःस्वशतानि भुङ्क्ते” इत्येतेषां दर्शनात् । अपि चान वृद्धाः पुण्याः इत्यभिप्रायः ।

अनोन्प्रेक्षालङ्कारः । अनुन्कीर्णानामपि मयूराणां उत्कीर्णतासम्भावनात् धूमे च कपोतसम्भावनात् ।

“शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्” ॥ २ ॥

(नेपथ्यस्य तिरस्वरिण्याः अभिमुखं दृष्ट्वा)

अये इति विम्वये अन्वेष्टुमिष्टस्य वस्तुनो लभादानन्दे वा । इत एव प्रस्थितो देवः इहेवायाति देव इति ।

परिजनेति—परिजनभूतानां परिचारिकाणां वनितानां स्त्रीणां करेषु हस्तेषु अर्पिताभिर्दत्ताभिः दीपिकाभिः परिवृतः वेष्टितः एष देवः पक्षाणां पत्तत्राणां गाढः च्छेदस्तदभावान् पक्षच्छेदनस्य प्राप्तुं गतिमान् जङ्गमः गिरिः परंत इव पिबालितः दृश्यते । कीदृशः स गिरिः—अनुतटं परिपार्श्वं पुष्पिताः प्रसूनयुक्ता निचन्ते कर्णिकारल्लानां यष्टयः यस्मिन् तादृशः इति ।

परिजनगृहीतदीपिकाभिः परिवेष्टितो राजा सपुष्पकर्णिकारयष्टिर्जङ्गमगिरिरिव दृश्यत इति भावः ।

यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सपरिवारो राजा विदूषकश्च)

राजा—(आत्मगतम्)

कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।

अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥ ४ ॥

कञ्जुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । देव ! देवी विज्ञापयति—‘मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र सन्निहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्गोहिणीसंयोगः’ इति ।

राजा—विज्ञाप्यतां देवी यस्तव च्छन्द इति ।

यावदिति । यावत् तेनाहं अवलोकनमार्गे देवस्य दर्शनं पृथि स्थितः सन् एनं देवस्यागमनम् प्रतिपालयामि प्रतीक्षे ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः परिवारिकाग्रहीतरीपिकापरिवृतः सपरिवारः अनुचरसहितः राजा विदूषकश्च)

राजा—(आत्मगतम्)

कार्यान्तरितेति—कार्यैः राजकर्मभिः अन्तरिता विप्रिता अज्ञाता उत्कण्ठ प्रियाविरहजनितखेदः यस्मिन् इति तादृग् दिनं मया अनतिकृच्छ्रेण ईपत्कष्टेन सौकर्येण वा नीतमतिवाहितम् । किन्तु अविनोदेन कार्यलभत्वाभावेन उत्कण्ठया च शीर्घाः यामाः प्रहराः यस्याः सा रात्रिः कथं केन प्रकारेण गमयितव्या यापनीया ।

दिनं तु राजकार्यव्याघृतत्वात् अनायासेन व्यतीतम् किन्तु अन्यकार्यराहित्यात् प्रियोत्कण्ठासद्भावश्च परमवीर्येति प्रतीयमाना रात्रिः कथं नु अतिवाहितव्येति खेदः ।

न च अनतिकृच्छ्रेणैव विपेयाशस्य शङ्का कार्या । कुतः । प्रधानस्यापि नयार्थस्य समाप्ते गुणीभावात् । कृच्छ्रपदार्थस्य कष्टक्षेत्रप्रदर्शनात् साधुत्वमेव । कामस्य द्वितीयेयं दशा उत्कण्ठेति । इयन्वार्या जातिः ॥ ४ ॥

कञ्जुकी—(उपगम्य समीपमागत्य)

जयतु जयतु देव—स्वामिनः मङ्गलकाङ्क्षिणां सर्वेषां सज्जनानां समुदाचारपद्धतिरियम् । देव स्वामिन् ! देवी काशीराजदुहिता विज्ञापयति निवेदयति यत् मणिहर्म्यं तदाख्यः प्रासादस्तस्य पृष्ठे उपरि चन्द्रः सुदर्शनः सुभगतया लक्ष्यते । तत्र मणिहर्म्यप्रासादे सन्निहितेन उपस्थितेन देवेन सह यावच्चन्द्रस्य रोहिण्या सह संयोगो भवति तावत् प्रतिपालयितुमिच्छामि तत्रैव स्थातुमभिवान्छे ।

रोहिणी दक्षस्य कन्या परमप्रियतमा चन्द्रस्य पत्नी । रोहिणी तदाख्यं नक्षत्रम् ।

राजा—विज्ञाप्यतां कथयतां देवी यस्तव च्छन्दः अभिप्रायस्तत्तथैव भविष्यति । अहं नूनमागमिष्यामि मणिहर्म्यप्रासादे इति भावः ।

कञ्जुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्त ।)

राजा—वयस्य ! किं परमार्थत एव देव्या व्रतनिमित्तोऽय-
मारम्भः स्यात् ?

विदूषकः—तस्मैमि सजादपचादावा अत्तभोदी वदव्ववदेसेण
तत्तभवदो पणिपादलघण पमज्जिदुकामा त्ति । [तर्कयामि सजात-
पश्चात्तापा अत्रभवती व्रतव्यपदेशेन तत्रभवतः प्रणिपातलङ्घनं
प्रमार्ष्टुकामेति ।]

राजा—उपपन्न भवानाह । तथा हि—

अवधूतप्रणिपाताः पश्चात्सन्तप्यमानमनसोऽपि ।

निभृतैर्व्यपन्नपन्ते दयितानुशयैर्मनस्विन्यः ॥ ५ ॥

“अभिप्रायवशौ छन्दौ” इत्यमर ।

कञ्जुकी—यदाज्ञापयति भवान् तदेवाह निवेदयिष्यामीति भाव ।

(इति निष्क्रान्त अपगत ।)

राजा—वयस्य माणवक ! किं परमार्थत सत्यमेव देव्या अयमारम्भ प्रयत्न
व्रतनिमित्त व्रतसम्पादनायैव स्यात् ? मा वशयितुमयमारम्भ उत वा सत्य
व्रतायैवेति शङ्का ।

विदूषक—अह तावत् तर्कयामि विचारयामि अनुमिनोमि वा यत्
संजात पश्चात्ताप यस्या एतादृशी अत्रभवती मान्या देवी व्रतस्य व्यपदेशेन मिषेण
तत्रभवतस्तस्य प्रणिपातो नमस्क्रिया चाटुकारित्व प्रसादन वा तस्य लङ्घनम-
स्वीकार तमपराध प्रमार्ष्टुकामा प्रोञ्छितु वाञ्छन्तीति भाव ।

तस्या कृतानि प्रसादनान्यवमस्य त्वयि कृत तिरस्कारं समाधत्तुमिच्छतीत्यर्थ ।
इत्यह सम्भावयामि ।

राजा—उपपन्न युक्त तावत् भवानाह । तथा हि—

अवधूतेति—अवधूता अवमानिता प्रणिपाता प्रियकृतप्रसादनानि
याभिस्त्यस्तिरस्त्रुतप्रणिपाता पश्चात् तिरस्वरणानन्तरं सन्तप्यमानानि भृश
पीडितानि मनासि यामा ता मनस्विन्य चतुरा द्विय निभृतै केनापि छेदेन
कृतै अत विनयेन प्रकटीकृतै दयितविषयकै अनुशयै अनुतापै व्यपन्नपते
लजिता सत्य स्वमपराध अनुसन्धातुमिच्छन्ति ।

निभृतैर्विनीतै—“निभृतविनीतप्रभिता समा” इत्यमर । रत्नापस्तु
गुप्तैरिति लिखति ।

अनुशय—“अनुतापोऽनुबन्धो वा” “दीर्घद्वेषानुतापानुबन्धे अनुशय
पुमान्” इति विश्वलोचन ।

तदादेशय मणिहर्म्यपृष्ठस्य मार्गम् ।

विदूषकः—इदो इदो एदु भवम् । इमिणा गंगातरंगसिसिरेण फलिअमाणिसिलासोचाणेण आरोहदु भवं सव्वदा रमणीअं मणिहम्मपिद्धअलम् । [इत इत एतु भवान् । अनेन गङ्गातरङ्ग-
शिशिरेण स्फटिकमणिशिलासोपानेनारोहतु भवान्सर्वदा रमणीयं मणिहर्म्यपृष्ठतलम् ।]

(राजा आरोहति । सर्वे सोपानारोहण नाटयन्ति ।)

विदूषकः—(निरूप्य) पद्मासन्नेण चन्द्रोदयेण होदव्वम् । जह् तिमिरेण अदिरेचीअमाणं पुव्वदिसामुहं आलोहिअप्पहं दीसदि । [प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् । यथा तिमिरेणा-
तिरिच्यमानं पूर्वदिशामुखमालोहितप्रभं दृश्यते ।]

राजा—सम्यग्भवान् मन्यते ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरतरं प्रतिसारिते ।

मानिनीना कमिनीनाम् स्वभावोऽयमिति स्फुटतया व्यञ्जितम् । इय चार्या-
जाति ॥ ५ ॥

तत् अत एव मणिहर्म्यपृष्ठस्य मार्गं आदेशय दर्शय ।

विदूषकः—इत इत अनेन मार्गेण भवानेतु आगच्छतु अनेन पुरो दृश्य-
मानेन गङ्गायात्तरङ्गं शिशिरेण शीतलेन स्फटिकमणिशिला तन्निर्मितेन सोपानेन
आरोहणेन आरोहतु भवान् सर्वदा रमणीय मनोहारि मणिहर्म्यस्य पृष्ठतलम् उप-
रितना अलिन्दभूमिम् । “आरोहण स्यात्सोपान निध्रेणिस्त्वधिरोहिणी” इत्यमरः ।

(राजा आरोहति । सर्वे सोपानेन आरोहण नाटयन्ति ।)

विदूषकः—चन्द्रोदयेन प्रत्यासन्नेन अचिरम्भाविनैव भवितव्यम् शीघ्रमेवे-
दानीं चन्द्रोदयो भविष्यतीत्यर्थः । यथा तिमिरेणान्धकारेण अतिरिच्यमान
रहित पूर्वदिशामुखं आलोहितप्रभं ईषद् रक्तशान्तिक दृश्यते ।

राजा—भवान् सम्यग् युक्तमेव मन्यते विचारयति ।

उदयगूढेति—उदये उदयायले गूढ च्छन्न अन्तर्हितो वा शशाङ्क चन्द्रमा
तस्य मरीचिभिः किरणैः तमसि अन्धकारे दूरतरं अत्यन्तदूरं प्रतिसारिते
निष्कासिते द्राविते सति, हरिः अथ वाहन यस्य स हरिवाहन इन्द्र तस्य तेन
पाशिता वा या दिग् प्राची तस्या मुखम् अलङ्कारं केशानां स्रग्विमनात् मुखाद-
पसारणात् इव मे लोचन हरति आकर्षति ।

अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥६॥

कस्या अपि कामिन्या मुखचन्द्राद् दूरीकृते तु केशपाशे यथा वा तस्याः मुखं लोचनहारि भवति तथैव ऐन्द्रीदिङ्मुखम् चन्द्रमरीचिभिः दूरीकृते तमसि मम नयनयुगमपहरतीति भावः ।

अनेन नायकस्य विविधविलासिनीमुज्ज्वलं प्रदर्श्यते । हरिवाहनदिङ्मुखम् केशापसारणेन कामुकस्य चित्ताकर्षकं भवतीति व्यञ्जनात् समाप्तोक्तिः ।

अलकसंयमनादिवेति उत्प्रेक्षालङ्कारः । उपमा च ध्वन्यते । यथा अलक-संयमनात् रमणीयरमणीमुखं चेतो हरति तथैवेदं दिङ्मुखमिति ।

कालिदासमते अलकानां मुखोपसर्गागमनात् वदनारविन्दसौन्दर्यसौन्दर्यापग-मात् केशनियमनेन मुखस्य चित्तहारिलम् नागरिकाणाम् । चतुर्थपादे च अनुप्रासालङ्कारः । माधुर्याख्यो गुणः । वृत्तं चापि सुशोभनं रसानुकूलम् ।

इह च “हरिवाहनदिङ्मुखम्” इति पदप्रदानेन प्राचीदिङ्मुखमित्युपयोगतिरुत्का-रेण च हरिवाहनेनेन्द्रेण परिपालिताया उर्वस्या मुखं यथा मे लोचनं हरति तथैवेदं दिङ्मुखमिति च ध्वन्यते । अनेन चन्द्रोदये कामिन्या वदनपद्मं अतीव मनोहारि शोभनं च भवतीति सूच्यते । शशाङ्कस्योदयगूढलप्रदानेन उदयाचलस्य प्राच्यां सद्भावात् ऐन्द्रीमुखं चन्द्रमाश्रुम्बतीति व्यक्तम् । अनेन च शशाङ्कदिशोर्नायक-नायिकाभावो गम्यते । इतरत्रापि “इदमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्रुम्बति चन्द्रमाः” इति अप्ययदीक्षिताः । तत्र च रहोभावार्थं, नायिकानायकयोर्मध्ये परेपामव-स्थानमसुन्दरमिति न्यायेनैव अन्तरायभूतं तमः पूर्वमेव दूरतरं प्रतिसारितम् । न केवलं दूरमेवापसारितम् किन्तु दूरतरं, कुतः गते खन्यसिन् दूरतरं, केनापि अदृश्यत्वादथव्यत्वाच्चादधिकविसम्बन्धलम् ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिरित्यत्र रत्ननाथेन “उदयगूढा उदयाचलेन च्छन्नाः” इति समासव्यासकरणेन उदयगूढलं मरीचिभिः साकं अन्वितमिति प्रकटमेव । तत्तावदसमीचीनम्-कुतः-गूढास्तु मरीचिषु तमोनिःसारणमसम्भवम् । उदयगूढ-पदस्य शशाङ्कपदेनाव्यवहितत्वात् तेनैव सहान्वयः साधुः । तल्लथ शशाङ्केन सह उदयगूढस्य विशेष्यविशेषणभावात् शशाङ्कस्य ऐन्द्रीदिङ्मुखस्य अधिकसन्निहितत्वं भवति । तेनोदयगूढः शशाङ्क इत्यन्वय एव साधुः । एवं कृतेऽपि उदयगूढस्यापि शशाङ्कस्योर्ध्वमुखीभिर्मरीचिभिस्त्वमसोऽपाकरणं भवितुमर्हत्येव । यथाह वान्यत्र तत्रभवान् कविः—

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाप्यधो विवस्तान् परिवर्तमान- ।

पद्मानि यस्याप्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥

हरिवाहनः इन्द्रः “जम्भमेदी हरिहयः” इत्यमरः । हरिवाचकइत्यस्येदं लक्षणम्—

“लकेशबालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु ।

हरिसवर्णतोऽश्वस्तु पतिकौशेयसप्रभः ॥” इति शालिहोत्रम् ।

विदूषकः—हीही भो, एसो खण्डमोदअसरिसो उदितो
राआ ओसधीणम् । [हीही भोः । एष खण्डमोदकसदृश उदितो
राजा ओपधीनाम् ।]

राजा—(सस्मितम् ।) सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।
(प्राञ्जलि प्रणम्य) भगवन् नक्षराज ! ८९११

तादृक् हरि हयो बाहनं यस्येति स इन्द्र ।

सन्ध्यासमयवर्णनमिदं काव्यशोभाप्रदम् । यत कविभि प्रात सन्ध्यादि-
स्वभाववर्णन काव्याभरणभूत सम्मतम् ।

आज्ञेष्वाप्येतन्मन्यते यत् भगवान् शीतरश्मि पर्वतान्तरितो भवति । यथाह
तन्मवान् मिल्टन (Milton) पण्डित —

“ The sun to me is dark,
And silent is the moon,
When she deserts the night
Hid in her vacant interlunar cave.”

वृत्तय हतविलम्बिताख्यम् । ‘हतविलम्बितमाह नभोभरा’विति लक्षणयो-
गात् ॥ ६ ॥

विदूषकः—हीही इति विस्मये । भो इति सम्बोधनम् । खण्डेन सितया
निर्मिता मोदकास्तरसदृश स्वच्छ ओपधीना नक्षत्राणां राजा अधिपतिश्चन्द्र-
उदित । “हीही चित्रे स्याता”मिति सागर ।

ओषधि — ओषो वीप्तिर्धायते यत्रेति ओषधि नक्षत्रम् ।

अनेन खण्डमोदकसदृशेत्युपमानेन विदूषकस्य भोजनप्रियत्वं व्यज्यते ।

राजा—(सस्मितम्—इपद्विहस्य)

सर्वत्र औदरिकस्य भोजनप्रियस्य अभ्यवहार्यं भोज्यमेव विषय । भोजन-
प्रियाय सर्वत्र भोज्यमेव दृश्यते नान्यदिति भाव ।

उदरे एव प्रसित इति औदरिक “उदराट्टगायूने” इति ठरूपस्य ।

(प्राञ्जलि अञ्जलि धृष्ट्वा प्रणम्य) अञ्जलिषु यदुक्तम् “पताकाहस्ततलयो
संश्लेषादञ्जलिर्मेत ।” देवतागुरुविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमः ।

भगवन् नक्षत्राणां नक्षत्राणां राजा इति नक्षराज चन्द्र तत्सम्बुद्धौ हे
नक्षराज । राजाह सरिभ्यष्टत् । “नक्षपति नक्षी गती” (तु प से) “ध्रुवधि-
हृत्युपिभ्य भित्” । “नक्षत्रस्य स्यात् नक्षत्राच्छभाह्यो” इति दैम ।

रविमाविशते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते पितृन्सुरांश्च ।
तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्ने हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥ ७ ॥

विदूषकः—भो ब्रह्मणसंक्रामिदक्खरेण दे पिदामहेण अब्भ-
णुण्णादो सि । ता आसणगदो होहि जेण अहं वि सुहासीणो
होमि । [भोः ब्राह्मणसंक्रामितांक्षरेण ते पितामहेनाभ्यनुज्ञातोऽसि ।
तदासनगतो भव येनाहमपि सुखासीनो भवामि ।]

रविमिति—सतां सज्जनानां वेदविहितकर्मकर्तृणां क्रियायै दर्शपूर्णमास-
पिण्डपितृयज्ञायनुष्ठानसिद्ध्यर्थं रविं सूर्यम् आविशते प्रविशते, पितृन् तदाह्वय-
योनिविशेषस्थानदेवताः सुरांश्च देवान् सुधया अमृतेन तर्पयते ग्रीणयते, निशि
रात्रौ मूर्च्छतां घनीभूतानां प्रवर्धमानानां तमसां निहन्ने नाशकाय, हरस्य
शिवस्य चूडायां जटाजूटे निहितः स्थापितः आत्मा स्वहृषं कला या येन तस्य ते
गुभ्यं नमः ।

भगवन् सुधांशो ! भवान् साधूनां कार्यसिद्धौ रवितेजसि गूढो भवति ।
एकैककलाक्षयेण अमावास्यायां यमस्तकलाहीनो भवति चन्द्रः । दर्शोऽख्यहोमस्य
अमावास्यायां विहितत्वात् । भीमांसाप्रकरणमिदम् । “चन्द्रमा वा अमावास्यायां
आदित्यमनुप्रविशति । सोऽन्तर्धीयते तं न निर्जानन्तीति” ऐतरेयब्राह्मणश्रुतत्वा-
दिन्द्रोः सूर्यसप्तमः प्रमाणीक्रियते । पुनश्च भवान् पितृन् देवांश्च तर्पयति ।
यदुक्तं, “प्रथमां पिबते वह्निः हुतमभिषु यज्ञेषु पुनराग्न्याख्यते शशी,
दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ।” तथा च भवान् अन्धकार-
निहन्ता । अपि च भवान् शिवशिरसि स्थापितैककलो भवन् हरसेवकः । एतादृशे
भवते नमः इति भावः । अत्र राज्ञः सोमवंशीयत्वात् चन्द्रदेवताविषयकरति-
प्रतिपादनेन प्रेयोऽलङ्कारो रत्नाख्यो भावश्च व्यज्यते । अनेन राज्ञः धार्मिकत्वं
च सूच्यते ।

औपच्छन्दसकृतम् ॥ अर्धसममिदं वृत्तम् । यत्रायुक्तादे सगणद्वयं जकारो
गुरुद्वयं ज तत्रा ज गुरुद्वये सगण-सगण-सगण-सगणास्तद्वत्तं तद्वत्तम् ॥ ७ ॥

विदूषकः—भो इति । ब्राह्मणद्वारा संक्रामितानि प्रेषितान्यश्वराणि येन
तादृशा तव पितामहेन चन्द्रेणाभ्यनुज्ञातोऽसि अनुमृतोऽसि । तवानिलपितेषु
सहमतो भगवान् सुधांशुरिति भावः । तथा च स्त्रीयामिमतत्वं मरीयमाज्ञान-
मुखेन प्रकथितम् ।

अत आसनगतो भव । अत्रोपविश इत्यर्थः । येन भवता आसीनत्वेनाहमपि
सुखासीनः मुपेनोपविष्टः भवामि । उपवेष्टुमर्हति भवान् येनाहमप्युपविशामीति
भावः । राज्ञः चन्द्रवंशीयाचन्द्रस्य तस्य पितामहत्वम् ।

राजा—(विदूषकपचनं परिगृह्योपविष्टः परिजनं विलोक्य) अभिव्य-
क्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुत्थयेन । तद्विश्राम्यन्तु भवत्यः ।

परिजनः—जं देव आणवेदि । [यदेव आज्ञापयति ।]

(इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(चन्द्रमवलोक्य) वयस्य ! परं मुहूर्तोद्गमनं देव्याः ।
तद्विविक्ते कथयामि स्वामवस्थाम् ।

विदूषकः—भो, ण दीसदि एसा । किं दु ताए तारिसं अणुराअं
पेक्सिअ सक्कं क्खु आसावंधेण अत्ताणअं धारिदुम् । [भोः !
न दृश्यत एषा । किं तु तस्यास्तादृशमनुरागं प्रेक्ष्य शक्यं खल्वा-
शावन्धेनात्मानं धारयितुम् ।]

राजा—एवमेतत् । बलवान् पुनर्मम मनसोऽभितापः ।

राजा—(विदूषकस्य पचनं परिगृह्य स्वीकृत्य उपविष्टः । परिजनं विलोक्य ।)
अभिव्यक्तायां स्फुट्टायां चन्द्रिकाया कौमुद्यां दीपिकानां पौनरुत्थयेन द्विर-
ष्टया प्रकाशस्य सप्तया किं प्रयोजनम् । तस्या तु चन्द्रिकायां दीपिका निष्प्रयो-
जना इति भावः । तत् हेतोः भवत्यः दीपवाहिन्यः दास्यः विश्राम्यन्तु विर-
मन्तु । अनेन राज्ञः विरहजन्यं विविक्तप्रियत्वं गम्यते ।

परिजनः—यदेव आज्ञापयति । (इति परिजनो निष्क्रान्तः ।)

राजा—(चन्द्रमवलोक्य) वयस्य मित्र ! देव्याः आगमनं मुहूर्तोत् परं किञ्चित्
समयानन्तरं भविष्यति । अतः विविक्ते निर्जने एकान्ते वा स्वामवस्थां दर्शा कथयामि ।

विदूषकः—भोः ! एषा तव प्रियतमा इह तु न दृश्यते । किन्तु तस्याः
सन्देश्याः तादृशं गहनमनुरागं प्रेक्ष्य आशावन्धेन समागमस्याशाविशेषेण आत्मानं
धारयितुं स्थिरयितुं शक्यम् ।

एतदेव—“गुर्वपि हि विरहदुःखं आशावन्धः सदैव सादयति” । एवमेव
कियत्सुन्दरमभिहितं शेषसपीयरमहाकविना ।

“Hope is a lover's staff; walk hence with that and
manage it against despairing thoughts.”

राजा—एवमेतत् यत्त्वयोच्यते तत्सत्यम् ।

पुनः किन्तु मम मनसोऽभितापः पीडा बलवान् खलु । पुनरिति विकल्पे ।

इह प्रियोर्वशीसमुपोदरगस्य विदूषकवाक्योपबृंहितमदनाभिनिवेशस्य नायकस्य
प्रेयसीसमागमाशाऽवगम्यते । किञ्चिद्व्यालक्ष्यभावेन ईषदुद्भिजस्य बीजस्या-
न्वेष्ट्याद् गर्भसन्धिरित ऊर्ध्वं दर्शनीया । क्वचित् पताकाभावेऽपि न किञ्चिदपि
दीयते इति ज्ञेयम् । गर्भसन्धिलक्षणं यथा—

“गर्भस्तु दृष्टतश्च बीजस्यान्वेष्ट्यं मुहुः ।

द्वादशाहं पताका स्यात् वा स्यात् प्रातिसम्भवः ॥” इति रूपके ।

नद्या इव प्रवाहो विपमशिलासङ्घटस्खलितवेगः ।

विम्रितसमागमसुखो मनसिशयस्त्वनुगुणो भवति ॥ ८ ॥

विदूषकः—जहा परिहीअमाणेहि अंगेहि सोहसि तहा
अच्छरेहि समागमं दे पेक्खामि । [यथा परिहीयमाणैरङ्गैः शोभसे
तथाप्सरोभिः समागमं ते प्रेक्षे ।]

अत एव प्रतिमुखसन्धौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोकोद्भिन्नस्योर्वशीविषयकानु-
सङ्गीजस्य अस्मिन्नङ्के सविशेषोद्भेदपूर्वकः सान्तरागो लाभः, पुनर्देव्यागमनेन
विच्छेदः, पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवान्वेषणं वारंवारं सोऽनिर्धारितै-
कान्तफलप्राप्त्याशात्मनी गर्भसन्धिरितः प्रवर्तते ।

नद्या इवेति—विपमाः निम्नोन्नताः शिलाः प्रस्तराः तासां सङ्घटेन सङ्घर्षेण
स्खलितो भग्नः वेगः गतिः यस्य सः नद्या प्रवाह इव विम्रितं विमुखीभूतं
समागमजन्यं सुखम् यस्येति सः मनसिशयः मम कामस्तु अनुगुणप्रेमानुवर्ती
एवास्ति ।

भावार्थस्तु—यथा नद्याः प्रवाहः विपमपाषाणेषु भग्नो भवति तथैव ममापि
कामः समागमसुखान्तरितत्वेन भग्नोऽपि सन् अनुगुणः प्रीतिजनक एवास्ते इति
भावः । यद्यपि समागमसुखाभावतो मम कामो विम्रितस्तथापि मम प्रीतिस्तु
अस्खलिता एवेति भावः । यद्यपि प्रीत्युच्छेदस्य कारणं विद्यते तथापि प्रीतिस्तु
अस्खलिता एवास्ते । यथा नद्या प्रवाहः पाषाणेषु स्खलितोऽपि सन् पुनः
अनुगुणः समो भवति ।—एतदेवाह रवीन्द्रनाथठक्कुरकविप्रवरः—

“Trust love even if it brings sorrow. Do not close up
your heart.” (Tagore)

अत्रोपमालङ्कारः । नदीप्रवाहवेगयोर्विषयविषयिणोः स्खलितप्रसरणं साधर्म्यम् ।
तथा च विम्रितसमागमस्य प्रीतिप्रातिगुण्ये कारणत्वम् । ततश्च विद्यमानेऽपि प्राति-
गुण्यस्य कारणे कार्याभावत्वेन च विशेषोक्तिरलङ्कारः, तल्लक्षणं च—“कार्याज-
निर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे । हृदि श्रेहक्षयो नाभूत्सखीपे ज्वलत्यपि ॥”
तथा च आनुगुण्यस्य कारणप्रातिकूल्येपि कार्यनिष्पत्तिस्तस्माच्च विभावनालङ्कारः ।
“विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म चेदिति” कुवलयानन्दे । उभयोश्च
सङ्गः । अनेन नायकस्य प्रेमातिशयत्वं शोचते तथा च प्रेम्णः लोकविरोधित्वं
गम्यते यतः प्राप्तिविप्रेऽपि पुनः पुनरनुसन्धानम् ।

मनसि शेते इति मनसिशयः क्षमः सप्तमी अलङ्कारमातः । अनुगुणः अनु-
गूलः प्रेमानुबन्धी एव । आर्यो जातिः ॥ ८ ॥

विदूषकः—यथा परिहीयमाणैः क्षीणैरपि अङ्गैः शोभते तथा अत एव
अप्सरोभिः उर्वशीप्रमुखाप्सरोभिः ते तव समागमं मेलनं प्रेक्षे । अचिरदेव भावी
समागमः इति सारः ।

राजा—(निमित्तं सूचयन्)

वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।

अयमास्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः ॥ ९ ॥

विदूषकः—ण क्व अण्णहा यम्हणस्स वअणं भोदि । [न सत्त्वन्यथा ब्राह्मणस्य वचनं भवति ।]

(राजा सप्रत्याशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन कृताभिसरणवेपा उर्वशी चित्रलेखा च ।)

उर्वशी—(आत्मानं विलोक्य) सहि, रोअदि दे मे अअ मोत्ता-

राजा—(निमित्तं शकुनं सूचयन्)

वचोभिरिति—आशाजननैराशाकारकेर्वचोभि उक्तिभि यथा दक्षिण मरीयेच्छानुसारी भवान् मामाश्वासयति तथैव अथ दक्षिणोऽपसव्य बाहु आस्पन्दितै स्फुरणै गुरुव्यथम् असह्यवेदनं मामाश्वासयति मम समाधानं विदधाति । यथा त्वं सुमधुरवचोभि विरहव्यथाविधुरं मां संस्थापयसि तथैव प्रियासङ्गमरूपभाविशुभसूचकस्पन्दनैरथ दक्षिणो मे बाहुमां समाश्वासयति ।

दक्षिणदेहाङ्गस्य स्पन्दनं शुभसूचकमिति सम्मतं शकुनविद्भिः । शुभशकुनानां शुभमेव फलं, यतः “आवेदयति प्रत्यासन्नमानन्दं अमृजातानि शुभानि निमित्तानि” इति । “पुसा सदा दक्षिणदेहभागे, स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः स्पन्दं फलानि प्रदिशत्यवश्यम् ।”

इह च दक्षिणपदे श्लेषः । विदूषकपक्षे परच्छदानुवर्तित्वम् दक्षिणत्व बाहुपक्षे च वामेतरत्वं । अत्र चोभयो सादृश्य आश्वासनाख्यव्यापारसाधर्म्यात् । किल नास्य न विशेषचमत्काराधायकत्वम् । अत्र तत्त्वार्थकथनात् मार्गो नाम गर्भसंध्यङ्गमुक्तं भवति । अनुष्टुप वृत्तम् ॥ ९ ॥

विदूषकः—ब्राह्मणस्य वचनं अन्यथा मिथ्या न भवति इति स्वीयमहिमानं शुभशकुनोपवृद्धितं दृश्यति ।

(राजा सप्रत्याश उर्वशीसमागमं प्रतिपालयन् तिष्ठति ।)

(ततः आकाश एव यानं तेन मार्गेण, कृतं अभिसरणवेपं अभिसारिकाया वेपो यथा सा तादृशी उर्वशी चित्रलेखा च प्रविशति ।)

या स्वयं स्वकामयितारमभिसरतीति अभिसारिका—“हिला लब्धं समाकृष्टा दे मदेनेन मदेन वा । अभिसारयते कात्तं स्वयं वा साभिसारिका” ॥ अथवा “कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका ॥” इति ।

उर्वशी—(आत्मानं विलोक्य) अवसित्वे तु तासां नेपथ्यविधाने कातानां नैवर्गिकीयं स्पृष्ट्वा यदात्मनो रूपनिर्माणं कुर्वते ।

हरणभूसिद्धो णीलंसुअपरिग्रहो अहिसारिआवेसो । [सखि ! रोचते ते मेऽयं मुक्ताभरणभूपितो नीलांशुकपरिग्रहोऽभिसारिकावेपः ।]

चित्रलेखा—णत्थि मे वाआविहवो पसंसिदुम् । इदं तु चिंतेमि । अवि णाम अहं एव पुरुरवा भवेअं चि । [नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम् । इदं तु चिन्तयामि । अपि नामाहमेव पुरुरवा भवेयमिति ।]

उर्वशी—सहि, असमत्था क्खु अहम् । तुमं आणेहि तं सिग्घम् । णेहि मं तस्स वा सुहअस्स वसदिम् । [सखि ! असमर्था खत्वहम् । त्वमानय तं शीघ्रम् । नय मां तस्य वा सुभगस्य वसतिम् ।]

सखि ! ते रोचते ममाऽयं वेपः मुक्ताभरणभूपितः मुक्तानि परित्यक्तानि आभरणानि यस्मिन् तथापि अत एव वा भूपितः स्वाभाविकद्वसौष्ठवशालित्वात् सुन्दरः नीलांशुकस्य नीलवस्त्रस्य परिग्रहः स्त्रीकारो यस्मिन् एतादृश अभिसारिकायाः वेपः ते रोचते न वा इति प्रश्नः ।

अत्र उर्वशी कृष्णाभिसारिका । अतः अनया सर्वं कृष्णमेव परिधेयम् । यदि किञ्चिदपि दीप्त वस्तु परिग्रहीतं चेत् परिह्वेया एव भविष्यति । अतो मुक्ताभरणभूपितः इत्यत्र मुक्ताफलानां आभरणभूपित इति कर्तुमसाम्प्रतमेव साधारणधिया मुक्ताफलानां दीप्तिमत्त्वात्कृष्णाभिसारिकान्नैषविरोधित्वात् । अनेन कृष्णाभिसारिकायाः नीलांशुकधारणं निरलङ्कारत्वं च प्रकटितम् । कवीन्द्रैः श्रीमद्वीन्द्रनाथ-ठक्कुरमहोदयैरभिसारिकावर्णने सम्यगिदं भणितं यत्—

“When I go alone at night to my love-tryst, birds do not sing, the wind does not stir, the houses on both sides of the street stand silent. .. It is the jewel at my breast that shines and gives light. I do not know how to hide it.”

परिग्रहस्तु स्त्रीकारः “परिग्रहः कलत्रे च मूलस्त्रीकारयोरपि । शपथे परिवारे च गृहवृक्षस्थभास्करे” इत्यजयः ।

तथा च सुन्दरीणां प्रायशः स्वभावोऽयं यत् विहिते तु कस्मिंश्चिदपि चारुणि नेपथ्ये ताभिः सखीषु परस्परपरमर्शं क्रियते यत् तदुच्चिरं दृश्यते न वेति । इति स्वभावपरिख्यापनम् ।

चित्रलेखा—कीदृक्सुन्दरोऽयं वेप इति प्रशंसितुं मे वाग्विभवः वर्णनशक्तिः नास्ति । वाचा विभवः ऐश्वर्यं सामर्थ्यं वा नास्ति । इदं तु चिन्तयामि कल्पयामि यदहमेव तव प्रियः पुरुरवा विक्रमो भवेयम् ततः परिशीलयितुं प्रभविष्यामि ते वेपमौष्ठवम् । इह “अपि नामेति” सम्भावनायाम् ।

अनेन चित्रलेखायाः हास्यकारकस्वभाववत्त्वं सूचितम् ।

उर्वशी—अहं असमर्था खलु । विरहव्यथां सोढुं न प्रभवाम्यहमतः त्वं तं मम प्रियं शीघ्रं वेलतिपार्तं विनैवानय । अथवा मां तस्य सुभगस्य प्रियस्य वसतिं निवासस्थानं नय प्रापय ।

अनेन विरहकृतरत्नं सूचितम् नायिकायाः । तथा च औत्सुक्यं च व्यज्यते ।

चित्रलेखा—णं पडिबिंबिअ विअ जामिणीजमुणाए केलास-
सिहरसस्सिरीअं दे पिअदमस्स भवणं उवगदम्ह । [ननु
प्रतिबिम्बितमिव यामिनीयमुनायां कैलासशिखरसश्रीक ते प्रिय-
तमस्य भवनमुपगते स्वं ।]

उर्वशी—तेण हि प्पहावेण जाणाहि कहिं सो मम हिअअचोरो
कि वा अणुचिद्धदि त्ति । [तेन हि प्रभावेण जानीहि कुत्र स मे
हृदयचोरः कि वानुतिष्ठतीति ।]

चित्रलेखा—(आत्मगतम् ।) भोदु । कीडिस्स दाव एदाए सह ।
(प्रकाशम्) हला, दिट्ठो मए उवहोगक्खमे अवआसे मनोरह-
लद्धं पिआसमागमसुहं अणुभव तो चिद्धदि त्ति । [भवतु ।
क्रीडिष्ये तावदेतया सह । सखि ! दृष्टो मयोपभोगक्षमेऽवकाशे
मनोरथलब्ध प्रियासमागमसुखमनुभवस्तिष्ठतीति ।]

चित्रलेखा—यामिनीयमुनाया रतिस्थयमुनाया प्रतिबिम्बितमिव, कैलास
पर्वतस्य शिखरेण समाना तुल्या श्री शोभा यस्य तत् कैलाससदृशशोभा
शालिन ते प्रियतमस्य पुरुरवस भवनमुपगते प्राप्ते स्वं ।

१. प्रतिबिम्बितमिवेत्यत्रोपेक्षाद्वार, कैलसेत्यत्र शोभाया समानत्वादुपमात्
कृतित्वोभयोश्च सप्रति ।

उर्वशी—तेन हि अत एव प्रभावेण अप्सरसा प्रभावविशेषेण जानीहि कुत्र
कस्मिन् स्थाने स मे हृदयचोर हृदयापहारी प्रियतमो वर्तते तथा च किं वा
अनुतिष्ठति करोति । कुत्र किं कुर्वन् मे प्रिय आस्ते इति जानीहि स्वप्र-
भावेणेत्यर्थः ।

अनेन मम हृदयं अविज्ञातमेव गृहीतमिति बोधेन नायकस्य ग्राह प्रणय
व्यनक्ति ।

चित्रलेखा—(आत्मगतम्) भवतु अस्तु । एतया मम प्रियसख्या सह
क्रीडिष्ये उपहास करिष्ये । (प्रकाशम्) सखि ! मया उपभोगक्षमे उपभोग
योग्येऽवकाशे स्थाने मनोरथलब्धमिच्छानुसारप्राप्त प्रियासमागमसुख रतिसुखमनु
भवन् तिष्ठति ते प्रियतम इति दृष्टं ।

अनेनान्यनायिकाकामुकस्य दर्शयन्ती चित्रलेखा उर्वशीगतप्रीतिप्रथमम् प्रकटय-
यन्ती उपहसति तावत् प्रियसखीम् । यत अत्र पत्नीभार्यालज्जाप्रमदादि-
पदान्यधिक्षिप्य प्रियापदाङ्गीकारेण प्रीतिपान्त्व तस्या व्यक्तम्, उर्वश्यां च ताद-
कप्रीत्यभाव इति दर्शितम्—किन्तु उपहासोऽयम् । अत्र सव्याजवचनाधयात्
“अभूतादरणम् नाम” गर्भसन्ध्यङ्गम्, “तत्र व्याजाधय वास्यमभूतादरण मतम्” ।

उर्वशी—अवेहि । हिअअं मे ण पत्तीअदि । हला चित्तलेहे, हिअए काउण किवि जप्पसि । पिअसमागमस्स अग्गदो एव्व अणेण अवहरिदं मे हिअअम् । [अपेहि । हृदयं मे न प्रत्येति । सखि चित्रलेखे । हृदये कृत्वा किमपि जल्पसि । प्रियसमागमस्या-
अत एवानेनापहत मे हृदयम् ।] १००

चित्रलेखा—एसो मणिहम्मप्पासादगदो वअस्समेत्तसहाओ राएसी । ता उवसप्पम्ह । [एष मणिहर्म्यप्रासादगतो वयस्यमात्र-
सहायो राजर्षिः । तदुपसर्पावः ।]

(उभे अवतरत ।)

राजा—वयस्य, रजन्या सह विजृम्भते मदनवाधा ।

उर्वशी—अपेहि—दूरमपसर-गच्छ गच्छ-भवतु वा इति भावः । मे हृदयं न प्रत्येति विश्रुति—मदीयागमनं प्रतीक्षमाणं प्रियासमागमसुखमनुभव-
स्तिष्ठतीति मे हृदयं न यथार्थत्वेन मनुते । सखि चित्रलेखे ! हृदये कृत्वा हृदये किमप्यन्यन्निधाय त्वं परिहासेन जल्पसि । प्रियेण पुरुरवसा सह समागमस्य अतः सम्मेलनात् पूर्वमेव तेन दिवि विद्यमानाया मम हृदयमपहतं समाकृतम् । सहस्रेव मम चेतसि तावदीदृशो बलवत्स्नेहसमुद्बोधो जातः, अतः प्रियसमागमा-
त्पूर्वमेव मम मनोवृत्ते पारवश्यादिदमनुमिनोमि यत्तेनाव्यभिचरितमनसा मामेव नूनं निदिध्यायता भवितव्यम् । दर्शनादूर्ध्वं तु सामान्यतः चित्तद्रवो भवत्येव नितु मम मनः तसमागमात्पूर्वमेवापहतमतः शुभं निधिनोमि यदयं बलवद्वि-
क्षोभः तस्यैकान्तिकानुस्मरणस्यैव फलम् । सखि ! इदं तवैव कल्पनं प्रतिभाति, यतो नैदं सन्देहपदं यत् स अस्मिन् क्षणे ममैकस्मरणपरायणोऽस्ति यतः “सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ” इति न्यायात् तस्यैव प्रणय-
प्रभावादपहताहृदया तः प्रति प्रस्थितासीति आकृतम् ॥

इयं तावद्गाढप्रणयस्य शक्तिरेव यदृता मनोवृत्तिः मनोभावविनिमयव्याप्ता-
रेण (By force of mental transformation) निजालम्बनेऽपि तादृशीमेव वृत्तिः समुद्बोधयतीति सहृदयैरेव विभावनीयम् ॥

चित्रलेखा—एष मणिहर्म्यप्रासादगतः तदाख्यप्रासादे स्थितः वयस्यमात्र-
सहायः विदूषकातिरिक्तरहितः राजर्षिः विक्रमो विद्यते । अनेन एकान्तसेवित्वं मदनवशवदत्वं च सूचितम् । तत् अनेन कारणेन उपसर्पावः तत्र उपैव ।

(उभे चित्रलेखोर्वशौ अवतरतः गगनात् भूमिमवतरतः ।)

राजा—वयस्य सखे माणवक ! रजन्या सह विजृम्भते वर्धते मदनवाधा । कामपीडा रजन्या सह वर्धते । यथा यथा रजनी प्रौढत्वं प्राप्नोति तथैव काम-
पीडाऽपि आधिक्यं प्राप्नोति ।

रजन्या अन्यत्र व्यापृतचित्ताभावान् रजन्याक्षोहीपकत्वात् कामवाधाया वृद्धिः साहजिकी ।

अत्र सहोक्तिरङ्गारः । यदाह—“सहोक्तिः सहभावधेर्भावादे जनरञ्जनः ।

उर्वशी—अणिच्छिभण्णत्थेण इमिणा वजणेण आकंपिदं मे हिअअम् । अन्तरिदा सुणुम्ह आलापम् । जाव णो संसअच्छेदो होदि । [अनिर्भिन्नार्थेनानेन वचनेनाकम्पितं मे हृदयम् । अन्तरिते शृणुव आलापम् । यावदावयोः संशयच्छेदो भवति ।]

चित्रलेखा—जं दे रोअदि । [यत्ते रोचते ।]

विदूषकः—णं इमे अमिअगव्भा सेवीअंतु चंदवादा । [नन्वेतेऽमृतगर्भाः सेव्यन्तां चन्द्रपादाः ।]

राजा—वयस्य ! एवमादिभिरनुपक्रम्योऽयमातङ्कः ।

पदय—

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं, न चन्द्रमरीचयो

न च मलयजं सर्वाङ्गीणं, न वा मणियष्टयः । ६१

उर्वशी—अनिर्भिन्न अस्फुट अर्थ यस्य तादृशेन अनिर्भिन्नार्थेनाव्यक्तार्थेनानेन वचनेन मे हृदयं आकम्पितम् कियित्वम्पितमिव जातम् । किमस्य गम्य तात्पर्यमिति व्यक्तेरभावात् व्याकुलतामाप्त मे हृदयम् । अत अन्तरिते अदृष्टे भूला अनयोरालाप पारस्परिक सवाद शृणुव । यावत् आवयो संशयच्छेदो संशयनाश भवेत्—अस्माकं संशयो विनश्येत् तावत् शृणुवः ।

चित्रलेखा—यथा ते रोचते तथैव कुरु ।

विदूषकः—ननु अनुज्ञाने ! एते अमृत गर्भे येषां ते अमृतगर्भा अमृतमया अमृतपूर्णा चन्द्रपादा चन्द्रकिरणा सेव्यन्ताम् । ते हि चन्द्रस्य शीतलत्वात् सामान्येन राज्ञ सन्ताप शमयितु प्रभविष्यन्तीति विदूषको मत्वा वयस्यमनुशास्तीति भावः ।

राजा—वयस्य ! अयमातङ्क सन्तापो रोगो वा एवमादिभि एतादृशैरुपायै अनुपक्रम्य असाध्यः । चन्द्रादिसेवनाद्युपायै साधयितु अशक्योऽयं ताप इति । उपमान्तु साधयितु अशक्य इति अनुपक्रम्य अधिकृतस्य इति । “उपक्रम स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे” इति विश्वः ।

कुसुमेति—चूणकस्थ “पश्यति” पदस्य कौमोदम् ।

प्रत्यग्रं नूतन कुसुमानां शयनभास्तरण मम मनसिजस्य रुजं पीडामपोहितु दूरीकर्तुं अल समर्थं न । कुसुमास्तरणयोगेन मम मदनबाधा शान्ता न स्यात् । चन्द्रस्य मरीचय किरणा अपि मदनपीडा नाशयितु न प्रभवन्ति । सर्वाङ्गीण सर्वत्र शरीरे लिप्त मलयजं चन्दनमपि कम्पबाधा बाधितु न पारयति । तथा च मणीनां यष्टयो हारा अपि शक्ता न ताप हर्तुं मदीयम् किन्तु सा अपूर्वा दिव्या स्वर्गस्था दिवि भवा भव्या उर्वशी मदीयं विरहताप परिमार्तुं समर्थाऽस्ति । अथवा रहसि निर्जने आरब्धा तदाश्रयिणी उर्वशीसम्बन्धिनी कथा त मदनताप लघयेत् लघूकुर्यात् अल्पता वा नयेत् ।

मनसिजरुजं सा चा दिव्या ममारमपोदितुम्

रहसि लघयेदारब्धा चा तदाभ्रयिणी कथा ॥ १० ॥

सरलार्थस्तु—अप्रतीकारमिमां मदव्यथा व्यपोदितु न च गृह्णीतल नूतन-
पुमुमास्तरण शक्नोति, न चापि चन्द्रसेवनम्, न चन्दनचर्चनम् नापि च मुष्ण-
हारसेवनं रिन्दु यदि केनाप्युपायेन रुगिय परिहार्यो तदा सा स्पर्शयोर्वेदी एव
तद्वियोगदूरां मां समुज्जीवयितुं प्रभवति अथवा तद्गुणस्यापिनी कथा वा ममेमां
बाधां कथयिष्यमित्यु शङ्क भवेत् इत्यर्थः ।

प्रत्यग्रम्—प्रति नय अग्र यस्येति प्रत्यग्रम् । मलयाचले समुपपन्नमिति मलयज
चन्दनम्, चन्दनस्य तत्रोत्पत्तेः । सर्वाङ्गीणम्—सर्वाङ्ग व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीण
सप्त प्रत्ययः । मणियष्टय—मुष्णहारणां शीतान्वाङ्गीकार कविसम्प्रदाय यथा
भवभूतिनापि—“अयं कण्ठे बाहु शिशिरमधुनो मौक्तिकसरः” । “यष्टि शङ्खा-
न्तरे चैव हारे हारापरेपि च ।” इति विश्वः । दिवि भया दिव्या । अतः समर्थाः ।
अपोदितुं दूरीकर्तुम् । रौपाधयो यस्या सा तदाभ्रयिणी ।

अत्र प्रत्यग्रविशेषणप्रदानेन पुमुमानां सयोऽवचितत्वं शीतान्वाधिक्यं च
सूचितम् । चन्द्रमरीचय इत्यत्र मरीचिपदग्रहणेन जाड्यनाशकत्वं विशेषेण
व्यक्तम्—मियठे तमोऽस्मिन्निति मरीचिरिति ध्युत्पत्तेः “मृकणिभ्यामीचि”
(उ ४।७०) । चन्दनस्य सर्वत्र देहे रूपेण तापशातेरवश्यम्भावः । तेनापि
तापस्यास्याशान्तरेव । मणियष्टय इत्यत्र यष्टिपदग्रहणेन मौक्तिकसरणां निनिष्ठत्वं
बाहुल्यं च गमितम् । अनेन तापस्य विशेषतया आधिक्यं सूचितम् प्रीतिबाहुल्यं
च सूचितम् ।

अत्र तुल्ययोगिताङ्कारः । यदुक्तं “वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता” ।

अत्र प्रतिपेधार्थकस्य नव पुनरावृत्तावपि नानवीर्यतत्त्वम् । यत् नकारस्य प्रति-
कोटितापस्य आधिक्यप्रदर्शनाय नितातमपेक्षा । प्रसादाख्यो गुणः । अत्र प्रथम-
चरणे नास्ति किञ्चन समुच्चयार्थकं विकल्पसूचकं वाच्यम्, अतः न्यूनपदता
दोषः, पुनश्च द्वितीयचरणे आदौ चत्वारं प्रयुज्योत्तरत्र विकल्पसूचकं चेति
पदम्, अतस्तत्र प्रक्रमभङ्गः । तृतीयचरणे “वा” पदम् निरर्थकं विकल्पाभावात्,
सैवैत्यस्यावधारणस्य चोचय प्रयोज्य चेपि विरोधसूचकस्य च “किन्तु” पदस्याप्य-
दर्शनादत्र न्यूनपदताख्यदोषः । एव प्राप्तस्य समस्तदोषकदम्बस्य परिहार एव
विधेयः । आदावत्र प्रथमं कृत्वा तावत् यदत्र प्रथमार्थं सर्वत्र समुच्चयो विधेयः ।
एव कर्तुं प्रथमचरणे “न चन्द्रमरीचय” इत्यत्र “न चन्द्रमरीचय” इति पाठो
विधेयः द्वितीयचरणे च “न मौक्तिकयष्टय” इत्यनेन परिवर्तनेन दोषः समाधेयः ।
अथवा “न वा मणियष्टय” इत्यत्र वापदम् “वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं
पादपूरणे । समुच्चये चेति” मेदिनीवचनमनुरुध्य समुच्चयार्थकं मला कथयिदोपोऽ-
पनेतव्यः । द्वितीयस्तावद्वितीयान् कृत्वा अयं प्रतिभाति यत् पूर्वार्थे सर्वत्रैव सहृदय-
सम्मतं विकल्पाथोऽङ्गीकर्तव्यः । अस्मिन् मते एव पाठपरिवर्तनेन समञ्जसम्—

उर्वशी—हिअअ ! जं दाणीं सि मं उज्जिअ इदो संकतं तस्स फलं तुए उवलद्धं । [हृदय ! यदिदानीमसि मामुज्जित्वा इतः संक्रान्तं तस्य फलं त्वयोपलब्धम् ।]

विदूषकः—आम । भो ! अहं पि जदा सिहरिणीं रसालं अ ण लहे तदा तं एव चिंतयंतो आसादेमि सुहं । [आम । भो ! अहमपि यदा शिखरिणीं रसालं च न लभे तदा तदेव चिन्तयन् आसादयामि सुखम् ।]

प्रथमचरणे “न चन्द्रमरीचयः” इत्यत्र “न वेन्दुमरीचयः” इति विधातव्यम् द्वितीयचरणे च “मलयजमपि प्रत्यक्षं नो, न वा मणियध्वः” इति कृते समाधानं भवितुमर्हति । किन्तु तृतीयचरणे “वा” पदम् केवलं “उपमायां विकल्पे वा” इत्यमरवचनात् विरुद्धमतिकृदेव, स च दोषः कथमपि वेतिपदं अवधारणार्थकं मत्वा अनवेक्षणीयः “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वः ॥ तथापि अवश्यं देयस्य विरोधगमकस्य ‘किन्तु’ पदस्याभावात्पुनपदत्वं त्वस्त्येव इति दिक् ॥

अत्र च हरिणीवृत्तम् । यदुक्तं भगवता पतञ्जलिना “हरिणी न्तो म्रौ स्त्री गृत्तुसमुद्रभयः ।” यस्य पादे नगणसगणमगणरगणसगणाः लघुगुरु च भवेयुस्तद्वृत्तं हरिणी नाम । अत्र षड्भिः चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ १० ॥

उर्वशी—हृदयेति—हे हृदय ! मामुज्जित्वा परित्यज्य यदिदानीं इतः अस्मिन् राजनि सङ्क्रान्तं व्यामसि तस्य फलं प्रियमुखेन त्वयि स्त्रीयप्रेमप्रकाशनरूपं त्वया उपलब्धम् प्राप्तमित्यर्थः । हे हृदय ! माम् विहाय यदाज्ञानमाश्रितवदसि तस्य लवर्धप्रीतिज्ञानरूपफलं त्वयाधिगतभवेति भावः । उज्जित्वेति—ओहाक् त्यागे तृतीयगणधातोः लाप्रत्ययः । इतः—अत्र सप्तम्यर्थे तत्सिद् “सर्वविभक्तिकस्तसिद्” ।

विदूषकः—आमेति—आमेति आनुकूल्ये समर्थने वा । अहमपि यदा शिखरिणीं भोज्यविशेषं रसालं पक्वान्नफलं न लभे प्राप्नोमि तदा तदेव शिखरिणी-रसालादिकं चिन्तयन्नेव सुखम् आसादयामि लभे ।

शिखरिणी—एलालवङ्गकर्पूरदिविविधसुगन्धिद्रव्यमिश्रितो दुग्धेन सह गातित-सितासहृतः पक्ककदलीफलान्तःसारः शिखरिणीत्युच्यते ।

विदूषको राजानं कथयति यत् यदा शिखरिणीरसालादि मरीयं प्रियः वस्तु नाहं प्राप्नोमि तदा तस्य चिन्तनेनैव मे मनः विनोदयामि तथैव स्वमपि स्त्रीयमनःसागरशशिलेस्सामुर्वशीमनधिगच्छन् तस्याः ध्यानेनैव समनः प्रसादः येति पूर्वोक्तं वस्तु समर्थयति ।

राजा—सम्पद्यते इदं भवतः ।

विदूषकः—तुमं वि तं अइरेण पाविहिसि । [त्वमपि तामचिरेण प्राप्स्यसि ।]

राजा—सखे ! एवं मन्ये ।

चित्रलेखा—सुणु असंतुष्टे । [शृणु असन्तुष्टे !]

राजा—

इदं तस्याः रथक्षोभादंसेनांसं निपीडितम् ।

एकं कृति शरीरेऽस्मिन्, शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ११ ॥

राजा—भवतः एतत्सर्वं खाय सम्पद्यते प्राप्यते । भवत्प्रेयः वस्तु सर्वं सुलभमिति भावः । मदृदयाभिलापस्तु कृच्छ्रसम्पाद्य इति तारतम्यं दर्शयति ।

विदूषकः—त्वमपि तामुर्वशीमचिरेण शीघ्रमेव प्राप्स्यसि । अत्र विच्छिन्नस्य बीजस्य पुनः समुद्भेदसम्भावनां विहितमिति स्मरणीयम् ।

राजा—सखे वयस्य ! एवं मन्ये—इदं तर्कयामि यत्—इति आगामिना श्लेकेन सम्यग्यते ।

चित्रलेखा—“एवं मन्ये इति” राज्ञः पूर्वोक्तिं “शीघ्रमेव तां लप्से” इति तर्कयामीत्यर्थावबोधिका मत्वा “शृणु असन्तुष्टे” इति वाचमुदाजहार । किमतः परमुच्यते इति कुतूहलम् ।

राजा—इदमिति—रथक्षोभात् उच्चावचप्रदेशेषु रथचक्रोद्धातात् इदं मदीयमंसं तस्याः उर्वस्याः अस्तेन स्कन्धदेशेन निपीडितम् सङ्घर्षितम् । अतः अस्मिन् समग्रे शरीरे एकमङ्गं कृति कृतार्थम्, तथा च तद्यतिरिक्तं शेषमङ्गं भुवः पृथिव्या भर भारभूतं निरुपयोगि एवास्ते ।

केशिना गृहीता उर्वशीं परित्रातुं गतस्य राज्ञ तं विद्राव्य प्रत्यागच्छतः एकस्मिन्नेव रथे समारूढस्य स्कन्धदेशे रथक्षोभात् तस्या स्कन्धात् परस्पर सङ्घर्षमाप्तवान् । तदुपरि राजा मनुते यथा तदेवाङ्गं धन्य इतरस्तु भुवि भारभूतमेव ।

अनेन राज्ञ मनसि तद्विषयको बहुमानो व्यक्तः । यतः नायकनायिकयोः पारस्परिकाङ्गसंस्पर्शजन्यं सुखं विलक्षणमेव भवतीति अनुभवमात्रगम्यम् । यथा च—“असावस्या स्पर्शो वपुषि बहलध्वन्दनरस, अयं कण्ठे बाहुः शिशि-
रमसृणे मौक्तिकसर” इति भवभूतिः ।

कृतमनेनेति कृति कृतार्थम्, यथा वा शाकुन्तले—

“वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर । हतास्त्रं खलु कृती” । अत्रासस्य कृतार्थत्वस्य तत्त्व-
माणत्वात् इह “रूप” नाम गर्भसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । अदाह दर्पणकार —“रूपं वित-
र्कवद्वाक्यम्” । वितर्कवत् तत्त्वमाणमिति दाघीचपण्डितः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११ ॥

उर्वशी—किं दाणीं अवरं विलंबिस्सं । (सहसोपगम्य) हला
चित्रलेहे ! अग्गदो वि मए द्विदाए उदासीणो महाराजो ।
[किमिदानीमपरं विलम्बिष्ये । (सहसोपगम्य) सखि चित्रलेखे !
अग्रतोऽपि मम स्थिताया उदासीनो महाराजः ।]

चित्रलेखा—(सस्मितम्) अदितुवरिदे ! असंक्लिप्ततिरस्करिणी
असि । [अतित्वरिते ! असंक्षिप्ततिरस्करिण्यसि ।]

(नेपथ्ये)

इदो इदो भट्टिणी । [इत इतो भट्टिनी ।]

(सर्वे कर्णं ददति । उर्वशी सख्या सह विपण्णा)

विदूषकः—अयि भो ! उवद्विदा देवी । ता सुमुद्धिदमुहो होहि ।
[अयि भो ! उपस्थिता देवी । तत्सुमुद्रितमुखो भव ।]

राजा—भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

उर्वशी—इदानीं तत्समीपमुपगन्तुं किमर्थमहं विलम्बं करोमि । (सहसा
उपगम्य—तस्य पुरः गत्वा) सखि चित्रलेखे ! अग्रतोऽपि स्थितायाः पुर एव
विद्यमानायाः मम महाराजः उदासीनो मयि अनवहितचेताः आस्ते । मां न
लक्षयतीति भावः ।

स्थितायाः इति “पट्टी चानादरे” इत्यनेन लघूकरणे पट्टी ।

चित्रलेखा—(सस्मितमुपहस्य) अयि अतित्वरिते अधीरे ! असंक्षिप्त-
तिरस्करिणी असहृतालक्ष्यप्रयोगा असि । अन्यैरलक्ष्या भवेयमित्युद्दिश्य प्रयुष्ठा
तिरस्करिणी तदाख्यः प्रयोगविशेषः यथा सा एतादृशी लमसि—अत महाराजस्त्वां
द्रष्टुं अक्षमः खलु, तेन च लामवधारयितुं न शक्नोति इति भावः । नेपथ्ये—

इत इतः भट्टिणी—राज्ञी चन्द्रपूजनार्थं द्रुतपरिग्रहा तत्रैवाशति ।

(सर्वे कर्णं ददति शृण्वन्ति । उर्वशी सह सख्या चित्रलेखया विपण्णा
खिन्ना—इदानीमहं राजानं मिलितुं न शक्नोमि निर्जनत्वाभावात् इति हेतुः ।)

विदूषकः—अयि भो ! (राजानं प्रति) उपस्थिता आयाता देवी । तत्
इति हेतोः सुमुद्रितमुखो भव सवृत्तमुखः भव, मोहनं भजसेति भावः । अतः
परं मा वादीः इत्यर्थः । राज्ञी भोष्यति कुपिष्यति चेति हेतुः । अत्र पुनर्वी-
जस्य हासः ।

राजा—भवान् अपि संवृतो मुद्रितः आकारो मुगं यस्य तादृशो भव ।
लमपि वृष्णीमारसेति भावः ।

उर्वशी—हला ! किं एत्थ करणिज्जं । [सखि ! किमत्र करणीयम् ।]

चित्रलेखा—अल आवेएण । अंतरिता दाणीं सि तुमं । विहिदणिअमवेसा राजमहिसी दीसदि । ता एसा चिरं ण चिट्ठि-
स्सदि त्ति । [अलमावेगेन । अन्तरितेदानीमसि त्वम् । विहित-
नियमवेपा राजमहिषी दृश्यते । तदेपा चिरं न स्थास्यति इति ।]

(ततः प्रविशति धृतोपहारपरिचना देवी ।)

देवी—(चन्द्रमालोक्य) एसो रोहिणीजोएण अहिअं सोहदि
भअवं मिअलठणो । [एष रोहिणीयोगेनाधिक शोभते भगवान्
मृगलाञ्छनः ।]

चेटी—णं सपज्जिसदि भट्टिणीसहिदस्स भट्टिणो विसेसरम-
णीअदा । [नूनं सम्पत्स्यते भट्टिनीसहितस्य भर्तुर्विशेषपरमणीयता ।]

उर्वशी—सखि ! किमत्र करणीयम्—अस्माभिरधुना किं कर्तव्यमिति
विचिक्वित्सति । अत्र क्षणेनैव देवी आगमिष्यति इत्यतः जनितभीतेर्गम्यमानत्वात्
विद्रवाख्य गर्भसंध्यङ्गम् । यदुक्तं दर्पणे “शङ्काभयत्रासकृतं सम्भ्रमो विद्रवो
मतः” ॥ अत्र भीतिजनितसम्भ्रमरूपो विद्रवः ।

चित्रलेखा—अलमावेगेन सम्भ्रमेण । त्वमिदानीमन्तरिता अलक्ष्या
असि । विहितं कृतं नियमव्रतोपवासादिसमुचितो वेपः यया सा एतादृशी
महिषी राक्षी दृश्यते । देव्या नियमोचितो वेपः कृतः अतः सा चिरं न स्थास्यति
शीघ्रमेवेतो गमिष्यति देवी । पश्चात् आवा द्रक्ष्यावो राजानम् ।

(ततः प्रविशति धृतो गृहीत उपहार पूजावस्तु परिजनेन यस्याः सा देवी)

देवी—(चन्द्रमालोक्य) एष नमसि वर्तमानो भगवान् मृगलाञ्छनः
चन्द्र रोहिणीयोगेन तदाख्यनक्षत्रसम्बन्धेन अधिक विशेषेण शोभते ।
रोहिणी नक्षत्रविशेषः । रोहिणी चन्द्रप्रियेत्युच्यते । भगवत्पदेन पूज्यत्वं
व्यज्यते । मृगलाञ्छनं चिह्नं यस्येति मृगलाञ्छनः । चन्द्रे दृश्यमानो यः
कालिमासकविभिः चन्द्रे मृगोऽयमिति कथ्यते ।

अत्र मृगलाञ्छनपदेन खोल्य कश्चन नायकः स्वनायिकया सह वर्तमानो
विशेषेण शोभते, जनानां सुतरामाश्वादिभ्यः भवतीति वस्तु समासोक्ति-
भङ्गात् ज्ञाप्यते ।

चेटी—नूनं निश्चये । भट्टिनी राजमहिषी तथा सहितस्य भर्तुः राज्ञः
विशेषपरमणीयता विलक्षणमनोहारिता नूनं सम्पत्स्यते भविष्यति । यया रोहिणी-
सम्बन्धेन चन्द्रमा सुतरां शोभमानो दृश्यते तथैव त्वया पार्श्वगतया सम-
लङ्घ्यतो राजाऽपि नूनं अधिकमेव शोभिष्यति इति चेटी देवीमाह ।

(इति परिक्रामतः ।)

विदूषकः—भो, णं जानामि सोस्तिवाअणं वि देदि । आहु भवंतं अंतरेण चंदव्वदव्ववदेसेण मुक्करोसा अज्ज मे अक्खीणं सुहदंसणा वेवी । [भो ! ननु जानामि स्वस्तिवाचनमपि ददाति । उत भवन्तमन्तरेण चन्द्रव्रतव्यपदेशेन मुक्करोषा अद्य मेऽक्ष्णोः सुखदर्शना देवी ।]

राजा—(ससितम्) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्पञ्चादभिहितं तन्मां प्रतिभाति ।

यदत्रभवती—

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।
प्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना मयि प्रसन्ना वपुषैव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

“अभिपिचा तु राज्ञासौ देवीत्यन्या तु सोमिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गोस्वामिनीति सा” इति शब्दार्णवे । अनेन राज्ञः अभिपिच्छासु राणीषु भट्टिनीति-पदं चेटीभिः प्रयोज्यम् ।

(इति परिक्रामत —देवीचेष्टौ राजानमुपसर्पत ।)

विदूषकः—राज्ञी प्रसन्ना दृष्ट्वा किमस्येति कारणं विचारयन्नाह—

ननु इति वितर्कः । जानामि यत् सा किमपि स्वस्तिवाचनं उपहारः भक्ष्यं दास्यतीति उत अपवा भवन्तमन्तरेण भवन्तं उद्दिश्य चन्द्रव्रतस्य व्यपदेशेन मिषेण मुक्तो रोष क्रोधो यया तादृशी सती अद्य मे अक्ष्णो नयनयो मुखं मुख-चारकं दर्शनं यस्या तादृशी देवी प्रतिभाति । भावस्तु—सा क्रियित् भक्ष्यं दितु-रिति हेतो मम नयनयोः सा प्रीतिकया अपवा भवद्विषयको यस्तस्याः क्रोधस्तं प्रतव्याजेन परित्यजन्ती अत एव सुरादर्शना प्रतिभातीति न जाने इति वितर्कः किन्तु अद्य सा प्रियदर्शनेति निधितम् ।

स्वस्तिवाचनम् व्रातगोभ्यो दीयमानं मोदकादि [—उपहारः स्वस्ति+वच्+त्युद (वन)] ।

राजा—(समितम्) तथा उभयमपि घटते । उभयमपि ते वितर्कौ सङ्गच्छेते । तयोरन्यतर एव सम्भवेत् । किन्तु मयं तु इत्थं प्रतिभाति यत् भवता पञ्चादनन्तरमभिहितं उक्तं तदेव कारणम् । तया प्रतव्याजेन मुक्करोषसा भवित-व्यमिति चे तर्हः मयं प्रगप्रतरः प्रतिभाति ।

यतः अत्रभवती मान्या सा एतादृशी लक्ष्यते—

सितांशुपेति—उक्तं धवर्कं अशुकं उत्तरीयं यस्याः सा मङ्गलमेव मङ्गलमार्गं हरिश्चन्द्रपारि एव भूषणं अपवा मङ्गलप्राप्त्यर्थं भूषणं यस्या सा तया च पवित्रं

देवी—(उपगम्य ।) जेदु जेदु महाराओ । [जयतु जयतु महाराजः ।]

परिजनः—जेदि जेदि देवो । [जयति जयति देवः ।]

विदूषकः—सोत्थि भोदीए । [स्वस्ति भवत्यै ।]

राजा—स्वागतं देव्यै । (तां हस्तेन गृहीत्वोपवेशयति ।)

उर्वशी—ह्याणे इअं वि देवीसदेण उच्चारीअदि । ण हि किंवि परिहीअदि सचीदो ओजस्सिदाए । [स्थाने इयमपि देवीशब्दे-
नोच्चार्यते । न हि किमपि परिहीयते शचीतः ओजस्वितया ।]

यदूर्वायाः अङ्कुरं तेन लाञ्छितं भूयितमलकं यस्याः सा देवी व्रतस्यापदेशेन
मिषेण उज्जिता परित्यक्ता गर्ववृत्तिः मानिता यस्य तेन वपुषा शरीरेणैव सा
मयि प्रसन्ना मुक्तरोपा लक्ष्यते प्रतिभाति ।

यतः तया धवलमुत्तरीयं परिधत्तम्, केवलं मङ्गलमयान्येव भूषणानि धृतानि,
केशेषु दूर्वाङ्कुरमेव न्यस्तमिति चारणैः प्रतीयमानेन परित्यक्तमानेन देहेनैव सा
मयि प्रसन्नेति दृश्यते ।

अत्र पूर्वार्धस्य उत्तरार्धे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्करणम् “हेतोः वाक्यपदार्थत्वे
काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” । वपुषैव लक्ष्यते अर्थात् सा मनसा तु प्रसन्नेवेति दण्डा-
पूपिकान्यायेन अर्थस्य प्रतीयमानत्वात् अर्थापत्तिः । अत्र माधुर्याख्यो गुणः ।

सिताशुकेत्यनेन निर्मलवस्त्रत्वात् व्रतीचित्तं सौभाग्यं च सूचितम् । मङ्गलमान-
भूषणेत्यनेन सामान्यत्वं व्यक्तम् । पवित्रदूर्वाङ्कुरेत्यनेन स्वल्पमण्डना वर्तते तेन
चाधिकसौन्दर्यं दृष्टिपथमवतरतीति व्यङ्ग्यम् । अनेनैव सौन्दर्येण कोपस्य परि-
त्यागात् तस्याः राशि दाक्षिण्यम् द्योत्यते । अत्र सिताशुकादिषु केवलमेकस्यैव
प्रदानात् व्रतचारित्वं सूचितं भवेत् किन्तु तदर्थमेव विशेषणत्रयप्रदानात् समुच्च-
यालङ्कारोऽपि । यदुक्तम्—“समुच्चयोयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले-
कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।” वंशस्यं वृत्तम्—जगणतगणजगण-
रगणसत्त्वे वंशस्थाख्यं वृत्तम् ॥ १२ ॥

देवी—(उपगम्योपसृत्य) जयतु जयतु महाराजः । मङ्गलवचनमिदम् ।

परिजनः—जयति जयति देवः । अयमपि पूर्ववत् ।

विदूषकः—भवत्यै स्वस्ति । अत्र स्वस्तियोगे चतुर्थी ।

उर्वशी—स्थाने युक्तमेवैतत् । यदियं देवीतिपदेनोच्चार्यते राज्ञा कथ्यते । कुत
इत्याह—इयं राज्ञी शचीतः इन्द्राण्याः किमपि ईषदपि ओजस्वितया सौन्दर्येण
तेजसापि वा न परिहीयते न्यूना अस्ति । रूपतेजोमाहाम्येन न कथमपि
इन्द्राण्या सा हीना विद्यते अत एव देवीतिपदेन बोध्यः, राज्ञः अस्यां बहुमानो
युक्त एव । स्थाने “युष्मिन्ने साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

चित्रलेखा—साधु असूहापरंसुहं मंतिदं । [साधु असू-
यापराङ्मुखं मन्त्रितम् ।]

देवी—अज्जउत्तं पुरोकदुअ को वि वदविसेसो मए संपाद-
णीओ । ता सुहुत्तं उवरोधो सहीअदु । [आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोऽपि
व्रतविशेषो मया सम्पादनीयः । तन्मुहूर्तं उपरोधः सह्यताम् ।]

राजा—मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

विदूषकः—ईरिसो णं सोत्थिवाअणएहिं दे बहुसो उवरोधो
होदु । [ईदृशो ननु स्वस्तिवाचनकैस्ते बहुशः उपरोधो भवतु ।]

राजा—किनामधेयमेतदेव्या व्रतम् ? (देवी निपुणिक्रमवलोचयति ।)

निपु०—भट्टा ! पिअप्पसादणं णाम । [भर्तः ! प्रियप्रसादनं
नाम ।]

चित्रलेखा—अथा साधु एवोचितमेव असूया स्वर्धा तस्या पराङ्मुख
विपरीत स्वर्धारहित मन्त्रित विचारितम् । असूया हि नाम गुणेषु दोषाविष्करण
मिति सिद्धान्तकौमुदी । उर्वशी राशि अनुरक्त । देवी च तस्य पत्नी । तेन
सपत्नीभावेन साहजिकी एवासूया खलु, किन्तु तथापि असूयाविरहित तयोक्तम्
यत् सा रूपेणाहीना कथमपि शचीत इति । अनेन नायिकाया दाक्षिण्यमुदारता
च सूच्यते ।

देवी—आर्यपुत्र पुरस्कृत्य अग्रे निवेद्य मया कोऽपि कश्चन व्रतविशेष
सम्पादनीय करणीय । अतः सुहूर्तं कथित्काल उपरोध तदर्थं मया कृत
प्रतिबन्ध रूष्यताम् ।

राजा—मा मा एवम् । उपरोधोऽयमिति मा मा उच्यताम् । अयं तावदनु-
ग्रह न तु उपरोध प्रतिबन्ध इति । अनेन राज्ञ विनयित दाक्षिण्य च व्यक्तम् ।

विदूषक—विदूषकस्तु राज्ञी मध्यमपि किमपि उपहाररूपेण दास्यतीति
मन्यमान तां सादरं सानुनय भणति “ईदृशं खलु उपरोधं यदि स्वस्तिवाचनकै
मोदकाद्युपहारै सहितो भवेत् तदा तु बहुशोऽस्तु । विदूषकस्य मोदकप्रियत्वात्
स सर्वं स्वार्थपरत्वमेवावलम्ब्यते ।

राजा—देव्या एतद्व्रतम् किनामधेयमस्तीति पृच्छ । किं तु खलु एतद्व्रतस्य
नाम ?

(देवी उत्तरप्रदानाय निपुणिनामवलोचयति ।)

निपु०—भर्त ! प्रियप्रसादनं नाम । प्रिय प्रसाद्यते अनुनीयते अनेनेति
प्रियप्रसादनम् । प्रपूर्वक—सद् धातो ल्युट् । यस्य प्रसाद आचरणेन प्रिय रादे-
षानुहृत्तो भवेत् तादृशमिदं व्रतम् ।

राजा—(देवी विलोक्य)—यद्येवम्—

अनेन कल्याणि ! मृणालकीमलं

व्रतेन गात्रं ग्लपयस्य कारणम् ।

प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः

स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

- राजा—(देवी विलोक्य) यदि प्रतमिदमेवमेतादृशं प्रियस्य प्रसादनार्थमा-
चरितं चेत्—

अनेनेति—हे कल्याणि मङ्गलानुभावे चोभने वा । अनेन उपर्युक्तेन व्रतेन
प्रताचरणेन मृणालं कमलनालं तद्वत् कीमलं मुकुमारं तवेदं गात्रं अकारणम्
कारणेन विनैव ग्लपयसि क्षीणं करोपि । कुतः—यः दासजनः उत्सुकः सत्क-
ण्ठितो भूत्वा तव प्रसादमनुप्रदमाकाङ्क्षति याञ्छति स एव त्वया किं किमर्थं प्रसा-
द्यते । यस्तवेवानुप्रदपरिशीलनेन जीवति सः पुरुषः त्वया किमर्थं प्रसाद्यते ?
तवानुप्रदमाकाङ्क्षमाणोऽयं दासजनस्त्वया प्रसादनाहो नास्तीति भावः ।

- सरलार्थस्तु—अयि मङ्गलमुखि ! यो जनस्त्वव प्रसादमनिष्टं कामयते तस्य
प्रसादने यन्नस्य कैमर्ष्यमेव । तेन च दृष्टेवायं तव परिश्रमः प्राप्तस्यैव लाभायानु-
ष्ठितत्वात् । ततश्च प्रताचरणेन व्यर्थमेव मुकुमारा तवाङ्गयष्टिं छेदयसीति । यतः—
“लभेत वा प्रार्थयिता न वा धियम्, धिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ।”
(शाकु ३-१६) । यदि ते प्रसादमहमिच्छामि तदा सम्भवमिदं यदहं तप्त
लभेयम् किन्तु लयेप्सितो दुरापः कथं भविष्यतीति भावः । अथवा यदुक्तं
कुमारे—“न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्” न ते प्रसादं कस्यापि लब्धुं यन्नः
साम्प्रतम्, किन्तु जनास्ते प्रसादाय ललसन्ते इति ।

अनेन राज्ञस्तस्या बहुमानः आनुकूल्यं च व्यज्यते । कल्याणि—अत्र बद्धादि-
भ्यश्च स्त्रीप्—कल्याणमसौ भवतीति । ग्लपयसि क्षयार्थस्य रलैघातो, गिजन्तस्य
लटि प्रयोगः । न विद्यते कारणं यस्मेति अकारणं नञ्बहुव्रीहिः क्रियाविशे-
षणं च । गात्रपदमत्र समग्रशरीरे न तु अवयवे यतः “गात्रं गजाप्रजङ्गादि-
भागेष्वङ्गे कलेबरे” इति विश्वलोचन ।

अत्र च मृणालवत्कीमलमित्यत्र उपमालङ्कारः । तेन च तस्याः अङ्गसौष्टवं
मार्दवं तेन प्रताचरणानौचित्यं व्यज्यते । तथा च पूर्वार्धं प्रति उत्तरार्धस्य हेतुत्वात्,
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रतर्क्यायाः गात्रनासहेतुत्वात् अकारणत्वं च तस्या. उत्त-
रार्धगतवस्तुतश्च कार्यकारणमात्रम् । अनयोश्च संछटिः । तथा च अन्यासु सक्रान्त-
प्रेम्णा नायकानां कीदृशी व्यवहारपदवी स्त्रीयर्भ्यासु भवतीति कथनात् अन्य-
सक्रान्तचेतसा स्वभाववर्णनात्, स्वभावोक्तिश्च ।

अत्र माधुर्यादय. शब्दगुणः ॥ यदुक्तं “सयोगपरहृत्वातिरिक्तवर्णघटितत्वे

उर्वशी—(सवैलक्ष्यसितम्) महंतो खु एदस्स इमिस्सि
बहुमाणो । [महान् खल्वेतस्यैतस्यां बहुमानः ।]

चित्रलेखा—अइ मुद्धे ! अण्णसंकंतप्पेमाणो णाअरा भारिआए
अहिअं दक्खिणा होंति । [अयि मुग्धे ! अन्यसंकान्तप्रेमाणो
नागरा भार्यायामधिकं दक्षिणाः भवन्ति ।]

देवी—एदस्स वदस्स अअं पहावो जं एत्तिअं वददि अज्ज-
उत्तो । [एतस्य व्रतस्यायं प्रभावो यदेतावद् वदत्यार्यपुत्रः ।]

विदूषकः—विरमदु भवं । ण जुत्तं दे सुहासिदं प्पच्चक्खिदु ।
[विरमतु भवान् । न युक्तं ते सुभाषितं प्रत्याख्यातुम् ।]

देवी—दारिआओ ! आणेध ओवहारिअं जाव हम्मगदे

सति पृथक्पदत्वं माधुर्यम्” तथा चापहृषणं घटितत्वात् सुकुमारता नाम शब्द-
गुण । तथा चान्न प्रसादाख्य अर्थगुण यदाह पण्डितेन्द्र “यावदर्थकपदलक्षण-
मर्थवैमल्य प्रसाद ” । तथा च परमभावगाम्भीर्यपरिपूर्णत्वात् भावगौरव च ।

वंशस्थवृत्तम् । जगणतगणजगणरगणानामस्तिस्वात् ॥ १३ ॥

उर्वशी—(सवैलक्ष्यसितम्—राज्ञस्तया सहैतादशव्यवहारमवलोक्य वि-
सिता सती सस्मिता आह) एतस्यामस्य राज्ञो महान् खलु बहुमान आदर ।

चित्रलेखा—अयि मुग्धे अनभिज्ञे ! अन्यासु सक्कान्त लग्न प्रेम येषां
तादृशा अन्यनायिकासुग्धहृदया नागराश्चतुरा नायका भार्यायामधिकं सुतरां
दक्षिणा अनुकूलश्चादुवादिनो भवन्ति । येषां चेत् अन्यललनासु लग्न ते
स्त्रीयैरुद्दिष्टा सुतरां छेदानुवर्तिनो भवन्तीति भावः । अनेन तादृशां स्वभावो-
द्घाटितः । तथा च तस्या बहुमानेऽपि स्वप्रियसख्यां उर्वरया तस्य तादृश
एव प्रणय इति बोधनेन उर्वरया मनसि शान्तिसम्पादनायालमिदं वाक्यम् ।

देवी—सासूयेय किञ्चित् स्वमतप्रभाव प्रख्यापयति—एतस्यैव मतस्य अर्थं
प्रभाव सामर्थ्यं यदेतावत् मधुरं आर्यपुत्रो वदतीति । अत्र नायिकया सरब्ध
वचसः प्रयुज्यमानत्वात्तोटक नाम गर्भसन्ध्यासुक्तं भवति ।

विदूषकः—नृप प्रति-विरमतु भवान् व्रतनिषेधात् इति शेषः । देवीं प्रति-
न युक्तं तवेदं सुभाषितं “आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोऽपि व्रतविशेषो मया सम्पाद-
नीयः ” इति मधुरभाषितं प्रत्याख्यातुं विरुद्धं वक्तुम् । स इत्थं मधुरं वक्ति त्वं च
तत्प्रत्याचरसि तत् तवेदं युक्तं न, यत् तस्य उत्साहमज्ञो कदाचिद्भवत् ।

देवी—दारिकाधेय्य ! यूयमानयत उपनयत औपहारिक देवोद्देशेन

चंदवादे अश्वेमि । [दारिकाः ! आनयतौपहारिकं यावद् हर्म्य-
गतांश्चन्द्रपादानर्चयामि ।]

परिजनः—जं देवी आणवेदि । एसो उनहारो । [यदेवी
आज्ञापयति । एष उपहारः ।]

देवी—उवणेध (नाट्येन कुमुमादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य) हस्ते ! इमेहिं
उवहारेहिं मोटएहिं अ अज्जमाणअचं कंचुइं अश्वेध । [उपनयत
हस्ते । एतैरुपहारैर्मोदकैश्च आर्यमाणवकं कञ्चुकिनं चार्चयत ।]

परिजनः—जं देवी आणवेदि । अज्ज माणवअ ! एदं उववादिदं
सोत्थिवाअणअं । [यदेवी आज्ञापयति । आर्य माणवक ! एतदुप-
पादितं स्वस्तिवाचनकम् ।]

विदूषकः—(मोदकशराव गृहीत्वा) सोत्थि मोदीए । बहुफलं एदं
यदं होदु । [स्वस्ति भवत्यै । बहुफलं एतद्व्रतम् भवतु ।]

चेटी—अज्ज कंचुइ ! इदं तुह । [आर्य कञ्चुकिन् ! इदं तव ।]

यत्किमपि उपहाररूपेण दातव्यं, यावदह हर्म्यगतान् प्रासादगतान् भगवतश्च द्र-
मस्य पादान् किरणानि चरणाश्च अर्चयामि पूजयिष्यामि । अत्र पादपदं श्लिष्टम् ।

तथा च “अर्चयामि” अस्य पूजां करिष्यामि इति भविष्यदर्शं । यत्
“यावत् पुरानिपातयोर्लट्” (३।३।४) इति यावच्छब्दयोगे भविष्यति
काले लट् ।

परिजनः—यदेवी आज्ञापयति—(आनीयोपहारम्) एष उपहारः ।

देवी—उपनयत आनयत ! (नाट्यनाभिनीय कुमुमादिभिरुपहारैश्चन्द्र-
पादान् चन्द्रमरीचीन् अभ्यर्च्य पूजयित्वा ।)

हवे इति चेटीना सम्बोधनम् । एतैरुपहारैर्मोदकैः मिश्रत्वेन आर्यमाणवकं
तथा च कञ्चुकिनं अर्चयत सम्भावयत ।

परिजनः—यदेवी आज्ञापयति । आर्यमाणवक ! एतत्ते उपपादितं समर्पित-
मानीतवान् स्वस्तिवाचनकं मोदकोपहारः । मया तव कृत उपहार उपनीतः ।

विदूषकः—(मोदकशराव मोदकेन पूर्णं शराव गृहीत्वा—अत्र मध्यमपदलोपी
समासः) स्वस्ति भवत्यै । अत्र स्वस्तियोगे चतुर्थी । बहु प्रचुरं फलं यस्य
तादृग् व्रतमिदं ते भवतु इति मङ्गलमाशास्त्रे ।

चेटी—आर्य कञ्चुकिन् ! इदं तव, त्वदर्थमयमुपहार इति भावः ।

कञ्चुकी—(गृहीत्वा) स्वस्ति देव्यै ।

देवी—अज्जउत्त ! इदो दाव । [आर्यपुत्र ! इतस्तावत् ।]

राजा—अयमस्मि ।

देवी—(राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणम्य च) एसा देवदा-
मिहुणं रोहिणीमिअलंछणं सक्खीकरिअ अज्जउत्तं अणुप्पसा-
देमि । अज्जप्पहुदि अज्जउत्तो जं इत्थिअं कामेदि, जा अज्जउत्त-
समागमप्पणइणी, ताए सह अप्पदिवंघेण वत्तिदव्वं । [एषा
देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि ।
अद्यप्रभृति आर्यपुत्रो यां स्त्रियं कामयते, या आर्यपुत्रसमागम-
प्रणयिनी तथा सहाप्रतिवन्द्येन वर्तितव्यम् ।]

कञ्चुकी—(गृहीत्वा) स्वस्ति देव्यै । अत्र सेव्यसेवकमावात् कञ्चुकिना
देवीपदग्रहणम् । विदूषकेण तु भवतीति पदं उचितमुपयुक्तं, यदुक्तम्—“परपत्नी
तु या स्त्री स्यात् असम्बन्धात्तु योनिः । तां ब्रूयात् भवतीत्येवं सुभगे भविनीति
च” इति मनूके भवतीतिपदप्रयोगः साधुः । तथा च राज्ञो मित्रं विदूषकः ।

देवी—आर्यपुत्र ! इतस्तावत्—आगत्य मां सम्भावयेत्यर्थः ।

राजा—अयमस्मि—आगतोऽस्मि—

देवी—(राज्ञः पूजां अभिनीय विधाय प्राञ्जलिः सती राजानं प्रणम्य)
एषा अहं देवतास्वरूपं मिथुनं युगलं रोहिणी चन्द्रकान्ता च मृगलाञ्छनश्च चन्द्र-
स्वन्मयं मिथुनं साक्षीकृत्य साक्षिस्थाने कृत्वा आर्यपुत्रमनुप्रसादयामि मयि प्रगल्भं
करोमि । अद्यप्रभृति आर्यपुत्रः या स्त्रियं कामयते अभिलषति, या च आर्यपुत्रेण
सह समागमसम्बन्धस्तस्मिन् प्रणयः प्रीतिरस्याः अस्तीति तथा सह अप्रति-
वन्द्येन अविरुद्धतया मया वर्तितव्यमिति । सरल्यर्थस्तु—रोहिणीचन्द्रमिथुनं
समशीकृत्य अहमिदं शपे यदद्यप्रभृति यस्मात्पुत्रः प्रेमानुबन्धी या आर्यपुत्रेण
समागमनुष्ठाना (तथा सह) असूयां परित्यज्याविरुद्धतया साम्येन वर्तन्ध्य इति ।
अत्र नायकस्य रहस्योद्गेषात् क्षितिर्नाम गर्भसन्ध्यङ्गशुक्तं भवति मिथुनायमतेन ।
परं च “गर्भपीजसमुद्गेषादाक्षेप परिशीर्तत” इति पद्यनाट्य धनप्रयमतेना-
क्षेपो नाम सन्ध्यङ्गं प्रोचम् । अस्यादस्य निरोधनः प्राधान्यमस्ति वातुपरिपो-
षायेत्यवधेयम् ।

साक्षीकृत्येति “साक्षाद्दृष्टि संशयामिति मनुयर्थे इतिः” ।

अनेनाद्य परं नाहमार्यपुत्रस्य परालम्बनाभिलाषे परिपन्थिनी भविष्यामि
इति संक्षेप्य औदार्यं नाम नारीभूषणं न्यायितम् ।

उर्वशी—अम्महे ! ण आणामि किंरं से वअणम् । मम उण विस्सासविसदं हिअअं संवुत्तम् । [अम्महे ! न जानामि किंपर-
मस्या वचनम् । मम पुनर्विश्वासविशदं हृदयं संवृत्तम् ।]

चित्रलेखा—सहि ! महाणुभावाए पदिव्वदाए अब्भणुण्णादो अणंतराओ दे पिअसमागमो भविस्सदि । [ससि ! महानुभा-
वया पतिव्रतयाभ्यनुज्ञातोऽनन्तरायस्ते प्रियसमागमो भविष्यति ।]

विदूषकः—(अपवार्य—) छिन्नहृत्थो पुरदो वज्जे पलाइदे भणादि “गच्छ धम्मो भविस्सदि” त्ति । (प्रकाशम्) भोदि ! किं

उर्वशी—अम्महे इति आश्चर्यं । न जानामि किंपरं कस्यार्थस्य बोधकं अस्या वचनमिदम् । कमयं गमयतीदं वचनमिति शानुमसमर्थास्मि किं यथार्थमिदं वचनमुत वक्रोक्तिपरमिति सन्देहः । किन्तु विश्वासात् चित्ते विध्रम्भात् विशदम् प्रगल्भम् मे हृदयं संवृत्तं सजातम् । अत्र शङ्काजनितसम्भ्रमस्य गम्यमानत्वात् शङ्कारूपो विद्रवः ।

चित्रलेखा—ससि ! महान् अनुभावः प्रभावो यस्याः सा तथा प्रभविष्या-
पतिव्रतया पतिपरायणया स्वामिहितकामया महिष्या ते प्रियेण सह समागमः सम्मेलनं न विचरे अन्तरायो विप्रो यस्मिन् तादृश निष्प्रत्यूहः भविष्यतीति अभ्यनुज्ञात सम्मतः । यां काश्चनापि छियं राजाभिरपति ता सा अनुमन्यते इति भावः, न सा तथा सपत्नीत्वेन विरुद्धा भविष्यतीति किन्तु पतिमनुसरन्ती तथा सह दाक्षिण्येन भविष्यति इति प्रतिजानीते ।

विदूषकः—(अपवार्य—‘रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्त प्रकाशितम्’ अन्ये-
यथा न श्रूयते तथा) छिन्न निष्फलः हस्तः कौशलं यस्य तादृश मोघोभूत-
कलाकौशलो धीवरः पुरतस्तस्मिन् सावधानेऽपि वध्ये मत्स्ये पलायिते जाळत्
पतिभ्रंश जले मग्नौ सति “मया परिलक्ष्योऽसि, यथासुखं गच्छ, मया धर्मोऽनु-
दितः” इति विचार्य यथावयधिद् स्वहानिविषये आत्मानं सन्तोषयति तथैव देवी
सुरलक्ष्म्यालालित्यलुब्धमानसः राजानं तस्या निवारयितुं असमर्था सती अहमार्थ-
पुनःस्थामीप्सितप्रमदापरिपन्थिनी न भविष्यामीति पातिव्रत्येन धर्मानुचरणमियेण
यथाकथमपि आत्मानं तोषयति इति भावः । विदूषकस्यायं सोऽप्युपहासः ।

अनेन राज्ञस्वस्या सुराङ्गनाया गाढः प्रणयो व्यज्यते । तथा च राज्ञश्चपलत्वं सूचितम् । वध्यपदप्रदानेन राज्ञः देव्यायत्तत्वं द्योत्यते । अत्र च धीवरस्य मत्स्या-
पगमाप्रक्रान्तवस्तुव्याजेन प्रस्तुतवस्तुज्ञापनेनाप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । यदुक्तम्—
“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः” ।

(प्रकाशम्) भवति ! किं तनभवान् राजा तव तादृशः प्रियोऽभिमतः

तारिसो पिओ वत्तभवं ? [छिन्नहस्तः पुरतो वध्ये पलायिते
भणति “गच्छ धर्मो भविष्यती”ति । भवति ! किं तादृशः
प्रियः तत्रभवान् ?]

देवी—मूढ ! अहं खु अत्तणो सुहावसाणेण अज्जउत्तस्स सुहं
इच्छामि । एत्तिण्ण चिन्तेहि दाव पिओ ण वेत्ति । [मूर्ख ! अहं
खलु आत्मनः सुहावसानेनार्यपुत्रस्य सुखं इच्छामि । एतावता
चिन्तय तावत्प्रियो न वेति ।]

राजा—दातुमसहने प्रभवस्यन्यस्यै, कर्तुमेव वा दासम् ।

नाहं पुनस्तथा त्वयि, यथा हि मां शङ्कसे भीरु ॥१४॥

देवी—भोदु मा वा । जघाणिदिट्ठं संपादिदं पिअप्पसादणं
व्वदम् । आअच्छध परिजणा, गच्छम्ह । [भवतु मा वा ।

यतोऽन्यसङ्क्रान्तचित्तेऽपि तस्मिन् मानं विहाय तस्य तादृशमीप्सितार्थसम्पादने
महती ते उत्कण्ठ ! अथवा तादृशः अन्यनायिकासंस्कृतमानसः स किं ते प्रिय
इति त्वं उभयथापि सोऽष्टुनोक्तिः ।

देवी—मूढ ! अहं खलु आत्मनः स्वस्य सुहावसानेन सुराभावेनापि भार्य-
पुत्रस्य सुखं व्यपगतमनसिजसन्तर्पणं सम्पादयितुं इच्छामि । अनेन मदीयव्यव-
हारेण त्वमेव चिन्तयोष्यगच्छ यत् त मे प्रियो न वेति कीदृशं च तस्मिन् मे
प्रेमेति । अत्र राजाविदूषकयोरभिसन्धानात् अधिबलं नाम गर्भसन्ध्यज्ञम् ।
अत्र सुराङ्गनायै असूयन्ती सत्यपि देवी स्वार्थत्यागमिपेक्षात्मनः संरम्भं गोपायितुं
विदूषकं रक्षतः सम्मुखे अभिरान्दधातीत्यतः मुख्यमधिबलाख्यं गर्भसन्ध्यज्ञं
सिद्धम् । “अधिबलमभिसन्धिः” इति दशरूपके ।

अनेन तस्या धीरस्वभावपक्षं, क्षमाशीलत्वं, मानराहित्यं, जितेन्द्रियत्वं परं
पतिपरायणत्वं च वस्तु गम्यते ।

राजा—दातुमिति—अयि असाहने अशुमे । त्वं मामन्यस्यै अन्यप्रियै दातुं
प्रभवसि अथवा स्वस्य वा दास कर्तुं प्रभवसि पुनः (किन्तु) तथापि अयि भीरु
भवसील ! नाहं त्वयि तथा निरणचेताः यथा मां त्वं शङ्कसे । अहं तत्तेजनपर एव
नान्यसंलग्नमानसः । त्वं तु सर्वं कर्तुं प्रभवसि । इयमुक्तिर्नायकस्य शठ्यं गमयति ।

अनेन राज्ञा स्वापराधगोपनं कृतम् । अन्यनायिकापहतचेतनामीदृशः रत्ना-
बोद्धीति वक्षेनात् स्वभावोक्तिः गम्यते । अत्र पुनरिति पदं किन्तार्थे ।

इयमार्याजातिः ॥ १४ ॥

देवी—मया पणसत्तमना भवतु न वा । निप्रयोजनमिदम् । यथागिदिं
यथाप्रदायितं प्रियप्रसादनं तदाह्वयं व्रतम् सम्पादितम् गम्यकृतया अनुष्ठितम् ।

यथानिर्दिष्टं सम्पादितं प्रियप्रसादनं व्रतम् । आगच्छत परिजनाः,
गच्छामः ।]

राजा—प्रिये ! न खलु प्रसादितोऽस्मि यदि सम्प्रति विहाय
गम्यते ।

देवी—अज्जउत्त ! ण लंघिदपुण्वो संपदं णिअमो । (इति सपरि-
जना निष्क्रान्ता) [आर्यपुत्र ! न लङ्घितपूर्वः साम्प्रतं नियमः ।]

उर्वशी—हला ! पिअकलत्तो राएसी । न उण हिअअं णिव-
त्तेदुं सक्खोमि । [सखि ! प्रियकलत्रो राजर्षिः । न पुनर्हृदयं
निवर्तयितुं शक्नोमि ।]

चित्रलेखा—कथं स्थिरासो णिवत्तीअदि ! [कथं स्थिरासो
निवर्त्यते !]

राजा—(आसनमुपसृत्य) वयस्य ! न खलु दूरं गता देवी ।

परिजनाः ! आगच्छत—किमस्माक तेन, वयं तु गच्छामः । अनेन राश्या
केवलं दाक्षिण्येनैव व्रतचर्या कृता, न तु परमार्थत इति सूच्यते ।

राजा—प्रिये ! यदि त्वं सम्प्रति मामिहैवेदानीं विहाय गच्छसि तर्हि अहं न
प्रसादितोऽस्मि । अनेन राज्ञीकृतकोपायावसरो मा भूत् इति वाञ्छया केवलं राज्ञ-
चाटुकारिता, याथार्थ्यं तु यदीयं क्षीघ्रमेवेत अपसरेत्तदा साधु स्यादिति मनो-
वृत्तिस्तु स्फुटा एव ।

देवी—साम्प्रतमिदानीं नियमो मे लङ्घितपूर्वं पूर्वस्मिन् समये कदापि
उच्छिन्नो नास्ति । अत्र चावस्थानेन मे व्रतभङ्गो भविष्यति प्रातिवृत्त्यात् । अतो
नाहं शक्तात्र स्थातुमतः परमित्यर्थः । अत्र महिष्या वचनस्य संरब्धत्वात्तोटकं-
नाम सन्ध्यङ्गम् यदुक्तं नाट्यशास्त्रे—“सुरम्भवचनप्रायं तोटकम्” ।

(इति परिजनै सह निष्क्रान्ता प्रस्थिता ।)

उर्वशी—प्रियसति ! राजर्षिरयं प्रियं कलत्रं यस्य स प्रियदारः अस्ति ।
तथापि अहं तस्मात् ये हृदयं निवर्तयितुं परावर्तयितुं न शक्नोमि ।

चित्रलेखा—स्थिरास स्थिरप्रेमानुबन्धः कथं निवर्त्यते ? अशक्यो हि
स्थिरप्रेमप्रसरस्य हृदयस्य इथाद्वस्तुनो निरोधः ।

सामान्यवाक्यमिदम् । अत्र स्थिरास इति पदं तथाविधव्यक्तिसामान्यपर, न
तु पूर्ववाक्यस्य हृदयविशेषणम् इति पुष्टिद्वत्वेऽपि न च्युतसंस्कारत्वदोषोपापत्तिः ।

राजा—(आसनमुपसृत्य आगत्य) वयस्य माणवक ! नाहं चिन्तयामि यदेवी
दूरं गता । अनेन तयाप्राप्यं वस्तु विविदिपुरयं प्रतिभाति । न चर्थेनान्न प्रभ्रः ।

विदूषकः—भण वीसद्धो जं सि वेत्तुकामो । असाध्यो त्ति परिच्छिदिअ आतुरो विअ वेजेण अइरेण मुक्को तत्तंभवं भोदीए ।
[भण विश्रब्धो यदसि वक्तुकामः । असाध्य इति परिच्छिद्य आतुर इव वैद्येनाचिरेण मुक्तस्तत्रभवान् भवत्या ।]

राजा—अपि नाम सा उर्वशी—

उर्वशी—(आत्मगतम्) किदत्था भवे । [कृतार्था भवेत् ।]

राजा—गूढं नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्तं श्रुतौ पातयेत्
पश्चादेत्य शनैः करोत्पलवृते कुर्वीत वा लोचने ।

विदूषकः—राज्ञोऽभिप्रायं ज्ञात्वा कथयति—यत्किमपि वक्तुकामः अस्ति तत् विश्रब्धः विश्रुतः सन् भण कथय । असाध्योऽयमस्य रोग इति परिच्छिद्य निश्चित्य आतुरो रोगी यथा वैद्येनाचिरेण शीघ्रमेव परित्यज्यते तथैव स्वमपि भवत्या देव्या मुक्तः परित्यक्तः । वक्तुकाम इत्यत्र “दुष्टममनसोः” इत्यनेन मकारलोपः ।

अनेन कामुकानां कामावस्था असाध्या भवति, राजा च तादृशी अवस्थां प्रति-
पन्न इति बुध्यते । अत्रोपमालङ्कारः ।

राजा—उर्वशी दिदृक्षुः सन् तद्विरहसन्तप्तः तामेव ध्यायन् स्मरति । अपि नाम प्रप्रे ।

उर्वशी—राज्ञः कियान् प्रणयस्तस्यामिति जिज्ञासुः सा आत्मगतं विचचार ।
यदि उर्वशी सव विचारसरणीमारोहति चेत् कृतार्था धन्या भवेत् । अनेन तस्या औत्सुक्यं ध्वन्यते ।

राजा—गूढमिति—अपि नाम सा उर्वशीति पूर्णकेनान्वितं पदमिदम् ।
गूढं गुप्ततया अविज्ञातमेव वा मे श्रुतौ कर्णपुटे कान्तं मनोहारि नूपुराणां शब्द-
मात्रमेव पातयेत् । किमुर्वशी खनूपुरकलशिशिवेन मे कर्णपुटम् अनुमादयेत् !
अथवा भविष्यति (किं सा इयती कृत्या संविद्येताः) यत्सा पश्चात् मम पृष्ठ-
भागे एव शनैः शनैः तस्या कर्णे एवोत्पले तेन श्रुते समाच्छादिते मम लोचने
कुर्वीत । अपवा अस्मिन् हर्म्ये प्रासादे अवतीर्य आच्छादधो गत्वा साव्यरावशात्
भीता अत एव मन्दायमाना मन्दगतिः पदात्पदं प्रतिपदं बल्यत्कारेण तस्या
चतुरया सख्या चित्रलेखया मम उपान्तिकं समीपमानीयेत वा ।

कथमपि तथा राह समागमः अत्र गम्भयः किमु इति विचारयति ।

अत्र गूढपदप्रदानेन गुप्तागमनस्य बोधरुत्वात् राहस्येव तस्या समागमनन्दार्थ-
ण्यो भाषा इति ध्वन्यते । तथा च गूढमनेन देव्या इदमेव कुत्रापि समाच्छा-
दधो

हर्न्येऽस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशांस्मन्दायमाना बलात्

आनीयेत् पदात्पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् ॥ १५ ॥

चित्रलेखा—हला उर्वसि ! इमं दाव से मणोरेहं संपादेहि ।

[सखि उर्वसि ! इमं तावदस्य मनोरथं सम्पादय ।]

उर्वशी—(ससाध्वसम्) कीडिस्सं दाव । [कीडिष्ये तावत् ।]

यामपि अविज्ञातैव सा भविष्यतीति सुरक्षितत्वमपि ज्ञायते । तथा च कामिनीनां परिहासशीलत्वात् नायकं सहसैव चकितं विधातुं प्रयत्नो भवतीति स्वभावस्यापि बोधो भवति । तथा च यदि समक्षतया सलापादिना मेलनमसंभवत् गूढेनापि चेतः समाश्वासयितुं शक्यम् । तथा च नूपुराणां शब्दमात्रमपि श्रुतिपथमवतरे-
दित्यनेन औत्सुक्यातिरेकं ध्वन्यते । कान्तं तु तावन्मात्रस्याप्यमुप्राप्यत्वात् विशेषतया चित्तप्रसादकं भवेदिति हेतुनोक्तम् । श्रुतौ पातयेदित्यनेन उर्वशीरूपो विषयो येन केनापि इन्द्रियेण गोचरो भवेत्तत्रापि मनसः सावधानता भविष्य-
तीति व्यङ्ग्यम् । अनेन राज्ञो नितान्तं तत्परत्वं व्यज्यते । पश्चात्पदेनापि गूढपदेन व्यङ्ग्यं व्यज्यते । शनैःपदेन मृदुत्वबोधनपूर्वकं तज्जन्यः आल्हादातिशयो बोध्यते । साध्वसवशात् इत्यनेन तस्या अत्यन्तसौकुमार्यं सूच्यते । यतः सा परवशां सती गतिं मन्दा चकार न तु स्वमनोवृत्त्या, ततश्च मनस्युद्विगताया अभावो नास्तीति बोध्यते । मन्दायमानेतिपदेन हंसगतिलज्जापन्नपुरःसर-
नायिकाभूषणं प्रदर्शितम् । बलादिति अनेन कोऽपि लज्जातिशयो गम्यते । पदा-
त्पदं तमेवार्थं पोषयति । चतुरया इत्यनेन चित्रलेखायाः कार्याकार्यज्ञत्वं प्रदर्श्य सहृदीत्वं प्रकाश्यते । ममोपान्तिकमित्यनेन अतीव सान्निध्यं लिप्सु सः खबल-
हीनत्वं व्यज्यन् स्मरस्य परां कोटिमधिरूढत्वं व्यनक्ति ।

अत्र करोत्पलवृत्ते लोचने इत्यत्र करस्य उत्पलवृत्तपनया पुनश्चावरणसा-
मर्थ्याभावाच्चोत्पले, उत्पलस्य पुनः करलकल्पनया दृक्मलेन पश्यतीतिवत्
परिणामालङ्कारः । यदुक्तं “विषयात्मतयाऽरोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परिणामो
भवेत्” । अत्र च एरुसैव वस्तुन उर्वशीसमागमसौह्यस्य लभात् वस्तुनय-
प्रदानात् समुच्चयश्च ।

अत्र पूर्वार्धे कर्तारिप्रयोगस्य सद्भावात् उत्तरार्धे च कर्मणिप्रयोगप्रदानेन
न मनागपि भग्नप्रक्रमतादोषापत्तिः । यत औत्सुक्येन विस्मृतस्वत्वस्य नायकस्य
मुखे भावात् न दोषस्तथा सख्या बलादानीयेत् अत्र या वाचनापि सहृदयगम्या
कमनीयता समायाता तत्र रसिका एव प्रमाणम् ।

अत्र शार्दूलविकीडितम् वृत्तम् ॥ १५ ॥

चित्रलेखा—सखि उर्वसि ! इमं पूर्वोक्तानुवर्णितं अस्य मनोरथं सम्पा-
दय । तत्समीपं गत्वा तं सम्भावयेत्यर्थः ।

उर्वशी—(ससाध्वसम्-सभयम् ।) कीडिष्ये तावत्—तस्य प्रत्यक्षा
अभूतैव तिरोहितैव लोचनावृत्तिकरणेन तस्योपहास करिष्यामि ।

(इति पृष्ठेनागत्य राज्ञो लोचने सवृणोति ।)

(चित्रलेखा विदूषक सज्ञा लम्भयति ।)

राजा—(स्पर्श रूपयित्वा) सखे ! न खलु नारायणोदसम्भवा
वरोरुः ।

विदूषकः—कथं भव अवगच्छदि ? [कथं भवानवगच्छति ?]

राजा—किमत्र हेयम्—

राजा—

अन्यत्कथमिव पुलकैः कलितं मम गानकं करस्पर्शात् ।

नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्येवाशुभिः कुमुदम् ॥ १६ ॥

अत्र ललित नाम नायिकालङ्कारो विद्यते । “मुकुमास्तयाज्ञाना विन्यासो
ललित मवेत् ।”

(इति विचार्य पृष्ठत आगत्य राज्ञो लोचने सवृणोति निमील्यति ।)

चित्रलेखा—स विदूषक तूर्णीं स्थातु सज्ञा इद्वितेन वस्तु लम्भयति
प्रापयति ।

राजा—(स्पर्श रूपयित्वा—उर्वशीहस्तस्पर्शजन्यतौह्यमनुभाव्य) सखे !
नेत्रं किं नारायणस्य ऊह सम्भवो यस्या सा नारायणोददेशसमुत्पन्ना वरोरु
अपि तु तैव मान्या तादृशमुखस्पर्शवती भवितुमर्हतीति भावः ।

विदूषक—कथं भवान् अवगच्छति जानाति ।

राजा—किमत्र हेयम् स्पष्टमेवेतत् ।

राजा—अन्यदिति—अन्यत् यदीदमन्यथा चेत् यदि नास्ति सा वरोरु
तदा मम गानक शरीरे करस्य स्पर्शात् कथमिव केन प्रकारेण पुलकैः कलित
जातम् । सा यदि न स्यात् कथं नाम मे शरीरे रोमहर्षं सम्पन्नं । अथवा—
यदि सा न स्यात् कथं किमुद्दिरय मम गानक करस्पर्शमात्रेणैव पुलकैः कलित
युक्तं सत् अन्यदिव जातम् अनिर्वाच्यावस्था प्राप्तम् । तमेवार्थं दृष्टात्वेन विशि-
नष्टि चन्द्रस्य अशुभिः किरणैरिव तपनकिरणैः सूर्यस्य उष्णे रश्मिभिः
कुमुदं नोच्छ्वसिति विकासं नाप्नोति । यथा शीतले शुषांशो मरीचिभिः कुमुदं
विकसति न तथा रविगर्भस्त्रिभिर्भवतीति भावः ।

अनेन तदन्यस्त्रीकरस्पर्शस्तपनकिरणसदृशं अस्तीति व्यञ्जयन् नायिकाया
पहुमानं प्रदर्शितं । यतः तस्या करस्पर्शं चन्द्रस्येवांशुसदृशं । अत्र यदि
आल्हादने तस्मात् चन्द्रस्य व्युत्पत्तेः निता तादृहादकलं ध्वनयति । स्वस्य कुमु-
दलप्रख्यापनेन चन्द्रपारतन्त्र्यम् प्रकाशमानं नायिकायत्तजीवितलं ध्वनयते ।
तथा च रोमहर्षादीनां वर्णनात् सालिकानां भावानाम् प्रख्यापनं कृतम् ।

उर्वशी—अम्महे ! वज्रलेपघटिदं विअ मे हस्तयुगलं ण समत्थाम्हि अवणेदुम् । [अम्महे ! वज्रलेपघटितमिव मे हस्तयुगलं न समर्थास्म्यपनेतुम् ।] (इति मुकुलिताक्षी चक्षुषो हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति ।)

(राजा हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिवर्तयति ।)

उर्वशी—(कथञ्चिदुपसृत्य) जेदु जेदु महाराजो । [जयतु जयतु महाराजः ।]

अत्र पूर्वार्धस्य द्वितीयार्धग्रहणे अतिशयोक्तिरलङ्कारः । यतः प्रस्तुतस्य शरीरस्य अन्यलकल्पना कृता यदुक्तम्—“प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यधोको च कल्पनम् । कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः” तत्राप्यतिशयोक्तिः । अथवा अभेदे-भेदप्रख्यापनेनातिशयोक्तिः । तथा चात्रानुमानालङ्कारः । रोमहर्षस्य सत्त्वात् सैवेति अनुमीयते । तथा च उत्तरार्धे दृष्टान्तालङ्कारः । यतः पूर्वार्धोत्तरार्धप्रतिपाद्ययोः यस्तुनोः विम्वप्रतिविम्वभावः । यदाहुः “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्वनम् ।” स च चन्द्रसेवाशुभिरिति प्रदानात् उपमागर्भितः, ननर्थेन च प्रतिपादनात् वैधर्म्येण-अत एवात्र वैधर्म्येणोपमागर्भितदृष्टान्तालङ्कारः । एतेषां च स्वतन्त्रतया चमत्काराधायकत्वेन ससृष्टिरलङ्कारः ।

ततश्चात्र संचिन्त्यमानस्यार्थस्य लामेन क्रमो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । लक्षणं तु यथा दर्पणे “भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥” अनुमा नाम सन्ध्यङ्गमप्यत्र क्रमेण संसृज्यते ।

अत्र मुकुमारता नाम गुणः यदुक्तं रसगङ्गाधरे “अपरुषवर्णघटितत्वं मुकुमारता” । अनुप्रासश्च ।

इयं चार्याजाति ॥ १६ ॥

उर्वशी—अम्महे इति आश्चर्यं । वज्रस्य लेपत्वेन घटितं कल्पितमिव मे हस्तयुगलं नयनयोरपनेतुं समर्था नास्मि । नायकस्याङ्गस्पर्शात् अस्यै अपि कोऽपि महान् प्रमोदः समजनि । वज्रलेपघटितमेवेत्यस्य सम्भावनातः उत्प्रेक्षालङ्कृतिः ।

इति उक्त्वा मुकुलिताक्षी निमीलितनयना राक्षः चक्षुषः हस्ती अपनीय दूरीकृत्य ससाध्वसा तिष्ठति । अनेन व्रीडा नाम सहजो नायिकालङ्कारो दर्शितः । भीरुत्वं च प्रोक्तम् । यदुक्तं—“वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा” ।

(राजा पृष्ठे स्थितां उर्वशीं स्वहस्ताभ्यां परिवर्तयति पुरतः आनयति ।)

उर्वशी—(कथञ्चिद् लज्जावशात् उपसृत्य, पुरः आगत्य) जयतु जयतु महाराजः इति नायकस्योत्कर्षं भणति ।

चित्रलेखा—सुहं दे वअस्स ' [सुखं ते वयस्य '] ।

राजा—नन्वेतदुपपन्नम् ।

उर्वशी—हला ' देवीए दिण्णो महाराओ । अदो से प्पणय-
वती विअ सरीरसगदाम्हि । मा खु म पुरोभाइणी त्ति समत्थेहि ।
[सखि ' देव्या दत्तो महाराजः । अतोऽस्य प्रणयवतीव शरीर
सङ्गताऽस्मि । मा खलु मा पुरोभागिनीति समर्थय ।] ^{इति ॥}

विदूषकः—कधं इह जेव तुम्हाणं अत्थमिदो सूरु ' [कथमत्रैव
युवयोरस्तमितः सूरः !]

राजा—(उर्वशीं विलोक्य)

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेऽस्मिन् ।

प्रथमं कस्यानुमते चोरितमयि मे त्वया हृदयम् ॥ १७ ॥

चित्रलेखा—वअस्स ! निरुत्तरा एसा । मम सपदं विण्ण-
विअं सुणीअदु । [वयस्य ! निरुत्तरा एसा । मम साम्प्रतं विज्ञापितं
श्रूयताम् ।]

राजा—अवहितोऽस्मि ।

चित्रलेखा—वसन्ताणं तर उण्णसमए भअत्तं सुज्जो मए
उवअरिदव्वो । ता जधा इअ मे पिअसही सग्गस्स ण उक्कठेदि
तहा वअस्सेण कादव्वम् । [वसन्तानन्तरमुण्णसमये भगवान्
सूर्यो मया उपचरितव्यः । तद्यथा इयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य

देव्या इति—अयि प्रिये ! देव्या दत्तं अस्मीति ज्ञात्वा यदि त्वं अस्मिन्
मदीये शरीरे व्यापारं चुम्बनालिङ्गनादिकं व्रजसि करोषि चेत् प्रथमं परस्पर-
वैक्षणसमय एव कस्यानुमते कस्य अनुमत्या त्वयेदं मे हृदयं चोरितम् स्ववशता
नीतम् । यदि त्वमित्थं वदसि यदिदं ते आलिङ्गनाधारम्भोऽनुमतं क्रियेत तदा
वद केनानुमता त्वं मे हृदयं स्वायत्तं कृतवती ? अनेन राज्ञः भावोऽभिव्यज्यते ।

तथा च राज्ञा देव्या दत्त इति उर्वशी कृतहासस्य प्रत्यभियोग (Retort)
कृतः । राज्ञश्च वाक्पादश्च सूच्यते ।

अत्र देवीप्रसङ्गेन अन्तरायितस्य वीचस्य पुनरनुसन्धानात् आक्षेपाख्य
सङ्घर्षज्ञम् इति कान्त्यवेम । व्यापारं व्रजसीत्यनेन हावो नाम नायिकाद्वारं
स्फुटं । यदुक्तं “भूलतादिविकारस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः । भाव एव रूपमत्रस्य
विकारो हाव उच्यते ।” इयं चार्यानाति ।

चित्रलेखा—वयस्य ! निरुत्तरा एव । प्रयुत्तरं दातुमसमर्था इत्यर्थः ।

अत्र पारस्परिकप्रीतिं सङ्गमोक्कठा च बलवतीति वस्तु व्यज्यते तथा चान-
विकृतं नाम नायिकाद्वारं प्रोक्तं, यदुक्तं दर्पणे—“वक्तव्यकालेखवचो व्रीडया
विकृतं मतम्” ।

साम्प्रतं मम विज्ञापितं वचनं श्रूयताम् ।

राजा—अवहितोऽस्मि । भवद्वचनं श्रोतुं दत्तचित्तोऽस्मि ।

चित्रलेखा—वसन्तानन्तरं रागाक्षेपेण वसन्तसमये उण्णसमये च प्राप्ते
भगवान् सूर्यं मया उपचरितव्यं सख्यं । अप्सरसं खलु भगवन्तं अशुमालिन-
वृत्त्यादिना पर्यायेण सेवन्त इति अत्र पौराणिकी कथा अनुसन्धेया । सविस्तर-
मुपरिष्ठाद्वक्ष्यते । अतः भवद्विरनुमता अहं गतुमना अस्मि ।

नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् ।]

विदूषकः—भोदि ! किं वा सग्नो सुमिरिदव्यम् । न तत्पराईअदि ण पीअदि । केवल अणिमिसेहिं अच्छीहिं मीणदा अवलम्बीअदि । [भवति ! किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न तत्र खाद्यते न पीयते । केवलमनिमेपैरक्षिभिर्मानतावलम्ब्यते ।]

राजा—वयस्य !

अनिर्देश्यसुखं स्वर्गं कथं विस्मारयिष्यते ।

अत इयं स्वर्गस्य नोत्कण्ठते स्वर्गं गन्तुं यथा न कामयते तथा वयस्येन कर्तव्यम् । तथा सह भवतेत्य व्यवहर्तव्यं यथा स्वर्गस्य स्मरणं न कुर्यात् ।

अनेन भाविविरहं व्यथयता कविना आगामिनं अहस्य अर्थोपक्षेपात् अद्भुतं तारोऽयम् उपन्यस्त । यल्लक्षणं तु यदाह भरत —“बीजार्थं बुक्तियुक्तो ज्ञेयो ह्यद्भुततारोऽसौ” इति ।

स्वर्गस्य नोत्कण्ठते इत्यत्र “अधिगर्भद्वयेशां कर्मणि” (२।३।१२) इत्यनेन पाणिनीयेन सूत्रेण कर्मणि पठ्यते । स्वर्गं न स्मरेदित्यर्थः । एवमेव भवभूतिरपि उत्तरचरिते “उत्कण्ठते च सुप्मत्सन्निकर्षस्य” इति ।

इयं हि चित्रलेखायाः प्रार्थना शाकुन्तले अनुसूयाया इवास्ति । अनुसूया—
[“तद्यथा इयं नो प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा करिष्यति” ।
(Shak — Act III P १३८)

विदूषकः—भवति चित्रलेखे ! किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । स्वर्गे को नामैतादृशं पदार्थो विद्यते यच्छ्रुते स्वर्गस्तु स्मरणीयः स्यात् । न तत्र खाद्यते न वा पीयते । इदं तु प्रसिद्धम् एव यदेवा न तु खादन्ति न वा पिबन्ति । यत “देवा हि यक्षेषु दत्तैर्हविर्भागैरेव तुष्यन्ति न किमप्यन्यददन्ति पिबन्ति वा” । ते स्वर्गस्थेभ्यः केवलं अनिमेपैः निर्निमेपैः अक्षिभिः लोचनैर्मानता मीनरादृशं अवलम्ब्यते स्वीक्रियते । यथा मत्स्याः निमेष्मन्निनेत्रा भवन्ति तथैव स्वर्गेण इति प्रसिद्धिः । “सुरमःसावनिमिपौ” इति अमरसिंहः ।

किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यमित्यनेन इदमपि ध्वन्यते यत् राज्ञः अत्र सत्त्वे तस्या अत्रैव सर्वस्वस्य सद्भावात् किं नु खलु तदतिरिक्तं भवेत् यत्तु स्वर्गे स्मर्तव्यम् स्यात् इति ।

राजा—वयस्य चित्रलेखे !

अनिर्देश्यमिति—अनिर्देश्यं अनिर्वाच्यं वाचामगोचरं वा सुखं विद्यते यस्मिन् तादृशं अलौकिकसुखसम्पत्तिकं स्वर्गं कथं विस्मारयिष्यते केनापि पुरुषेण तदधिकसौख्यप्रदानेन विस्मृतिविषयता नेतुं शक्यते । न कदापीति भावः । किं नु इदं तदं कथयितुं प्रभवामि यत्—

अनन्यनारीसामान्यः दासस्त्वस्याः पुरुरवाः ॥ १८ ॥

चित्रलेखा—अणुगृहीदमिह । हला उर्वसि ! अकातरा भविष्य विसर्जेहि मं । [अनुगृहीतास्मि । सखि उर्वशि ! अकातरा भूत्वा विसर्जय माम् ।]

उर्वशी—(चित्रलेखा परिष्वज्य सकृदणम्) सहि ! मा खलु मं विसृ-
मरेसि । [सखि ! मा खलु मां विस्रिप्यसि ।]

चित्रलेखा—(सस्मितम्) वयस्तेन संगता तुमं मय एव
याचितव्या । [वयस्येन संगता त्वं मयैव याचितव्या ।]

(इति राजान प्रणम्य निष्क्रान्ता ।)

अनन्यनारीसामान्य अनन्यनारीसाधारण पुरुरवा अस्या दास । अन्या
नारी अन्यनारी तस्यै सामान्य लब्धु योग्य अन्यनारीसामान्य तन्न भवतीति
अनन्यनारीसामान्य केवल तस्यामेव प्रणयी नान्या द्वियं कामयमान इत्यर्थः ।

दास —दासु दाने (भ्वा. उ. से) य यत्सेवायै आत्मानं ददातीति दासः
घञ् । (३।३।१८) अनेन स्वनिरपेक्षतापूर्वकं तदाह्लादने आत्मन मुतरा
समर्पण धनयति ।

पुरुरवा इति अन्यपुरुषप्रदानेन पुरुरवस माहात्म्य प्रख्यापयता कविना
तस्य च तस्या दासत्वाङ्गीकारेण सुखसम्पत्तिरुत्पद्येति गमयति । अत्र च पुरु-
रवा इति प्रदानेन ईषद्वलेपो व्यज्यते । किन्तु तस्या दासत्वस्वीकरणेन दक्षिणस्य
च व्यक्तं भवति ।

अहमस्या दासोऽस्मीति कथनापेक्षया पुरुरवा इत्यन्यपुरुषद्वारा तदेवार्थस्य
ज्ञापनात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

चित्रलेखा—अनुगृहीतास्मि—इदमेवाह कामये—तस्यार्थस्य च लाभेन अनु-
रम्पितास्मि मृश भवता इत्यर्थः । हला उर्वशी ! अकातरा भूत्वा मा विसर्जय
गन्तुमनुज्ञापय । अकातरा इत्यत्र सत्पुरुषहस्तक्षिप्तत्वात् । यदाह कण्व शाकुन्तले—
“सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि सृष्टा (Act. IV P. १८७)
अकातरा अपौरा इति ।

उर्वशी—(चित्रलेखा परिष्वज्य आलिङ्ग्य सकृदणम् सखी विरहकातरा
सती) मा खलु मा विस्रिप्यसि । वयस्यह इहास्मि तथापि मा विसृतिपथ
मावतारयेति प्रार्थयते । अनेन अस्या चित्रलेखाया विशेषा प्रीति सूच्यते ।

चित्रलेखा—(सस्मित सोपहासम्) वयस्येन महाराजेन सहता सम्मि-
लिता त्वं मया एव याचितव्या प्रार्थयितव्या । महाराजप्रीतेस्त्वमधुना मा मां विस्रि-
प्यसीति प्रार्थनीयाऽसि सृष्टा ।

(इति अम्बा राजान प्रणम्य निष्क्रान्ता प्रस्थिता ।)

विदूषकः—दिट्टिआ मनोरहसिद्धीए वट्टदि भवम् । [दिट्ठा मनोरथसिद्ध्या वर्धते भवान् ।]

राजा—इमा तावन्मनोरथसिद्धिं पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितपादपीठ-

मेकातपत्रमचनेन तथा प्रभुत्वम् ।

अस्याः सखे ! चरणयोरहमथ कान्त

आज्ञाकरत्त्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥ १९ ॥

उर्वशी—णत्थि मे वाआविहवो अदो अवर मतिदुम् ।

[नास्ति मे वाग्विभवो अतः अपर मन्त्रयितुम् ।]

विदूषकः—(राजान प्रति) दिट्ठा सुभाग्यमिदं यत् मनोरथस्य सिद्ध्या भवान् वर्धते । स्वांगीप्सितवस्तुल्यमेव भवत सांभाग्यमिदं समुपपन्नमिति भावः ।

राजा—इमा तावत् मम मनोरथसिद्धिं पश्य कीदृशी मनोरथसिद्धिरिति उच्यते सामन्तेति—

हे सखे ! सामन्तानां वशवदानां प्रत्येत्यर्तिभूपतीनां मौल्यं मुकुटा तेषु जटिता मणयस्तै रञ्जित शोभित पादपीठं यस्मिन् तत्, तथा च एकातपत्रं नि स-
पन्नं अचनेन पृथिव्या प्रभुत्वं राज्यं अधिगम्य प्राप्य, तथा कृतार्थं कृतकृत्यं सुखी वा नाहं जातो, यथा अस्या सुन्दरीलम्पमभूताया उर्वश्या चरणयो-
रकान्तं मनोरञ्जकं आज्ञाकरत्वं दास्यं अधिगम्य लब्ध्वा अहं कृतार्थं सत्तु ।

यथा अस्या दास्येन सौख्यमदम्य लब्धवान् तथाऽहं निस्तपजस्यापि राज्यस्य प्रभुत्वेन नाप्तवानस्मि । राज्यादपि अस्या लाभः अधिकः सुखकर इति व्यज्यते ।
अनेन तद्विषयिका विलक्षणा रतिराप्यते ।

अत्र च राज्यसौख्यात् उर्वशीलभजनितसुखस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकाल-
ङ्कारः । यदाह—“ उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव स ” (वाङ्मयप्रकाशे) ।
अत्र राज्ञः वर्णनस्य प्रकृतत्वात् अस्या लाभस्य प्रभुत्वस्य चोभययोरपि प्रस्तुतत्वम्
तयोश्च अधिगम्येति एकक्रियाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । यदुक्तं “वर्णा-
नामितरेषा वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता” । अत्र चार्थव्यतिर्नाम गुण “ज्ञानि-
प्रतीयमानार्थान्वयकत्वमर्थव्यक्तिः” । उत्तरार्धे तु माधुर्यमपि । अत्र उदाहरण-
नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्—“उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते” इति विधनाय ।

अत्र वसन्ततिलका वृत्तम् । उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ ग ॥ १९ ॥

उर्वशी—राशो वचनमाधुर्येण विजिता वक्ति । वाचा विभवः सामर्थ्यं
वाग्विभवः । अतः परं सविनयं माधुर्येण च मन्त्रयितुं वक्तुं मे वाग्विभवः
वागशक्तिर्नास्ति । यन्महाराजेनोक्तं तत् सुमधुरभाषणस्य परां काष्ठामधिहृदमेव ।

राजा—(उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य) अहो ! अविरुद्धसंवर्धनमेत-
दिदानीमीप्सितलम्भानाम् । यतः—

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं

वाणास्त एव मदनस्य मनोनुकूलाः ।

संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि ! यद्यदासी-

त्स्वत्सङ्गमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥ २० ॥

उर्वशी—अवराद्धाम्नि चिरआरिआ महाराजस्य । [अपरा-
द्धाऽस्मि चिरकारि(लि)का महाराजस्य ।]

राजा—सुन्दरि ! मा मैवम् ।

राजा—(उर्वशीं हस्तेन अवलम्ब्य धृत्वा) इदानीं कालोऽयं ईप्सितलम्भानां
यान्छितार्थलभस्य अविरुद्धतया आनुकूल्येन संवर्धनमेव । कालो ह्ययं स्वत्समा-
गमसौभाग्येन ममानुकूल इव सृजतः । यतः—

पादा इति—अयि सुन्दरि ! ते एव शशिनश्चन्द्रमसः पादाः अशवः ये
स्वत्समागमपूर्वं मा सुतरामवाधयन् इदानीं मे गात्रं सुखयन्ति आनन्दयन्ति ।
ये चन्द्रमरीचयः स्वप्नातिपूर्वं तु राकारिण आसन् त एव स्वदधिगमेन सुखदाः
सम्पन्नाः । मदनस्य कामस्य वाणा ये पुरा मामप्राप्तयन् त एवेदानीं
मनसः अनुकूल प्रियकारिणोऽभवन् । यद्यद् वस्तु सरम्भेण तद्विरहजन्य-
चित्तवैकल्येन रूक्षमिवासीत् तत्सर्वं इदानीं स्वत्सङ्गमेन स्वमेन मम अनुनीतम्
अनुकूलमिदानीं सम्पन्नम् ॥ “कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं” इत्यत्र नायिक्विरहजन्य-
खेदेनोपहितस्य हृदयस्य सद्भावात्सर्वं प्रतीपमिवासीत्, तत्रैव सर्वं इह प्रेयसी-
समागममहिम्ना हृदयस्योल्लसितह्लादानुकूलमिव जातमिति वर्णनात् महारविना
नायकस्य स्वमनोभावमनुसृज्यैव निसर्गस्यापि प्रतीपाप्रतीपत्वकल्पनात् सविशेषतया
सहृदयत्वं गमितमिति विपश्चिद्विरुद्धावनीयम् ।

अत्र विरहिणः पुरुषस्य याथार्थ्येनावस्थावर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।
यद्यत्तदानीं तु ख तदेवेदानीं सुखमिति बोधनाय पूर्वापे नैकवस्तुप्रदानात् समुचया-
लङ्कारश्च । अत्र माधुर्यम् ।

इदं च वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २० ॥

उर्वशी—(स्तार्जवं प्रकाशयति) विरकारिका चेलातिलङ्घनकारिणी बहुकाल-
यापिनी वा अस्मि अहं महाराजस्य अपराद्धा विरुद्धकारिणीत्यर्थः । चिरकाले-
नायान्त्या मया विरहदुःखजननीत्वात् महाराजस्यापराधो विहितः इत्यर्थः ।

राजा—अयि सुन्दरि हृदयद्राविरूपे ! मा मा एवं विचारय ।

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ २१ ॥

विदूषकः—भोदि ! सेविदा पदोसरमणीया चन्दवादा । ता
समओ खु दे गेहप्पवेसस्स । [भवति ! सेविताः प्रदोषरमणीया-
श्चन्द्रपादाः । तत्समयः खलु ते गृहप्रवेशस्य ।]

राजा—तेन हि सख्या मार्गमादेशय ।

विदूषकः—इदो इदो भोदी । [इत इतो भवती ।]

(इति परिक्रामन्ति ।)

राजा—सुन्दरि ! इयमिदानीं मे प्रार्थना ।

उर्वशी—कीरिस्सी सा ? [कीदृशी सा ?]

यदेवेति—यत्सुखं दुःखात् उपनतं उपस्थितं तत् रसवत्तरम् अधिक-
नन्ददायकं भवति । कठिनदुःखमोगानन्तरं प्राप्यमानं सुखं सविशेषसुखं भवति ।
यथा तप्तस्य सूर्यातपेन भृशं आयासितस्य पुरुषस्य तरोः छाया विशेषतः
अधिकतरं निर्वाणाय सुखाय कल्पते । दुःखोत्तरं सुखमधिकं स्वादुतरं सम्पद्यते
यथा वृक्षच्छाया तप्तस्य कृते अतिमुखाय भवतीत्येवम् ।

अत्र पूर्वार्धस्रोत्तरार्धस्य च विम्बप्रतिविम्बभावः यथा दुःखी पूर्वार्धे, परार्धे
च तप्तः, प्रथमे सुखं, परे तरुच्छाया इत्युपमानोपमेययोर्विम्बप्रतिविम्बभावत्वात्
दृष्टान्तालङ्कारः । निर्वाणाय विशेषतः, रसवत्तरम् इत्यनयोरेकार्थप्रतिपादकत्वात्
वस्तुप्रतिवस्तुभावः एतदंशे च प्रतिवस्तूपमा । स्वभावोक्तिरलङ्कारश्च । अनेनोर्व-
शील्यमे आनन्दातिशयः इति गुणीभूतमत्र व्यङ्ग्यम् ।

अनुष्टुप् पञ्चमः ॥ २१ ॥

विदूषकः—भवति ! प्रदोषसमये सन्ध्यासमये रमणीया मनोहरा भग-
वतश्चन्द्रमसः पादाः मरीचयः अस्मानि. सेविता, तदिदानीं ते गेहप्रवेशस्य
समयः सम्प्राप्तः । अधुना गृहं प्रति गन्तव्यम्, अतिवर्तते च वेलेति भावः ।

इति परिक्रामन्ति गन्तुमुद्यता भवन्ति ।

राजा—तेन हि गमनवेलायाः समागतत्वात्, तव सखीं मार्गमादेशय
प्रदर्शय ।

विदूषकः—इत इतः भवती आपच्छतु इति शेषः ।

राजा—सुन्दरि श्रिये ! इदानीं अभीप्सितायास्ते लब्धे मे इयं प्रार्थना
अभ्यर्थना ।

उर्वशी—कीदृशी सा इति आज्ञाप्यताम् ।

राजा—

अनधिगतमनोरथस्य पूर्वं

शतगुणितेव गता मम त्रियामा ।

यदि तु तव समागमे तथैव

प्रसरति सुभ्रु ततः कृती भवेयम् ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

राजा—अनधिगतेति—अयि सुभ्रु सुभ्रु भ्रुवौ यस्या सा तादृशि । अनधिगतोऽलङ्घ्यो मनोरथ त्वदातिरुपाभिलापो यस्य स तस्य मम त्रियामा रात्रि शतगुणितेव गता । एका रात्रि दु खित्वात् मया शतरात्रिसमा यापिता । सैव रात्रि यदि तवाधुना समागमे तथैव शतरात्रिपर्यन्त प्रसरति विस्तृता भवेत्तदा अहं कृती कृतार्थ भवेय स्याम् । या रात्रि पूर्वं अनेकरात्रिविस्तृता मयि प्रतिभाति स्म सैवेदानीं सुखसमयेऽपि तादृशी एव विस्तृता स्यात्तदा कृती सुखी च भवेयम् । अत्र सुभ्रुपदप्रदानेन भ्रुकुटी कामचापलरूपनाया सद्भावात् त्वद्विरहे समधिक त्रासत्वापत्तिप्रदर्शनम् तेन च शतरात्रिसमा एका रात्रिरिति बोधने सौकर्यमेव । अत्र प्रार्थनयानया राज्ञो मनसि उत्कण्ठदर्शनात् सूचनोत्तराङ्ककथोपयोगित्वाच्च विन्दुरित्यवगन्तव्यम्—यदुक्त “अवातरार्थविच्छेदे विदुरच्छेदकारणम्” । अत्र प्रार्थना नाम गर्भसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति—यदुच्यते—“रतिद्विपोत्सवाना तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेदिति” ।

अत्र पुष्पिताग्रा वृत्तम् ‘पुष्पिताग्रा नौर्यौ ननौ औगू’ यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफ्यकारौ, द्वितीये च नकारजकारौ जकाररेफौ गकारश्च तद्वृत्तं पुष्पिताग्रा नाम । अर्धसममिदं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीमत्प्रमोदमोदमानमानसरसाविभक्तभगवद्गीलाललितकीर्तनस्वानस्वानन्दसक्तभक्तगोष्ठीगरिष्ठाणां रामानुचार्यकैङ्कर्यधुरीणाणां प्रखरकिरणकरप्रतिभतेषु प्रकरप्रभाकराणां कविपण्डितेन्द्रमण्डलालङ्कारहीराणां अजस्रप्रणामारुणितवदारु-
राजन्यवृद्धमुकुटमौक्तिकपूज्यपदद्वन्द्वारविदानां रसिकतारसनिधीनां तोताद्विज्ञानविभवपीठाधीशानामाचार्यवर्याणां न्यायवेदवेदातमीमांसायश्विलनिगमागममयानशेषोपाकाणां विज्ञानविभूषणपदधारिणां स्वामिना इन्द्रपुराभरणानां श्रीकृष्णाचार्याणां तनूभवेन सहृदयतानलनिधिकौस्तुभेन एम् ए काव्यपुराण तीर्थसाहित्यविशारदाद्यनेकोपाधिसम्पन्नसितेन सुरेन्द्रनाथशास्त्रिणा विरचिताया विक्रमोद्यशीसजीविकाया निसर्गोज्ज्वलाया कल्पलतासमाख्याया व्याख्याया तृतीयाङ्कविकासः ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये सहजन्याचित्रलेखयोः प्रावेशकी आक्षिप्तिका)

पिअसहीविओअविमणा सहिसहिआ व्याकुला समुल्लवइ ।
सूरकरफंसविअसिअतामरसे सरवरुच्छंगे ॥ १ ॥

[प्रियसखीवियोगविमनाः सखीसहिता व्याकुला समुल्लपति ।
सूर्यकरस्पर्शविकसिततामरसे सरोवरोत्सङ्गे ॥ १ ॥]

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

अथ तत्रभवान् कविवरेण्यः नायकनायिकयोः प्रेमाङ्कुरम् वर्धयितुमीहमानः
सङ्गीतमाधुर्यमधुरं चतुर्थमङ्गमादाय नायिकायाः सख्योः सहजन्याचित्रलेखयोः
प्रावेशपिशुनां आक्षिप्तिकानामधेयां गीतिं समुपन्यस्यति ।

(नेपथ्ये सहजन्याचित्रलेखयोर्वशीसख्योः प्रावेशिकी
प्रावेशं सूचयन्ती आक्षिप्तिका तदाख्या गीतिः ।)

प्रियायाः सखी तस्याः वियोगो विश्लेषः तेन विमना खिन्ना अन्यथा च सख्या
सहिता व्याकुला विह्वला सती काचन सखी सूर्यस्य कराः मरीचयस्तेषां स्पर्शेन
विकसितानि प्रफुल्लानि तामरसानि पद्मानि यस्मिन् तादृशे सरोवरस्योत्सङ्गे तटे
समुल्लपति विलापं कुरुते इत्यर्थः ।

प्रियसखीविरहदूषचेताः सहजन्यासमेता चित्रलेखा विभाकरकिरणजालैः
विकसितकमले सरस्तीरे विलपतीति भावः । अत्र सविशेषणसरोवरोत्सङ्गे इति
ग्रहणेन मित्रकिरणसम्पर्कसङ्गातप्रफुल्लताशोभितपद्मसदृशं मतसख्याः प्रियसंश्लेष-
समुद्भावितां सुखं कदा नु संपत्स्यते इति एवं विलापहेतुर्ध्वन्यते । पुनश्च
सरसः ग्रहणेन राज्ञः गभीरत्वं व्यज्यते, तत्रापि च वरपदप्रदानेनोत्कर्षिता
व्यचेव । उत्सङ्गपदस्य व्यर्थत्वात् राज्ञः अङ्गे इत्यप्यर्थो व्यध्यते । सूर्यकरेत्यत्र
सूर्यपदग्रहणेन राज्ञः प्रतापित्वं व्यक्तम्, करपदे च श्लेषः तेन राज्ञः पाणिस्पर्शेन
विकसितानि तामरसानि मुखनयनचरणादिकमलसदृशान्यङ्गानि यस्मिन्तादृशे सरो-
वरोत्सङ्गे प्रियाङ्गे कदा नु मतसखी सुखभाजनं भवित्रीति खेदहेतुः । अत्र
तामरसपदेन अरुणिमतौन्दर्यसाधर्म्यग्रहणपूर्वकं मुखादीनां अवयवानां अध्य-
वसायः । पुनश्च सरःपदेन गाम्भीर्यादिसादृश्यं भत्वा उदात्तस्य राज्ञः अध्य-
वसायः । तथा च उर्वशी प्रियोत्सङ्गे पाणिस्पर्शस्रजिता प्रियसख्याः चित्रलेखायाः
विरहविद्वता अपि कदा नु सौख्यं लप्स्यते इति खेदहेतुं प्रदर्शयन्ती चित्रलेखा
तस्याः प्रियसखीविरहदुःखं विस्मरयत्सुखमनुपमं काङ्क्षते इति सूच्यते । अनेन
च चित्रलेखायाः सत्सखीत्वं गम्यते । विकासपदेन च साक्षिकभावोत्पत्तिः व्यज्यते ।

(ततः प्रविशति सहजन्त्या चित्रलेखा च)

चित्रलेखा—(प्रवेशानन्तरं द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य)

सहजरिदुक्त्रालिद्धं सरवरअम्भि सिणिद्धअम् ।

वाहोवग्गिअणअणअं तम्मई हंसीजुअलअम् ॥ २ ॥

[सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।]

वाष्पावसिगतनयनं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥ २ ॥]

अत्र श्लेषः अतिशयोक्त्यै तामरससरोवरपदयोः विविधाहारादिभिरस्य निगीर्णत्वात् ।

तामरसस्य कमले शक्तिः “पद्मेहं तामरसं सारस”मित्यमरवचनात् ।

इयमाक्षितिकाख्या गीतिः । यद्वक्षणं तु यथाह भरतमुनिः—

“चक्षुस्पृष्टादितालेन मार्गत्रयविभूषिता । आक्षितिका स्वरपदप्रथिता कथिता युधैः” ॥

अत्र च गाथा छन्दः “पटमं वारह मत्ता वीरा अङ्गारहेण संजुत्ता । जह पटमं तह तीअं इह पंचविदूसिआ गाहा” इति पिङ्गले, अत्र दशपद्यर्थ्यात् चतुर्थचरणे पद्यदशा मात्राः भवन्तीति भावः ॥ १ ॥

चित्रलेखा—(प्रवेशानन्तरं द्विपदिकया तदाख्यगीतिविशेषमुच्चरन्ती दिशोऽवलोक्य सर्वत्र दिग्बलोकनं विधाय गाथां पठति)

द्विपदिकालक्षणं तु यथा सङ्गीतरत्नाकरे “शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णेति चतुर्विधा । द्विपदीकरणाख्येन तालेन परिगीयते”; “पादे छः पद्य भागोऽन्ते, न जौ पद्यद्वितीयकौ । चतुर्भिरीदृशैः पादैः शुद्धा द्विपदिकीच्यते” इति । तात्पर्यं तु—चतुर्षु पादेषु एकस्मिन् छगणः पाप्मात्रिको मात्रागणः, पश्चात् पद्य भाः भगणाः आदिगुरवो वर्णगणाः प्रयोक्तव्याः अन्ते च गो गुरुः भवेत् तदा द्विपदिकाख्या गीतिः ।

सहचर्याः विरहजन्यदुःखेन आलीढं पीडितं सरोवरे स्निग्धम् अनुरक्तं वाष्पैः अश्रुभिः दुःखसूचकैः अवलितानि उपप्लुतानि नयनानि यस्य तत् हंसीयुगलम् अश्रुसङ्कीर्णनेन ताम्यति स्नानं भजते इत्यर्थः ।

अत्र हंसीयुगलस्य दुःखवर्णनबोधक्या वक्रोक्त्या सखीद्वयस्य दुःखं व्यक्तम् । अत्र हंसीयुगलेन सहजन्त्याचित्रलेखे बुध्यते । स्निग्धपदे च श्लेषः रात्रि स्निग्धम्, सरोवरेऽपि स्निग्धम् । अत्र च विपादाख्यो भावो व्यज्यते । अलङ्कारैश्च अन्योक्तिश्लेषौ । यदुक्तम् ‘निश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् विपादः’ । इति । आलम्बनविभावौ तु सर्वेष्टीचित्रलेखे सूर्योपस्थानसहजन्त्यासमागमादि लक्ष्मीपनम् । वाष्प-वाष् + क्त । वाधतेः कप्रत्ययान्तं वाष्पपदम् ।

इयमपि गाथा—यदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे—‘आर्यैव प्राकृते गेया स्यात्पद्यचरणा-ऽथवा । त्रिपदी पद्यपदी गाथे त्वपरे सूरयो जगुः’ ॥ (४-२१०) ॥ २ ॥

सहजन्या—(सखेदम्) सहि चित्रलेहे ! मिलाअमाणसतवत्तक-
सणा दे मुहच्छाआ हिअअस्स असत्थदं सूचेदि । तां कहेहि मे
अणिविदिकारणं जेण दे समानदुक्खा होमि । [सखि चित्रलेहे !
म्लायमानशतपत्रकृष्णा ते मुखच्छाया हृदयस्यावस्थतां सूचयति ।
तत्कथय मेऽनिर्वृतिकारणं येन ते समानदुःखा भवामि ।]

चित्रलेखा—सहि ! अच्छरावावारपज्जाएण तत्तभअदो मुज्जस्स
उवट्टाणे यट्ठंती पिअसहीए विणा वलिअं उक्कंठिदम्हि । [सखि !
अप्सरस्यापारपर्यायेण, तत्रभवतः सूर्यस्योपस्थाने वर्तमाना प्रिय-
सख्या विना बलवदुत्कण्ठितास्मि ।]

सहजन्या—सहि ! जाणामि वो अण्णोण्णगदं पेमम् । तदो
तदो । [सखि ! जानामि युवयोः अन्योन्यगतं प्रेम । ततस्ततः ।]

चित्रलेखा—तदो इमेसुं दिवसेसुं को णवो घुत्तंतो वट्टदि त्ति
प्पणिधानट्टिदाए मए अशाहिदं उवलद्धम् । [ततः एतेषु दिवसेषु

सहजन्या—(सखेदम्) सहि चित्रलेहे ! म्लायमानानि शतपत्राणि
नलिनीदलानि तद्वत्कृष्णा श्यामा ते मुखच्छाया मुखसौन्दर्यं हृदयस्य अवस्थतां
चिन्ताप्रसूतां अरागन्ति वा सूचयति प्रकटयति । यत्तस्मै मुखे श्यामलं दरी ददवते
तेन अनुमीयते यत्ते चेत्तसि स्वास्थ्यं नेति । तत्कथय मे मल्लम् ते अनिर्वृतेः
अवस्थतायाः कारणं येन ते समानदुःखा भवामि । तव दुःखहेतुं निशम्य
अहमपिः सखीजनोचितं करिष्यामीति भावः । अनेन सहजन्यागतचित्रलेखा-
विषयिणी प्रीतिः सूच्यते ।

चित्रलेखा—सहि ! अप्सरसां व्यापारः कर्म तस्य पर्यायेण क्रमेण
तत्रभवतः सूर्यस्य उपस्थाने सेवायां वर्तमाना अहं प्रियसख्या सर्वेद्या विना
बलवत् मंहदुत्कण्ठिताऽस्मि विष्णाऽस्मि ।

“रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषिणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां
विदुर्बुधाः ॥”

अत्र गात्राणां संशोषकत्वात् उत्कण्ठितत्वं युक्तमेव चित्रलेखायाः ।

सर्वाः अप्सरसः क्रमेण भगवन्तमंशुमालिनं सेवन्त इति पौराणिकी वार्ता-
त्रानुसन्धेया ।

सहजन्या—सहि ! जानामि युवयोः उर्वशीचित्रलेखयोः अन्योन्यगतं
पारस्परिकं प्रेम । ततस्ततः किं जातमिति शेषः ।

चित्रलेखा—ततः पश्चादेतेषु दिवसेषु को नवो वृत्तान्तः समाचारः वर्तते
इति प्रियेयाने विचारे स्थितया वर्तमानया मया अस्माद्विदितं महाभयम् उपलब्धम् ।

को नवो वृत्तान्तो वर्त्तते इति प्रणिधानस्थितया मयात्याहितमुपल-
ब्धम् ।]

सहजन्या—सहि ! कीरिस तं ? [सखि ! कीदृशं तत् ?]

चित्रलेखा—(सकण्ठम्) उव्वसी किल लच्छीसणाहं अमच्चसु
णिहिदकज्जधुरं राएसिं नेण्हिअ कैलासशिखरोद्देशं गन्धमादणवणं
विहरिदुं गदा । [उर्वशी किल लक्ष्मीसुनायं अमात्येषु निहितकार्यधुरं
राजपिं गृहीत्वा कैलासशिखरोद्देशं गन्धमादनवनं विहर्तुं गता ।]

सहजन्या—(सञ्छाद्यम्) सहि ! स संभोजो जो तारिसेसु
प्पदेसेसु । तदो तदो । [सखि ! स सम्भोगो यस्तादृशेषु प्रदे-
शेषु । ततस्ततः ।]

चित्रलेखा—तदो तहिं मंदाइणीतीरे सिक्कदापव्वतेहिं कील-
माणा उदअवती णाम विज्जाहरदारिआ तेण राएसिणा चिरं निज्झा-
इदेत्ति कदुअ कुविदा मे पियसही उव्वसी । [ततस्तत्र मन्दाकिनी-
तीरे सिकतापर्वतैः क्रीडमानोदयवती नाम विद्याधरदारिका तेन

स्वप्रियेण सह विद्यमाना उर्वशी कथं वर्त्तते, को वा नूतन समाचार इति
विचारयन्त्या मयानिष्ट श्रुतम् ।

सहजन्या—कीदृशं तत् अत्याहितमिति ।

चित्रलेखा—(सकण्ठम्-चिन्ताग्रस्ता इव सविषादमाह) उर्वशी किल
लक्ष्म्या सुनायं समेत अमात्येषु स्वकार्यपटुसचिवेषु निहिता स्थापिता कार्यधू-
कार्यभार येन तादृशं राजपिं पुरुरवस गृहीत्वा कैलासशिखरे उद्देशं स्थिति
मस्य तादृक् तं गन्धमादनाख्यं वनं विहर्तुं गता । प्रियेण सहोपवनविहारविहृत-
मनस्कोर्वशी कैलासशिखरं गतेति भावः ।

गच्छतेय्येण शिखरोद्देशमिति द्वितीया ।

सहजन्या—(सञ्छाद्यम् साधु साधु इति प्रशंसनपूर्वकम्) सखि ! स
तादृशेषु नितान्तसुखधामसु प्रदेशेषु स्थलेषु सम्भोगं स एव सम्भोगं खलु नान्यः ।

अनेन तत्स्थानमाहात्म्यं प्रकाशयता कविना राज्ञः मिलासितः, उर्वरीया
संभोगभाग्यभाक्त्वं विवेचकत्वं चोभयो विहरणक्षमत्वं तस्य प्रदेशस्य निर्जनता-
दिति ध्वनितम् । ततस्ततः अनन्तरं किमभूदिति प्रश्नः ।

चित्रलेखा—ततः तत्रोपवने मन्दाकिन्या गङ्गायास्तीरे सिकतागिरिभिः
क्रीडनवभूतैः पर्वतैः क्रीडमाना उदयवती नाम्नी विद्याधरस्य कस्यचन दारिका
कुमारिका तेन राजर्षिणा चिरं निष्याता इति कृत्वा अनेन कारणेन मे प्रियसखी
उर्वशी तस्मै दुपिता कृत्वा ।

राजर्षिणा चिरं निध्यातेति कृत्वा कुपिता मे प्रियसखी उर्वशी ।]

सहजन्या—असहणा खु सा । दूरारूढो अ से प्पणओ । ता भविदब्बदा एत्थ वलवदी । तदो तदो । [असहना खलु सा, दूरारूढश्चास्याः प्रणयः । तद्भवितव्यतैवात्र वलवती । ततस्ततः ।]

चित्रलेखा—तदो भत्तुणो अणुणअं अप्पडिवज्जमाणा गुरुसा-
वसंमूढहिअआ विसुमरिददेवदाणिअमा अम्मकाजणपरिहरणिजं
कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं अ काणणोवंतवत्तिलदाभावेण
परिणदं से रूपम् । [ततो भर्तुरननुयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढ-
हृदया विस्मृतदेवतानियमा स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा ।
प्रवेशानन्तरं च काननोपान्तवर्त्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् ।]

सहजन्या—(सशोकम्) सव्वधा णत्थि विहिणो अलंघणीअं
णाम । जेण तारिसस्स अण्णारिसो एव्व पलिणामो संबुत्तो । तदो
तदो । [सर्वथा नास्ति विघेरलङ्घनीयं नाम । येन तादृशास्यान्या-

तत्र काचनोदयवती नाम्नी हिमकरकिरणावदातवर्णा दारिकाजनहीरका राज्ञा
निर्निमेषैर्लङ्घनैः बहु विलोकिता यतः परनारीमानमसहमानया मे सख्या तस्मै
कोपः कृतः ।

अनेन नायिकायाः मानवतीलं सासूयलं च प्रकाशितम् । राज्ञश्च शठलोपबृंह-
कोऽयं सन्दर्भः ।

सहजन्या—असहना अमर्षिणी खलु सा असूयावतीत्यर्थः । अस्या राजनि
प्रणयः तु दूरारूढः परा कक्षां प्राप्तः । अत एव भवितव्यता एव अत्र
वलवती । ततस्ततः ।

चित्रलेखा—ततः भर्तुः पुरुषवसा कृतमनुनयमभ्यर्थनम् अप्रतिपद्य-
माना अस्त्रीकुर्वती गुरोः भरतः शापेन संमूढं विमोहितं हृदयं यस्या सा तेन
च विस्मृतं देवतानां नियमं यया सा तादृशी मे प्रियसखी स्त्रीजनेन परिहरणीयं
लग्न्यं कुमारवनं प्रविष्टा ।

प्रियेण धारंवारं कृतायामपि प्रार्थनायाम् गुरोः गुरुतरशापेन स्वात्मानमपि
अजानन्ती प्रमदाभिः यत्र न गन्तव्यं तादृशं कुमारसख्यं वनं देवतानां नियमं
विस्मरन्ती प्रविष्टेत्यर्थः । प्रवेशानन्तरं काननस्य उपान्ते समीपे वर्तमाना या
छता तद्भावेन परिणतमस्या रूपम् । तत्र च सा देवतानियमोलङ्घनात् लतालं
सपदि प्राप्ता ।

सहजन्या—(सशोकम्) विधेः दैवस्य सर्वथा अलङ्घनीयं नास्ति । विधिः
सर्वमेव लङ्घयितुं शक्तः । सर्वशक्तिमत् देवम् इति भावः येन तादृशस्य प्रेम-

दृश एव परिणामः संबृत्तः । ततस्ततः ।]

चित्रलेखा—तदो सो वि तस्मि एव काणणे पिअदमं
अण्णेसअंतो उम्मत्तीभूदो इदो उव्वसी तदो उव्वसी त्ति कदुअ
अहोरत्तं अदिवाहेदि । (नमोऽवलोक्य) इमिणा उण णिव्विदाणं पि
उक्कंठाकारिणा मेघोदण्ण अप्पदीआरो भविस्सदि त्ति तक्केमि ।
[ततः सोऽपि तस्मिन्नेव कानने प्रियतमामन्विष्यन्नुन्मत्तीभूत इत
उर्वशी, तत उर्वशीति कृत्वा अहोरात्रमतिवाहयति । अनेन पुन-
निर्वृतानामपि उत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेन अप्रतीकारो भविष्य-
तीति तर्कयामि ।] (अनन्तरे जम्मलिका ।)

सहअरीदुक्खालिद्धअं सरवरअम्मि सिणिद्धअम् ।

अविरलवाहजलोद्धअं तम्मइ हंसीजुअलम् ॥ ३ ॥

विशेषस्य अन्यादृश एव परिणामः फल सवृत्तम् । तस्यानुपमप्रणयस्य एतादृश
विसर्वादि फलं भविष्यतीति सत्यमेवाज्ञातपूर्वम् । अतः सत्यं विधिः सर्वत्रा-
प्रतिहतगतिरेव । ततस्ततः—

चित्रलेखा—ततः सोऽपि राजा तस्मिन्नेव कानने कुमारख्यवने प्रियतमां
अन्विष्यन् उन्मत्तीभूत इव विगतप्रज्ञः सन् इत उर्वशी तत उर्वशीति कृत्वा
कुर्वन् अहोरात्रं दिनान्यतिवाहयति यापयति ।

स्वीयप्रियतमां अन्विष्यन्नप्यलभमानः उन्मत्तावस्थां प्रपद्य तस्मिन्नेव स्थले
सर्वत्रोर्वशीमेवालोकयन् जातसप्रमः इहास्ति मे प्रिया, तत्रास्ति वा सा इति
समुगधः समयं यापयति ।

अनेन पुनः निर्वृतानां सुखिनां प्रियया सह वर्तमानानां अपि उत्कण्ठाका-
रिणा मेघोदयेन राजा अप्रतीकारो निरूपयो भविष्यतीति तर्कयामि ।

उन्मत्तः स राजादावेव, पुनश्च मेघोदयः । “मेघालोके भवति सुखिनोऽ-
प्यन्यथावृत्तिं चेत्, कण्ठश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरस्थे” इति अनेन
मेघदर्शनानन्तरं का कामावस्था प्राप्स्यति स राजा इति तर्कयन्ती एतादृशा दशा-
श्रवणाऽस्ति । मेघादीनामुदीपनत्वात् निरहिणो रक्तः किं भवितेति श्लोः ।
सहृदयधौरेयो महाकवी रवीन्दुठकुरोऽप्येतदेवाह—“If thou showest
me not thy face, if thou leavest me wholly aside, I
know not how I am to pass these long, rainy days.”
(Git.-18).

अनन्तरे जम्मलिका तदाह्वयगीतिविशेषः । यदाह भरतमुनिः “उद्गाहो द्विः
सकृदेकसण्डो द्विः शकलोऽपवा । यन् ध्रुवो द्विरभोगो ध्रुवे सुक्तिः स जम्भकः”
तदेव जम्मलिका इति ।

[सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।

अविरलवाष्पजलाद्रं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥ ३ ॥]

सहजन्या—सहि ! अत्थि कोवि समागमोवाओ ? [सखि !
अस्ति कोऽपि समागमोपायः ?]

चित्रलेखा—गौरीचरणराजसंभवं संगममणिं वज्जिअ कुदो
से समागमोवाओ । [गौरीचरणराजसंभवं संगममणिं वर्ज-
यित्वा कुतोऽस्ति समागमोपायः ।]

सहजन्या—ण तारिस्ता आकिदिविसेस्ता चिरं दुक्खभाइणो
होन्ति । ता अवस्सं कोवि अणुग्गहणिमित्तभूओ समागमोवाओ
भविस्सिदि त्ति तक्केमि । (प्राचीं दिशं विलोक्य) ता एहि उदआहि-
वस्स भअवदो सुज्जस्स उवट्ठाणं करेम्ह । [न तादृशा आकृतिवि-
शेषाश्चिरं दुःखभागिनो भवन्ति । तदवश्यं कोऽप्यनुग्रहनिमित्तभूतः
समागमोपायो भविष्यतीति तर्कयामि । (प्राचीं दिशं विलोक्य) तदेहि
उदयाधिपस्य भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कुर्वः ।]

सहजरीति—तृतीयचरणपरिवर्तनमेव शेषं पूर्ववत् । अविरलं सन्ततं
यद्वाष्पं तज्जलं तेन आद्रं इति सन्तताश्रुपय पूरयुतं इति हंसीयुगलविशेष-
णम् । इयमपि गाथा ॥ ३ ॥

सहजन्या—सखि चित्रलेखे ! अस्ति कोऽपि समागमोपायः ? पुनरपि
उर्वशीविक्रमयो सम्मेलनं भवेदेतादृशो विद्यते पृथनोपायो न वा ।

चित्रलेखा—गौर्या पावेत्या चरणयोः रागेण सम्भवो यस्य स तं सङ्गममणिं
वर्जयित्वा अस्या समागमोपायः कुतः अस्तीति शेषः ।

सङ्गमनीयाख्यमणिदशेनान्तो गुरुशापः । तन्मणिदशेनं विहाय नास्ति उपा-
यान्तरमिति भावः ।

सहजन्या—तादृशा आकृतिविशेषाः अनुपमसुपुमाशालिनो जना चिरं
दीर्घकालपर्यन्तं दुःखभाजो न भवन्ति क्षणिकस्तेषामापद इति भावः । तत्तु इति
हेतोरवश्यं कोऽपि अनुग्रहार्थं निमित्तभूतः कारणभूतः समागमोपायः भविष्य-
तीति तर्कयामि । (प्राचीं दिशमवलोक्य—सूर्योदयो जातो न वेति द्रष्टुमिति)
तदेहि उदयाधिपस्य उदयाचलस्य अधिपतेः सूर्यस्य उपस्थानं सेवां कुर्व । अत्र
अप्रसुतप्रंशसालङ्कारः ।

(अनन्तरे खण्डधारा)

चिन्तादुग्धमभमाणिसिआ सहअरीदंसणलालसिआ ।

विअसिअकमलमनोहरए विहरइ हसी सरवरए ॥ ४ ॥

[चिन्तादूनमानसा सहचरीदर्शनलालसा ।

विकसितकमलमनोहरे विहरति हसी सरोवरे ॥ ४ ॥]

(इति निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः—

(नेपथ्ये पुरुरवस प्रावेशिक्याक्षितिका)

गहण गइन्दणाहो पिअविरहुम्माअपअलिअविआरो ।

विसई तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअदेहपव्वारो ॥ ५ ॥

[गहनं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।

विशति तरुकुसुमकिसलयभूपितदेहप्राग्भारः ॥ ५ ॥]

अनन्तरे खण्डधारा तदाख्यागीति —

यत्क्षण तु—यद्गीतं गुणक्या च रागेण क्रीडकेन च, तालेन सा खण्ड-
धारा यष्टिकेन प्रकाशिता ॥ इति ।

चिन्तेति—हसीमिपेण स्वावस्था वणयति—

चिन्तया सखीगतचिन्तया दूनं खिन्न मानस यस्या सा खिन्नमना राहचर्या
दर्शने लालसा कौतुक यस्या सा हसी विकसितानि कमलानि तेभ्यो मनोहरे
चित्ताकपके सरोवरे विहरति ।

अत्र कुतूहलम् “रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् ।”

तथा च कुमारख्यवने विकसितान्यभवन् बहूनि कमलानि तेन च चित्ताकर्ष-
कल उद्दीपनत्व वियोगिन राज्ञ नृशतापकारित्व प्रदर्शितम् । इयमपि गाथा ॥४॥

(इति निष्क्रान्ते सहजन्याचित्रलेखे)

प्रवेशकः—अर्थापक्षेपकोऽयम्, तत्क्षण तु “प्रवेशकोऽनुदात्तोत्तया नीच-
पत्रप्रयोजित । अद्भुद्व्यान्तर्विज्ञेय शेष विष्कम्भके यथा” ।

अर्थापक्षेपकोऽय प्रथमाङ्के निषिद्ध । प्राकृतवादिभिः पाने प्रयोज्य । शेष
सर्वं विष्कम्भकसदृशमेव ।

(नेपथ्ये पुरुरवसो रात्र विक्रमस्य प्रावेशिकी प्रवेश सूचयन्ती आक्षितिका
गीति)

रक्षण तु यथापूर्वमेव ।

गहनमिति—अन्योत्तया विरहिणो रात्र अवस्थां वणयति—प्रियसह्या
विरहो वियोग तेन जन्य य उन्मादो भ्रम विस्मृतस्त्व वा तस्य प्रकटितः ।

(तत प्रविशत्याकाशबद्धलक्ष्य सोन्मादो राजा)

राजा—(सक्रोधम् ।) आः दुरात्मन् रक्षः ! तिष्ठ तिष्ठ । क मे प्रियतमामादाय गच्छसि । (विलोक्य) हन्त ! शैलशिखराद्गगनमुत्पत्य वाणैर्मामभिवर्षति । (लोष्ट गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिक्षया दिशोऽवलोक्य)

हिअआहिअपिअदुक्खओ सरवरए धुदपक्खओ ।

वाहोवग्गिअणअणओ तम्मइ हसजुआणओ ॥ ६ ॥

स्पष्टतयानुभाव्यमान विकार यस्मिंस्त्रादृश तथा च तरुणां कुसुमानि किसलयानि पत्राणि च तै भूपित निजदेहस्य प्राग्भार आभोग यस्य स गजेन्द्राणां नाथ गहन विपिन विशति ।

तात्पर्यं तु गजेन्द्रपक्षे—प्रियाविरहोन्मत्त तेन च उत्पाटितै तदकुसुमकिसलयै भूपितनिजदेहभाग गजेन्द्रो विपिन विशति ।

अन्योक्त्या राज्ञ पक्षे—उर्वशीविरहोन्मत्तत्वात् विरहोष्मणा भृश तप्यमान शीतलै मृदुकुसुमकिसलयै शिशिरोपचारै नितान्तमुपचर्यमाण गहन उपवन विशति ।

अत्र—गजेन्द्रपदप्रदानेन राज्ञ गजसदृशल व्यज्यते महामहिमशालिल च प्रतीयते । अत्र च उन्नादाख्या अष्टमी स्मरदशा दर्शिता । द्वितीयविशेषणेन च तापस्थोत्कटत्वं सूचितम् । गहनपदेन च गहनशोकगहन विशतीति ध्वन्यते ।

गजेन्द्रान्योक्त्या च प्रियोर्वशीवियोगासितस्य गुरुरवस अवस्थानिरूपणेन श्रेष्ठं विलक्षणं प्रकटितम् । इयं गथा ॥ ५ ॥

(तत प्रविशति आकाशे बद्धलक्ष्य दत्तदृष्टि सोन्मादो राजा ।)

राजा—(सक्रोधम्)—इह भ्रान्तो राजा नवजलधरं राक्षसं मन्यमान आ रक्ष ! इति सम्बोधयन् उर्वशीपरिहारिणमिव तं पूर्वस्मृतं केशिनमिव तर्जयति ।

आ इति बोधे । दुरात्मन् रक्ष ! तिष्ठ तिष्ठ । क कुत्र मे प्रियतमामुर्वशीमादाय गृहीत्वा गच्छसि ? हे राक्षसापसद ! मे प्रिया गृहीत्वा कुत्र प्रस्थितोऽसि तिष्ठ तिष्ठेति भर्त्सयति । अत्र द्विरुक्तिस्तु भर्त्सनायाम् ।

(विलोक्य) सपथेव राजनि विलोकयति मेघाजलधारा न्यपतन् ता दृष्ट्वा राजा मेघ राक्षस मत्वा भ्रान्त जलधारा धाणान् शला विसितं कथयति—हन्त ! इति आश्चर्ये । मत्कृतभर्त्सनामविगणय्य मा प्रतियोद्भूकामो राक्षसोऽयं वाणवर्षा करोतीति विसम । शैलशिखरात् गगनमाक्षय उत्पत्य उड्डीय चन्द्रस्य वा वाणै शरै मा अभिवर्षति अभिहन्यमानं समाच्छादयति ।

(लोष्ट लुण्ठ गृहीत्वा हन्तुं धावन्, अनन्तरे पश्चाद्विपदिक्षायया पूर्वोक्तेक्षणया गीत्वा दिशं अवलोक्य) आह—इति शेषः ।

[हृदयाहितप्रियादुःखः सरोवरे धुतपक्षः ।

व्याधापवलिगतनयनस्तान्यति हंसयुवा ॥ ६ ॥]

(विभाव्य सकरणम्) कथं विप्रलब्धोऽस्मि—

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकपस्त्रिगधा विशुत्प्रिया मम नोर्वशी ॥ ७ ॥

“क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् । गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शोऽङ्ग-
सद्ग्रहः” इति लक्षणमनुवन्धानः इह क्रोधेनावधारितैकान्तफलप्राप्त्यावसायात्मा
गर्भसन्ध्युद्भिन्नबीजार्थसबन्धो विमर्शः पर्यालोचनम् अतः आसङ्गममणियोगं
उर्वशीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शसन्धिः प्रवर्तते ॥ अपि च “आः दुरात्मन् रक्षः”
इत्यत्र “संफेटो रोपभाषणम्” इति लक्षणसमन्वयात् संफेटो नाम विमर्श-
सन्ध्युद्भूतं भवति ।

हृदयेति—हृदये आहितं प्रियायाः विरहजन्यं दुःखं यस्य सः, प्रियावि-
रहोत्कण्ठितः सरोवरे धुतपक्षः कम्पितपक्षः व्याधेन अपवलिगते त्रासिते नयने
यस्य तादृशः हंसयुवा तान्यति पीडितः अस्ति । अत्र राज्ञः पक्षे उर्वशी-
विरहजन्यदुःखम्, धुतपक्षत्वेन असहायत्वं, प्रसन्ननयनत्वं च व्यज्यते । कचिदियं
गाथा न दृश्यते । अस्यां लोपस्तु नाटकीयदृष्ट्या समीचीनो न वैत्युपनिष्ठाद्विविच्यते ।

(विभाव्य किमेतत्सख्यं निशाचरो मे प्रियामहरत् उत नैतदिति भ्रान्ति विहाय
यथार्थं नायं निशाचर इति ज्ञात्वा सकरणमाह—)

नवजलधर इति—अयं आकाशे लक्ष्यमाणः नवजलधरः नूतनो मेघः,
न तु सन्नद्धो युयुन्सुः दप्तः मदोन्मत्तः निशाचरो राक्षसः । इदं चानाशे दृश्यमानं
सुरधनुः इन्द्रधनुः दूरेण आकृष्टं दीर्घं अस्ति, न तु रक्षसः शरासनम् । नाम
वितर्कं । अयमपि पटुः तीव्रो धारासारः जलधारसम्पातः, न तु बाणानां अविभ्रामं
सुत्तानां परम्परा सम्पातः । पुनश्चैवं कनकस्य निकपः शोणे कणपरेखा तद्वत्
स्त्रिगधा सुन्दरी विशुद्धा, मम प्रिया उर्वशी न ।

पूर्वं भ्रान्तो राजा मेघादिकं सर्वं राक्षसादिक्कममन्यत किन्तु जाताया विभाव-
नार्यां स यथार्थमीक्षते—अयं वारिधरः, न तु योद्धुकामोऽतिगर्वितो राक्षसः ।
उभयोः श्यामत्वात् भ्रमावकाशः । इदमिन्द्रधनुः न तु राक्षसस्य शरासनम् ।
अत्राकृतिसाम्यं भ्रमकारकम् । अयं जलसम्पातो न तु शरवर्षः । उभयोस्तीव्रत्वं
नादकारकत्वं च भ्रमहेतुः । इयं दीप्तिमती सौदामिनी न तु मे प्रियोर्वशी ।
अप्रोज्वलतैव भ्रान्तिजननी ।

महाकवे कालिदासस्येदं पद्यं गीर्वाणसाहित्ये सर्वत्रोल्लखनीयमिव सुप्रसिद्धमेवेत्यतः अत्रेदं विभावनीयं यत् गताङ्गे दुर्लभतमाया बल्लभाया प्राप्तिवशाच्चायकस्य हृदयमतीवानन्दसन्दोहभाजनमिवाभवत् । तत्र नायकस्य प्रेयस्या प्राप्ति-सम्भवात् नाट्यस्य प्राप्त्याश्चा नाम तृतीयावस्था दर्शिता । किन्तु “न विना विप्र-लम्भेन सम्भोगं पुष्टिमश्नुते । कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान्नागोऽनुपज्यते” इति नियमात् विमर्शसन्धिप्रक्रमेऽत्रादौ विप्रलम्भं पुरस्कृत्य नियतातिनिबन्धनेऽस्मिन्नाङ्के नायिकाया मानोत्तेजितकोपपारवश्येन निषिद्धस्थलममनाङ्गतालपरिणते नायकस्योन्मादेनैवाङ्कं समुद्घाटितो महाकविना । शोटेकेऽस्मिन् नायकनायिकयोर्मोक्षिष्ठलाशङ्कस्य विप्रलम्भे उन्मादमूर्च्छादयो रसपरिपोषकाः । तत्र कविवरेण्यङ्कोपक्रम एव सोन्मादं राजानं प्रवेशय “आ दुरात्मन् रक्ष” इति नवजलधरक्षो मन्यमानो राजा तं भर्त्सयतीति सहृदयेभ्यः लक्षयति । आ दुरात्मन् इत्युपक्रम्य नवजलधरेतिपद्यपर्यन्तं विभावनीयं तावच्चायकस्य चित्तचित्रणचतुर्थं तत्र भवतो महाकवेरिति विविच्यते —

उर्वशीविरहितो राजा केशिहरणवृत्तान्तं स्मरन् शैलोपरि परिवर्तमानं यलाहकं वीक्ष्य भ्राता मनुते यदयं पयोधर निशाचर एव । तत्र च वारवारं दृश्यमाना उज्ज्वला तडित् तेन कुशौ नीयमाना राज्ञः प्रियतमोर्वशी । अतः सतडिद्वारि धरस्य नभसि विभावनं भ्रान्तावावश्यकम् । ततश्च तस्या भ्रान्ते परिपोषावराज्यं नैसर्गिकं बलदर्पमनुसन्धातुं वाणाभिवर्षो युज्यत एव, तदनुसन्धानाय जलाभिवर्षस्यावश्यं योजनीयत्वम् वाणाभिवर्षं घटयितुं शरासनस्याप्यपेक्षा । तस्य च आ दुरात्मन्निति चूर्णकेऽनभिसन्धिरित्यवधेयमिह । एतस्मिन् सहृदये हृदयाहितेति गाथाया भूयोऽनवकाशः, यतो भ्रान्तो नायकः लोष्टमुद्यम्य राक्षसं हतुं धावन् नायिका चान्विष्यन् कं तावत् हृदयाहितेति स्थितपाठ्यं भणितुमर्हति । तत्र तु धावतो नायकस्य किञ्चिद्दूरं गतस्य नवजलधरेति भ्रान्तिनिराकरणं युज्यत एव, तच्च आ दुरात्मन्निति अनन्तरमाशु धावनमनु अव्यवहितत्वेन कथं विप्रलम्भोऽस्मीति विभावनपुरस्सरं नवजलधरेतिपद्यस्य सन्धिस्थितिः सुसाम्प्रतैव । अत्र हृदयाहितेतिगाथासन्धिवेशस्तु अस्थान एवेति सहजं पक्षमवलम्ब्य कचिदियं गाथा न दृश्यते । किन्तु तत्रत्यदेशकालसमवायमाद्योपान्तं निटिलं विभाव्य सहृदयैरिदं नूनं विवेचनीयं यदत्र राजा वाणाभिवर्षिणं रक्षो विलोक्य लोष्टमुद्यम्य हन्तुं भ्रान्तः उन्मादस्य परतरा काष्ठा प्राप्तः । एतदन्तरे तस्य प्रगल्भत्वं सोढुमपारयन् क्व गतः स जाल्मोऽसुर इति जिज्ञासया सर्वतो दिशः सूक्ष्मं विलोक्यन् राजा स्वावस्थासौसादृश्यप्रतियोगिनं हसयुवानमेकनाभिबीक्षते यस्तु हृदयाहितः प्रियादुःखदुःखित्वाच्च सरोवरे धृतपक्षं व्याधनासितनेत्रं तान्तं आसीत् । तत्र हसयुगल्यो हसी तावत्पूर्वमेव तेन व्याधेन आलेटिता बभूव ततश्च परिशिष्टं हसमपि हतुमुद्यतं कचिद्वाधं परिभावयन् हसं भ्रस्तनयनं आसीत् तमेतादृशं हसं वीक्ष्य नायकोऽपि तत्रैवातमानमपि प्रियाविरहदुःखं आत्मनश्च सरोवरपदेन-

ध्यवस्यमाने विपिने ध्रुतपक्षत्वं निःसहायत्वं हंसीहरव्याधनिमेन करालकालरूपेण उर्वशीहरेण राक्षसेनापवलिगतनयनलमनुभवन् कविना सलोष्ठं धावनव्यापारात् स्वचातुरीमहिम्ना ईषदवररुद्धस्तेन चासौ नेदं वस्तुतो रक्षः इति विभावनायावकाशो दत्तः, गो चेद्यदीदं व्याधनस्तस्यापहतहंसीकस्य हंसयूनश्चित्रं नोपात्तं कविना, तदोन्मादस्य चरमामवस्था प्राप्तो राजा किमप्यनर्थमकरिष्यदित्यत एव नाट्यकला-कौशलपरिचायकमिदं चित्रं कवेः यत् सद्यारिणः उन्मादस्य काष्ठां प्रापयित्वा स्वभ्रमविलसितमन्यथाकर्तुं अवसरं राज्ञे पुरस्कृत्य एतदन्तरा सञ्जदं तं नवजलधरं विभाव्यात्मनो मोहवशाद् म्लानिमवाप्स्य सकरुणं कथं विप्रलब्धोऽस्मीति तत्त्व-मवगम्य नवजलधरेति पथरत्नं वक्तुं संज्ञां लेभे । यद्येतस्मिन्नन्तराले राजा आधातव्यविभावनसामर्थ्यवधितोऽभविष्यत्तदा तु मृगतृष्ण्या राक्षसमनुधावन् उन्मादवशात् कचिद्भूतं पतन् मूर्च्छावशंवदः कदापि स्मरस्य दशमीं दशाम-वाप्स्यवेति हेतुना कविना हृदयाहिचेति हंसचित्रं नायकस्य दक्षि समुपस्थापितम् । तत्र हि नायकसदृशदशापरिपतितं हंसयुवानमकस्मात्प्रदर्श्य कविना कियत् सुन्दरं हृदयद्रावि करुणभावभ्रमाख्यमलङ्करणं (Pathetic Fallacy) उपयुक्तमिति अनतिगूढमेव । अमुनालङ्कारेण हंसीघातकस्य व्याधस्य दर्शनात् विलोलतारकलशोल्यमानस्य भयत्रासस्य विपयीभूतं हंसयुवानं प्रेक्ष्य शासकत्वधिया अपराधिने क्रुद्धस्य राज्ञः पयोदविषवर्तभूतं बाणाभिषर्पिणं राक्षसं प्रति कोपस्योप-बृंहितत्वात् तन्मनसि जगति दुर्दृष्टानां परदुःखदलमेव निसर्गः इति विमर्शावका-शप्रसङ्गाद्राज्ञः भ्रान्तिनिरासाय कविनाकृत विचित्रा कृतिरिति द्विपदिकया दिशोऽव-लोकनफलमहिम्ना हृदयाहिचेति गाथायाः चारुतया चरितार्थत्वं सुसिद्धमेव ।

इदं नाटकीयवस्तुतन्मविमृश्य “व्याधापवलिगतनयन.” इत्यत्र राज्ञः पक्षे “वाधापवलिगतनयन.” इत्यर्थं व्युत्पादयता रत्ननायेनालमात्मनो बुद्धिवैभवः प्रदर्शितः इति सहृदयैकल्यमेव । परं च “सरोवरे ध्रुतपक्ष.” इत्यत्र सरोवरसन्निधौ भयवशात्कम्पितपक्ष इति तात्पर्यम्—सरोवरे इत्यत्र सरोवरतीरे लक्षणा ॥

समासेनोपन्यस्तं ततस्तावदिदमत्राकृतं यद् विरहदूनो राजा पयोदं प्रेयसीमप-हरन्तं राक्षसं मत्वा लोष्टमुद्यम्य धावितुं प्रक्रमते एव तावत्तादृशदशाविशेषपातितं हंसयुवानमालोक्यैवान्तराले आत्मनो भ्रमविलसितमेवासीन्नेदं रक्षः किन्तु नव-जलधरः इति विभावनानुरोधेन भणति यत् यमहं राक्षसं मन्वानः आसम् स नवजलधरः सञ्जदः । सञ्जद इति भेदकस्योभयत्रापि योजनीयत्वात् । अत्र प्रतिपदं वैलक्षण्यं अवधेयम्—जलानां धरो जलधरः सञ्जलत्वात् इयामतापत्तिः तत्रापि नवेति विशेषणप्रदानात् भृशं इयामर्त्वं गम्यते । सञ्जदत्वख्यापनात् घनघोरघटालं व्यक्तम् । सञ्जदत्वस्य मेघविशेषणत्वं एव भ्रान्त्युद्बोधकस्योपमानस्य दृष्टत्वं सञ्जा-घटीति, गर्जनादि दृष्टत्वे हेतुः । दृष्टत्वख्यापनात् निशाचरस्य प्रियोर्वशीग्रहणं, राज्ञश्च “आः दुरात्मन् तिष्ठेति” भर्त्सनस्यानवधानं साम्प्रतमेवेति भावः । पुन-श्चेदं सुरधनुः दुराकृतं दूरतएव लम्बि, कुपितस्य प्रतिभटस्य धनुषः आकर्णेमूल-

माकृष्टत्वात् कोपरूपस्य भावस्य ध्वनेः बीजं दूराकृष्टत्वं । 'नाम' यद्यपि वितर्कं निधये बोधयुज्यते, किन्तु तत्राचार्यमम्मटादिभिः प्रयुक्तं "तस्येति" पाठान्तरे शोभनतरम् ; तत्र बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नस्य रक्षसः शरासनेन स्वस्वामिभावेन सम्बद्धत्वात्सर्वनाम्नस्तस्येति स्यादवश्यं ग्रहणीयत्वात् । अयमपीत्यत्रापिना धारासारस्य कविना प्राधान्यं गमितम् कुतः "इदं रक्षः" इत्येवं भ्रान्तिनिराकरणे धारासम्पातस्यापि समभ्यधिकं सत्सहायकत्वं । यावद् नृशं धाराभिरुष्टिः नाभूत् तावन्तु स राजा वारिधरे निशाचरे मत्वा धाराः श्पुसम्पातं व्यभावयत् किन्तु यदा पटुस्त्रीप्रतरोऽभिषेपं जातः तदैव शैत्येनार्द्रत्वेन च नेयं बाणसन्ततिः अपि तु वृष्टिरिति यथार्थानुभवः समुद्बुद्धः । कनकस्य निकपे रेखा तद्वत् श्लिग्धेति वर्णनात् निकपे कपपापाणे श्यामे यादृशी कनकरेखा सविशेषं भ्राजन्ती दरीदृश्यते एवमेव कृष्णे रक्षोवक्षसि ऊडायाः ऊर्वंश्या अपि भ्रमः । मय उर्वंशीति अहम्पदबोध्यात्मनीनलस्याभिव्यक्तिः रतिमतीव पोषयति । यथा सर्वत्र अयमिदमित्यादिपदानि इदन्त्वावच्छिन्नस्य पुरो दृश्यमानस्य दृश्यस्येदमाकारेणावधारयितुं प्रयुक्तानि एवमेवात्र चरमे चरणेऽपि इयं कनकनिकपेति स्थलेऽपि इयंपदस्यावश्यं देयत्वेऽपि तददानाभ्यूनपदत्वं दोषः अनिवार्य एव, लिङ्गविपरिणामपूर्वकस्याप्यादरणस्यापि नूनमव्यक्तत्वादेव ।

मिनीसनाथस्य मेघोदयस्योपन्यासः। घण्टाभिर्वर्षं घटयितुं धारासम्पातः, धारासु-
द्रुपसम्पातस्य विवर्तनार्थं सुरधनुषो ग्रहणम् । अतो विद्युद्युतो मेघोदयः, जला-
भिर्वर्षं, सुरधनुषो गगने दर्शनं चैतेषां समेषां एककालवच्छेदेन वैज्ञानिकनय-
विरोधि अप्राकृतमेव समवायकल्पनम् ।

वस्तुतः सूक्ष्मतया विभावितं चेत् कवेरयं अश्रम्यो दोषः, कल्पनायां चारु-
त्वेऽपि निराधारत्वाद्यथा—निराक्रियमाणानि भ्रान्तिकारणानि एकसमयावच्छेदेन
विद्यमानत्वेन न दृष्टचरणि । विद्युत्सहितस्य नवजलधरस्य ‘निशाचरेणोर्वशी अप-
हियमाणा वर्तते’ इत्याकारकभ्रान्तेः कारणत्वं युज्यते किन्तु इन्द्रधनुष पटोर्धा-
रासारस्य च समकालीनत्वाभावात् तयोः दर्शनेन धनुर्वर्णपरम्पराभ्रान्तिरिति
कल्पना त्वसन्नतेव । तद्विन्मेषयोः विव्रमस्य मनसि उर्वशीहरणविषयकभ्रान्त्यु-
त्पादने पर्याप्तकारणत्वे सति किमिदं निरङ्कुशलं कवेः असत्कारणात्कार्योत्पत्ति-
दर्शने ? यद्यपीन्द्रधनुषः सत्त्वे मन्दाः अम्युक्ताः क्वचिद्दृश्यन्ते इत्यभ्युपेक्षापि कथं
ब्रूमः मेघसुरधनुर्दृष्टिविद्युतां एकस्मिन्नेव समये दर्शनमप्राकृतमेव । गद्यं वा पद्यं
वा सत्त्वावल्म्बि चेत्तदैव ह्ययं अन्यथा तु वद्यमेवेति सहृदयवन्द्यो नियमः । अथ
नियतिकृतनियमराहित्यादौ काव्यव्याख्यावलेन कवेः शरणं कल्प्यते चेत्
अत्र विचार्यते किमिदं नाम नियतिकृतनियमराहित्यम् ? किमिदं नियतिकृति-
नियमराहित्यं कवेः स्वच्छन्दोच्छलत्कल्पनारूपत्वं उत अनैसर्गिकक्रियावस्तुभाव-
तत्समवायादिकल्पनारूपत्वं वा ? आद्यथेत् कस्यचिदपि कस्या अपि कल्पनायाः
सम्भवादुच्छृङ्खलत्वाच्च समस्तकाव्यशास्त्रस्याकुलीभावप्रसङ्गः । अपरथेत् काव्य-
स्योपदेशयुत्तवात् सौकर्येण ज्ञानावाप्तिबीजकत्वात् काव्यनिर्माणस्य चरमहेतुकैम-
र्थ्यप्रसङ्गः तदध्ययनस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिश्च । अतः नियतिकृतनियमराहित्येन
कविचक्रवर्तिभिरुपादानकर्मादिषु सहकारिकारणापरतन्त्रत्वमङ्गीकृत्य सामान्यस्यापि
वस्तुनः निजप्रतिभया चमत्कारशालितयोपस्थापनवलेन सहृदयानामाल्लादकत्वं
नाम नियतिकृतनियमराहित्यमभिप्रेतं प्रेक्षावता इति कविहृदयं गमितम् । तच्च
सतां वस्तूनां समवायाश्रयीभूतमेव सर्वदा, न तु असतां वस्तूनां अप्राकृतत्वावल-
म्बितमिति स्फुटमेव, यथा व्याचक्षितं श्रीमदानन्दवर्धनैरालोके “सरस्वती स्वादु
तदर्धरस्तु निष्यन्दमाना महता कवीनाम् । अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति प्रति-
स्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्” यच्च प्रतिपादितं भट्टतीर्तेन “नायकस्य कवे श्रोतु-
समानोऽनुभवस्ततः” परं च “अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तुशब्देन तत्त्वशब्दं
च वक्तुं वस्तुशब्दं व्याचष्ट” इति अभिनवगुप्तपादैर्लोचनकारैः अभिमतत्वात्
वस्तुत्वं निष्यन्दमाना महतां कवीनां सरस्वती लोकसामान्यं प्रतिभाविशेषं
परिस्फुरन्तमभिव्यनक्षीति विध्वजनीनत्वात् कविसम्प्रदायस्य अत्र प्रकृते तादृश-
मपि नियतिकृतनियमराहित्यरूपं निर्बलमपि शरणं कवेर्नानुपज्यत एव ।
अयं च दोषः सुरधनु कल्पनायासव्यतिरेकेण समाधातुं शक्यः, तस्या हानाच्चाट-
कीयवस्तुसमारोहस्य कथमप्यहानात् । दोषविशेषे सत्यपीह कालिमसलेऽपि मणेः

(इति मूर्च्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोल्याय निश्चस्य)

मद् जाणिअ मिअलोअणि गिसिअरु कोइ हरेइ ।

जाव णु णवतडिसामलि धाराहरु वरिसेइ ॥ ८ ॥

[मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।

यावन्तु नवतडिच्छयामलो धाराधरो वर्पति ॥ ८ ॥]

यथा मणिलं न व्यतिरिच्यते तथैवास्य पद्यस्य सत्काव्यत्वं न मनागपि हीयते चेदत्र विषये केवलं रसचर्वणाचमयः सहृदयचणाः प्रमाणम् ॥

अत्र तडिदुषर्योः अत्रेण नायिकायाः दीप्तिमत्त्वं व्यक्तम् ।

नात्राविमृष्टविधेयांशालयो दोषः नवर्षस्येह अभावस्य प्राधान्यात् प्रसज्यप्रति-
येधाद्य । काव्यप्रकाशकृद्भिरुदाहृतमिदं पद्यमनुमेतार्यं स्फुटयितुम् ।

पट्टः, भालवणो, तीम्रो वा “पट्टदर्शे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले
तु पुमान् क्षीवे छत्रालवणयोरपि” इति मेदिनी ।

अत्र पूर्वं “दुरात्मन् राक्षस” इति सम्बोध्य पश्चात् नवजलधरोऽयं, न तु
निशाचरः इत्युक्तेः आक्षेपालङ्कारः “आक्षेपस्तु स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणा”-
दिति लक्षणात् । अत्रोपमालङ्कारश्च । कनकनिकपवत् स्निग्धा इत्यत्र नायिका-
विषयकदीप्तिमत्त्वदर्शनपूर्वकं वाक्यार्थोपस्कारकत्वम् “सुन्दरं सादृश्यं वाक्यार्थो-
पस्कारकमुपमालङ्कृतिः” इति रसगङ्गाधरे । अनयोः सङ्गरः ।

अत्र प्रसादाख्यो गुणः “यस्मादन्त स्थितः सर्वैः स्वयमर्थोऽवभासते ।
सलिलस्येव सूक्ष्मस्य स प्रसाद इति स्मृतः” । सौकुमार्यं चेह “सौकुमार्यमपादप्य-
मिति” चन्द्रालोके ।

हरिणी वृत्तम्—“रसयुगहयैस्सौ स्तौ नो यदा हरिणी तदा” । पद्मि-
न्वतुर्भिः ततः सप्तभिः यतिर्यदा नगणसगणौ भगणरगणौ सगणलघू गुरुश्च तदा
हरिणी नाम च्छन्दः स्यात् ॥ ७ ॥

(इत्युक्त्वा मूर्च्छितः पतति) अत्र नायकस्य स्मरस्य नवमी मूर्च्छोरुया दशा
प्रदर्शिता । प्रीतिबीजं परा काष्ठमधिरूढम् । स्मरस्य दश दशाः । अन्तिमाया
वर्णनायोरयत्नात् नवमी एव परात्परा । यदाहुः—“भयनप्रीतिं श्रमं, चित्ता-
सङ्गस्ततोऽर्थसङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिरूपानाशः । उन्मादो
मूर्च्छा मृतिरित्येताः दशैव स्मरदशाः स्युः” इति ।

सज्ञा लब्ध्वा उत्थाय दीर्घं शोकपिशुनं निश्वासं गृहीत्वा द्विपदिकया
ससम्भ्रमं आह—

मयेति !—मया इत्थं ज्ञातं यत् कोऽपि अविज्ञातः निशाचरः मृगस्य
लोचने इव लोचने यस्याः सा तादृशी हरिणकिशोरदृशं मम प्रियामुर्वशीं हरति
परिहस्य नयति । यावत् वस्तुतस्तु तु निश्चयेन नवा तडित् यस्मिन् सः
नवतडित् नूतनविद्युत्सनाथः श्यामलः कुण्डवर्णः धाराधरः मेघो वर्पति ।

(इति सकरुणं विचिन्त्य)

क नु खलु रम्भोरुर्गता स्यात् !

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता, दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्रमस्या मनः ।

तां हतुं विबुधद्विपोऽपि हि न मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥ ९ ॥

(इति मूर्छितः पतति)

यावत्कालपर्यन्तमहं मेघोऽयं वर्षतीति नाशाधिपम् तावत्कालं निशाचरो मे प्रियतमां नयतीति धीरासीत् । इदानीं तु तन्निवृत्तिरिति भावः । नुर्निश्चये ।

सन् धारासम्पातेनैव नायं राक्षसः किन्तु जलधरः इति मेदाध्यवसायात् उन्नी-
लितालङ्कारः । यदुक्तं—“मेदवैशिष्ययोः स्फूर्ताबुन्नीलितविशेषकौ” । उर्वश्या
अध्यवसानाय नवतडिदिति विशेषणम्, श्यामललव्य रक्षसा साम्यपरिकल्पनाय ॥

मृगलोचनामित्यत्रोपमा । इयं गाया ॥ ८ ॥

इति सकरुणं तशोकं विचिन्त्य—

क कुत्र नु खलु रम्भोरुः कदलीस्तम्भनिभोरुर्वशी गता स्यादिति संशयः ।

रम्भे कदलीस्तम्भौ तद्वदूरु यस्याः सा रम्भोरुः “ऊरुतरपदादौपम्ये” इति
ऊर्ध्व प्रत्ययः ।

रम्भोरुरित्युपमालङ्कारेण तस्योर्वोः वृत्तानुपूर्वत्वं सुस्पष्टत्वं च व्यज्यते ।

तिष्ठेदिति—इह हि सन्देहदोलाधिरूढं राशो मनः विविधवितर्कान् निश्च-
यान्तान् विदधाति—

सा मद्यं कोपवशात् प्रभावेण दिव्यात्मशक्त्या पिहिता अन्तर्गता तिष्ठेत् किन्तु
नायं सम्भवः, यतः सा मद्यं दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । द्वितीया शङ्का—
स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुं उत्पतिता भवेत्, तदपि सम्भवं न, यतः अस्याः मनः मयि
भावाद्रं केहसरसं विद्यते । मां परिखर्तुं नार्हति सेति भावः । विबुधानां द्विषः
शत्रवः अमुष्य अपि मे पुरोवर्तिनीं समक्षं स्थिता तामुर्वशीं हतुं न शक्ताः समर्था
न । तदप्यसम्भवः । सा च किन्तु मे नयनयोरत्यन्तं अगोचरतां अविषयतां
प्राप्ता इति कोऽयमनिर्वाच्यः विधिः मे दैवम् ।

क्रोधपरीतमानसा सान्त्तर्धानशक्त्या यदि कुत्रचिदिहैव अन्तर्हिता भवेदिति न,
यतः सा चिरकालं मद्यं कुपिता न भवति । अथवा सा स्वर्गगमनेच्छया वियति
उत्पतिता भवेत्तदपि न, यतः सा मयि ग्राह्य प्रेमाश्रं । अथवा पुनरपि राक्षसाः तां
परिहृत्य नीतवन्तौ भवेयुस्तदपि न घटते, यतः तेषां मत्समक्षमेव तस्यां हरणे
सामर्थ्याभावात् । किन्तु यद्यपि कारणं न दृश्यते तथापि सा मम नयनयोरविष-
यतां याता, न मे इक्षुपथमवतरति सा इति भावं ह्य कोऽयं विधिरिति सखेदं
प्रकाशयति नायकः ।

अत्र तिष्ठेदित्यादिषु सभावनाया लिङ् । स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुमिति तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी ।

अत्र दीर्घं न सा कुप्यति इत्यनेन दाक्षिण्यं अचिरकोपवत्त्वं नायिकायाः व्यजयन्नुत्तमत्वं ध्वनितम् । अत्र शङ्कारो विप्रलम्भाख्यो रसो ध्वन्यते । सर्वश्री आलम्बनं, मेघादिदर्शनमुद्दीपनम् तद्भारूपप्रहणेनादर्शनं च । रतिः स्थायी, औत्सुक्योन्मादशङ्कादयो व्यभिचारिणः ।

अत्र हि पुरुरवसः प्रियतमावियोगवैधुर्यदशासहभूद्देगविवशचेतसस्त्वद-सम्प्राप्तिहेतुमनधिगच्छतः आदावेव नैसर्गिकसौकुमार्यसम्भाव्यमानं पथाचोचित-विचारापसार्यमाणोपपत्ति किमप्यनिर्वाच्यं तात्कालिकविकल्पसङ्कलितमनवलोका-नकारणमुत्प्रेक्षमाणस्य प्रियासादनसावनसमन्वयासम्भवात् सर्वतो नैराश्यनिश्चय-विमूढमानसतया ध्वन्यमानः स च विप्रलम्भो रसः परां परिपोषदवीमधिरोपितः काव्यकुतूहलिना कविनेति सहृदयैर्भाव्यम्—यदुक्तं हि राजानकेन—“मुख्यम-क्लिष्टरत्नादिपरिपोषमनोहरम् । स्वजात्युचितहेवाकसमुद्देशोज्ज्वलं परमिति ॥” अपरं चेद विशेषोऽयं यद्रसप्रकर्षं सत्यपि वितर्काख्यव्यभिचारिचमत्क्रियाप्रयुक्त-स्याखादातिशयस्य सद्भावात् रसैकघनचमत्कारात्मन्यप्यस्मिन् पथे कश्चिदुद्रिका-यस्था प्रतिपन्नो वितर्काख्यो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजनत्वाद् भाव-ध्वनित्वेन राजतेतराम् यदुक्तं ध्वनिकृद्भिः “रसभावतदाभासतरप्रशान्त्यादिर-क्रमः । ध्वनेरत्माज्ञिभावेन नासमानो व्यवस्थितः” इति ॥

अत्र च नयनयोरगोचरत्वस्य कारणाभावेऽपि नयनागोचरत्वेन विभावना । “क्रियायाः प्रतिपेधेऽपि फलव्यतिर्विभावना” ।

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता इत्यनन्तरं दीर्घं न सा कुप्यति इत्यस्य पूर्वं “नैतद्युज्यते यतः” इत्यादि आवश्यकीयपदभाषान्यूनपदतादोषापत्तिः ; “किन्तु दीर्घं न सा कुप्यति” इत्युत्तरा प्रतिपत्तिः तिष्ठेत् कोपवशादितिरूपां पूर्वा प्रतीतिं अत्र बाधयार्थयोः अविलम्बावगमात् बाधतां नाम । तथापि दोषोऽयं एतद्बाधय-व्यङ्ग्यस्य वितर्काख्यस्य सञ्चारिणो भावस्य कथमप्युत्कर्षाकरणाद् गुणत्वमपि न भजते । एवमपि दोषेषु पादेपूङ्गम् । अथवा द्वितीयचरणे पुनरिति किन्तुर्थे सङ्गमस्य सर्वत्राध्याहियतां इत्यप्यनतिरूपिकरं समाधानम् ।

एवं चात्र पूर्वार्धे तिष्ठेदिति पूर्वप्रतीतिबाधनाय उत्तरप्रतीतिः दीर्घं नेति बाधय-नेदेन स्फुटतयावगमात् प्रतिपादिता स्यात् इति एतस्मिन् पक्षे स्वीकृतेऽपि तृतीयचरणे तथाकरणात् एकयाक्यप्रदानाद्वा भग्नप्रक्रमतादोषः । प्रक्रमस्य भग्न-दर्शनात् । तास्थाने “रक्षोभिद्य हता मयेन्मम पुरः शष्पान् हर्तुं न ते” इति पादव्यवस्थया तत्समाधानम् ।

परवेद राज्ञः नयनयोः पुरोवर्तिताभावप्राप्तिकां बुद्धिभ्यां बोधयितुं राजा पथेष्वलपोतनाय तस्याः कृते प्रथमचरणे तच्छब्देन सर्वनाम्ना निर्देशो विहितः एवमेव तृतीयचतुर्थचरणयोः; किन्तु द्वितीयचरणे “भावाद्गमस्य मनः” इत्यत्र

(सज्ञा लब्धा दिशोऽवलोक्य द्विपदिकया साक्षम्) अये ! परानृतभाग-
धेयानां दुःख दुःसानुबन्धि । कुतः—

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्तरम्यैः ॥ १० ॥

उर्वदया इदम्पदेन निर्देश कृत, “इदमस्तु सन्निकृष्ट” इति वचनात् इदम्पदस्य सन्निकृष्टधनोपकृतादिहाभवन्मतसम्बन्धाख्यो दोष स्फुट एव । नायिकाया हृदयसन्निकृष्टतत्त्वग्रहणेन दोष परिह्रियेत चेताहिं स्वर्गायोत्पतितेति वितर्कस्य प्रातिकूल्यात् अङ्गिनो विप्रलम्भरसस्यापकपङ्क्ताद्विशेषेण दोषावहल भवेत् ।

अत्र “क्षमिति प्रतीयमानार्थान्वयकलमर्थव्यक्ति”रिति वचनात् इह अर्थ-
व्यक्तिगुणः ।

अत्र सशयाख्य नाव्यलक्षणम् “सशयोऽज्ञाततत्त्वस्य यात्रये स्याद्यदनि-
श्चयः ॥ इति ।

अत्र च शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । लक्षण पूर्वमेवोक्तम् ॥ ९ ॥

इत्युक्त्वा दिश द्विपदिकया विलोम्य उवशीमदृष्ट्वा साक्षम् सवाष्प आह ।

अये ! परानृतभागधेयानां प्रतिकूलप्रारब्धानां पुरुषाणां दुःखं दुःसानुबन्धि
दुःखं अनुवभातीति तादृशशीलवदेव भवति आपदा पदं अनुवभाति । आपत्
आपद्भिः सहाक्रमति पराङ्मुपविधीन् जनान् इति भावः । अत्रावमाननख्यापनात्
छलनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । कुत—अत्र हेतुमाह—

अयमिति—तथा विलक्षणप्रीतिसदनभूतया प्रियया सुदुःसहं नितरां
सोढुमशक्यं वियोगं मे मह्यमुपनतः । एकपदे च तदैव तस्मिन्नेव समये नवा
ये वारिवरा मेघा तेषामुदयात् अहोभिः दिवसैः निरातपत्तरेण उष्णताराद्विलेन
शीतललेन वा रम्यै रन्तु योग्यै भवितव्यम् ।

प्रथमा तावदापदियमेव यदहं प्रियया विरहितः पुनश्च तस्मिन्नेव काले गण्ड-
स्योपरि स्फोट इव मेघोदयात् शीतलानि अत एव रमणीयानि दिनानि भवि-
ष्यन्ति । एतमहं दुःखम् इति ।

अत्र निरातपत्तरम्यै इत्यनेन उद्दीपनविभावो व्यक्तः, राज्ञश्च अधीरता विरह-
जन्याऽभिव्यज्यते ।

अत्र कान्तिर्नाम गुणः—“अविदग्धवैदिकादिप्रयोगयोग्यानां पदानां परिहारेण
प्रयुज्यमानेषु पदेषु लोकोत्तरशोभारूपमौल्यवत्य कान्तिः” ।

एकपदे सद्यः “तत्समैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम्” इति हलायुधः ।

अपि चान्न सुरुचिरवृत्तिमसुरुज्यं समासानां विरलतया विनियोजने चकारस्य
निपातस्यालक्ष्यकमव्यङ्ग्यस्य विप्रलम्भस्याभिव्यञ्जकत्वं, यदुक्तं सहृदयचक्रवर्तिभिः
‘कृतद्वितसमासैश्च दोषोऽलक्ष्यकम् कचिद्’ इति । एव चान्न द्वयोः परस्परं
सुदुःसहत्वोद्दीपनसामर्थ्यसमेतयोः चलनाविरहवर्षाकालयोः एककालावच्छेदेन

(अनन्तरे चर्चरी)

जलहर संहार एहु कोपमि आढत्तओ

अविरलधारासारदिशामुहकंतओ ।

ए मइं पुहविं भमन्ते जइ पिअं पेक्खहिमि

तच्छे जं जु करीहसि तं तु सहीहिमि ॥ ११ ॥

[जलधर संहारात्र कोपमाज्ञप्तः

अविरलधारासारदिशामुखकान्तः ।

ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तत्सहिष्ये ॥ ११ ॥]

(विहस्य) वृथा खलु मया मनसः सन्तापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यदा

मुनयोऽप्येवं व्याहरन्ति “राजा कालस्य कारणम्” इति । तत्किमहं

जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि । (अनन्तरे चर्चरी)

प्रतिपादनपरं चकारद्वितयं समसमयसमुल्लसितवह्निदाहदक्षदक्षिणवातव्यजनसह-
स्रातां समर्थयत् कामपि वाक्यगतवक्रताजनितां अभिहया समुद्दीपयति यतः
सुदु सहेत्यन सुदुरित्युपसर्गाभ्यां दयिताविरहवैधुर्यवैकल्यस्याशक्यप्रतीकार्यत्वं
नूनं प्रतीयते—यथाभावि वक्रोक्तिकारैः “रसादियोतनं यस्यामुपसर्गनिपातयोः ।
वाक्यैकजीवितत्वेन सा परा पदवक्रता” इति ॥ औपच्छन्दसकं छन्दः । लक्षणं
प्रागुक्तमेव ॥ १० ॥

॥ अनन्तरे चर्चरी ॥

“वृत्तनभ्यलयं समाधिता पठति प्रेमभराजटी यदि । प्रतिमण्डकरसकेन वा
वृत्तमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥ तत्र च प्रतिमण्डेन तालेन प्रतिमण्डकः” संगीत-
रत्नाकरे । लम्बालितालो लोकेऽसौ रात्र इत्यभिधीयते ॥ इति ॥

जलधर इति—विरहिणा जलदस्योद्दीपनत्वात् राजा जलदमपगन्तुमा-
ज्ञापयति—हे जलधर मेघ । मया आज्ञप्तः त्वं अविरलः सन्ततः अविच्छिन्नो वा
धारासार वपे. तेन आच्छादितं दिशः मुखं येन स तेव च कान्तः मनोहारी
कोपं सहर एतस्मिन् जने कुपं मा दुःख इत्यर्थः । किन्तु यदि अहं पृथ्वीं भ्रमन्
अटन् प्रियामुर्वशीं प्रेक्षिष्ये दर्शनेनात्मानं सुभावयिष्ये तदा यद्यत् कोपादिकं
करिष्यसि तत्सर्वं सहिष्ये । प्रियया सन्धेपितस्तु तया कृतां क्रियन्ती अपि कुपं
न गमिष्ये किन्तु विधेपितायामवस्थायां मया आज्ञप्तः सन् कोपं परिहर ।
इदानीं नाहं ते कोपविषयः विरहलैशनिर्वलत्वात् । अविरलः धारासारः यामु ताः
इति दिग्विशेषणम् ॥ ११ ॥

विहस्य—स्वराजलं स्मृत्वा स्वगतगत्यं परितृष्यात्मानमेव विहस्याह—

वृथेति—मया खलु वृथैव अकारणमेव मनसः संताप वृद्धि उपेक्ष्यते
राग्यते । वृत्तः मुनयः तत्त्ववेदिनः अपि एवं व्याहरन्ति कथयन्ति यत् “रात्र

गन्धुन्माइअमहुअरगीपहिं

वज्जंतेहिं परहुअतूरेहिं ।

पसरिअपवणुव्वेहिअपह्वणिअरु

सुललिअविविहपआरेहिं णच्चइ कप्पअरु ॥ १२ ॥

[गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-

वाद्यमानैः परभृततूर्यैः ।

प्रसृतपवनोद्वेहितपल्लवनिकरः

सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥ १२ ॥]

कालस्य कारणम्” राजा यथा यथा कालं चालयितुमिच्छति तथैव स प्रवर्तते । कालनियन्त्रणे वा राज्ञः शक्तिरस्ति । तत् राजाऽप्यहं किं केन हेतुना जलधरस्य समयं कालं न प्रत्यादिशामि निराकरोमि अपि तु अवश्यं करिष्ये इति भाकृतम् ।

राज्ञः समयनियन्त्रणे शक्तिमत्त्वात् जलधरस्य साम्प्रतं उद्दीपकरत्वेन दुःख-
दत्त्वात् कथमहं तं न निराकरोमि इत्यर्थः ।

(अनन्तरे चर्चरी)

गन्धेति—कल्पतरोः नृत्यव्यापारं वर्णयन् तस्योद्दीपकतां विभावयति—
कल्पतरुर्नृत्यति—किन्तु नृत्ये गीतवाद्याभिनयादीनामपेक्षा वर्तते । तत्सर्व-
मुपेक्षते—

कल्पतरोः गन्धेन सौरभेण उन्मादिताः मत्ताः मधुराः द्विरेफाः तेषां कलैः
गीतैः गुञ्जितैरुपलक्षितः तथा च वाद्यमानैः परभृतां कोकिलानां रवैः एव तूर्यैः
तदाह्वयवाद्यविशेषैरुपलक्षितः प्रसृतो बहमानः पवनो वायुः तेन उद्वेजितानि
चञ्चलानि च तानि पल्लवानि तेषां निकरः समूहो यस्य तादृशः कल्पद्रुमः सुष्ठु
ललितैः सुमगैः प्रकारैः नृत्यति ।

नर्तकः कल्पतरुः । भ्रमरगुञ्जनमेव गीतम् । कोकिलानां रवो वाद्यम् । वायुना
दोलायमानानि पल्लवानि एव अभिनयार्थं हस्तः । एभिः सर्वैः उपकरणैः संयुतः
कल्पद्रुमो नृत्यति ।

अत्र कल्पद्रुमस्तुतगन्धस्योन्मादकत्वेन, मधुराणां कलगुञ्जनेन, पिवानां
रवेण, वायुना कम्पितैः पल्लवैः चोत्थितेन शीतलमन्दसुगन्धिना पवनेन राज्ञः
कामवृत्तेः उद्दीपकत्वात् विप्रलम्भाह्वयः प्रज्ञारस्योपस्कारकमिदं पद्यम् ।

अत्र राज्ञा स्वशक्तिः ख्यापनात् व्यवसायो नाम विमर्शतन्ध्यज्ञमुक्तं भवति
यथाह धनञ्जयः “व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिरिति” ।

अत्र एकदेशविवर्ति सावयवं रूपकमलङ्कारः, तल्लक्षणं यथा गङ्गाधरे—“य
उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दाजिधीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् ।
यत्र च क्वचिदवयवे शब्दोपात्तमारोप्यमाणं क्वचिच्चार्यसामर्थ्याक्षिप्तं तदेकदेशे
शब्दानुपात्तविषयके अवयवरूपके विवर्तनारस्तस्वरूपगोपनेनान्यथात्वेन वर्तना-

(इति नर्तित्वा) अथवा न प्रत्यादिशामि यत्प्रावृष्यैरेव चिह्नैर्मम राजोपचारः सम्प्रति ! कथमिव—

विद्युत्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाग्रं

व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।

धर्मच्छेदात्पटुतरगिरो वन्दिनो नीलकण्ठा

धारासारोपनयनपरा नैगमाश्चाम्बुवाहाः ॥ १३ ॥

देकदेशविवर्ति ।" इति । कल्पतरुं नृक्षस्य सभावनायाः सत्त्वात् इवपदाप्रयोगाच्च गम्योत्प्रेक्षा ।

इह पूर्वार्धे उपलक्षणे तृतीया । परैः भृतः पोषिता इति परभृतः ॥ १२ ॥

(इति नर्तित्वा)

अथवा जलपरसमयनेन न प्रत्यादिशामि तत्र हेतुमाह—यत् येन हेतुना प्रावृष्यैः वर्षासमयोरुर्वैरेव चिह्नैः मम राजोपचारः राजसमुचिता सेवा सम्प्रति भवति । यतः समयेऽस्मिन् मम राजलभेभिः वर्षासमयसमुचितैरुपचारैः अर्थयुक्तं क्रियते । अनेन राज्ञः विरहितात् संकल्पविकल्पात्मकमनस्वत्वं व्यज्यते । प्रकृष्टा वृष्ट् प्रावृष्ट् तद्भवेः प्रावृष्यैः । कथमिवेति अनुगतेन पद्येन राजोपचारान् वर्णयति—

विद्युत्लेखेति—राजोपचारेषु राज्ञः कृते खर्णवितानं, चामराणि, वाह्याः, वन्दिजनः, वणिजादयश्च अपेक्ष्यन्ते । प्रावृष्यैः चिह्नैः राजोपचारो निधीयते इति उक्ते एतेषां सर्वेषां राजोपचारज्ञानां तत्रापि अपेक्षा वर्तते इति सर्वं रूपकेण वर्ण्यते—

विद्युतः सौदामिन्या लेखा रेखा तदेव वनकं तेन रुचिरं सुन्दरं अग्रं पयोद एव मम कृते धियः वितानं उल्लेखः अस्ति । निचुलतरुभिः तरुण्यवृष्टिविरोधैः तेषां मञ्जर्यः (Spray) एव चामराणि मन उपरि व्याधूयन्ते । प्रावृषि निचुलतरुषु मञ्जरीणां समुद्रवः भवति । ताश्च वायुना कम्प्यन्ते । तत्र कथं रुप्रेक्षते यत् मञ्जर्यं एव चामराणि राज्ञः कृते व्याधूयन्ते । धर्मच्छेदात् श्रीमन्मुनाशात् सौम्याश्च पटुतरगिरः उपविष्टमधुरगन्धः नीलकण्ठा मयूरा एव वन्दिनः । वर्षागमये मयूराः मधुरस्वरेण वेदां सुवन्तः नृक्षन्ति । त एव राज्ञः शुभानुवर्णने वन्दिभूताः । पुनश्च धाराधारः वर्षागम्यातः तस्य उपनयने तत्पराः अम्बुवाहा जलदा एव नैगमा वणिज गन्ति । पयोदानां पक्षे धारा एव गारः द्रव्यं तस्योपनयने तत्परा इत्यर्थः । वणिजां पक्षे धारावत् प्रभूतारः गारः वितन्ति ॥

भाषार्थम्—सौदामिनीलेखा वनकवृक्षसुतिर्मेघः एव वर्णवितानम्, तरुभिर्व्याधूयमानाणि मञ्जरीरूपाणि चामराणि, मयूराणां वेदा एव वन्दिवाचः, रूपाश्च अम्बुवाहा एव वणिज्यवटवोजना सन्ति । इत्थं अनया गाम्भ्या प्रकृष्टा राजोपचारः क्रियते । अनेन च तस्याः राज्ञः उपरकारकता एता रक्षणीयता

(पुनश्चर्चरी) भवतु किमेवं परिच्छदश्लाघया । यावदस्मिन्
कानने तां प्रियामन्वेपयामि । (पाठस्यान्ते भिन्नः)

दइआरहिओ अहिअं दुहिओ, विरहाणुगओ परिमंथरओ ।

गिरिकाणणए कुसुमुज्जलए, गअजूहवई वह झीणगई ॥ १४ ॥

[दयितारहितोऽधिकं दुःखितो विरहानुगतः परिमन्थरः ।

गिरिकानने कुसुमोज्ज्वले गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः ॥ १४ ॥]

(अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्)

हन्त हन्त ! व्यवसितस्य मे सन्दीपनमिव संवृत्तम् । कुतः—

व्यज्यते । अत्र सन्दीपनादयः केकाविद्युत्प्रभृतयो दत्ता । नैगमा वणिज
“नैगम धुरवेदान्तवणिग्वाणिज्यनागरे” इति विश्व । सारं जलदपक्षे जलम्;
वणिक्पक्षे वित्तम् “सार न्याय्ये जले वित्ते” इति वचनात् ।

अत्र प्रथमपादत्रये शुद्धपरम्परितरूपकम् । चतुर्थे च धारासारेत्यस्य छिष्ट-
त्वात् छिष्टपरम्परितरूपकम् । यत्क्षणं “यत्र चारोप एवारोपान्तरस्य निमित्त
तत्परम्परितम्” इति । अत्र माधुर्योक्त्यो गुण ।

मन्दाकान्ता वृत्तम् “मन्दाकान्ता जलधिपटगैर्भौं नतौ ताद्वुरुचेदि” ति
लक्षणयोगात् ॥ १३ ॥

(चर्चरी) पश्चात् भवद्गु अस्तु नाम । किमेव परिच्छदस्य उपकरणविशेषस्य
श्लाघया प्रशंसया प्रयोजनम् । यावदह अस्मिन् कानने ता प्रिया अन्वेपयामि
मार्गयामि ।

पाठस्यान्ते भिन्नः पाठो नायशरोत्कर नाथे मूके सति भिन्नक रागविशेष
“पङ्कजमध्यमिन्द्रोत्पन्नो भिन्नको मध्यमो बहु” इति नाट्याचार्या ।

दइथा इति—गनमिपेण स्वावस्था वर्णयति राजा—दयितया प्राणवल्लभया
रहितो वियुक्तः अत एव अधिक दुःखितः पुनरपि विरहानुगतः विरहित-
त्वात् परिमन्थरः स्वन्धगति स्थाणुसदृश एतादृश गजानां यूथपतिः अत्र
सरोऽपि कुसुमैः उज्ज्वलैः सुन्दरैः गिरिसन्निकटवर्तिनि कानने तथा तादृग् रूपेण
क्षीणगतिः हतगतिः सन् भ्रमति यथा स्त्रीया प्रियामपि अन्वेपयितुं रक्षितुं वा
अशक्तो बभूव । राजापि प्रियाविरहिलात् मन्थरगतिः कानने इतस्ततः परिभ्रमन्
तामलभमानः भृशः क्षीणगतिलमापेति अन्योक्तिः ।

अनन्तरे द्विपदिकया शीला परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्—

हन्त हन्तेति साश्चर्यानन्दे—व्यवसितस्य तथैवान्वेपणव्यावृत्तस्य मे सन्दी-
पनं प्रोत्साहनमिव संवृत्तम् । कुत —

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।

कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ १५ ॥

इतो गतेति कथं नु मया तत्रभवती सूचयितव्या । यतः—

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमती यदि सा सुगात्री ७ ३१

मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।

पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या

दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ १६ ॥

आरक्तेति—इयं पुरो दृश्यमाना नवा नूतनोत्पन्ना कन्दली कदली सलिलं जलं गर्भे मध्यभागे येषां तैः अन्तर्गतजलैः आसमन्तात् रक्ता राजयो रेखा येषां तैः कुसुमैः तस्याः मम प्रियायाः कोपादन्तर्बाष्पे अविगलिताधुनी लोचने नयने स्मरयति स्मृतिपथमानयति । कोपनायोस्तस्या नयने यदा अन्तर्बाष्पे भवतः तदा ते अन्तर्जलकदलीकुसुमैः सन्निभे भवतः अत एव राजा कुसुमानि तादृशानि विलोक्य नयने स्मरति ।

अनेन तस्या नयनयोः कोपकारणात् आरक्तलम्, कदलीकुसुमसदृशसीर्ष-
त्वसुकुमारलकान्तलादिकं च ध्वन्यते । अत्र च स्मरणमलङ्कारः—यदाह पण्डि-
तेन्द्रः—“सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालङ्कारः” इति । अत्र
कदलीकुसुमदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यतत्सदृशप्रियानयनस्मरणस्य सत्त्वात् तस्य च
वाक्यार्थोपस्कारकत्वादलङ्कारलम् ।

“कन्दली भूकदल्यपि” इति शब्दार्णववचनेन कदली, तथा च मुक्तावली-
कृतां मते “कलध्वनौ चापि तरौ मृगमेदेऽपि कन्दली” इति वाक्यात् शिली-
न्ध्रापरपर्यायः कन्दलीनामा वृक्षविशेषः ।

इयमार्थाजातिः ॥ १५ ॥

सा मम प्रिया इतः अनेन मार्गेण गता न वेति कथं नाम मया सूचयितव्या
परिज्ञातव्या । यतः—परिज्ञानमाह—

पद्भ्यामिति—यदा सा सुगात्री सुतनुः वसुमती महीं पद्भ्यां चरणाभ्यां
स्पृशेत्तदा मेघैः अभिवृष्टा अतः आर्द्रतां नीताः सिकताः यासां तासु वनस्थलीषु
अस्याः उर्वश्याः गुरुनितम्बतया धोषीनां गुरुत्वात् पश्चाद्भागे नता गाढानु-
प्रविष्टा अलक्तकाङ्का रागयुता चारु सुन्दरी पदपङ्क्तिरवश्यमेव दृश्येत ।

भावस्तु—प्रिया मे गुरुनितम्बिनी । वर्षया च भूमिः क्षियिल । नितम्बाना
पश्चात्स्थत्वात् चरणयोश्च पश्चाद्भागे भारविशेषत्वात् गाढतया क्षियिलयां भूमौ
अङ्गनं भविष्यति—तदा यदि सा चरणाभ्यां भूमिं स्पृशेत् तदा गुरुनितम्ब-
नीलात्तस्याः पार्श्वदेशस्य मेघाभिवर्षणक्षियिलयां भूमौ निधयेन स्फुटतया
लक्ष्यमाणस्य गाढमङ्गनं दृष्टिपथमवतरेत् । तेन सा अनेनैव मार्गेण गतेति विप्रश्म-
णीयम् । स्थली अङ्गत्रिमा भूमिः ।

(द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहपेम्) उपलब्धमुपलक्षणं येन
नस्याः कोपनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हृत्तौष्ठरागेर्नयनोदविन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

च्युतं रुपा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ १७ ॥

“वसन्तविलसा वृत्तम्” ॥ १६ ॥

पुनरपि द्विपदिकया विलोक्य सहपेमाह—उपलब्धं प्राप्तं उपलक्षणं चिह्नं मया
येन तस्याः कोपनायाः मार्गः अनुमीयते ।

हृत्तौष्ठेति—निमग्ना गमीरा नाभिर्यस्याः सा तस्याः तथा च रुपा कोपेन भिन्न-
गतेः विभक्त्युल्लगतेः तस्याः प्रियायाः निपतद्भिरधो विगलद्भिरत एव हृतं ओष्ठभागे
परिच्युतं रागं यैस्तैः परिमार्जितौष्ठरागैः अलक्तकरागपृक्त्वात् शोणितैः नयनोद-
विन्दुभिः अस्त्रविन्दुभिः अङ्कितं चिह्नितं इदं शुकोदरश्यामं तत्सदृशरङ्गरञ्जितं
स्तनांशुकम् कुचाच्छादनवस्त्रम् असंशयं च्युतं प्रतिभाति ।

कीरवद्धरिता तटीया कञ्चुकी रक्तविन्दुभिः कर्करिता आसीत् । ओष्ठरागस्यापि
च्युतत्वात् केचन विन्दवो रक्ताः अत एव तटीयहरितकञ्चुकी रक्तविन्दुभिरन्तरा
कर्करिता प्रतिभाति । अनेन अनुमीयते सा अनेनैव मार्गेण गता भवेदिति ।
अनेन तस्याः कोपनत्वं विरहितत्वाच्च सशोकत्वं व्यज्यते । अत्रोपमालङ्कारः
अनुमानालङ्कारेण सङ्कीर्णः । अर्थविलक्षणमिदं पद्यम् ।

प्रेयसीमुर्वशीमन्विष्यन् राजा दूरतः बालतृणसमाच्छादितं इन्द्रगोपकीटसनायं
स्थलं प्रेक्ष्य तत्स्थलमेव स्तनांशुकं परिकल्पयते । स्थलस्य हरितत्वात् स्तनांशुकस्यापि
तादृशत्वयोगाद् भ्रान्तिः । तत्र च शोणितवर्णाः इन्द्रगोपकीटाः क्वचिदुपविष्टा
आसन् । इन्द्रगोपाः सदैव सङ्कुचिताः वर्तुलाकारेण वर्षासु शाद्वले उपविशन्तीति
निसर्गः । तानिन्द्रगोपान् नवशाद्वले राजा एवं मनुते यथा ते हरितस्तनांशुके
अस्त्रविन्दव एव स्युः अस्त्रविन्दुषु रक्तत्वं नयनाभ्यामधःपतनान्तरं ओष्ठे अश्रूणां
स्थितिवशात् तत्र चालक्तकरागसम्मेदादुपकल्पितम् । ततश्चास्त्रविन्दूनां अधःपातः
स्तनांशुक एव । आशु स्खलने च अश्रूणां नायिकायाः भिन्नगतिलस्य हेतुत्वम् अत
एव भिन्नगतेरिति विशेषणपदस्वीकारः । परं च ओष्ठदेशादधःपतन्तो नयनोद-
विन्दवः नाभिदेशे संलम्भाः नाभेश्च गमीरत्वात्तत्र विन्दूनां सविशेषतया स्थितिः
अत एव तेषां विन्दूनां शोषणावधि तत्रस्थत्वात् रक्तविन्दूनां स्तनांशुकेऽङ्कनं
समञ्जसम् । अत एव निमग्ननाभेरिति विशेषणमत्र साभिप्रायम् । भिन्नगतौ च
राशि मानजन्यकोपावेशात् रूपेतिपदवाच्यस्य कोपस्य हेतुत्वं साधु । अत एवात्रोभ-
यत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः सपरिकरः ।

अत्र कोपावेशात् नायिकायाः नयनाभ्यां विगलन्तोऽश्रुविन्दवः गतिभेद-
वेगादाश्रु अधःपतन्तः ओष्ठरागेण सम्मिश्राः ततश्चाधःपतन्तो नामौ निमग्नाः

स्वनांशुके सज्जन्ते इति अतः हरितं स्वनांशुकं रक्तविन्दुभिरन्तरा कर्तुरितं दरी-
दृष्टं तच्च सेन्द्रगोपे नवशादले स्वनांशुकप्रान्तेः जनकमिति तात्पर्यम् । चारुतरं
भवेदिदं कल्पनं यदिदं परिकल्प्यमानं स्वनांशुकं केवलं कुचाच्छादनमात्रं
(भाषायां 'चोली'ति प्रसिद्धं) नासीत्, किन्तु आनाभिविलम्बि कविमनसि
अभिमतमासीत् । नूनं रुचिरमतीवेदं कालिदासीयं पद्यमित्यत्र सहृदयाः प्रमा-
णम् । अभ्रूणां तादृशाधपातवर्णेन कविना न्यत्रापि—“स्थिताः क्षणं पद्मसु
ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥ (कुमार. ५:२४) ॥

एवमेवाभ्रविन्दूनां रत्नरञ्जितत्वं कल्पयन्ती पारसीकभाषायां कियच्चनत्कारि
कवयित्री श्रेयुञ्जिसा वभाषेति सहृदयानां मनः भूयः सभाजयितुं अदो दीयते—
अष्टादशे शतके भारतीयपातिशाहस्यौररत्नजेवस्यात्मजा श्रेयुञ्जिसा साहित्यागव-
गाहमाना रात्रिन्दिवं काव्यव्यापारमेवाजुपत । काव्यकलाविमुखस्तु पातिशाह-
स्वदुहितुस्तादृशं व्यापारं अननुमन्वानः ताद्य ततो निरोद्धुमप्यशक्नुवानः एकदा
स्वसभायां पण्डितानाह यत्कथमियं मे तनया काव्यव्यसनं परित्यजेदिति मे महान्
व्यग्रलहेतुः । तज्जिज्ञम्य सभासदैः मौल्यीमौलिभूतैः द्रामेवोक्तं यदेकस्मिन्नहनि वयं
देवचरणसन्निधौ तस्यै क्लिष्टतमां प्रहेलिकामेकां दास्यामः, यदि सा तामुत्तरयितुं
प्रभविष्यति तदा सा स्वव्यसनमनुसरतुतमां, नो चेत्तस्मिन्नेवाहनि काव्यकला-
घाभिसन्निधस्वया विहातव्येत्यभिसन्धिः । प्रस्तावममुं पातिशाहेनोमित्युक्त्वा
अनुसर्तुं नियुक्तं तावदेकं दिनं तत्प्रहेलिकाप्रदानाय । प्राप्ते च तस्मिन्नहनि
तस्या विद्वत्ससदि सा कवयित्री पृष्टा—

“दुरे अबलक कसे कमबीद मौजूद ?”

[दुरे (मुक्ताफलानि) अबलक (श्यामरत्नेन मिश्रितानि) कसे (केन) कमबीद
(दृष्टानि) मौजूद (लभ्यमानानि)] तात्पर्यं तु—अयि ! क्वचित् कर्तुराणि मुक्ता-
फलानि वीक्षितानि किमु ? प्रहेलिकामिमां जिज्ञम्य तदुत्तरमाशु दातुमशक्नुवानायाः
इदानीं राजाज्ञया मया काव्यामृतसेवनं विहातव्यं भवेदिति खेदवशात्तस्याः कज-
लाङ्कनरुचिराभ्यां नयनाभ्यां असविन्दवः पेतुः । एवं जाते द्रामेव तया सहृदयया
कवयित्रया कियत्सुन्दरमभिहितं “बजुज अशके बुताने सुर्मा आलूद” ॥ [बजुज
(विना), अशके (अभ्रुभिः) बुताने (कामिन्या) सुर्मा (कजलेन) आलूद
(मिश्रे)] तात्पर्यं तु—कामिन्या कजलमिश्रैरभ्रुभिर्विना न क्वचिदपि सन्ति
दरीदृश्यमानानि श्यामाङ्गानि मुक्ताफलानीति प्रत्युत्तरम् । सर्वे सदस्याः चकिता
वभूवुः पातिशाहोऽपि प्रसादमवाप । इदमेवानवयं पारसीकपद्यमनूय “हतौष्ठ-
रागैर्नयनोदविन्दुभिः” इति कल्पनामजुलं कालिदासीयपद्यसङ्गच्छावरिणं निर्गम्य
पद्यं गीर्वाणवाणीजुषा रसचर्चणासौकर्यमुपगन्तुमुपरिष्ठाद् दीयतेऽस्माभिः—

“मौक्तिकानि शबलानि केनचित् वीक्षितानि रुचिरे ! क्वचिद्दद ॥

नान्तरेण नयनाञ्जनसृष्टं काव्यविन्दुनिबद्धं मृगीदृशः ॥” इति

भवतु । तावदादास्ये । (परिक्रम्य विभाव्य साक्षम्) कथं सेन्द्रगोपं
नवशाद्वलमिदम् । तत्कुतोऽस्मिन् विपिने प्रियाप्रवृत्तिमागमयेयम् ।
(विलोक्य) अयमासारोच्छलितशैलतटस्थलीपापाणमधिरूढः—

आलोकयति पयोदान् प्रबलपुरोवातनर्तितशिखण्डः ।
केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ १८ ॥

अत्र सुकुमारताख्यो गुणः । स्तनाशुकम् कञ्चुकी (Bodice or Say a Jumper here) यदाह कश्चन कविः “प्रायः कञ्चुकिचारं निन्दति शुष्कस्तनी नारी” इति । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १७ ॥

भवतु तत् स्तनांशुकमादास्ये । नवशाद्वलं स्तनांशुकं मत्वा तदादानप्रवृत्तत्वा-
द्वाहः अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । नैराश्यविधुरस्य राज्ञः ईपत्सन्तोषसूचकमिह
भवतुक्रियापदम् ।

(परिक्रम्य विभाव्य तं सूक्ष्मतया विलोक्य साक्षमाह) कथमिति आश्चर्यं ।

इदं नवशाद्वलं बालतृणप्रचुरा भूमिः सेन्द्रगोपम् इन्द्रगोपाख्यः कश्चन वर्षा-
समयोद्भवः कीटविशेषः तेन सहितं लक्ष्यते । तत् कुतः अस्मिन् विपिने वने
प्रियायाः प्रवृत्तिं वार्ताम् आगमयेयम् लभेयम् । असम्भवा प्रियायाः उदन्तप्राप्तिः ।
यद्राजा स्तनाशुकममन्यत, यत् च ओष्ठरागरजितैः अश्रुविन्दुभिः किमोरितं
स्तनाशुकं मेने तच्च रक्तवर्णैरिन्दुगोपनीटैः स्थले स्थले सनाथीकृता बालतृण-
प्रचुरा हरितभूमिरासीत् । अत्रापि राज्ञ भ्रान्तिः । प्रावृट्कालीनत्वात् हरिततृणैः
आच्छादिता भूमिरासीत् तत्र चेन्द्रगोपाः इतस्तत् बहवः आसन् । तत्र भ्रान्तो
राजा भूमिं स्तनाशुकमकल्पत, इन्द्रगोपाश्च प्रेयस्या नयनाभ्यां निपततः ओष्ठ-
रागेण मिथितान् अश्रुविन्दून् परिकल्प्य, तत्स्तनांशुकमादातुं प्रवर्तमानः पथाच्च
सेन्द्रगोपा भूमिं परिज्ञाय कथमिति चकितः प्रियोदन्तलाभोपायं विपिनेऽन्वि-
ष्यञ्जुदास्ते ॥

(विलोक्य) अयं आसारो घारासम्पातः तस्य उच्छलितं यत्र तादृशं शैलतटः
तत्रत्या स्थली अकृत्रिमा भूमिः, तत्रस्थं पापाणमधिरूढः, शिखी—इति श्लोकेनान्वयः ।

आलोकयतीति—एतादृशः प्रबलः पुरोवर्ती वातः वायुः तेन नर्तितः
शिखण्डो बर्दः यस्य तादृशः शिखी मयूरः केका मायूरी पाणी गर्भे मध्ये यस्य
तेन दूरोन्नमितेन दूरतः उद्गतेन कण्ठेन पयोदान् मेघान् आलोकयति ।

भावस्तु—अयं पुरो दृश्यमानः धारासम्पातसमुच्छलितशैलतटे शोभमानाया
स्थल्या पापाणमधिरूढः प्रबलपवनवेगेनोच्चलितबर्दो मयूरः केकागर्भेण सोत्सुकेन
अत एव दूरोन्नमितेन कण्ठेन मेघानालोकयति । मयूरदर्शनम्, शैले धारासम्पातः,
केकाश्रवणम् इति सर्वाणि उद्दीपनानि ।

इयमार्याजातिः ॥ १८ ॥

(उपेल) भवतु, यावेदनं पृच्छामि ।

(अनन्तरे खण्डक)

संपत्तविसूरणओ तुरिअं परवारणओ ।

पिअतमदंसणलालसो गअवरु विन्दिअमाणसओ ॥ १९ ॥

[सम्प्राप्तखेदस्त्वरित परवारणः ।

प्रियतमादर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥ १९ ॥]

(तेना खण्डकान्तरे चर्चरी)

वंहिण पै इअ अब्भत्थिअम्मि आअक्खहि मं ता

एत्थ अरण्णे भमन्ते जइ तुइ दिट्ठी सा महु काता ।

णिसम्महि मिअङ्कसरिसेण वअणेण हसगई

ए चिण्हे जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्झ मई ॥ २० ॥

[वंहिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम् २० । २१

अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।

निशामय मृगाङ्कसदृशेन वदनेन हसगतिः

अनेन चिह्नेन शास्यस्याख्यात तव मया ॥ २० ॥]

(उपेल) भवतु शिखिनमुपसृत्य यावदेन मयूर पृच्छामि ।

(अनन्तरे खण्डकस्थो गीतिविशेष । तल्लक्षणं तु—“विरहव्यापृता या तु पठेद्गीतिं कुशीलवी । प्राकृतेन प्रबन्धेन खण्डकं स उदाहृत ” इति)

संपत्तेति—गजमिषेण स्थावस्था प्रकटीकरोति—सम्प्राप्तखेद विषण्ण-
चेता स्वरित परान् चारयति इति परवारण परबलदलन प्रियतमाया दर्शने
लालस समुत्कण्ठित विस्मितमानस गजवर इतस्तत्त विचरतीति शेष ।
परवारणोऽपि स्वप्रिया रक्षितुमक्षम इति विवादे विस्मये हेतुत्वेन परवारणेति
विशेषणप्रदानम् ॥ १९ ॥

(तेना खण्डकान्तरे चर्चरी । तेना इति मङ्गलसूचकमक्षरद्वन्द्वम् । तेनकलक्षण-
माह तत्रभगवान् नाट्याचार्य, “तत्सदितिनिर्देशात्तत्त्वमस्यादिवाक्यत ।
तदिति ब्रह्म तेनाय ब्रह्मणा मङ्गल्यत्मक । लक्षितस्तेन तेना इति” । अन्यत्रापि
च—“तेकार शङ्कर प्रोक्त नाकारश्च उमा तथा । गीतादौ तेन वक्तव्य तेना
इत्यक्षरद्वयम्” ।)

वंहिण इति—हे वंहिण मयूर । यदि अत्र अरण्ये विपिने भ्रमता त्वया सा
विलक्षणा मम कान्ता दृष्टा चेत् मम मद्य ता मे प्रियसी आचक्ष्व क सेत्यावेदय
इति इपदेव त्वा परं केवल अतीव बहुमानेन वा अभ्यर्थये अह याचे । निशामय
तदुपमित्यर्थं तस्या परिज्ञान शृणु । मृगाङ्कश्चन्द्र तरसदृशेन वदनेन आनेनेन,

(चर्चरिक्तयोपविश्य अञ्जलिं यद्धा) -

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेऽस्मिन् वनिता त्वया ।

दीर्घापाङ्गा सितापाङ्गा दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥ २१ ॥

(चर्चरिक्तया विलोक्य) कथमदत्त्वेव प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः !

किं नु खलु हर्षकारणमस्य । (विचिन्त्य ।) आं, ज्ञातम् ।

१ मृदुपवनविमिश्रो मत्प्रियाया विनाशाद्

घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

तथा च हसगति उपलक्षिता हससदृशगतिमती सा अख्योति परिज्ञानम् ।
अनेन चिह्नेन त्व ता ज्ञास्यसि का सेति । अपि चेद सर्वं मया तव तुभ्यमाख्यात-
मुक्तम् अत परं यूय प्रमाणम् । इति ।

च द्रवन्मुखेन राजहसवद्भृत्या च सा भवता परिज्ञेया, परिज्ञान मया प्रोक्त,
तादृशी काचन सुन्दरी वने परिभ्राम्यता त्वया समालोकिता चेद्भद । वदनेनेत्य-
त्रोपलक्षणे तृतीया ।

अत्र भग्नप्रकृत्य दोष — मृगाद्वमदृशेन वदनेन, हसगतिरित्यत्र विभक्ति-
प्रक्रमनाशात्, किन्तु विरहिणो राज्ञ मुखे पातित सत् उन्मादातिशय व्यनक्तु
नाम “मयूरो बहिर्लो बह्वी” इत्यमर ॥ २० ॥

(चर्चरिक्तया तदाख्यगतिविशेषया विशिद्धं गत्वा उपविश्य प्राञ्जलिं
समाह—) अञ्जलीलक्षणन्तु—“पताकाहस्ततलयो सन्धेपादचलिमत् ” ।

नीलकण्ठेति—हे सितापाङ्गा धवलनयनान्त नीलकण्ठ मयूर । अस्मिन् वने
दीर्घापाङ्गा आकर्णमूलसंचारिनयना दृष्टौ दर्शने क्षमा योग्या दर्शनीयाकृतिर्वनिता
काचन युवती त्वया दृष्टा भवेत् इति मम उत्कण्ठा बलवती जिज्ञासा । अत्र
सप्रश्ने लिङ् । उत्कण्ठा सा उत्कण्ठाविषयिणीति केचित् (Abstract for
concrete)

अत्र वृत्त्यनुप्रासालङ्कार । अत्र मयूरस्य सितापाङ्गेति विशेषणेन नयनयो
सितत्वात् स्फुटलक्षकत्वात् अवश्यमेव दृष्टा भवेदिति बोध्यम् । नीलकण्ठेति
विशेषणेन श्लिष्टप्रकृतिस्वरूपविशेषादि बोध्यत्वात् तत्सदृशोपकारित्व मयि प्रभुत्वञ्च
गम्यते । उत्कण्ठालक्षणन्तु “रागे त्वलं धविषये वेदना महती तु या । सशोषणी
तु गात्राणां तामुत्कण्ठा विदुर्बुधा ” । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

(चर्चरिक्तया विलोक्य) मयूरवृत्त्य दृष्ट्वा आह—कथं मनुष्यस्य प्रतिवचनं
प्रत्युत्तरमदत्तैव नर्तितुं प्रवृत्त । किं नु खलु हसस्य कारणमस्य ! नु इति वितर्कः ।
(विचिन्त्य) आम् विस्मये, ज्ञात खलु अस्य हर्षहेतु ।

मृदुपवनेति—मत् प्रियाया उर्वरया विनाशात् अदर्शनात् अस्य मयूरस्य
मृदुना मन्देन पवनेन वायुना विभिन्न विकसित घनवद् जलद्वत् रुचिर चा.

रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे किं करोत्येव वर्ही ॥ २२ ॥

भवतु । परव्यसनसुखितं न पुनरेतं पृच्छामि । (द्विपदिक्या दिशोऽवलोक्य) अये ! इयमातपान्तसन्धुक्षितमदा जम्बूविटपम-

कलापः पिच्छभार अयवा घनो निविड अत एव रुचिर कलाप वर्हं नि सपन्न
अद्वितीयो जात सम्पन्न । यावत्काल मम प्रिया इह मुवि दर्शनपथमधिहृष्टा-
ऽऽसीत् तावत्काल मयूरस्य मेघसदृशपिच्छभार तस्या केशपाशेन हेपित सन्
तावन्न शशुमे, इदानीं तस्या दुसले कलापिन कलाप अनुपमता भजन्
अद्वितीयत्वं प्राप्त अयमेव मयूरस्य हृपंहेतुर्मध्य च प्रत्युत्तरप्रदान विनैव नृत्यो
द्वोधक । किन्तु तस्या सुकेश्या रुचिरकेशपाशाया कुसुमे सनाथे समुल्लसिते
रतौ सुरतव्यापारे विगलित शिथिलता प्राप्त बन्ध यस्य तादृशे केशहस्ते केश-
पाशे सति एष वराको वर्ही मयूर किं करोति ? किमपि कर्तुं न समर्थं केवल
लज्जित सन् तूर्णी भवेत् । इदानीं तु मयूर स्वपिच्छस्य नि सपन्नल जानन्
आनन्देन नृत्यति किन्तु सुभगप्रसन्नभारोद्धत सुरतोत्तरं शिथिललमामुषान्
तस्या केशहस्तो विद्यमान यावत् समुल्लसतितराम् तदा केवलं हेपितो वराकोऽयं
मयूर किमन्यत्कर्तुं पारयेत् न किमपीति भाव ।

अत्र मृदुपवनविभिन्न इत्युपमानभूतस्य रतिविगलितबन्ध इति उपमेयकोटि-
गतेन विम्बानुविम्बत्व दीयते । घनरुचिरेत्यनेन उपमालङ्कारेण द्विरेफालिवत्
कृष्णकेशा सा इति व्यज्यते । पिच्छभारस्य विभिन्नत्वे घनसदृशरुचिरत्वे सत्यपि
गन्धहीनत्वात् न्यग्भाषितत्व, अतएव उपमेये कुसुमसनाथे इति पदग्रहणम् ।
अनेन सुगन्धिभलात्केशहस्तस्य चित्ताकर्षकत्व कलापिन कलापाद् विशिष्टल च
प्रतिभाति । उपमानात् कलापात् केशपक्षस्य विशिष्टलप्रतिपादनाच्चतिरेकाद्धृतिः ।

अत्र प्रथमचरणे विनाशपदप्रदानात् अनिष्टबोधनात् अश्लील दोष इति
अव्यप्रकाशकृद्भिरुदाहृतम् किन्तु सहृदयहृदयावेयमिदं यत् नायिकाया अत्यन्ता
दर्शनाद् विनाशसदृशभाषानुकूलोक्तिरियं नायकस्य विरहितात् आत्यन्तिको मादा-
वस्थामुपस्करोतीति नात्र दोषोपगम विप्रलम्भोपजीवकत्वात् ।

अत्र माधुर्यसौकुमार्यं गुणौ ।

“कलाप सहतिर्बर्हं” इति विध्व । केशपदानुवर्ती हस्तशब्द पाशबोधक
“पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थ कचात्परे” इत्यमर ।

मालिनीछन्दसा निबद्धमिदं पद्यम् । तल्लक्षणन्तु यथा, “न न म य य युतेय
मालिनी भोगिलोके ” इति । अत्र अष्टमि सप्तमिश्च यति ॥ २२ ॥

भवतु अस्य नृत्यव्यावृत्तत्वम् । परेषा व्यसनेन दुःखेन सुखित सुखिन पुनस्त
मयूरं नाह पृच्छामि । तिर्यग्नि तादृगारोपेण नायकस्य विलक्षणोन्मत्तावस्था गम्यते ।

(द्विपदिक्या दिशोऽवलोक्य सर्वत्र विलोक्य)

ध्यास्ते परभृता । विहगेषु पण्डितैषा जातिः । यावदेनां पृच्छामि ।
(अनन्तरे खुरक)

विजङ्गरकाणलीणओ दुक्खविणिग्गह्वाहुप्पीडओ ।

दूरोसारिअहिअआणदओ अम्बरमाणे भमइ गइन्दओ ॥

[विद्याधरकाननलीनो दुःखविनिर्गतवाष्पोत्पीडः ।

दूरोत्सारितहृदयानन्दः अम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ॥२३॥]

हेले हेले !

परहुअ महुरपलाविणि कन्ती णटणवण सच्छंद भमंती ।

जइं पइ पिअअम सा महु दिट्ठी ता आअक्खहि महु परपुट्ठी ॥२४॥

[परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते । नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।

यदि पर प्रियतमा सा मम दृष्टा । तर्हि आचक्ष्व मम परपुष्टे ॥२४॥]

अये इति विस्मये । इय पुरो लक्ष्यमाणा आतपातेन ग्रीष्मसमयावसानात् सन्धुक्षित समुदीपित मद यस्या सा विशिष्टमदोन्मत्ता परभृता कोकिला जम्बू-वृक्षस्य विटप शारा अध्यास्ते । इह खलु जम्बूवृक्षे समासीना कोकिला । परे रत्नसाम्यात् काके भृता पोपिता इति परभृता अन्यपुष्टा कोकिला ।

विटपमध्यास्ते अत्र “अभिशील्स्थासां कर्मलनेन” अधियोगे द्वितीया ।

विहगेषु सगेषु एषा कोकिलानां जाति पण्डिता पण्डा नाम धीस्तद्वतीत्यर्थः । चतुरेय जातिरिति प्रश्ने हेतुः । यावत् अत एव एषा पृच्छामि क मे प्रियेति ।

(अनन्तरे खुरक नृत्यविशेष ‘पटमञ्जरिरागसयुत यद्गतमध्येन लयेन यत्प्रयुक्तम् । प्रतितालयुत च नर्तन तत्खुरकादय मुनये शिवेन दत्तम् ’—मुनये भरतायेत्यर्थः । अथवा केपाचन मते खुरकाख्यो गेयविशेष ” पूर्वपूर्वाक्षर्यागे योऽन्यो वर्णचयः स चेत् । उत्तरोत्तरसघादो खुरकः परिकीर्तितः ॥)

विद्याधरेति—गन्धर्वपदेशेन स्वायस्थां प्रकाशयति । विद्याधरस्य कानने वने लीनः सचारी, दुःखेन विरहजन्येन विनिर्गतः बाष्पाणामश्रूणामुत्पीडो धारा यस्य स, दूरेण उत्सारितस्त्यक्तो हृदयानन्दो येन एतादृशः गजेन्द्रः अम्बरमानेन आच्छाद्यन् विरहालपरिमाणेन उपलक्षितः सन् भ्रमति विहरति । अयमपि राजाऽतिविशालो प्रियाविरहदूतमानसः कानने इतस्त्वतः अटन् इतश्रीको भ्रमति । अम्बरमानेन अतिविशाल इत्यर्थः । उपलक्षणे वृत्तीया ॥ २३ ॥

हेले हेले इति कोकिला दृष्ट्वा सविस्मयानन्दे ।

परभृता इति—अयि परभृते कोकिले ! अयि मधुरं प्रलपतीति तादृशि । काते नयनानन्दकारिणि । नन्दनवने अमरनगरीस्थोपवने स्वच्छन्दं स्वच्छानुसारं भ्रमन्ती सा मम परमलम्बतः प्रियतमा त्वया दृष्टा चेत् हे परपुष्टे मम आचक्ष्व मद्य निवेदयेत्यर्थः ।

(एतदेव नर्तित्वा बलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा) भवति !

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति

मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं

मां वा नयाशु कलभापिणि यत्र कान्ता ॥ २५ ॥

(वामणेन किञ्चिद्वलित्वा । आवासे) किमाह भवती ? कथं त्वामेव-
मनुरक्तं विहाय गतेति ! शृणोतु भवती ।

अत्र परमृते परपुष्टे इति पुनरुक्तिः. आदरातिशयं उन्मादावस्थायाः परा काष्ठा
वा व्यञ्जयन्ती विप्रलम्भोपस्कारकत्वाच्च दोषावहा । परं प्रियतमा इत्यत्र तमप्य
ग्रहणानन्तरमपि परंपदादानमपि तथैव । अथवा आन्त्यन्तिकप्रणयं बोधयत्
भृशतापभृतो विरहस्य हेतुः । परपुष्टे इति पदप्रदानेन परं पोषिता अतएव
परेषा कल्याणकरकर्मसु कृतज्ञत्वात् बद्धपरिकरा लभसि अतः ममापि प्रियोदन्तं
प्रत्याप्य मे तापहारिणी भवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतदेव उपर्युक्तं बलन्तिकया रागविशेषेण नर्तित्वा उपसृत्य किञ्चित्, जानुभ्यां
स्थित्वा आह—बलन्तिकालक्षणं तु यथा रत्नाकरे “बलन्तिका तदुपाङ्गं स्याद्रिहीना
मन्ददेवता । सन्यासाशाग्रहेहाया शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥” भवति इति सम्बोध-
नम् अयि कोकिले इत्यर्थः ॥

त्वामिति—अयि कलभापिणि मधुरालापिनि पिके । त्वां कामिनः कामुकाः
मदनस्य कामदेवस्य दूतिं दूतीं उदाहरन्ति कथयन्ति । त्वं च मानस्य
कामिनीकृतप्रणयरोपस्य अवभङ्गे विदारणे निपुण चतुरं अमोघ सदैव सफलं
अस्त्रमसि । मानिनीनां कामिनीनां प्रणयक्रुध उन्मूलने परममस्त्रभूतं लभसि ।
अत एव तां विलक्षणां प्रियतमां मम समीपं लमानय तस्यां मानभङ्गं विधाय
मम सखिर्घां लघु आनय, { अथवा यत्र स्थले सा मम कान्ता तत्र मां वाशु
लरितं नय । भावार्थस्तु—त्वां कामुका कामदूतीमामनन्ति तव स्वरसोद्दीप-
कत्वात् । त्वं च कामिनीनां मानहानौ अमोघमस्त्रमसि । अतः तस्यां मानोद्धरणं
विधाय तां इहानय, अपवा मा तत्र नय इति । इतिपरं हस्तेनारकान्तमपि दृश्यते
“दूत्या दूतिरपि स्मृता इति चन्द्रमेदप्रकाशे ॥ मानलक्षणं यथा “द्रीणानीर्घ्या-
कृतं बोध मानोऽन्यासक्तिनि प्रिये ।” अत्र प्रसादमाधुर्यसमतादृश्या गुणा ॥
वसन्तसिंहस्य वृत्तम् ॥ २५ ॥

कुपिता तु न कोपकारणं सकृदप्यात्मगतं साराम्यहम् ।

प्रभुता रमणेषु योपितां नहि भावस्खलनान्यपेक्षते ॥ २६ ॥

(ससम्भ्रममुपविशाननन्तरं जानुभ्या स्थिता “कुपिता” इति पठित्वा विलोम्य च ।)

पथं कथाविच्छेदकारिणी स्वकार्ये एव व्यासक्ता !

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्रुतस्य ।

अधरमिव मदान्धा पातुमेपा प्रवृत्ता

फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्वुमस्य ॥ २७ ॥

तत् तत्स्यादाकाशभाषितम्” इति दशरूपके ।) किमाह भवती—इति किं ब्रवी-
पीति आकाशवक्षणेचनागतम् । कथं अनुरक्तमपि ता विहाय सा गतेति
पृच्छसि । भवतु उच्यते शृणोतु भवती—

कुपितेति—तु वितर्के सा कुपिता मद्य क्रुद्धा । किन्तु सहृदपि एकवारमपि
आत्मगत मदाश्रित कोपस्य कारणं न स्मरामि । यावत्कालपर्यन्तं मया विज्ञायते
तावत्तु मया तु तस्या कोपहेतु किमपि कर्म नानुष्ठितम् । किन्तु रमणेषु प्रियत-
मेषु योपितां स्त्रीणां प्रभुता भावस्खलितानि प्रणयगतान् अपराधान् नापते । यत
स्त्रिय स्वरमणेषु प्रभवन्ति अत हेतोः प्रणयगतापराध एव न तेषां कोपहेतु
किन्तु केवल तादृशसन्देहमात्रेणापि तेभ्यः कुप्यन्ति तास्तासां प्रभुत्वात् ।
अपराध विनैव सा कुपितेति भावः ।

अत्र अपराधरूपकारणं विनैव कोपरूपस्य कार्यस्य सद्भावात्, विभावनालङ्कार-
“विभावना विना हेतुः कार्योत्पत्तिस्तु दृश्यते” इति लक्षणात् । अर्थान्तरन्यासश्च,
वियोगिनी वृत्तम् ॥ २६ ॥

(ससम्भ्रम सावेग उपविश्य अनन्तरं जानुभ्या स्थिता कुपितेतिपथं पठित्वा
इतस्ततो विलोक्याह—)

कथमिति आश्चर्यं ! कथाया विच्छेदकारिणी अननुसन्देहवती प्रत्युत्तरमदत्तैष
स्वकार्ये एव व्यासक्ता व्यापृता स्तिष्ठतीति कोकिलः ।

महदपीति—महदपि तु सहमपि परेषा अन्येषां तु खं शीतलं आत्मनो
व्यथाजनकलाभावात् शीतलमेव भवतीति यज्ञोके आहुस्तत् सम्यग् अन्वर्थमेव ।
तत्र हेतुः—यत आपद्रुतस्य विरहदुःखं पितस्य मम प्रणय प्रार्थनामगणयित्वा
अवमल्य मदान्धा इयं कोकिलः राजजम्बूद्वुमस्य अभिनवपाकं नूतनमेव पक्कं फलं
सुमधुरं पातु प्रवृत्ता यथा मदान्धा कामदर्पखिलीकृतविवेकप्रसरा जना अधरं
अन्यत् सर्वं अनादृत्य पातु व्यवस्थितिं तथैव मम पीछार्द्रनादमनादृत्य अधरमिव
मधुरमिदं फलमास्वादितुं प्रवृत्ता, अतः साधु उक्तं लोके यत् परदुःखस्य व्यथाऽ-

तदेवगतेऽपि प्रियेव मञ्जुस्वनेति न मे कोपोऽस्याम् । सुख-
मास्ता भवती । साधयामस्तावत् । (उत्थाय द्विपदिकया परिभ्रम्या
वलोक्य च) अये ! दक्षिणेन वनधारा प्रियाचरणनिक्षेपशशी नूपु-
रशब्दः । यावदेनमनुगच्छामि । (परिभ्रम्य)

पिअअमविरहकिलामिअवअणओ
अविरलवाहजलाउलणअणओ ।

दूसहदुक्खविसुंठुलगमनओ
पसरिअगुरुतावदिविअङ्गओ ।

अहिअ दुम्मिअमाणसअओ दरिअं गओ
काणण परिभमइ गइन्दओ ॥ २८ ॥

[प्रियतमाविरहक्लान्तवदनः
अविरलवाष्पजलाकुलनयनः

दुःसहदुःखविसृष्टलगमन

प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्ग

अधिक दूणमानसो दरीं गतः

कानने परिभ्रमति गजेन्द्रः ॥ २८ ॥]

जनकत्वात् शीतलत्वमेव । अधरमिवेत्यत्र श्रोती उपमा । प्रथमचरणस्य कृते
अन्येषा हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । मदा-धा इत्यत्र श्लेष । तथा च प्रथमगतसामा-
न्यस्य चरणत्रयगतविशेषेण समर्थनादर्थान्तरन्यासः । मालिनी वृत्तम् ॥ २७ ॥

तदेवमिति—तत् एव गतेऽपि स्थितेऽपि तस्यामन्यपुष्टया मत्प्रार्थनाया
उत्तरमदत्तैव प्रस्थितायामपि अस्या मे कोप न यतः सा मे प्रिया इव मञ्जु-
मनोहारी स्वन यस्या सा तादृशी अस्ति । मम प्रियासदृशी इयमपि कल्पवृक्षी
अतः अपराधिनीमपि एना क्षमे । भवती सुखमास्ताम् सुखेन वसतु इति ।
साधयामो गच्छामस्तावत् । नाटकादिषु साध्यातुर्गलार्थे ।

(उत्थाय द्विपदिकया गीत्वा परिभ्रम्य विलोक्याह) अये दक्षिणेन वनधारां
वनस्य धारा पङ्क्तिं तस्या दक्षिणभागे प्रियायाश्चरणयोर्निक्षेप न्यासः त शसति
विज्ञापयति असौ तादृशः प्रियापादन्याससूचकः शब्दः श्रूयते इति शेषः । यावदेन
शब्दः अनुगच्छामि । अत्र दक्षिणेन वनधारामिह दक्षिणेनेति एवप्रत्ययात् तत्वात्
वनधारपदस्य “एनया द्वितीया” इति सूत्रोक्तदिशा कर्मत्वम् । परिभ्रम्य—

प्रियतमेति—प्रियतमया विरहो वियोगत्वेन क्लान्तम्लानवदनम् यस्य
य, अविरलानां सततानां वाष्पाणां अध्रूणां जलेन आवृष्टे पिहिते नयने
यस्य तादृशः, दुःसहं असह्यं दुःखं तेन विसृष्टल निमोक्षतं स्फुरन्ति गमन

(इति ककुभेन पट्टपमज्ञा)

(अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य)

पिअकरिणीविच्छोइअओ गुरुसोआणलदीविअओ ।

वाहजलाउललोअणओ करिवरु भमइ समाउलओ ॥ २९ ॥

[प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुशोकानलदीप्तः ।

बाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥ २९ ॥]

(सकृणम्) हा धिक् कष्टम् !

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसा ।

कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ ३० ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसोऽस्मान्नोत्प-
तन्ति तावदेतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या (वलन्तिक्योऽपसृज्य)

यस्य सः, प्रद्यतो यः गुरुरसृष्टः तापः पीडा तेन दीप्तं सन्तप्तमङ्गं यस्य सः,
अधिकं अत्यन्तं दूनं पीडितं मानसं मनः यस्य तादृशः, दरीं गतः पर्वते संचरन्
गजेन्द्रः कानने वने परिभ्रमति । इत्यनेन द्विगव्यपदेशेन स्वावस्थां वर्णयति ॥२८॥

इति उपर्युक्तप्रकारेण ककुभेन रागेण पट्टपमज्ञा पडवच्छेदा पदचरणा वा
गीतिः समाप्ता । ककुभस्तु “मध्यमापद्यमीधेवत्युद्भवः ककुभो भवेत् । धांशप्रहः
पञ्चमान्तो धेवतादिकमूर्च्छनः । प्रसन्नमध्यारोहिभ्या करुणे यमदैवतः । गेयः
शरदि” इति भरताचार्योक्तलक्षणम् । (अनन्तरे द्विपदिकाख्यगीत्या दिशोऽव-
लोक्याह)—

उन्मादातिशयात् पुनस्तामेवावस्थां वर्णयति—

प्रियेति—प्रियकरिण्या प्रियतमया वियुक्तो विरहितः गुरुणा क्षीमेण शोक-
नलेन दीप्तः सतप्तः बाष्पजलेन आकुले विहृतगतिलोचने यस्य सः समाकुलः
करिवरो गजेन्द्रो भ्रमति । अत्र शोकस्थानलेन तादात्म्यात् रूपकम् ॥ २९ ॥

(सकृणम् सशोकम्) हा धिक् कष्टम् कष्टम् ।

मेघश्यामेति—मेघैः श्यामाः कृष्णाः दिशो दृष्ट्वा विलोक्य मानससरोवरे
उत्सुक चेतः यस्य तेन मानससरोवरे जिगम्भिषुणा राजहंसेन कूजितं इदं श्रूयते,
नूपुराणां शिञ्जितम् स्वनं न । नूपुरसदृशस्वनश्रवणेन राक्षस्ततः प्रवृत्तिपूर्वकं
किञ्चित् समाश्वासनमभवत् किन्तु मानसाय लालायितमानसो हंसः कूजितवान्
तेन शृणुं इतथैर्यो राजा कष्टत्वमाप्तः । इयं तु राजहंसानां प्रकृतिर्येते प्रारब्धास्तु
वर्षास्तु मानसकासारं प्रति गच्छन्ति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३० ॥

भवतु अस्तु राजहंसविरुतं तन्न तु नूपुररवः । यावता कालेन एते मानससरो-
वरायोत्सुका उत्कण्ठिता पतत्रिणः राजहंसाख्याः पक्षिणः अस्मादत्रस्थात् सरसः
नोत्पतन्ति नोद्भयन्ते तावता कालेन एतेभ्यः विद्वद्भ्यः प्रियायाः प्रवृत्तिरुदन्त

अहो जन्मविहङ्गमराज !

पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं त्वं

पाथेयमुत्सृज विसं ग्रहणाद्य भूयः ।

मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या ॥ ३० ॥

स्वार्थात् सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ ३१ ॥

जातं अवगमयितव्या ज्ञातव्या । भवतु तत्किन्तु यावदेते स्थानमिदं नापहन्ति तावदेतेभ्यः सन्निधायः वार्ता यदि स्यात् समवो ज्ञातव्येति भावः ।

बलन्तिकया तदाख्यरागविशेषेण पूर्वप्रोक्तलक्षणेन उपसृत्य प्रियाप्रवृत्ति-
जिज्ञासया विहगान् उपसृत्य राजहंसराजं आह—अहो जन्मना विहङ्गमाना
राजन् ! स्वराजेति भावः ।

पश्चादिति—हे राजहंस ! त्वं यद्यपि मानसोत्कः असि तथापि मानसं
तदाख्यं सरः प्रति पथात् गमिष्यसि । तत्पूर्वं तु पाथेयं पथि साधु पाथेयं
मायै भोज्यं विषं मृणालतन्तून् भूयः पुनर्ग्रहणाय आदानाय । उत्सृज त्यज ।
अयं तु कविसमयो यत्ने मानसोत्काः राजहंसा विषं पाथेयमिति गृहीत्वा मानसं
प्रति गच्छन्तीति वर्णयन्ति । यत्त्वया पूर्वं भोजनाय मृणालसूत्राणि गृहीतानि
तानीह विहाय नवानि ग्रहीतुमर्हसि, अ. अत्र त्वं किञ्चिद्विप्रम् । सदृशवर्णनं
यथा मेघदूते “मानसोत्का । आकैलाराद्विष्कसितलव्येदपाथेयवन्तः । सम्प-
त्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसा सहायाः ॥” इति । तत्रादौ च किं कर्तव्य-
मेत्याह—अनन्तरे मा दयितायाः बलभायाः प्रवृत्त्या वार्ताविज्ञापनेन शुचः
शोकादपरादुद्धर विमोचय । यतस्त्वया इतस्ततो भ्रममाणेन क मे प्रिया, काम-
वस्था प्राप्ता इति सर्वं ज्ञातमेव स्यादतः तदीयवार्तानिवेदनेन गुरुतरशोभदून-
मानसोऽहं शोकादुद्धरणीय इति भावः । आदौ प्रियाया उदन्तजातं जिज्ञाप्य,
शोकमागतरान्मां तारयित्वा पश्चात्त्वं मानसं प्रति नवीनं विषं पाथेयरूपेण गृहीत्वा
गन्तुमर्हसि इति भावः । एतदर्थं समर्थयितुमर्थान्तरन्यासेनाह—सतां सत्पु-
त्राणां प्रणयिनां अर्थिना याचकानां वा क्रिया सहायता स्वार्थात् स्वल्पभाषेक्षया
गुरुतरा एव । सज्जनानां स्वभावोऽयं यत्तेषां मनसि स्वकार्यपेक्षया परेषां कार्य-
सम्पादनम् अधिकं गौरवशालि वर्तते । स्वकार्यसहायनं गौणं मत्वा सम्मनाः
अर्थिना कार्यसम्पादने प्रथमं प्रवर्तन्ते इति भावः ॥ एतदेवाह “छुदेऽपि नूनं
शरणं प्रपद्ये ममलसुचे शिरसां गतीवेति” ।

पथमिदम् राष्ट्रं परिस्थितिं वर्णयत् सदृशानां हृदयद्रावकमिति स्वत एव
विभावनीयम् । राजा इह कार्यकारं पशुपत्नीन् याचते तेन हृदयेव रुक्तां प्राप्नोति ।
यत् “कामार्ता हि प्रकृतिरूपणाधेतनचेतनेषु” । इदं च परं विप्रलम्भोप-
स्कारकम् । पशुपत्यरणस्य पूर्वोक्तबलुनः समर्थकलादर्शान्तरन्यासालंकारः ।
“कामायेन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा वरगमर्पणं तदर्थान्तरन्यासः”
इति । प्रपादाख्यो गुणः । अत्र वदन्ततिरुद्धा वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(पयोन्मुखो विलोकयति) मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह—(उपविश्य चर्चरी) । रे रे हंसा किं गोइज्जह । [रे रे हस ! किं गोप्यते ।] (इति नर्तिलोत्थाय)

यदि हंस गता न ते नतभ्रूः

सरसो रोधसि दृक्पथं प्रिया मे ।

मदरेत्पद कथं नु तस्याः

सकलं चोरगतं त्वया गृहीतम् ॥ ३२ ॥

(पयोन्मुख राजहंसगमनमार्गं प्रति दत्तदृष्टिर्विलोकयति)

मानसाय उत्सुकेन उत्कण्ठितेन मया न लक्षित किमपि अर्थात् लक्षितप्रिया नावलोकितेति वचनमाह राजहंस इति ।

(उपविश्य चर्चरीगीत्या)

रे रे हस ! त्वया किमर्थं मद्वल्लभोदन्त गोप्यते रक्ष्यते अनुद्वाह्यते । कथं कथं ! आकृते हसा इत्याह्वाने हुतान्तमेकवचनम् ॥

(इति नर्तिलोत्थाय)

यदीति—हे हस । यदि कुटिले भ्रुवौ भ्रुकुटी यस्या सा मम प्रिया सरस रोधसि तीरे ते दृक्पथं दृष्टिपथं न गता चेत्तर्हि कथं नाम त्वया हे चोर ! मदेन कामेन खेलानि लीलाधितानि सुभगानि वा पदानि यस्मिन्त्वत् तस्या गत गमनम् सकलं यथा स्यात्तथा सम्पूर्णतया गृहीतम् स्यात् ।

कवीनां सम्प्रदाय एव यत् कामिनीनां गतिर्हंससदृशीति । राजहंससदृश-गतिमती सा इति भावः । अत्र नायिकापत गमनम् । राजहंसश्चोरः । स्त्रिय गमनम् । सामान्योऽयं नियमो यत् यस्य समीपे स्त्रिय वस्तु हरयते स तु सन्देह विनैव चोरत्वेन निश्चीयते । राजहंसस्य समीपे नायिकाया गमनं दृष्ट्वा चोरितं वस्तु लब्ध्वा राजहंसश्चोर इति अनुमीयते, प्रतिपाद्यते च हे चोर ! मम प्रियाया दर्शनं विनैव कथं त्वं तस्या गमनं चोरयितुं शक्तो भवेत् अतः नूनं त्वया मत्प्रिया दृष्टेति । सरोवरस्य तटे यदि त्वया मम प्रिया न दृष्टा भवेत् कथं सलोल तस्या गमनम् त्वयि भवेत् न कदापीत्यर्थः, अतः त्वया सा दृष्टा एव स्यादित्यर्थः । अत्र सामान्योपमानभूतस्य राजहंसस्य गमनरूपसाधर्म्येणोपमेयत्वकल्पनाया अभिव्यञ्जनात् प्रतीपाठकारी व्यङ्ग्यः । अत्र मत्प्रियागतिसदृशी लक्षणा गति इत्यर्थस्य भङ्ग्यतरेण वणनात् पर्यायोक्तालङ्कारः । तत् लक्षणं तु “गम्यस्य वचो भङ्ग्यान्तराश्रयम्” मम प्रियासदृशसङ्गीतगतिमास्त्विति बोधात् । कथं त्वया गृहीतमित्यनेन त्वयाऽवश्यमेव सा दृष्टेति वस्तुन अर्थादायातत्वादर्थोपत्तिरलङ्कारः । यदुक्तम्—“दण्डापूपिकयाऽन्यार्थगमोऽर्थोपत्तिरिष्यते ।”

“नत कुटिलनातयोरिति मेदिनी ॥ “कासारं सरसी सरं” इत्यमरः । कूलं रोधश्च तीरं चेत्यमरः । “क्रीडा खेला च कूर्दनम्” इति कोषः ।

(चर्चरी) गइ अणुसारे मइ लखिखज्जइ ।

[गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ।]

(चर्चरिकयोपसृत्वाञ्जलिं बद्धा)

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ ३३ ॥

(पुनश्चर्चरी)

कंइ पंइ सिक्खिउ ए गइलालस

सा पंइ दिट्ठी जहणभरालसा ॥ ३४ ॥

रतमित्यत्र “नपुंसके भावे कः इति कप्रत्ययः । अत्र च राजहंसस्य चोरल-
कल्पनापूर्वकं तर्जनात् द्युतिर्नामविमर्शसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तल्लक्षणं यथा
दर्पणे” “तर्जनोद्वेजने श्लोका द्युतिरिति” ।

अत्र शोकपूर्णत्वं पथस्य प्रतिपादयितुं परमसुकुमारमधुरः सानुप्रासो बन्धः ।
श्रीपञ्चन्दसकं नाम छन्दः ॥ ३२ ॥

(चर्चरी ।)

गतीति—गत्यनुसारेण मत्प्रणयिनीसदृशगतिमत्त्वं तव दृष्ट्वा मया लक्ष्यते
यत्सा त्वया दृष्टेति । रे रे हंसेति पूर्वोक्तचरणस्यानुचरणमिदम् ।

(अनया चर्चरिकया उपप्लव्य अञ्जलिं बद्धा आह—)

हंसेति—हे हंस ! मे कान्तां प्रियां प्रयच्छ देहि प्रदर्शय । यतः त्वया
अस्या मत्कान्ताया गतिर्गमनं हृता चोरिता । यतः त्वयि तादृशी गतिर्दृश्यते
अतः त्वं तां मह्यमर्पय । गतिरूपैकदेशग्रहणेन कथं सर्वा सा प्रदेया इति कोऽयं
न्याय इत्यपेक्षायां धर्मशास्त्रसम्मतं वाक्यमाह—विभावितो दृष्टः एकदेशः चोरित-
द्रव्यैकदेशः यस्मिन् तेन चोरेण यद् वस्तु स्वामिना स्तेने स्तेयत्वेन अभियुज्यते
समारोप्यते तत्तेन सर्वं देयमिति न्यायात् । यस्मिन् पुरुषे चोरितद्रव्यस्य एकां-
शोऽपि लभ्यते स एव पुरुषश्चोरत्वेनाप्यवसीयते इति न्यायात् सर्वं वस्तु पूर्णतया
चोरितवस्तुनः स्वामिने चोरेण प्रदेयमिति धर्मशास्त्रनियमः । यदाह भगवान्
याज्ञवल्क्यः “निहुतेऽभिहितं नैकमेकदेशविभावितः । दाप्यं सर्वं नृपेणार्थं न
प्राक्ष्यस्त्विवेदितः ॥” अत्रासम्बद्धकथाप्रायत्वादसत्प्रलापो नाम वीर्यङ्गमुक्तं
भवति ।

अत्रोत्तरार्धगतस्य वस्तुनः चोरलकल्पने हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
मत्प्रियासदृशी तव गतिरिति प्रतीपमलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

अनुष्टुप् पद्यम् ॥ ३३ ॥

(पुनश्चर्चरी)

[कस्मात्तवया शिक्षितमेतद्भूतिलालसं ।

सा पर दृष्टा जघनभरालसो ॥ ३४ ॥

(पुनश्चर्चरी । 'हस' प्रयच्छे'त्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य । विहस्य)
एष स्तेनानुशासी राजेति भयादुत्पतितः । यावदन्यमवकाशम-
वगाहिष्ये ।

(द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य ।) अये ! प्रियासहायश्चक्रवाकस्ति-
ष्ठति । तावदेन पृच्छामि ।

(अनन्तरे कुटिलिका)

मम्मररणिअमणोहरण [मर्मररणितमनोहरे]

(मल्लघटी)

कुसुमिअ तरुवरपल्लविण [कुसुमिततरुवरपल्लविते ।]

हे गतो गमने लालसा अभिलाषा यस्य स तत्सम्बुद्धौ हे गत्युत्तुक् । यदि
सा जघनस्थलस्य भरेण भारेण अठमा गुर्वो परं दृष्टा न चेत् कस्मात् तया
एतद्भ्रमनम् शिक्षितम् । तां विहाय तादृशगते शिक्षकाभावात्, त्वयि च तादृश-
गतियोगात् नून तयैव त्वं पाठित तया च सा नून दृष्टेति निर्विवादः ।

उत्तरार्धमिदं रे रे हसा इति गाथाया । उन्मत्तत्वात् राजा तमेवार्थं पुन पुन-
रवर्तयति ॥ ३४ ॥

[पुनश्चर्चरी हस प्रयच्छ (४।३३) इति पद्य पठित्वा द्विपदिकया
निरूप्य विहस्याह—]

एष इति—चोराणां दण्डयिता राजा भवति । राजहसश्च चोरः । मा राजानं
मत्वा चोरोऽयं पश्यितः । एष स्तेनान् चोरान् अनुशास्ति दण्डयति असौ चोराणां
दण्डयिता राजा विद्यते इति विज्ञाय भयादुत्पतितः । अत्र गर्हणाख्य नाट्यलक्षणम्
यदुक्तम्—दूषणोद्धोषणाय तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥.... हसस्य स्वभा-
वोऽयं यदुद्धयन । तत्र कवेः राजभयादिवोत्पतनस्य सम्भावितत्वादुत्प्रेक्षात्कारः ।
यावत् अत एवाहमन्यमवकाश स्थल अवगाहिष्ये मार्गमिष्ये ।

द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य । अये प्रिया सहाय यस्य तादृशं स्वबलभास-
नाय चक्रवाकस्तिष्ठति । तावदेन पृच्छामि ।

(अनन्तरे कुटिलिका तदाख्यनाट्यविशेषः । रागेण रहितं यत्तु अर्धमत्त-
लिकायुतम् । भाषयैष च तन्नाट्यं कुटिलीसङ्गकं मतम् ॥ अर्धमत्तलिकाया
लक्षणं तु उपेतापद्यतौ पादौ वामधेद्रेणितं करः । कव्यामन्यस्तदा लार्धमत्तली
तरुणे मदे' ।) गतान्योक्त्या स्वावस्थामाह—

मर्मरेति—मर्मरं शुष्काणां पर्णानां ध्वनिस्त्वया स्वगानां रणितं ताभ्यां
मनोहरे कुसुमिते तरुवरे पल्लविते समाच्छादिते व्याप्ते वा कानने वने दयि-
ताया विरहेणोन्मादितं गजेन्द्रं भ्रमति इति ।

(चर्चरी)

दइआविरहुम्माइअओ [दयिताविरहोन्मादितः ।]

काणणे भमइ गइदओ [कानने भ्रमति गजेन्द्रः ।] ॥ ३५ ॥

(द्विलयान्तरे चर्चरी)

गोरोअणाकुकुमवण्णा चक्क भणइ मइ

महुवासर कीलती धणिआ ण दिट्ठी तुइ ॥

[गोरोचनाकुङ्कुमवर्णा चक्र भण माम् ।

मधुवासरे क्रीडन्ती धन्या न दृष्टा त्वया ॥ ३६ ॥]

(चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्या स्थिता)

रथाङ्ग नाम वियुतो रथाङ्गश्रोणिविम्बया ।

अय त्वा पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः ॥ ३७ ॥

मल्लघटी नाट्यविशेष ॥ ३५ ॥

‘लयस्तु नृत्यगीतवाद्याना साम्यम् । लय साम्य’मित्यमर । लयस्तु त्रिविध
 द्वतो मध्यो विलम्बश्च । तत्र द्वितीयो लयो द्विलय तदन्तरे तन्मध्ये चर्चरी
 नाम गीति ।

गोरोचनेति—हे चक्र चक्रवाक ! मां भण कथय ! त्वया गोरोचना
 पीतरज्ञो लेपविशेष, कुङ्कुमो रक्त तद्वत् वर्णं यस्या सा तादृशी पीतरक्षरज्ञा
 मधुवासरे वसन्तसमये क्रीडन्ती खेलती सा धन्या मम प्रिया न दृष्टा किम् ।
 दृष्टा चेत्कथय क्व सा इति । ॥ ३६ ॥ “कोकश्चक्रवाक” इत्यमर ॥

(चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थिता)

रथाङ्गेति—नाम इति सम्भावनायाम् ! हे रथाङ्ग चक्रवाक ! रथाङ्गश्चक्र
 तद्वत् पृथुल वर्तुल श्रोणिविम्ब नितम्बमण्डल यस्या सा तथा प्रियतमया वियुतो
 विरहित अय मनोरथानां शतैः अनेकामिलपाभिर्गुतं युत रथी स्यन्दनवान्
 महारथो राजा त्वा पृच्छति—अत अवश्यं त्वया जगिति प्रयुत्तरं देयमिति
 भावः । रथीतिपदप्रदानेन माहात्म्यं बलवत्त्वं व्यज्यते विचलनाख्य
 सन्ध्याङ्गघोच्यते ।

अत्रापि पूर्ववत् यथा हसस्य गतिरिव तस्या गतिरभूत् अतो राज्ञा हसोऽपि
 पृष्ठः । इदं हि तस्या श्रोणिदेशो रथाङ्गसदृश अभूदिति रथाङ्ग पृच्छति । अत्र
 साम्यात् भ्रमः । अत्र पृच्छानाम नाट्यलक्षणम् । “अभ्यर्थना परैर्वाक्यै
 पृच्छाऽर्थान्वेषणम् मतम्” ॥ रथाङ्गश्रोणिविम्बया अत्र धर्मलसोपमा । अनुशुब्
 दम् ॥ ३७ ॥

कथं कः कः इत्याह । मा तावत् न खलु विदितोऽहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यां उर्वरया च भुवा च यः ॥ ३८ ॥

कथं तूष्णीं स्थितः । भवतु । उपालभे तावदेनम् । (जानुभ्या

स्थिता) तद्युक्तं तावदात्मानुमानेन वर्तितुम् । कुतः—

चक्रवाकस्य अर्कः अर्कः इति स्वाभाविकं रतम् तत्र भ्रान्तो राजा कः कः इत्याह इयं मामधिक्षिपतीति जानाति । कथं कः कः कोऽयं पुरुष इति अधिक्षेप-
वचनं राजानं रयिनं मामाह । अथवा मा तावत्—मा मा तावदित्यं विचारय ।
नायं अधिक्षिपति यतः अहमस्य न खलु विदितो ज्ञातः । कोऽहमित्यभिज्ञाय
कः कः इति वचनमनेनोक्तम् । इदमेव मत्ता आत्मनः परिचयं ददाति—

सूर्येति—पुरा किल खल्वन्दतया निरिजया विहर्तुंकामो हरः स्वविहार-
वने कस्यापि पुरुषस्य प्रवेशमसहमानः यः कोऽपि पुरुष अत्रागमिष्यति स
स्त्रीलं गमिष्यति इति शप्ताप । कृतयुगादौ च सूर्यस्य भगवतो नत्ता मनोः पुत्रः
सुमुग्रापरनामधेयः इलाह्यो राजा आखेटवशादटन् हरनिषिद्धमुमाख्यं वनं
आत्मैकसहायः प्राविवेश स्त्रीलं चाभजत । तत्र तामेकाकिनीं रमणीयाकृतं
रमणीं विलोक्य बुधः मनसिजमनोदजा भृशं पीड्यमानः स्वाधममानीय स्वेच्छया
विहरन् पुरुरवस विक्रमापरनामानं पुनमुत्पादयामास इति भविष्योत्तरपुराणकथा-
प्रधानुसन्धानात् चन्द्रवर्णिन विक्रमस्य सूर्यननु स्त्रीलं मातुलं च प्राप्तस्य जन्य-
जनकभावः अतः सूर्यः विक्रमस्य मातामहः, चन्द्रवंशिलाश्च चन्द्रः पितामह इति
पौराणिकीवार्ताऽनुसन्धेया ।

यस्य राज्ञः सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ मातामहश्च पितामहश्च विद्येते ।
यः च द्वाभ्यां उर्वरया, भुवा पृथिव्या च स्वयं स्वामिलापेण पतिर्हृतः । चक्राय
स्वामिज्ञानं ददन् राजा आह—यस्य मातामहः सूर्यः, पितामहश्चन्द्रः, यं च
उर्वरशी भूश्च स्वयं पतित्वेन वृतवत्सौ सोऽहं पुरुरवाः राजा अस्मीतिभावः । अत्र
पूर्वार्धे यथासख्यमलङ्कारः ।

पूर्वोत्तरार्धयोः कर्त्तरिकर्मणिप्रयोगयोः दर्शनात्प्रक्रमभङ्गदोष राह उन्मत्तला-
क्ष्म्यः । अत्र आत्मन ख्यापनात् प्रसिद्धिर्नाम नाख्यलक्षणम्; यद्युक्तम्—
प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थे उत्कृष्टैरर्थसाधनमिति ॥

अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३८ ॥

कथं तूष्णीं मौनेन स्थितः इति विस्मयः । भवतु । उपालभे चक्रवाकमेनं
तावत् अधिक्षिपामि (जानुभ्या स्थिता) यतः अयं तु प्रियाया वियोगेन
अदर्शनीयां दशमाप्तः अन्येषां च परिस्थितिं न शृणोति अतः उपालम्भ-
पूर्वकं दर्शयिष्यामि । तत् अत एव युक्तं योग्यमेव यत् आत्मनः परिस्थित्या

१ सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौपि समुत्सुकः ।

इति च भवतो जायास्नेहात्पृथक्स्थितिभीरुता

मयि च विधुरे भावः कोऽयं प्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ ३९ ॥

(उपविश्य) सर्वथा मदीयानां भाग्यविपर्ययाणामयं प्रभावः ।

अन्येषामपि अवस्थासदृशं स्नानुभवजन्येन अनुमानेन वर्तितुम् उचितमेवेति भावः । कुतः—

सरसीति—सरसि सरोवरे नलिनी कमलिनी तस्याः पत्रेण दलेन आवृत-
विग्रहां समाच्छादितशरीरां स्वसहचरीं प्रियां चक्रवाकीं दूरे दूरस्थां मत्वा समु-
त्सुकः उत्कण्ठितः सन् विरहित इव विरौपि विलपति । आत्मनस्त्वेतादृशी दशा
यत् स्वप्रिया आसन्नामपि पर विप्रकृष्टा मत्वा विलक्षणा मुत्कण्ठा भजमानो दरी-
दृश्यसे । अनेन विरहिणः वियोगदुःखं कियद्भवतीति अस्य अनभिज्ञो नासीति
व्यज्यते । इति च इयतैव प्रसङ्गेन जायास्नेहात् प्रियानुरागात् पृथक् स्थित्या
भिन्नदेशाधारेण, भिन्नाधिकरणत्वेन वा भवतः ईदृशी भीरुता कातरता । स्वप्रि-
यायामनुरागस्य वैलक्षण्यात् कमलिनीदलेनाच्छन्नमासन्नमपि प्रियां मिथ्यैव
दूरवर्तिनीं शक्ता इयत् कातर्यं भजते । मयि च विधुरे परमार्थतोऽपि मदनु-
रागसान्द्रया प्रियया विरहितोऽपि तव कोऽयं प्रवृत्तौ वार्तावर्णनेऽपि पराङ्मुखः
विमुखो भावः अभिप्रायः इच्छा वा । अनर्थकमेव मतेन प्रणयिनीविरहेण स्वयं
अनिर्देश्योत्कण्ठयां निमग्नः सन्नपि विरहिणः विरहजन्यदुःखं कीदृशं भवतीति
ज्ञानं अपि स्वयं विरही अपि आधाध्वेन प्रियया वियुक्तं तव बन्धुविरहिणं मां
कथं नु वार्तामात्रप्रदानेन समाश्वासयितुं नेच्छसीति नाहं जाने इति उपालम्भ-
पूर्वकं भर्त्सयति ।

अनेन अत्र भर्त्सनाख्य नाट्यालङ्कारणम् यदाह—“भर्त्सना तु परीवादः”
इति । इयथ परं विप्रलम्भपोषिका । वृत्तमपि हरिणी नामधेयं खरागेण विरहिणः
दुःखं सर्वतः प्लुतमिव नि.सारयत् विप्रलम्भं भृशमुपस्वरोति । तद्वक्ष्यं यथा—
“रसयुगद्वयैर्सौ श्री स्त्री गो यदा हरिणी तदा ॥” यदा नगणसगणौ, भगणरगणौ,
सगणलघू गुरुश्च तदा हरिणीनाम छन्दः, अत्र च षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्च
विरतिः ॥

जायते आत्मरूपेण भर्ता यस्यां सा जाया । “विग्रहः समरे काये” इति
कोपः ॥ अत्र साधुर्याख्यो गुणः ॥ ३९ ॥

(उपविश्य) अस्य पक्षिणः अपि मया सहानुभूतिमद्वष्टा खिन्नमानसः
आह—सर्वथा मदीयानां भाग्यस्य प्रारब्धस्य विपर्ययाणां श्रितिवृत्त्यस्यायं
प्रभावो माहात्म्यम् । यदा इह पुरुषः दुःखचक्रे परिभ्रमति तदा सर्वतस्तं दुःखानि
आवर्तयन्ति । अत्र आत्मन अधिज्ञेपादधिज्ञेपो नाम नाट्यालङ्कारः ।

यावदन्यमवकाशमवगाहिष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यमवलोक्य च)
अये !

इदं रुग्णद्धि मां पद्ममन्तःकणितपद्पदम् ॥

मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् ॥ ४० ॥

इतोगतस्यानुशयो मा भूदित्यस्मिन्नपि कमलसेविनि भ्रमरे
प्रणयं करिष्ये ।

(अस्यान्तरे अर्धद्विचतुरस्रक)

भवतु तावदन्यमवकाशं स्थानमवगाहिष्ये गमिष्यामि । (द्विपदिकया परि-
क्रम्य अवलोक्य च) अये इति विस्मये ।

इदमिति—परम गन्तुमिच्छु राजा भ्रमररवेण रुद्धः स्वनिरोधकारणमाह ।
हंसस्य गतिसामान्यात्, पिकस्य रवसामान्यात्, श्रोणीदेशसामान्याच्च रथाङ्गस्य
औपम्यं प्रेक्ष्य इतस्ततो निरुद्धो बभूव इहापि प्रेमपारवश्यात् सीत्कारसमेतं
तस्या आननमिवसभ्रमरगुञ्जितं कमल प्रेक्ष्य औपम्येन निरुद्ध इति ।

इदम् अन्तः अभ्यन्तरे कणिता गुञ्जन्त पद्पद्मा भ्रमरा यस्मिन् तत् पद्मं
कमलं मया दष्टमधरं यस्मिन् अत एव सीत्कारेण विधुवने आनन्दविशेषसूचक-
सीदिति ध्वनिस्तेन समेत तस्या आननं वदनम् इव तत्पद्मं मा रुग्णद्धि परम
गमनान्निवारयति ।

भावस्तु—प्रणयी यदा स्वकामिन्य अधरं मृशं चुम्बति तदा स्नेहसन्दोह-
सान्द्राया तस्या गुखात् यदच्छयैव सीदिति आल्हादविशेषजनितो रवो नि स-
रति । स तु प्रणयिन परमानन्दहेतुराकर्षकश्च । यथा नायिकाया ससी-
त्कारमाननं आकर्षकं भवति तथैव सगुचारवेण भ्रमरेण युत पद्मं अयं मां अन्यत्र
गमनोत्सुग्मपि गन्तु निवारयति इत्यर्थः । अत्र यथा भ्रमरे गुञ्जन्तं तथा आनने
सीत्कारम् । आल्हादकलं अन्यतः चित्तवृत्तिनिरोधो वा साधर्म्यम् । अत
विम्बानुप्राणितोपमालङ्कारः । ससीत्कार प्रणयिनीवदनम् प्रियाय कियदाल्हादकं
भवतीति तादृशोपमानोपमेयभूतस्य भ्रमरस्य विरोधवर्णनं चेह कियतीं कमनी-
यतामावहतीति सहृदये स्वयं विभावनीयम् ॥ अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४० ॥

यद्यहमधुनैवान्यत्र गमिष्यामि तदा भ्रमरे मदीयप्रियाप्रवृत्तिप्रदानप्रार्थनामह
नाकरवम् इति पश्चात्ताप मा भूदिति वाञ्छया अस्मा अपि मत्प्रार्थ्यं प्रकाशेय ।
इत अस्मास्थानात् गतस्य अनुशय पश्चात्ताप मा भूत् इति हेतोः अस्मिन्नपि
कमल सेवते असी इति कमलसेविनि कमलान्तर्गते भ्रमरे प्रणयं स्वप्रार्थना
करिष्ये । किं त्वयापि मे प्रिया दृष्टा, तस्या वार्ता कामपि जानासि न वेति
प्रार्थना तावदस्मिन्नपि करिष्ये ।

अस्यान्तरे अर्धद्विचतुरस्रक अयं तु नन्द्यावर्तान्यनामा कश्चन सस्थान-
विशेष अर्धचतुरस्रक स च पुनः द्विवारं कृतत्वेन अर्धद्विचतुरस्रकतां प्राप्तः ।

एकक्रमवद्धिअगुरुअरपेम्मरसे ।

सरे हंसजुआणओ कीलइ कामरसे ॥ ४१ ॥

[एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसे ।

सरसि हंसयुवा क्रीडति कामरसे ॥ ४१ ॥]

(चतुरस्रक्रेणोपेत्याञ्जलिं बद्धा)

मधुकर मदिराक्ष्याः संस्र तस्याः प्रवृत्तिं

वरतनुरथवासौ नैव दृष्टा त्वया मे ।

(विभाव्य)

यदि सुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं

तव रतिरभविष्यत् पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ ४२ ॥

लक्षणं तु “असौ च चरणयोरन्तरं स्यात् पडङ्गुलम् । वितस्तिमानमथवा नन्यावर्तं तदुच्यते” ॥ भ्रमरे स्वप्रणयस्योपक्रमं विधायान्तरा दृष्टं हंसं वर्णयति, उन्मत्तत्वात् “कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव”—न स्मरतीति युज्यते ।

एकेति—एकेन क्रमेण अर्थाद् विच्छिन्नेन भावेन वर्धितो गुरुतर आत्यन्तिक-प्रेमरसः यस्मिंस्त्वादृशे कामस्य रसः अभिनिवेशो यत्र तादृशि सरसि हंसयुवा क्रीडति । विलक्षणप्रीतिसन्दोहसन्दानितः कामाभिनिविष्टो हंसयुवा सरोवर-सांनिष्ये क्रीडति इति भावः । अनेन सरसः कामोद्दीपकत्वं व्यक्तम् । एतादृशं क्रीडन्तं हंसयुवानं दृष्ट्वा अहं विरहीति दुःखमिति आत्मनः अवस्थायाः परि-ज्ञानं विप्रलम्भं भृशं उपकरोति इति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

(चतुरस्रकः संस्थानविशेषः “नन्यावर्तत्वयोरधो भवेदष्टादशाङ्गुलम् । अन्तरे चतुरैः स्थानं चतुरस्रं तदोदितम्” इति लक्षणलक्षितः तेन दृष्टपूर्वं उपेत्य अञ्जलिं बद्धा भ्रमरं आहः—)

मधुकरेति—हे मधुकर द्विरेफ ! मदिराक्ष्याः मत्तनयनाया तस्याः मम प्रियायाः प्रवृत्तिं उदन्तं संस्र कथय—क मे प्रिया, कां दशमवाप्तेति सर्वां वार्तां तत्सम्बन्धिनीं माम् निवेदय ।

(विभाव्य अथवा तं सूक्ष्मं दृष्ट्वा) अथवा किं त्वया पृष्टेन, यतः सा यरं सुन्दरं तनुः शरीरं यस्याः सा शोभनाङ्गी सा मम प्रिया त्वया नैव कदापि दृष्टा भवेत् । यत इदं विभाव्यत इत्याह—यदि त्वम् तस्याः मुखस्य उच्छ्वासः निद्रासक्तस्य सुरभिगन्धं अवाप्स्यः अल्पस्ययास्तदा किमस्मिन् पुण्डरीके तव रतिः प्रेम अम-विष्यत् कदापि । सरलार्थस्तु—हे भ्रमर ! मत्प्रियायाः वार्तामखिलां कथय । अपवा यत्तत्समस्मिन् शिताम्भोजे प्रीतिं करोषि तेन विभाव्यते यस्या मम प्रिया त्वया न दृष्टा यतो यदि सा दृष्टमविष्यत्तदा तस्या अलौकिकसौरभ्यं निद्रासक्तगन्धं परित्यज्य इहास्मिन् कमले पथं तव प्रीतिरभविष्यत् कदापीत्यर्थः ।

अत्र मधुकरेति सम्बोधनम् मधु करोतीति तच्छीलः कृनो हेतुरित्यनेन रप्रत्य-
यान्तम् विलक्षणसौन्दर्यसंयुतम् । अनेन कमलगतमधु अधिकं प्रेय उत प्रिया-
मुखरुमलमधु इति विवेचनशक्तिशीलत्वस्य व्यञ्जनाय द्विरेकपुष्पलिङ्गमृजेति
पदानामवज्ञा । तेन तस्य मृशं भर्त्सनं भवति यत्त्वं मधुकरः सन् क्वचित् तस्या
मुखनिश्वासरगन्धं सेवित्वा कथं कमले रतिः करोपीति । अथवा मधुकर सन् त्वं
तन्मुखगन्धं विहाय अत्र रतिं विदधास्यनेन विज्ञाप्यते यत् न दृष्ट सा इति
विशेषार्थः ।

मदिराशीति विशेषणप्रदानेन नतभ्रुवस्तस्या चञ्चलतारकत्वं घूर्णितत्वं व्यञ्जयन्
मदिरासौरभ्यवत्तरीयमुखमस्तीति गम्यते । मदिरास्याः लक्षणम्—“आधूर्ण्य-
मानमध्या या क्षमा चाक्षिततारिका । दृष्टिर्विकलितापाङ्गमदिरा तरुणे मदे” इति
भरतः । पुनरपि वरतनुरिति विशेषणेन वरितुं योग्या तनुर्यस्याः सा अनेन
अवश्यं सेव्या सा इति वस्तु बोधयन् तदाश्रयस्त्वया परित्यक्तः इति विवेकभ्रान्तं
कृतमिति व्यङ्ग्यम् । यतः ‘हेमन्ते ये न सेवन्ते तेषा जन्म निरर्थक’मिति सहृद-
याना कान्तानुभवः ।

तस्या उच्छ्वासस्य सुरमिलवर्णनान्नायिकायाः उत्तमत्वं पद्मिनीत्वं च गम्यते ।
अत्र च प्रीतिपदं विहाय रतिपदप्रद्वेजेन रमणमिति ध्वन्यते ।

पुनश्च पुण्डरीकपदप्रदानेन कमलस्य नितान्तं हेयत्वं प्रतिपाद्यते । मडि-
भूपाया पुडि चेति (भ्वा. प. से.) धातो. कर्करीकादयश्च (उ. ४।२०।) इति
सूत्रेण अरीकन्प्रत्ययान्तस्य पुण्डरीकपदस्य सिताम्भोजवाचकत्वात् परमसुन्दर-
रत्नरङ्गहीनत्वात् रक्षाभावे कथं रतिर्योग्येति अर्थो बोध्यः । सितस्य चाम्बुजस्य
कथं प्रीतिकारकत्वं न कथमपीति हेयम्, पुण्डरीकस्य सितत्वात्, सितस्य रङ्ग-
हीनस्य नयनानन्दकामाभावात् एतादृशि अपि अरोचके वस्तुनि तस्या परमगन्ध-
वन्तं मुखनिश्वास्य समाप्राय कथं प्रीतिर्भाविनी न कदापि किन्तु त्वं तु अनेन
रमसे अनेन परिहायते यत्सा त्वया न दृष्टेति भावः ।

इत्यमत्र प्रतिपदं चमत्कारो दृश्यते । अत्र मधुकरस्य भर्त्सनात् परीवादो
नाम नाट्यालङ्कारम् ।

अत्र च पुण्डरीकस्य सामान्योपमानस्यापेक्षया उपमेयभूतस्य तदाननस्य
वैशिष्ट्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । अत्र मधुकरमदिराशीपुण्डरीकादि-
शब्दानां साकूतत्वात् साभिप्रायत्वाद्वा परिकरालङ्कारः “विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः
परिकर. स्मृत” पुनश्च यत्तत्त्वमत्र पुण्डरीके रज्यसि अतस्त्वया सा न दृष्टा
इति द्वयोः वस्तुनो. साध्यसाधकत्वानुमानालङ्कृतिः । पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्द्वैतत्वात्
चाव्यलिङ्गम् । तस्या आननस्यलौकिकत्वप्रतिपादनादुदात्तालङ्कारश्च । “उदात्त
वस्तुनः संपत् महतां चोपलक्षणमिति” । तत्र रति. किममलिप्यत् न कदापीति
काकु. । प्रथमपादे उक्तस्य अथवैत्यनेन निषेधादाक्षेपालङ्कारश्चमत्कारी ।

(इति द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च) अये ! करेणुसहायः नागाधिराजो नीपस्कन्धविपण्णस्तिष्ठति । यावदेनं गच्छामि ।

(कुलिका)—

करिणीविरहसंताविअओ [करिणीविरहसन्तप्तः ।]

(मन्दघटी)—

काणणे गंधुद्धअमहुअरु [कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ ४३ ॥]

(अतोऽन्तरे विलोक्य) अथवा नायमुपसर्पणकालः ।

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियतमाप्रहस्तेन ।

अभिलेडु तावदासवसुरभिरसं शङ्क्रीभङ्गम् ॥ ४४ ॥

अत्र च यदि त्वं अवाप्स्यस्वदा अभविष्यत् किमिति हेतुहेतुमद्भावे असंभाव्यमिति अर्थे लङ् । अत्र औदार्यं नाम गुणः ।

अत्र च मधुरताव्यञ्जकं मालिनी नाम छन्दः । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

(इति द्विपदिकया परिक्रम्य अवलोक्य च) अये इति विस्मये । करिणी-सहायः स्वप्रियतमासमेतः नागाधिराजो गजेन्द्रः नीपस्य धूलिकदम्बास्यवृश-विशेषस्य स्कन्धे निपण्णः समासीनः तिष्ठति विद्यते । यावदेनं गच्छामि । कुलिका गीतिविशेषः । मन्दघटी अपि तथा ।

करिण्या गजस्त्रिया विरहेण सन्तापितः गन्धेन गर्वेण उद्धतः लिप्तः तथा मधुगुरु गजो भ्रमतीति शेषः ।

“गन्धः सम्बन्धलेशयोः, गन्धकामोदगर्वेषु” इति हिमः ॥ ४३ ॥

अत्र गजान्यपदेशेन स्थावस्थावर्णनपटुः अधोक्त एव अथवेत्तनेनार्थान्तरं उपस्थापयति अवसरमनुचितं वीक्ष्य अतः अन्तरे मध्ये विलोक्य (अथवा नाहं गमिष्यामि अयमुपसर्पणस्य तन्निकटगमनस्य कालः समयो न, तत्र गमनं नोचितमिति भावः ।)

अयमिति—अयं गजः प्रियतमायाः अप्रहस्तेन उपनीतमानीतम् अभिरेणोद्गतं नवोत्पलं पल्लवं यस्य तत्, आसवो मदिरा तद्वत् गुरभिः मुगन्धी रयः यस्य तद्वत् क्षाण्डाह्वयगजप्रियतरुविशेषम् तस्य भङ्गम् नवीनोद्भेदं अभिलेडु आस्तादयत् । प्रियतमया शङ्कतधीतरोः नवोद्भेदमानीतम् तम् च शङ्कन्द-तया आस्तादने तत्र गत्वा अहं विष्टेदं कर्तुं नेच्छामि अन्यत्र गमिष्ये इति भावः । अत्र लिङ्धातोर्लेटिप्रयोगः । “मंगस्तारज उद्भेदे” इति लोचनः । इयमार्षो ॥ ४४ ॥

(स्थानकेनावलोक्य) अये ! कृताहारकः संवृत्तः । भवतु ।

समीपमस्य गत्वा पृच्छामि । (अनन्तरे चर्चरी)

हं पै पुच्छिमि आअकसहि गअवर

ललिअपहारे णासिअतरुवर ।

दूरविणिज्जिअससहरकन्ती

दिट्ठी पिअ पै समुहजन्ती ॥ ४५ ॥

[अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व गजवर

ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।

दूरविनिर्जितशशधरकान्ति-

दृष्टा प्रिया त्वया समुपसं यान्ती ॥ ४५ ॥]

(पदद्वय पुरत उपसृत्य)

स्थानक कथन आलापविशेष “स्थानक तद्वदेव स्यात् पृथग्भूतविदारिकम्” इति नाट्याचार्या । तेन आलापेन विलोक्य अये इति आश्चर्यम् । अयं गजेन्द्र कृताहारक कृतभोजन संवृत्तः । अनेन स्वीयमादिक निर्वृत्तम् भोजनादिक कृतम् । भवतु अस्य समीप गत्वा पृच्छामि । (अनन्तरे चर्चरीरागेण प्रियाया वृत्तान्तं पृच्छति ।)

अहमिति—हे गजवर ! अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व कथय ! ललितेन शृङ्गना प्रहारेण नाशित तरुवर येन स तत्सम्बुद्धौ हे गजवर ! त्वया दूरेण दूरं अत्यन्तं वा विनिर्जिता विरहवृत्ता अपहृतिता वा शशधरस्य चन्द्रमस कान्तिर्यथा तादृशी मम प्रिया तव समुपसं यान्ती गच्छन्ती दृष्टा किम् ? हे गजेन्द्र ! स्वस्याद्वादकलनिष्कलङ्कतादिगुणैरलङ्कितं पराजितपावर्णेन शर्वरीश्वरा मम प्रिया किं त्वया दृष्टा इति प्रश्नः ।

अत्र शशधरपदेन शशकलङ्क धारयतीति शशधर इति व्युत्पत्त्या सकलकल तस्य द्योतनाय पदस्यास्य ग्रहणम् । पुनश्च चन्द्रमसि कलङ्कदर्शनम् तस्मिन् पूर्णे सति भवति अतः शशधरपदेन चन्द्रमस पावणत्व गम्यते ।

अत्र चन्द्रमस उपमानभूतस्य न्यग्भावात् तदाननस्य च वैशिष्ट्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः । अत्र च प्रथमद्वितीयचरणान्तौ तृतीयचरमचरणान्तौ सदृशौ यथा वर वरु, कन्ती जन्ती इत्यतः अन्त्यानुप्रासालङ्कारश्च—यदुक्तं दर्पणे, “व्यवन चेद्यथावस्थ सदायनं स्वरेण तु । आवर्त्यतेऽन्ययोज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत्” ॥ ४५ ॥

(पदद्वय पुरत उपसृत्य चलित्वा)

मदकलयुवतिशशिकला गजयूथप यूथिकाशवलकेशी ।

स्थिरयौवना स्थिता ते दूरालोके सुखालोका ॥ ४६ ॥ १०१

(सहर्षमाकर्ण्य) अहह अनेन प्रियोपलब्धिशंसिना मन्द्रकण्ठ-
गर्जितेन समान्वसितोऽस्मि । साधर्म्याद्भूयसी मे त्वयि प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभूतामधिपतिं नागाधिराजो भवान्

अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्तिं भवतो दानं समाप्यार्थिपु ।

मदकलेति—हे गजयूथप यूथनाथ । मदेन कलः मधुरः अस्पष्टः शब्दः
आसां तादृशीषु युवतिषु शशिकला चन्द्रमसः कलाभूता, यूथिकापुष्पैः शबलः
कर्तुरिताः केशाः यस्याः सा, स्थिरं अविनाशि यौवनं यस्याः तादृशी सुखः आलोको
यस्याः सा प्रियदर्शना मम प्रिया ते दूरालोके दूरत अपि आलोके दर्शनमपि
स्थिता किम् । पूर्वस्मिन् पद्ये सामान्यदर्शनस्थितत्वं तस्याः पृच्छप्रुत्तरस्याकांक्षाम-
प्रदर्शयैव निकटे न दृष्टा चेत् दूरतोऽपि दृष्टा किमिति ससंभ्रमं ज्ञमिति पृच्छति ।

भावस्तु—मधुरालापं कुर्वन्तीषु अन्यासु तारकास्थानीयासु युवतिषु शशिकला-
स्थानीया यूथिकाख्यकुसुमैर्वित्रितकेशपाशा प्रियदर्शना मम प्रिया किन्त्वया दूर-
तोऽपि दृष्टा ? शशिकलेति प्रदानेन तस्याः तन्वीलं निष्कलङ्कत्वादधिकमाह्लादकत्वं
च ध्वन्यते । तस्याः देवयोनित्वात् स्थिरयौवनेति विशेषणं सनीचीनं विज्ञापकञ्च ।

कलः मधुरः अस्पष्टो मृदुर्वा शब्दः “कलस्तु मधुराव्यक्तशब्दे” इति
लोचनः । शबलं कर्तुरितम् चित्रितं वा “चित्रं किमोरकस्मापशबलैताश्च
कर्तुरे” इत्यमरः ।

अत्र अनुप्रासारद्वारस्तु स्फुटमेवावगम्यते । पुनश्चात्र शुद्धपरम्परितरूपक-
मलद्वारः । यदा अन्याः युवतयः तारालं भजेयुस्तदा उपेक्षी शशिकलालं
रुमेत इति रूपकस्य परम्परागतलादयमलद्वारः—यदुक्तं काव्यप्रकाशे, “निय-
तारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि
वा ।” इत्यमरार्थाजातिः ॥ ४६ ॥

(सहर्षमाकर्ण्य श्रुत्वा) अहह ! इति हर्षे । अनेन प्रियायाः उपलब्धिः प्राप्तिः
तच्छंसिना दर्शकेन मन्द्रेण गङ्गीरेण कण्ठगर्जितेन अहं समान्वसितः अस्मि ।
राज्ञः वचोऽनु गजेन गर्जितं तद्विशम्य हर्षप्लुतो राजा प्रियाया वृत्तम् अनेन
विज्ञापयितव्यमिति ज्ञात्वा समान्वसितः तस्थौ । साधर्म्यात् तव च मम च
प्रयोऽप्युपु अंशेषु सादृश्यात्त्वयि मे भूयसी महती प्रीतिः । “मन्द्रस्तु
गङ्गीरे” इत्यमरः ।

मामाहुः इति—तादृश्यं दर्शयति—मां पृथिवीभूतां राजामधिपतिं अधिराजं
आहुः । भवानपि नागनामधिराजः । अहं राजाधिराजः भवान् नागाधिपतिरत्र
शशुभयत्र साम्यम् । भवतः दानं दानशरि मदशरि वा अव्युच्छिन्ना अप्रविहता

स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा

सर्वं मामनु ते, प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥ ४७ ॥

सुरमास्तां भवान् । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च) अये !

अयमसौ सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमान् । प्रियश्चा-
यमप्सरसाम् । अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत ।

सन्तता वा पृथ्वी भूयसी प्रवृत्तिरुद्गमो यस्य तादृशमस्ति । सन्ततप्रवाहि
तव दानम् । तथैव ममापि अर्थेषु याचकेषु दानं वितरणं त्यागो वा अभ्यु-
च्छिन्ना सन्तता पृथ्वी बहुला प्रवृत्तिः प्रसारो यस्य तत् अस्ति । त्वया
दानं मदवारि अर्थेभ्यः श्रेष्ठेभ्यः सन्ततं दीयते । मयाऽपि भूरिदानं याचकेभ्यः
दीयते । स्त्रीरत्नेषु प्रमदालम्बमभूतेषु उर्वशी मम प्रियतमा । तव च इयं
वशा करिणी यूथे प्रियतमा । प्रमदास्तु मम उर्वशी प्रिया इयं च करिणी यूथे
ते प्रिया । अत्रापि तव च मम च सादृश्यम् । माम् अनु मत्सदृशं ते तव एवं
अस्ति । तव मम च सर्वतः साम्यम् । किन्तु त्वं प्रियायाः विरहेण जन्यां
व्यथा पीडाम् अहमिव मा अनुभूः श्लाघीः ।

भावस्तु—यथा त्वं नागाधिराजः तथा अहमपि राजाधिराजः । यथा श्रेष्ठेभ्यः
त्वया अविच्छिन्नं दानम् (मदवारि) दीयते तथैव याचकेभ्यः मया अविरतं दानं
(वितरणम्) कियते । यथा तव यूथे इयं करिणी प्रियतमा तथैव ललनास्तु
उर्वशी मम प्रियतमा । इत्येवं सर्वं त्वयि मयि च समानम् । किन्तु त्वं प्रिया-
सनायः अहं प्रियावियुक्त इदमेव न्यूनत्वमिति हा हा ! इति तात्पर्यम् ।

अत्रोपमेयस्य राज्ञः प्रियासाक्षिभ्यामावरूपापकर्षप्रदर्शनाभ्यूनत्पर्यवसायी
व्यतिरेकालङ्कारः—यदुक्तं कुवलयानन्दे “व्यतिरेको विशेषधेदुपमानोपमेययो-
रिति ।” प्रवृत्तेः प्रवाहप्रवृत्तिवाचकत्वेन व्यर्थत्वात् खेपालद्वारात् । स्त्रीषु श्रेष्ठा
स्त्रीरत्नम् “जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते” इति । “दानं गजमदे
त्यागे” इति अमरः । वशा करिणी “वशा योषास्तुतावन्ध्यास्त्रीगुर्वीकरिणी-
प्वपि” इति विश्वलोचनः । प्रवृत्तिः प्रवाहः, प्रसारश्च “प्रवाहे घृतघृतान्ते
प्रसारोदन्तयोरपि । प्रवर्तने च वार्तायां प्रवृत्तिः समुदीरिता” इति वचनात् ।
अधिराज इति राजाहःसतिभ्यश्चजिलनेन टच्प्रत्ययः ।

शार्दूलभिकीकृतं वृत्तम् । अत्र च प्रथमचरणे आदौ स्वस्य अवस्था पश्चात्
गजस्योच्चा तथैव च तृतीयेऽपि किन्तु तादृशस्य प्रक्रमस्य द्वितीयचरणे
विरुद्धत्वात् भ्रमप्रक्रमतादोषप्रसङ्गः ॥ ४७ ॥

मुखं प्रसन्नतया भवान् आस्तां तिष्ठतु । (द्विपदिकया परिक्रम्य विलोक्य
च) अये ! विस्मये । अयं पुरो दृश्यमानः असौ सुरमयः कन्दराः दर्यः यस्य
तादृशः सुरभिकन्दराभिधानः विशेषेण रन्तुं योग्यः रमणीयो मनोहरो, सानु
शिखरं अस्मास्तीति सानुमान् पर्वतः दृश्यते । अयं च गिरिः अप्सरसा प्रियः ।

(परिक्रम्यावलोक्य च) कथमन्धकारः । भवतु विद्युत्प्रकाशेनावलोकयामि । कथं मदीयैर्दुरितपरिणामैः मेघोदयोऽपि शतह्रदा-
शून्यः संवृत्तः । तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

(अनन्तरे खण्डिकः)

पसरिअसरसुरदारिअमेइणि वणगहणे अविचलु ।

परिसप्पइ पेच्छह लीणो णिअकल्लुल्लुअ कोलु ।

[प्रसृतसरसुरदारितमेदिनिर्वनगहनेऽविचलः ।

परिसर्पति, पश्यत'लीनो निजकार्येणुक्तः कोलः ॥ ४८ ॥]

अपि वनान्तरमल्पभुजान्तरा ।

श्रयति पर्वत पर्वसु सन्नता ।

इयमनङ्गपरिग्रहमङ्गला

पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ ४९ ॥

अपीति—अपि प्रश्ने । हे पृथु उचै नितम्ब शिखरं यस्य स तत्सम्बुद्धो बृहत्सानो पर्वत । इय मम प्रिया तव वनान्तरं श्रयति शिखरस्थवनगहने निवसति किम्^१ कीदृशी सा इत्यभिज्ञानाय ता विशिनष्टि—अल्प सूक्ष्म भुजयोर्बाहो अन्तर यस्या सा पीवरकुचेत्यर्थः । अनेन पीवरस्तनीय तस्या व्यज्यते । पर्वसु अस्थिग्रन्थिषु सन्नता नम्रा आनता वा मासत्त्वादानमेति भावः । अनङ्गस्य कामस्य परिग्रहेण स्वावासस्थानत्वेन स्त्रीकारवशात् मङ्गला सुतरां शोभना तथा नितम्बवती पृथुलकटी तादृशी मम प्रिया इह वसति किमिति प्रश्नः ।

भावार्थस्तु—पीनस्तनीत्वात् अल्पकोडा मासलसन्निधेश्च कामदेवस्यावासभूता अहीननितम्बा मम प्रिया हे बृहत्कटिगिरे ! तवाऽस्मिन् वनान्तरे निवसति किम् इति प्रश्नः ।

वनस्य अन्तरम् मध्यभागस्तस्मिन् अत्र श्रयतेत्येगे द्वितीया । भुजान्तरमित्यत्र भुजयोरन्तरसुवकाशः । “अन्तरमवकाशाधिपरिधानान्ताधिमेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । परिग्रहस्तु स्त्रीकारः ‘परिग्रहः कलत्रे च मूलस्त्रीकारयोरपि’ इत्यपयः ।

नितम्ब गिरिशिखरे, नायिकाया कटिपश्चाद्भागे श्रोणिदेशे वा । यदाह विश्व “कनीरके नितम्बः स्यात् शिखरे स्कन्धरोधसोरिति” ।

अत्र वृत्त्यनुप्रासस्तु बहुलः । यथा प्रथमचरणेऽन्तरमन्तरा । अनङ्गमङ्गला इत्यत्रापि । पर्वत पर्वसु, नितम्बनितम्बवती इत्यत्र समानानुपूर्व्या आवर्तनात् पृथगर्थत्वाच्च यमकमलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा, ‘सत्यर्थे पृथगर्थया स्वरव्यञ्जनसदृशे । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यत’ । अत्र इयमिति पदस्य पुरोद्दश्यमानत्वमर्थः । राजा स्वप्रियैकतानस्मृत्या अदृश्यमानामपि ता सवनं पश्यन्निव निःकटवर्तिनीमेव मनुते (cf ‘Thy absence makes thy presence all pervading and I am baffled’) अथवा इयमितिपदेन सर्वत्र मया सा वेदिता किन्तु न लब्धा, सुरभिक दरोऽपि सा नुमान् अप्सरसा प्रिय अतः अत्र सा अवश्यमेव भवेदिति अर्थप्रकाशनाय इयमिति पदम् । अतः अत्र दूरवर्तित्ववाचकस्य तच्छब्दस्य प्रयोगाभावे तदर्थे इयमितिपदप्रयोगेणावाचकस्य दोषो न शङ्कनीयः । अत्र माधुर्यसौकुमार्ये शब्दगुणौ । लक्षणे तु प्रागुक्ते । पुनश्चात्र कातिसमाधिप्रसादाख्या अर्थगुणा—कान्तिस्तु “अविदग्धवैदिकादि-प्रयोगयोग्यानां पदानां परिहारेण प्रयुज्यमानेषु पदेषु लोकोत्तरशोभाजनक-मौज्वल्यं कान्तिः” ।

समाधिस्तु “बन्धगाढलशिथिलत्वयोः क्रमेणावस्थायां समाधिः” । यावदर्थ-कपदरूपमर्थवैमल्यं प्रसाद इति लक्षणयोगात् ।

कथं तूष्णीमेवास्ते । शङ्के विप्रकर्षात् न शृणोति । भवतु समीप-
मस्य गत्वा पृच्छामि । (अनन्तरे चर्चरी)

फलिहसिलाअलणिम्मलणिब्भरु

बहुविहकुसुमविरइअसेहरु ।

किंणरमधुरुग्गीअमणोहरु

देक्खावहि महु पिअअम महिहरु ॥ ५० ॥

[स्फटिकशिलावलनिर्मलनिर्भर

बहुविधकुसुमविरचितशेखर ।

किन्नरमधुरोद्गीतमनोहर

दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ ५० ॥]

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥ ५१ ॥

अत्र द्रुतविलम्बित वृत्तम् “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” इति लक्ष-
णात् ॥ ४९ ॥

पर्वतादपि प्रत्युत्तरमाकाङ्क्षन् राजा तदलभमान आह—कथं तूष्णीमेवास्ते
मौनेनैव वर्तते । अत्र पर्वतादपि उत्तरं छिप्तो. राज्ञः भ्रान्तिः । शङ्के यद्य-
शिलोच्चयः विप्रकर्षात् दूरत्वात् न शृणोति यद् मया पृष्टमिति । भवतु—अस्य
समीपं गत्वा पृच्छामि । (अनन्तरे चर्चरी)

स्फटिकेति—स्फटिका श्वेतमणयः तन्मये शिलातले निर्भरमत्यन्त
निर्मलस्तादृशः, बहुविधे नानारङ्गसौरभ्यवद्भिः कुसुमैः विरचितो गुम्फितः शेखर-
शिला यस्य तादृशः । किन्नराणां सुरगायकानां मधुरैः उद्गीतैः उच्चैः गीतैः
मनोहरं रमणीयं महीधर मम प्रियतमां दर्शय । अनेन महीधरविशेषणत्रयेण
महीधरस्य निर्मललसस्थापनात् अत्र सा कुत्रापि अविज्ञाता गूढा वा स्थातुं
नार्हति । अवश्यमेव सा परिचेतुं योग्यास्तीति बोधः । अत्र अन्यानुप्रासः ।

निर्मलनिर्भरेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् पौर्वापर्यविपर्यये न कापि हानिः
अतः निर्भरं अत्यन्तं निर्मलं इति अर्थः ॥ ५० ॥

(चर्चरिकयोपसृष्टं अञ्जलिं यथा) चर्चरिकया उपसृष्ट्य उपेत्य प्राञ्जलिततरं
पयमुवाच । चर्चरिका गतिविशेषः, तालविशेषो वा “विद्यमान्तद्गुमद्वन्द्वं लघुन्यथै-
व चर्चरी” इति भरतः ।

सर्वक्षितिभृतमिति—यथा पूर्वं प्रतिज्ञातं तथा समीपं गत्वा निरिवाज-
माह—राजा कथयति—

(तथैव प्रतिशब्दं शृणोति । आकर्ण्य सहपैम्) कथं यथाक्रमं दृष्टे-
त्याह । भवतु । अवलोकयामि । (दिशोऽवलोक्य सखेदम्) अये
ममैवायं कन्दरान्तरविसर्पी प्रतिशब्दः । (इति मूर्च्छति) (उत्थायो-
पविश्य सविषादम्) अहह श्रान्तोऽस्मि । यावदस्या गिरिण्यास्तीरे
तरङ्गवातमासेविष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यावगोच्य च) इमां नवा-
म्बुकलुपां स्रोतोवहां पश्यता मया रतिरुपलभ्यते ।

हे सर्वेषां क्षितिभृता पर्वताना नाथ गिरिराज । अस्मिन् रम्ये रन्तु योग्ये
विहरणीये वनान्ते वनोद्देशे मया विरहिता वियुक्ता सर्वैरङ्गैः सुन्दरी परमचारुपा
रमा लया दृष्टा किम् ? अनुष्टुप्भूतम् ॥ ५१ ॥

(तथैव सर्वक्षितिभृतामिति शब्दं शृणोति) सहपैमाकर्ण्य कथं यथाक्रमं तथै-
वानुपूर्व्या दृष्टेत्याह—

यद्वाज्ञा सर्वक्षितिभृतामिति प्रोक्तम् तदेव प्रतिध्वनितम् गिरिणा तस्य अर्थ-
मित्थं कृत्वा राजा जानाति यत्तेन दृष्टेत्युक्तमिति । प्रतिध्वनितस्यार्थं — हे सर्वेषां
क्षितिभृता राजा नाथ हे राजाधिराज । अस्मिन् रम्ये वनान्ते लया विरहिता
सर्वाङ्गसुन्दरी रमा मया दृष्टा इति क्षितिभृत्पदे श्लेषप्रवृत्त्यात्, लयामयापदयो
विपर्ययेणान्वयात् राज्ञः पूर्वप्रोक्तस्योत्तरं भवति ।

अत्र सर्वक्षितिभृतामितिपथे त्रिगताख्य वीर्यश्रमुक्तं भवति तस्य “त्रिगत
स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः” । एव च मया विरहितेत्येतावति समुदाये
मद्वियोगवती लया दृष्टेति पुरुषवसः पदविषय प्रश्नवाक्यं भवति यदा तु मयेति-
विच्छिद्य पूर्ववाक्यसम्बन्धि क्रियते तदा लया विरहिता सती मया दृष्टेति उत्तर-
वाक्यविधाने पदच्छदेन पठितिसमाख्य सौन्दर्यम् यदुक्तं भोजदेवेन “काकुत्स्त्र-
पदच्छदमेदाभिनयकान्तिभिः । पाठो योऽर्थविशेषाय पठितेति सेह पद्विधा” ॥

भवतु—अवलोकयाम्यस्मिन् वनान्ते क्व सा इति । (दिशोऽवलोक्य सखे-
दम्) नेद गिरिराजस्य प्रत्युत्तरम् किन्तु ममैवायं कन्दरान्तरे विसर्पा गुहायां
प्रतिध्वनितं शब्दः । इति ज्ञात्वा मूर्च्छति । अत्र ईप्सितार्थप्रतीक्षायात् प्रतिषेधो
नाम विमर्शसन्ध्यङ्ग प्रतिपादितम् । अत्र विप्रलम्भस्य परमो वेगः ।

(उत्थाय सज्ञां लब्ध्वा उपविश्य सविषादम् सशोकम्) अहह ! इति खेदे ।
श्रान्तोऽस्मि । यावदतः अस्या गिरिण्या गिरेः प्रभृताया नद्या तरङ्गैः
ससृष्ट्यमानः अतः एव शीतलं वातमासेविष्ये । शीतलवातस्य श्रमापनोदकत्वात्
विरहाद्विहाराच्च श्रान्तो राजा विशिरवातमासेविषु कामयते । इह खेदाख्य
विमर्शसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति यदाह “मनश्चेष्टासमुपपन्नं श्रमं खेद इति स्मृतः” ।

(द्विपदिकया परिक्रम्य विलोक्य च)

इमां पुरो दृश्यमानां नव यद् अम्बु जलं तेन कलुषामाविलां स्रोतोवहां नदीं

कुतः—

तरङ्गभ्रूमङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना

विकर्षन्ती फेन वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।

पदाविद्ध यान्ती स्खलितमभिसन्धाय बहुशो

नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ ५२ ॥

पर्यता मया रति प्रीति आसक्तिर्वा उपलभ्यते । वर्षासमये नूतनजलप्रवाहेण नदीना जल भृदाविल भवति । तदेवाह यत् नवजलमिश्रणाविलां नदीमिमा प्रेक्षमाणस्य मम चेतसि परा प्रीतिर्जायते इति भावः ।

कुत इति रतिप्राप्ते कारणमाह—

तरङ्गेति—स्वप्रिया कोपेन नदीत्वेन परिणतामिव परिशाय तादात्म्य-
माह—तस्या कोपवर्णनम्—

तरङ्गा भ्रुव भङ्गा इव यस्या सा, उभयेषा कुटिलत्वात् नदीतरङ्गा एव कोप नायास्तस्या भ्रूमङ्गा इति निरूप्यते । क्षुभिताना नदीपारं डयमानाना विहगाना पक्षिणा श्रेणि पङ्क्ति रशना मेखला इव यस्या सा । नदीसाजिध्ये विहगाना प्रायशो दर्शनात् स्त्रिया च काश्चीदर्शनात् विहगपङ्क्ति कोपनायास्तस्या काश्चीति रूप्यते । संरम्भेण कोपेन मानेन वा शिथिल श्रुत वसन वस्त्रमिव फेन विकर्षन्ती । कुपि परिधान शिथिल भवति । नदीना स्वभावोऽयं यत्ता फेन वेगेनाकर्षन्ति । उभयो श्वेतत्वात् विकर्षणरूपसाधर्म्यात् फेनवसनयो साधर्म्यनिरूपणपूर्वकं नदीनायिकयोस्तादात्म्य रूप्यते । कुपिता स्त्री कुटिलया गत्या चलति । तथैवेय नदी अपि वकेण प्रवाहेण गच्छति इति उभयो साम्यम् । पदै आविद्ध कुटिल यथा स्यात्तथा यान्ती बहुश बहुविध मम स्खलित अपराधचय अभिसन्धाय मनसि कृत्वा सा असहना मम प्रियतनोर्वशी ध्रुव निधयेन नदीभावेन नदीरूपेण परिणता ।

“स्खलित तूचिताङ्गश स्खलित चलिते त्रिषु” इति लोचन । पदाविद्ध स्खलितविशेषणम्, बहुशश्चेति क्रियाविशेषणम् । अत्र उत्प्रेक्षालङ्कृति, सा च उपमोत्प्राणिता, तयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सा इयमित्यत्र सोऽयं देवदत्त इतिवत् प्रत्यभिज्ञा । तद्देशावच्छिन्नतत्काग-
वच्छिन्नाया एतद्देशैतत्कालावच्छिन्नायाश्च तस्या विरोध्यशपरिहारेण तमेवार्थं लक्षयति इति अत्र जहदजहलक्षणा । अभिसम्पूर्वकदधाते प्रायशः काव्येषु
वधनव्यापारे शक्तिरभिमता यथा भवभूति “जन विद्वानेक संकलमभिसन्धाय कपटमिति”, स्मरणार्थं तावत् गौण प्रयोग क्षणित्यप्रतीतिक्रमेण एवमेव
“स्खलितमनुसन्धाय”ति पाठ साधीयान् भवेत् ॥

यत्त च शिखरिणी । “रते रुदैच्छिन्ना यमनचमला न शिखरिणी” । यस्मिन्

भवतु प्रसादयामि तावदेनाम् । (अनन्तरे कुटिलिका)

पसीअ पिअअम सुन्दरि एणए

खुहिआकरुणविहङ्गमए णए ।

सुरसरि तीरसमूसुअएणए

अलिउलझंकारिएणए ॥ ५३ ॥

[प्रसीद प्रियतमे सुन्दरि एनया

धुमिताकरुणविहङ्गमके नत्या ।

मगणमगणनगणसगणभगणा. लघुः गुरुश्च तद्वृत्तं शिखरिणी नाम । अत्र पङ्क्ति-
रैकादशभिश्च यतिः ॥ ५२ ॥

वारंवारमुच्चरिताद्भवतिपदान्नायकस्य विरहितस्यापि पीडितत्वेन परं सहि-
ष्णुत्वात् धीरत्वं व्यज्यते । तावदतः एनां नदीरूपेण परिणतां प्रियां प्रसादयामि ।

[अनन्तरे कुटिलिका]

प्रसीदेति—अये सुन्दरि नदीरूपिणि प्रिये । एनया मदीयया नत्या सविनय
नमनेन प्रियतमे मयि प्रसीद नदीरूपं परित्यज्य मय्यमालिङ्गनदानरूपं प्रसादं
कुरु । शेषं नदीसम्बोधनानि । धुमिता चक्षुः । तदनुकारिस्वरेण मा
पीडयन्त अत एव अकरुणा दयाविहीना विहङ्गमम् । यत्र तादृशि । परं च
तीरे समुत्पुकाः एणका मृगा यस्या इति तादृशि । अलिकुलैः द्विरेफसमूहैः
झङ्कारितः कलोलितः अर्णं जलं यस्याः तादृशि हे सुरसरित्त्वं मयि प्रसन्ना
भूत्वा ललनारूपं विधाय स्वयङ्गाहमुप विधेहि ।

इह हि विरहदशाया तव केशगतिस्वरानुकारिण मृङ्गहंसपिकप्रभृतयो विहगाः
निष्ठुरं मा पीडयन्ति । तव च मत्प्रियात्वादनुचितमिदं मत्पीडकजन्तूनामा-
श्रयदायित्वम् पुनश्च मत्प्रतिपक्षिपक्षिपक्षमहणेन तयापि सुतरा निष्ठुरत्वमस्तीति
ध्वन्यते ।

प्रियतमेति पदं यदि सुन्दर्या विशेषणं कियते तदा त्वं मम प्रियतमा,
त्वयि अहमनुरक्तः इत्यर्थं सम्बोध्य त्वय्यनुरक्ते जने सरम्भस्यासाम्प्रतत्त्वव्यञ्जनं
भविष्यतीति । पुनश्च तत्रैव प्रियतमे मयि इति मय्यध्याहारेण शाब्द-
बोधः कियते चेत् तव प्रियतमे मयि तव कोपः, वियोगजन्यदुःखं तत्कृतम्
अयोग्यमिति बोधपूर्वकं प्रियतमे मयि प्रसन्नत्वमुचितमिति ध्वन्यते ।

विहङ्गमकैणकादिपदेषु अल्पार्थप्रतिपादकस्य कन्प्रत्ययस्य दर्शनात् विहङ्गैण-
कानां प्रियतमायाः स्वरनयनयोः साधर्म्यदर्शनात् मृशं सन्तापकत्वव्यञ्जनाय तेषु
चानादरः प्रकट्रीकियते । सुरसरिदिति तदध्यवसितायाः नायिकायाः अप्सरोभावे
युक्तं घटते विशेषणम् ॥

धुमितेति अत्र यदा त्वं नदीत्वं विधाय प्रमदालं लप्स्यसे तदा तेषामाश्रयण-

सुरसरितीरसमुत्सुकैणके

अलिकुलझङ्कारितार्णके ॥ ५३ ॥]

(कुटिलिङ्गान्तरे चर्चरी)

पुण्वदिसापवणाहकलोलुगअवाहओ

मेहअअङ्गे णच्चइ सलिलअँ जलणिहिणाहओ । (५३ अ)

हंसरहंगसंखकुंकुमकआभरण

करिमअराउलकसणकमलकआवरण ।

वेलासलिलुब्बेल्लिअहत्थदिणतालु

ओत्थरइ दसदिस रुंघेविणु णवमेहआलु ॥ ५४ ॥

[पूर्वदिक्पवनाहतकलोलोद्गतवाहु-

मेषाङ्गैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।

हंसरथाङ्गशङ्खकुङ्कुमकृताभरणः

करिमकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ॥

वेलासलिलोद्बेल्लितदस्तदत्ततालोऽ-

वस्तृणाति दशदिशो रुद्धा नवमेघकालः ॥ ५४ ॥]

वियोगादहमिव ते संश्रुता भविष्यन्तीति अयमेवगमय्य तद्वियोगासहस्यं-
‘कृते प्रतिकृतत्वं’ प्रतिपाद्यते ॥ अत्र चरमचरणे ब्रह्मपुस्तकेषु “अलिकुलझङ्कारिते
नदि” एतादृशी छाया । परस्य तृतीयचरणे सुरसरितीरेति एकं समत्वं पदम् ।
तादृशपाठ्यङ्गीकारे ‘नदि’ इति सम्युद्धौ सुरसरितीरेत्यत्र बहुमीहेः असमीचीनत्वम्
एकुटमेव । एतत्कृते तृतीयचरणे सुरसरिदिति सम्युद्धिः, शेषं च तद्विशेषणम् ।
एवं कृते चान्तिमचरणे नरीति संश्लेषणं पुनरुचितम् अतः अलिकुलझङ्कारि-
तार्णके इति पाठविधानं हृदयज्ञममेव यतः अर्जशब्दो नीरवाची चान्तः
अकाशान्तोऽपि । सान्तेऽपि गृहीते “अर्जंस्ते” इति पाठो विधेयः तदनु च
“एण्णए” इति ग्राह्यते करणीयम् यतः श्रेय एव पुरातनपाठस्य गर्भतापेक्षयेन
प्रतिविधानं मन्यमान्हे ।

भ्रान्तचेता राजा ताव प्रसादयितुं यतते । तादृशचाटुवचोभिरपि स्वीयप्राकृत-
स्वरूपेणापरिणमन्तीं नदीं विलोक्य ताव क्षणेन समुद्राभिसारिणीं मत्वा भ्रमं
निवर्त्तयति, निश्चिनोति च यत्सा नूनं नदी एव नोर्वशी, यतः यदि सत्यमेवोर्वशी
सा स्यात् कथं पुरुरवसं विहाय नायकान्तरं समुद्रमभिगच्छेत् । बहुस्थितिधान
यद्राजा स्वराजधानीपरिसर एव उर्वश्या सह भ्रमंस्तौ सहसैवादर्शनं गतां
अन्विष्यन् वनमध्ये भ्रमति; भ्रमंश्च प्राप्य नदीकच्छमागच्छति, क्षणान्तरे च
तां समुद्राभिसारिणीं मत्वा नैयमुर्वशीति पूर्वकल्पनं मिथ्याकरोति ।

अस्मिन्नभिसन्धौ महाकविः “प्रसीद प्रियतमे” इति कुटिलिकामध्वतार्यं तत्रैव
पुरतः उन्मादातिरेकं प्राप्तं राजान पुनरुद्वोधयितुं स्वच्छन्दतयोच्छलन्तं जल-
निधिनायमुपस्थापयति यं दृष्ट्वा राजा उर्वश्याः नदीभावस्य भ्रान्तिं जहाति अपि
च तं जलनिधिनाथं नर्त्तकं प्रकल्पयति ।

अत्र “कुटिलिकान्तरे चर्चरी”ति नाट्यप्रसङ्गः, पूर्वदिनिति पदपदं पदं,
तत्र समुद्रोपस्थितिः, तस्य नर्त्तकत्वं, “मेहअगे” इति पदं, “णवमेहआलु
ओत्थरईति” शब्दसङ्घातः सर्वथैव सामञ्जस्यविरोधीति कृत्वा विद्वद्भिन्नित्यः
अत एवाधो विचित्रित्ताप्रसङ्गः प्रसार्यते ।

पूर्वदिसेतिपद्यस्यावतरणिकाया रत्ननाथ “उन्मादातिशयवशतो नदीं समुद्रत्वेन
कलयंस्तं नर्त्तकत्वेन वर्णयती” त्याह । अत्रेयं चिन्ता यत् यदीयं सैव नदी या
राज्ञा प्रसाद्यते यस्यास्तीरोपकण्ठमुपविष्टश्च स तां मुहूर्त्तान्तरे समुद्रत्वेन कलयति
तदा कोऽसौ समुद्र यमभिसरन्तीं तां दृष्ट्वा राजा नूनमियं नदी नोर्वशीति
प्रमिमीते । अत्रानेन नूनमेव भाव्य यत्तत्रास्ते कश्चन प्रवहन् जलधिः यमुप-
यान्तीं नदीं राजा पश्यति यश्च तस्य भ्रान्त्यपनुतौ कारणं भवेत् । अतस्त्वामेव
नदीं समुद्रं कलयतीति कल्पनमनुचितमेव । पुनश्च समुद्रस्य मेघाङ्गैर्नर्त्तनमसाधु
एव, समुद्रस्य नृत्तविधौ मेघानामङ्गलरूपेण बलवान् कष्ट, स्फुट एव । परञ्च
नवमेघकालः प्रावृट् तस्यावस्तरणप्रसङ्गः पुनरपि जलधिनृत्ये अधट एव ।
समस्तपद्यस्यैकान्वितलकल्पने नृत्यतेरवस्तृणातेश्च युगपदन्वयोऽसाधुरेव । अपि
च ‘कुटिलिकान्तरे चर्चरी’त्यत्रविषये का सा कुटिलिका यदन्तरे चर्चरी
दीयते, का च सा चर्चरीत्युद्यमेव भवेद्यतो रत्ननाथेन पदपदत्वं पद्यस्य विदधता
आत्मनोऽपदपदत्वं रसचर्वणाव्यापारे व्यक्तीकृतं किल । अपरे च टीकाकृतो
नामुं विषयमालोचयन्तीति साहाय्यविधुरैरस्माभिः सह मन्तव्यमिति कृत्वा
पद्यमिदमधो व्याख्यायते—

त्रोटकस्यास्य नायक पुरुरवा प्रतिष्ठानाधीश । प्रतिष्ठानं च प्रमाणोपकण्ठ-
माधुनिकं झूसीति नगरम् । तत्रोर्वश्या सह विदुर्त्तुं राजा प्रतिष्ठानाद्दहिर्गतः ।
तत्र शापवशाद्भारूपेण परिणतां उर्वशीमदृष्ट्वा तामन्विष्यन् ब्रंभ्रम्यमाण-
भगवत्याः सुरसरितस्तीरमुपयाति । सा एव गिरिणशी यत्र च तरङ्गवातमासेवते
नायकः । प्रावृषश्च समयः गगनस्य मेघाच्छललक्ष तत्राभूत् । ता गतां दृष्ट्वा

तत्र तरङ्गभूभङ्गेति पद्ये वर्णितस्यात्मनो दयितया साम्यमभिवीक्ष्य इयमेवोर्वशी
या कोपवशाच्चदीक्ष्यं परिणतेति तस्यानुमा । तदनुमानवशात् “प्रसीद प्रियतमे”
इति कुटिलिकाख्यगीत्या राजा तां नदीमुर्वशीं मत्वा प्रसादयितुं यतते । नद्याः
गङ्गाभावेन सुरसरिदिति विशेषणं युक्तं सत् उर्वश्याः अप्सरोभावस्य गमकम् ।
अत्रान्तराले एव दूरे पूर्वदिशमनुवहन्तीं कालिन्दीं वेगेनोच्छलन्तीं वीक्ष्य तस्याः
सर्वतः प्रसारेण आन्तस्ता जलनिधिनाथं कलयन् नर्तकत्वेनोपवर्णयति, जलधौ
नर्तके च यद्यत्साम्यं तत्पुरःसरं वर्णनं तद्यथा—

पूर्वेदिगिति—पूर्वा या दिक् ततो बहमानः पवनः तेनादत्तः उत्पादितो
यः कलोलो महोर्मिसङ्घर्षे स एव उद्भूतः उच्चैः वर्तमानः बाहुः यस्य स
(‘जलनिधिनाथस्य विशेषणम्’) नर्तकः नृत्ततमये अभिनयाय स्वबाहुमुखैः करोति
एवमेव जलधिविषये कलोलस्योद्भूतबाहुत्वम् । परञ्च नर्तकानामङ्गेषु आभर-
णानि भवन्ति तान्यत्र कथमित्याह—हंसाश्च रथाज्ञाश्च हंसरथाज्ञाः शङ्खानि
कुङ्कुमश्च शङ्खकुङ्कुमानि तैः कृतमाभरणं येन स तादृशः जलधिः । जलधितीरे
ये हंसास्ते आभरणवत् शोभाघायका अत एव यथा नर्तकस्य शरीरे शङ्खमाला
आभरणायते एवमेवान् हंसा इति श्वेतवसाभर्म्यात् हंसशङ्खयोर्विषयविषयि-
भावः । रथाज्ञकुङ्कुमयोरेवमेव रक्तसाम्यं साधु एव । रथाज्ञाना चक्रवाकोनां
लेपनत्वं हंसानाञ्च भूषणत्वमिति तादात्म्यारोपः । नर्तका घञं धारयन्ति
तदयं जलधिः कथं विदधातीत्याह यदयं नीलं परिधानं परिधत्ते—करिणः
यादासि (water elephants) मकराः प्राहास्तेः आकुलानि समन्वितानि
कृष्णकमलानि नीलकमलानि तैरेव कृतमाभरणं येन सः । विशेषणमिदमुभयपक्षे
साधारणम् । नर्तकानां नृत्यविधौ तालप्रदानमपि विधीयते तच्चान्न जलधिपक्षे
वेत्यादीयते तद्यथा—वेत्या तटेन सलिलस्योद्भेदितं उच्छलनं (tossing
up) तदेव दत्तः हस्ततालः यस्य तादृशः । यस्य जलधेर्नर्तनव्यापारे वेत्या
सलिलोत्क्षेपणेन करतालप्रदानं विदधातीति तात्पर्यम् । इदमवधेयं यत् तटे
यदा जलप्रवाहः पतति तदा उच्छलन् व्यापारेण शब्दं जनयति तच्च तालप्रदानं
नृत्यविधौ इति । रत्ननाथेन “दत्तः हस्ततालो येन सः” इति वर्तते
तृतीयावहुमीद्विविहितः सेनेदमवगम्यते यन्नर्तक एव तालप्रदानं करोति तच्च
नृत्तसम्प्रदायेऽसमीचीनम्; नर्तकस्तु नृत्यति तस्य हस्तौ चाभिनये व्यापृतौ
भवतः, अपरेस्तत्पार्श्विके तालप्रदानं क्रियते, अतः अत्र समुद्रनर्तकस्य कृते
सयोगसम्बन्धेन पार्श्ववर्तिना तीरेण सलिलोद्भेदनमयेन तालप्रदानेन साहाय्यं
विधीयते इति चतुर्थीवहुमीहिरेव साधु । रत्ननाथमतं तु सङ्गीतसम्प्रदायविरो-
धीति मत्वा चिन्त्यमेव, एतादृशः नवमेघकालः नवजलधरः इव कालः कृष्ण-
वर्णः जलनिधिनाथः कालिन्दाख्यो नदः स्त्रीयैः मेघाङ्गैः मेघमहेशैः श्यामैः
अङ्गैर्वीथिभिः सललितं शुभां रमणीयं यथा स्यात्तथा नृत्यति एवम् दशदिशः
यद्वा, भ्रष्टस्य अन्धतरति प्रवहतीत्यर्थः । धवस्तृणातीति पाठान्तरे प्रवहन्

व्याप्नोतीति मतम् । अत्र कालिन्ध्याः जलस्य श्यामवर्णत्वात् नवमेघकालत्वं युज्यत एव । एवं मते गङ्गायमुनयोः सङ्गमप्रसङ्गे पूर्ववर्णितायाः गङ्गायाः कालिन्दजलधिं प्रत्यभिसरणं प्रेक्ष्य ध्रुवमियं नदी नेयमुर्वशी, अन्यथा कथमियं पुरुरवस्य मानपहाय समुद्राभिरारिणी भवेदिति भ्रान्तिहानिः सङ्गटत एव ।

भावस्तु जलनिधिर्नर्तकः तस्य मेघसदृश्यः श्यामा घीचयः अङ्गानि कल्लोल एवोद्भूतो बाहू । हंसचक्रवाकादयो भूपणानि, जलगजमकरेन्दीवरादयः परिधानम् । तीरेण दत्तस्य जलोत्क्षेपस्य हस्तताललम् । एभिरुपकरणैः विशिष्टः सन् जलधिलीलया नृत्यति सर्वत्र परिभ्रुत इव भातीति तात्पर्यम् । इयं वस्तुस्थितिः जलधिः कालिन्दी, यां प्रति गङ्गा प्रवहति राजा चोर्वशी गङ्गाया विवर्त्तयति, कालिन्ध्याश्च समुद्रं विवर्त्तयति तयोश्च सङ्गमं समुद्राभिसरणं मत्वा नेयमुर्वशी इयं परमार्थतः सरिदेवेति निधिनोति । अत्रोन्मादस्य परतरा काष्ठा, प्रावृषि समुद्रोद्वेलनादेः दर्शनमतीवोद्दीपनं तच्च विप्रलम्भस्य पोषकम् । अत्र समुद्रे नर्तकत्वारोपात् तेन च तादात्म्यरूपणात् रूपकालङ्कारः । अत्र भ्रान्त्याख्यो भावो व्यज्यते । मे प्रेयसी यस्मिन् कस्मिन्नपि रूपे परिणतापि मा विहायान्यासङ्गिनी न क्वचिदपि भवितीति रागस्य दाढ्यात् इयं सरित् प्रिया कथं समुद्रनर्तकं गच्छतीति” प्रेक्ष्य नेयं मे प्रेयसीति निश्चयाद्राज्ञो रागः नापैत्यतिशोभत एवातः नायकगतरागस्य माञ्जिष्टत्वं ध्वन्यते ।

अत्र “मेहभङ्गे” इत्यस्य छाया “मेघाङ्गेरिति” कृता, अत्र यदि “मेह भङ्गगे” इति पाठः स्यात्तदा मेघाङ्गे नृत्यति इति भावः साधीयान् भवेत् । अपि चेदं विभावनीयम् यत् प्रवीद प्रियतमेति कुटिलिका गीतिः; तदन्तरे च “पुव्वदिसे”-त्यारभ्य “जलगिहिणाहो” इति चरणद्वयात्मिका चर्चरी, तत्पश्चाच्च “हंसरहंगेति” कुटिलिका राग एव ।

अत्र उन्मादातिरेकं गतस्य राज्ञः गङ्गाया उर्वशीभानात् तदनुसरणेन स्मरस्य दशमीं दशा नायकः क्वचित् प्राप्नुयात् इति भिया तद्धारणाय सहसा नायकस्यान्यतो जलधिं प्रति आकर्षणं तद्द्योतनाय अन्तराले चर्चरी निवेशोऽङ्गीकृतः कविनेति ज्ञेयम्, अत एव प्रसीदेति पद्ये चतुर्षु चरणेषु अन्त्यस्वरानुप्रासः; एवमेव हंसरहंगेति चतुर्षु पादेषु अन्त्यस्वरानुप्रासः मध्येऽपि चर्चरीगतपादद्वयस्यान्ते “आहो” इति सहते. अन्त्यानुप्रास एव ॥

अयमेकः पक्षः ।

यद्वा पूर्वदिगितिपद्यमन्यथापि व्याख्यातुं शक्यते तद्यथा—नायकः स्वबलभावनान्तरेऽन्विष्यन् पशुपक्षिणस्तस्याः कृतं पृच्छन्नपि तामलब्ध्वा शुचः सीमानं गतः विप्रलम्भश्च काष्ठामविरुद्धः । तत्र नदीरूपायाः प्रेयस्याः पुरतः प्रसादवचांसि श्रुत्वा नातिदूरे महान्तं कच्चनोत्पतन्तं जलप्रवाहं पश्यति, यच्च दृश्यं महाकविना नायकस्य सामाजिकानाश्च मनासि काष्ठागतविरहवेदनायाः खेदाद्

व्यावर्तयितुं, नाटकीयं दारुणं घातावरणं शमयितुमुपस्थापितम् । तद्दृश्यनिरी-
क्षणानुरोधेन नायकस्यान्यत्राकृष्टं मनः तत्रस्थं पतदुत्पतन्तं पयःपूरं पारावारं
परिकल्पते यस्तु पयोदसदृशैः परिणाद्वद्विरजैः नृत्यति । नेदमत्र चित्रं यन्ना-
यकः विप्रलम्भे बलभायाः गवेपणे बहुशो विप्रलब्धः बनेऽचेतनानपि चेत-
नानिव मानवीयभावैः सदृशानुभूतिमतः परिगणय्य पयःपूरं नर्तकभावमारो-
पयति । नृत्यन्तं जलनिधिं दृष्ट्वा समुत्पन्ना मनोव्यावृत्तिः राज्ञो मनो यावत्
शास्त्रेव तावदेव पूर्वदिक्पवनाहतत्वं नायकं तदानीन्तनं प्रावृद्धकालं प्रति समा-
कर्षति । यश्च प्रावृद्धसमयः सर्वत्र व्याप्तः सन् पयःपूरस्य नृत्यव्यापारे पारि-
पार्थिकं सन् समस्तोपकरणैः सनाथ तत्र प्रादुर्भवन् वरीवर्त्तते । अवधेयमत्र
क्रियच्चमत्कारीदं यत्कविना कालस्यावस्तरण दिशोऽवधारणमानेनोपकल्पितम्
(How poetic it is to speak of Time in terms of Space!) । परश्चेह कवेस्तावत् कृतिरीदृशी यत् यदि जलधिर्नर्तकस्तदा
तमनु तालप्रदायित्वेन तरसदायकेन कलेनापि नूनं भवितव्यम् यत् इदं
विश्वजनीनं ज्ञानं यत् प्रावृष्टमहिषैर्वाणवस्योच्छलत्प्रवाहवत्त्वं यद्गर्भं तस्मिन्
नर्तकत्वारोपणम् । इदमपि वक्तुं नानुचितं यच्चमेघकालस्य तालमनुसरणेव
पयःपूरं नृत्यति (cf. Time is timed) अत एव नायकः काले चेत-
नत्वमारोपयति यथा बाल हंसरथाङ्गदिभिर्विभूषितः करिमकरादिभिरावृतः
स्वहस्तैस्त्रालप्रदानं कुर्वन् समस्त दिशोऽभिव्यामुवन् अवस्तृणाति ।

अत एव पूर्वदिगिति चरणद्वयं चर्चयति प्रतिपादितं भिन्नं, हंसरथाङ्गेति
तद्विभ्रमेव । तद्व्याख्यानं यथा—

पूर्वदिगिति—

पूर्वा या दिक् ततो बहमानः पवनः वायुः तेनाहतः व्यापातवशादुत्पातितः
कलोलः महोर्मिः स एव उद्भूतः उपैरास्फालितो बाहुर्यस्य सः (विशेषणमिदं
नर्तकत्वारोपे हेतुः) एतादृशः जलनिधिनाथः महान् पयःपूरः पुरतो वीक्ष्य-
माणः मेघाङ्गैः मेघवत् परिणादिभिः अङ्गैरुर्मिरूपैः सललितं रमणीयं (नायकस्य
मनसः आरुपकत्वात्) नृत्यति इति । अत्र नर्तकत्वारोपात् रूपका-
लङ्कारः ॥ ५३ अ ॥

पयोधे नर्तनकर्मणि कश्च सहायः नर्तकत्वं घटयति य इति जिज्ञासायामाह—

हंसरहंगेति—नवमेघकाल प्रावृद्धसमयः दशदिशो रज्ज्वा सर्वत्राभि-
व्याप्त अवस्तृणाति प्रसरति—स च कश्चुदधिर्नर्तकस्य साहाय्यगोतीत्याह ।
त्रिभिर्विशेषणे.—हंसा रथाङ्गाश्च स एव शङ्खाः पुङ्गुमादिछेदाश्च तैः शृङ्गाणि
आभरणानि समुद्रस्याभूषणानि येन तादृशः नवमेघकालः ; (नवमेघकालः एव
हंसरथाङ्गादीन् जलनेत्रपङ्कजं गन्तुं प्रोत्साहयति ।) यथा नर्तकपदद्वयं नर्तकस्य
पद्मादीनां आभरणानां परिभाषनेन भादोकरज्ज्वाः पुङ्गुमादेर्विशेषणेन नेपथ्यवि-

(चर्चरिक्वोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा)

त्वयि निवद्धरतेः प्रियवादिनः

प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

धिमारचयति एवमेवेह उदधिं वर्षासमयः एव हंसरथाङ्गादिभिः नर्तनविधौ सज्जयति । एवमेव करिणः जलगजाः, मकराः प्राहास्तैः आकुलैः आसमन्तात् परिभूतैः कृष्णकमलैः इन्दीवरैः कृतं रचितं आवरणं परिधानं येन सः । प्राट्टया एव नवजलप्रवाहस्यालोढनात् उदधिशोभाच्च करिमकराः जलप्रदेशस्योपरि वर्तमाना भवन्ति, तत्समन्वितानि इन्दीवराण्येव नर्तकस्य तस्य वासांसि भवन्ति । परस्य नर्तकस्य नृत्यविधौ सहकारिणा तालप्रदानं विधीयते एवमेवेह वेलायां तीरे सलिलस्य पयसः उद्वेलितानि उच्छलद्भीचयः तद्रूपैः हस्तैः दत्तः तालः येन तादृशः नवमेघकालः वर्षासमयः दशदिशोऽभिध्याप्य अवस्तृणाति सर्वत्र वरीवर्तते इति ।

भावस्तु समुद्रनर्तकस्य कृते हंसरथाङ्गरूपेण रचिताभरणः करिमकरेन्दीवरैः विहिताभरणः सलिलोर्मिभिः प्रकल्पितहस्ततालः वर्षासमयः सर्वासु दिक्षु ओत-
प्रोत इव प्रस्तृतो दृश्यत इति तात्पर्यम् ।

इयं पुनश्च कुटिलिका एव गीतिः ।

अस्मिन् व्याख्यापक्षे यद्यपीदं दृश्यं मनोव्यावर्तकं विषयान्तराभिनिवेशि तथापि मेघालोकस्य विरहोद्दीपकत्वात् क्षणेनैव पूर्वस्मृतेरनुयोजकत्वं प्रकल्प्य चर्चरिक्वया गत्या तामेव नदीविवर्तरूपामुर्वशीं उपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा “त्वयि निवद्धरतेः” इत्युपयाचनं उपरिष्ठाद् घटनीयम् । अत्र काष्ठागतविरहगतेः सह-
सैव प्रक्रमव्यावर्तनवशात् नायकस्य सामाजिकानाथ ईषत् खेदापसरणपूर्वकं पुनर्विप्रलम्भप्रवाहसहत्वं विरचय्य महाकविना काव्यकलाकौशलस्यान्यतमा भावावर्तनरूपा वान्ययुक्तिः (poetic artifice of digression) प्रयुक्ता—यदुक्तं भोजदेवेन “गर्भः सह निगर्भेण संवृतिः ससमुच्चया । हैतवो वाक्ययुक्तीनां कियतामेवमादयः” इति ।

एवं व्याख्याते तु अप्रकृतस्य वर्षासमयस्यात्रोल्लेखलोकारे प्रकृतस्य समुद्रो-
पवनर्णस्य हानमप्रकृतस्त्रीकारदोषप्रसङ्गः वान्यभेददोषश्च; नवमेघकालस्य समुद्र-
विशेषणत्वेनान्वये पूर्वदोषयोरनवकाशप्रसङ्गः नृत्यतेरवस्तृणातेश्च समुच्चयार्थक-
पदाभावे न्यूनपदत्वदोषः किन्तु कियथोद्येककारकान्वयवशात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
एवञ्च भावव्यावर्तनरूपयुक्तेरुभयथापि समानत्वेन विद्यमानत्वे सति उभयोः
रक्षयोः कतरः श्रेयान् इति प्रसङ्गेऽस्य कालिदासीयपद्यसन्दर्भस्य सर्वथा
ग्रामञ्जस्यविषये सुधिपणाः सहृदया एव प्रमाणम् ॥ ५४ ॥

(चर्चरिक्वोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा) आह—

त्वयीति—अयि भामिनि कोपने । त्वयि निवद्धा निवेशिता रतिः प्रीतिर्येन
सः तस्य, प्रियं वदतीत्यसौ प्रियवादी तस्य प्रियभाषिणः प्रणयः अगाधं प्रेम

कमपराधलवं मम पश्यसि

त्यजसि भामिनि दासजनं यतः ॥ ५५ ॥

कथं तूष्णीमेवास्ते । अथवा परमार्थतः सरिदियं नोर्वशी । अन्यथा कथं पुरुरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भवेत् । अनिवेद-
प्राप्याणि श्रेयांसि । भवतु । तमेवोद्देशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः

तस्य भङ्गे पराङ्मुखं चेतः यस्य एतादृशस्य मम कं अपराधलवं दोषस्य अणुं
पश्यसि यतः यस्मात् अपराधवशात् दासजनं मा त्यजसि ।

त्वयि सदैव प्रीतिकरः अहम्, अनुच्चादिस्वरेणानुकूलार्थवचसा प्रियवागहम्,
तव प्रणयानुकूलकारी अहम् । इत्येवं सत्यपि कं गमापराधस्य लेशं पश्यसि
यस्य हेतोस्त्वं दासजनं मा परित्यज्य न जाने क्व गताऽसि ।

अत्र अपराधलवस्याप्यसम्भावितलनिरूपणेन निबद्धरतिलादिविशेषणत्रयस्य
साकृत्त्वात् परिकरालङ्कारः । अनुप्रासश्च ।

अत्र अपराधलवगपि पश्यसि इत्यत्र स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गवारणाय च अपे-
क्ष्यम्भाविलम् । अवश्यं देयस्य अपिपदस्य अप्रदानेन “अनभिहितवाच्यत्वम्”
न्यूनपदत्वं दोषः तेन च लवं न पश्यसि महान्तमपराधं पश्यसीति विरुद्धप्रतीतिः ।
दोषनीजं तु अभिमताप्रतीतिपूर्वकं विरुद्धमतिकारित्वं वेति काव्यप्रकाशटीकाकृतः ।
अत्र भान्यैर्मम्मटभट्टैः दोषो दर्शित एव तथापि लेशवाचकस्य लवपदस्य
निवेशात् अपराधावयवं कं पश्यसीति आक्षेपोपस्थापनेनैव महतोऽपराधस्य
निराकरणं ध्रुवं भवतीत्यत्र सूक्ष्मसमालोचनेन दोषाभाव एव स्फुरति इति विद्वद्भिः
स्तत्रात्रतयाभिमतव्यमिति ॥

‘भामिनी “कोपना सैव भामिनी” इत्यमरः ।

भाम कोपे (भ्वा. आ. से.) अत्र च आवश्यकार्थो “आवश्यक” इत्यनेन
णिनि । अवश्यं भामते इयं सा भामिनी । प्रणयलक्षणं तु प्रागुक्तमेव । अत्र
दीप्तरसत्वात्कान्तिर्नाम गुणः । मधुरपदसहयोगात् मधुरत्वं गुणश्च ।

वृत्तच द्रुतविलम्बिताख्यम् । द्रुतविलम्बितमाह नभो भगविति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

कथं तूष्णीमेवास्ते मौनमेव दधाना वर्तते । अथवा परमार्थतः याथाध्येन
सत्यमेव वा सरिदियं नदी न तु उर्वशी मम प्रिया । यदीदृशं न स्यात् तर्हि
पुरुरवस्य माम् अपहाय परित्यज्य कथमियं समुद्राभिसारिणी भवेत् । अयं कवीनां
समयः यत्समुद्रः नदीनां कामुकः यतः सर्वा नद्यः समुद्रं प्रति गच्छन्ति । नदीयं
समुद्रं गच्छतीति सत्यम् । यदीयमुर्वशी भवेत्तदा मम शत्रुं निशङ्गापि माम्
परित्यज्य कथं समुद्रं अभिगच्छेदिति भावः । अत्र कृते तु विचारे उर्वशीय-
मित्याम्बान्यथाभावाद्विपर्ययो नाम नाव्यलक्षणं लभ्यते, यदुक्तं दर्पणे-“विचारस्या-
न्यथाभावः सन्देहात् विपर्ययः” इति । अनेन उर्वश्याः पूर्वं वृत्तमभिसरणं स्मृतम् ।

सा सुनयना तिरोहिता । (परिक्रम्यावलोक्य च) इमं तावत् प्रिया-
प्रवृत्तये सारङ्गमासीनमभ्यर्थये ।

अभिनवकुसुमस्तवकिततरुवरस्य परिसरे
मदकलकोकिलकूजितमधुपक्षङ्कारमनोहरे ।
नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन सन्तप्तो
विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥ ५६ ॥

(इति गलितकः) (जातुभ्यां स्थिता)

कृष्णसारच्छविर्योऽयं दृश्यते काननश्रिया ।
नवशप्पावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ५७ ॥

श्रेयासि अनिवेदप्राप्याणि निवेदेन अलभ्यानि भवन्ति । शोकोद्विग्नं चेद्
मानसं, श्रेयासि न लभ्यन्ते । ग्लानिं भजमानेन पुरुषेण श्रेयांसि न प्राप्यन्ते ।
अतः शोकमपहाय धैर्यं धृत्वा गवेपणा विधेया इति दार्ढ्यं मनसः व्यक्ती-
कुर्यात् कविना नायकस्य धीरत्वं प्रतिपादितम् । अत्र श्रेयसो निवेदेनाप्राप्यत्व-
मिति सामान्यख्यापनेन प्रकृते उर्वशीलभरूपश्रेयसः निर्विण्णेन मया नाधिगन्तुं
शक्यत्वमिति भाव्यर्थसूचनरूपतर्कस्य सद्भावात् “तुल्यतर्को यदर्धेन तर्कः प्रकृत-
गामिने”ति लक्षणसमन्वितं तुल्यतर्कार्थं नाट्यलक्षणमुक्तं भवति ।

भवतु । (इदानीं प्रतिनिवर्तते राजा ।) तमेवोद्देशं स्थानं गच्छामि प्रतिनिवर्ते,
यस्मिन् स्थले सा सुनयना मुदशी मे नयनयोः तिरोहिता अगोचरता प्राप्ता ।
(परिक्रम्यावलोक्य च) इमं तावत् पुरत आसीनमुपविष्टं सारङ्गं शृगं प्रियायाः
प्रवृत्तये वार्ताप्राप्तये अभ्यर्थये प्रार्थये ।

अभिनवेति—ऐरावतान्योकत्वा स्वविरहित्वं वर्णयति—अभिनवानि नूतन-
तथोत्फुल्लानि कुसुमानि तेषां स्तवकैर्गुच्छैः समेतस्य तरुवरस्य परिसरे परिधौ,
मदेन कलैः मनोहारिभिः कोकिलानां कूजितैः तथा च मधुपानां भ्रमराणां क्षङ्कारैः
गुञ्जितैः मनोहरे नन्दनाख्ये विपिने बने निजा या करिणी तस्या विरहानलेन
सन्तप्त गजाधिपतिरैरावत विचरति । अनेन नायकस्य बने परिभ्रमणं वियो-
गातिरेकश्च गम्यते । अत्र द्विरेकरवे तन्नीध्वनिवाचकस्य क्षङ्कारपदस्याप्रयोज्य-
त्वात् प्रसिद्धिदत्तत्वं मम्मटमते प्रसिद्धिमतिक्रान्तत्वं वा दोषो नित्य एव ॥ ६५ ॥

गलितकः “अभिनवेति” पूर्वोक्तं गलिताख्यो नाट्यविशेषः, लक्षणं तृतीयम् ।

(जातुभ्यां स्थिता)

कृष्णसारेति—कृष्णा इयामा च सारा शबला च कृष्णसारा तादृशी
च्छविः शोभा यस्यैतादृश इयामशबलोऽयं सारङ्गः काननश्रिया वनदेवतया
नवशप्पावलोकाय शृङ्खलानुशोभाप्रेक्षणाय पातितः कटाक्ष इव दृश्यते ।

(चर्चरी)

सुरसुन्दरि जहणभरालस पीणुत्तुङ्गघणत्यणि

थिरजोव्ण तणुसरीरि हंसगइ ।

गअणुज्जलकाणणे मिअलोअणि भमन्ते

दिट्ठी तंइं तहविरहसमुदन्तरे उत्तारहि मंइं ॥ ५८ ॥

[सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुङ्गघनस्तनी

स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।

गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती

। दृष्टा त्वया तद्विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥ ५८ ॥]

मृगोऽयं कृष्णसार । कवीनामिदं सम्मतं यद् वने वनाधिष्ठात्री वनशोभा वनदेवता निवसति । तस्यां नायिकात्मारोपः । तथा च कटाक्षपातितः किमर्थमिति वर्षासमये नूतनं बालवृणं वर्धते तत्सौन्दर्यविलोकनप्रवणचेतसा तथा पातित कटाक्षः इव कृष्णसारोऽयं सारज्ञो दृश्यते । कृष्णसारपदम् तु मृगपक्षे कृष्णसाराच्छविर्यस्येति अर्थं व्यनक्ति अत्र कर्मभारगसमासः । कटाक्षपक्षे तु कृष्णो यः सार नयनाभ्यन्तरवर्तिनी कनीनिका तत्सदृशशोभासमेत इति बोधः । कृष्णसारच्छविरित्यत्र रत्ननाथेन कृष्णमृगवच्छविरित्येवमुपमितसमासो विहितः । एवं कृते सारज्ञोपमेयस्य मृगोपमानेन सादृश्यकल्पनात् स्तौपम्यदोषः रसापकर्षकः सन् उपमेयमशालिदासीयेति कल्पयति । यतोऽधस्तात् “सारज्ञमासीनमभ्यर्थये” इति नायकोक्तो सारमज्ञे यस्येति सारज्ञ इति व्युत्पत्त्येव कृष्णसारमृगविशेषजातिमत्त्वं पुरैव ख्यापितं भवति अतः कृष्णसारपदे कृष्णा च सारा कर्तुरिता श्रेष्ठा वेति व्यास एव रुचिरः । एवमेव कृष्णशारेति पाठस्तु नूनं साधीयानेव भवेत् किन्तु तदा कटाक्षपक्षे तदन्वयो न भवतीति सुधीर्भिर्विचार्यम् ।

अत्र कटाक्ष इव सारज्ञो दृश्यते इति सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः । “सम्भावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यदिति” लक्षणयोगात् । कृष्णसारपदस्य व्यर्थत्वाद् श्लेषश्च । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(चर्चरी)

अभिज्ञानप्रदर्शनपूर्वकं याचते सारज्ञं प्रियाप्रगृप्तिं राजा ।

सुरसुन्दरीति—सुरसुन्दरी देवाङ्गना जघनदेशस्य भरेण स्थूलत्वात् । भारेण अलसा भन्दगतिः, पीनौ मांसलौ उत्तुङ्गौ उच्चतौ अत एव घनौ निनिशौ स्तनौ यस्याः सा तादृशी स्थिरयौवना अनन्धरयुवावस्था, तनुशरीरा कृशात्री, हंसस्य गतिरिव गतिर्गमनं यस्याः सा, मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः सा, गगनवर्षिर्मल्लताविशिष्टत्वेनोज्ज्वले कानने वने भ्रमन्ती यम प्रिया उर्वशी त्वया

(उपसृत्त्याञ्जलिं बद्धा)

हंहो हरिणीपते !

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने

कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।

पृथुलोचना सहचरी यथैव ते

सुभगा तथैव सख्यं सापि वीक्षते ॥ ५९ ॥

कथमनादृत्य मद्बचनं कलत्रामिमुखं स्थितः ।

सर्वथोपपद्यते परिभवास्पदं विधिविपर्ययः । यावदन्यमवका-

दृष्टा किम् ? दृष्टा चेत् सा तस्या विरहः एव समुद्रः तस्यान्तरान्मध्यभागादुत्तारय । तदीयविरहाकूपारे ममं तत्प्रवृत्तिनौकया मामुद्धर इति प्रार्थना ।

अत्र स्थिरयौवनाले सुरसुन्दरीलस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः “हितो-
र्वाक्यपदार्थता” इति वचनात् । विरहस्य समुद्रलवरूपनाद् अगाधत्वं व्यञ्जयन्
स्वयमुद्धरणायोग्यत्वं ध्वनयति । अत्रालङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अलङ्कारार्थरूपकम् ।
अत्र हसगतिमृगलोचनादिपदेषु उपमालङ्करणम् । एतेषां सप्तष्टिश्च ॥ ५८ ॥

उपसृत्त्याञ्जलिं बद्धा जानुभ्यां स्थानेन अञ्जलिबन्धनेन च राज्ञः
प्रष्टव्यानामुपकारकत्वात्तेषु विनयित्वं प्रकाशयते । हंहो इति प्रश्ने । हरिण्याः
मृग्या पतिः तत्सम्बुद्धो हे हरिणीपते मृगीप्रिय ।

अपीति—अपिः प्रश्ने । मम प्रियासुर्वशीं लं वने दृष्टवान् असि किम्—
त्वया सा विपिने दृष्टा किमिति प्रश्नः । दृष्टा चेत्तर्हि ते तुभ्यं सा प्रति सा तस्याः
उपलक्षणं प्रत्यभिज्ञानचिह्नं कथयामि तदभिज्ञानं शृणु । यथा पृथु कर्णान्त-
चारिणी लोचने यस्याः सा तादृशी दीर्घापाज्ञा ते सहचरी प्रियतमा मृगी
वीक्षते पश्यति तथैव सुभगा मनोहरा सा अपि वीक्षते । यादृशं वीक्षणं तव
प्रियायास्त्वादृशम् एव तस्या इति अभिज्ञानम् ।

मृगनयना सा इति तात्पर्यम् । तव परिचितं यदि तस्याः परिज्ञानमिष्यते
तदेदमुच्यते यत्सापि तव प्रियासदृशी दीर्घापाज्ञचमत्तारका अस्ति ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । यदुक्तम् “सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी” ।
सकारजकारसकारजकारा शुरुश्च यत्र भवन्ति तदुक्तं मञ्जुभाषिणी नाम ॥ ५९ ॥

कथं मम वचनं प्रार्थनागर्भमिदं वाक्यं अनादृत्य तिरस्कृत्य कलत्रस्य स्त्रियः
अभिमुखं यथा स्यात्तथा सम्मुखे स्थितः । सारतस्तु स्वप्रियामवलोकयन्नासीदत्रा-
न्तरे राज्ञा एवं प्रोक्तम् किन्तु तस्य तिर्यग्योनिव्यादनवधानम् युक्तमेव ॥

सर्पेद्येति—विधेः देवस्य विपर्ययः प्रतिकूलता परिभवस्य अधिक्षेपस्य
आस्पदं स्थानं सर्वथा उपपद्यते गुण्यते । प्रतिकूले तु मागधेये अधिक्षेपः भवत्येव

शमवगाहिष्ये । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त ! दृष्टमुपलक्षणं तस्या
मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोऽयं प्रियया घर्मान्तशंसि यस्येदम् ।

कुसुममसमप्रकेसरविषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ६० ॥

तर्हि नु खलु शिलाभेदगतं नितान्तरक्तमिदमवलोक्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतगजस्यामिपलवः

स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गहनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

अरे रक्ताशोकस्तवकसमरागो मणिरयं

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ६१ ॥

भावीति भावः । यावदन्यमवकाशं स्थलमवगाहिष्ये गमिष्यामीत्यर्थः । (परिक्रम्य
अवलोक्य च) हन्त इति हयं । तस्याः प्रियाया मार्गस्य उपलक्षणं चिह्नं दृष्टम् ।
रक्तकदम्बेति—रक्तकदम्बस्तु तालय एव कुसुमितो भवतीति
प्राकृतिकम् ।

स एवायं रक्तकदम्बस्तवः यस्य वृक्षस्य इदम् घर्मान्तस्य ग्रीष्मालयस्य शंसि
बोधकम् तथा च असमग्रैः असम्पूर्णैः केशरैः हेतुभिः विषमं निम्नोन्नतं अपि
पुष्पं प्रियया शिखाभरणं केशभूषणं कृतम् आसीदिति शेषः ।

अयं स एव रक्तकदम्बतरुस्य वर्षासमयप्रारम्भबोधकम् किञ्चिदुन्नतकेशर-
लाभतोन्नतं अपि कुसुमं मम प्रियया केशभूषणत्वेनोपयुक्तमासीदिति भावः ।
अत्र स्मरणमलङ्कारः । आर्या जातिः ॥ ६० ॥

(विलोक्य) तत् किं नु खलु इदं शिलाभेदान्तरगतं नितान्तरक्तमलान्तललि-
मयुतं वस्तु अवलोक्यते दृश्यते किमिदं रक्तं रत्नं वा किमप्यन्यद् इति सन्देहः ।

प्रभालेपीति—प्रभया दीप्त्या लिम्पति व्याप्नोति सन्निहितमिति प्रभालेपी
देदीप्यमानोऽयमस्त्रीलनेनावगम्यते यदयं हरिणा सिंहेन हतस्य व्यापादितस्य
गजस्य आमिपलवः मांसशकलम् नास्तीति । मांसशकलस्य प्रभामावाद् । अयं
तु विलक्षणतेजोयुतः अतः नायं मांसशकलः । सन्देहे तु रक्तं कारणम् । यदि
नायं मांसशकलस्तदा अग्नेः स्फुलिङ्गः कणः स्यात् । तदप्यसम्भवि यतः इदं
गहनं वनं अभिवृष्टं जलवृष्ट्या विषं अभूत् । जलवर्षणे तु अभिकणस्यासम्भवाद् ।
इदानीमेव भूमवी वृष्टिरभूत्, तदा अयं अभिकणस्तु भविष्यं नार्हति इति ।
स्फुलिङ्गविषयकसन्देहवारणम् ।

(विभाव्य) अरे अयं रक्तः यः अशोकवृक्षुमानां स्तवको गुच्छः तेन सम-
स्तुल्यः रागो लालिमा यस्य तादृशो मणिरस्ति यं मणिं उद्धर्तुं उद्धर्तुं व्यवसित
उपयुक्त इव नायं पूषा तूर्यः आलम्बितकरः अथ प्रवारितकिरणद्वयः प्रतिभाति ।

भवतु । आदास्ये तावत् । (प्रहणं नाटयति)

पणइणिवद्धासाइअओ वाहाउलणिअणअणओ ।

गअवइ गहणे दुहिअओ परिभमइ खामिअवअणओ ॥

[प्रणयिनीवद्धास्वादः वाष्पाकुलनिजनयनः ।

गजपतिर्गहने दुःखितः परिभ्रमति क्षामितवदनः ॥ ६२ ॥]

६२

रक्तं किञ्चिद्वस्तु दृष्ट्वा इदं वेदमिति सन्दिहानो राजा कथयति सिंहेन नारिः तस्य गेजस्य किमयं मांसखण्डः इति सन्देहः किन्तु अयं देदीप्यमानः अतः स तु भवितुं नार्हति । भवतु अयं अमिकणः स्यात् । तदपि न यत इदानीमेव भूयसी वृष्टिः जाता । (किञ्चिद्विभाव्याह) रक्षानां अशोकपुष्पाणां गुच्छ इव रक्तकान्तिरयं मणिरस्ति यं प्रहीतुं इव भगवान् सूर्यः स्वकिरणरूपकरप्रसारणपरः उद्युक्तो दृश्यते इति भावः ।

अत्र पूर्वार्धे किमिदं तत्तु न तथेति इति कारणप्रदानपूर्वकं एकस्मिन् वस्तुनि सन्देहनिवारणं अन्यत्र स्थापनं इति हेतोः निश्चयपर्यवसायी “अयं मार्तण्ड किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः” इतिवत् भेदोक्तौ ससन्देहालङ्कारः तल्लक्षणं यथा मम्मटभट्टैः “ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः” ।

रक्षाशोकेत्यत्र आर्थो उपमा “सुन्दरं सादृश्यं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालङ्कृति” रितिलक्षणात् । आलम्बितकरः, करः मयूखः, कर एव करः इत्यत्र तादात्म्यादूपकमलङ्कारः । कर इत्यत्र एकानुपूर्व्या एकवृत्तगताफलद्वयन्यायेनार्थद्वयसद्भावात् श्लेषालङ्कारः ।

पूषा व्यवसित इव प्रतिभातीत्यत्र उत्प्रेक्षालङ्कारः । हरिदत्तैस्त्वानुप्रासालङ्कारश्च । स्फुना फूत्कारेण लिङ्गति परिज्ञायते इति स्फुलिङ्गोऽमिकणः “त्रिषु स्फुलिङ्गोऽमिकणः” इति कोपः । रक्षाशोकस्तवकेत्यत्र एकस्य पुष्पस्य तादृगल्लिङ्गोऽभावात् समूहार्थकस्य गुच्छपदस्य प्रदानम् ।

अत्र कठिनवर्णघटितसंयोगपरहसाक्षराणां बाहुल्येन दर्शनात् श्रुतिकटुत्वे सत्यपि राज्ञः विरहविधुरत्वजन्यास्वास्थ्यवशीभूतत्वात् नायं दोषः प्रसृतः गुण एवेति विभाव्यम् ।

अत्र सज्जाते तु घनाभिवर्णे नवजलधराणां सन्नद्धत्वेऽपि विद्यमाने कथं तावत् सवितुः प्रसरतया विभाव्यमानत्वं मणिभादातुं आलम्बितकरत्वमुत्प्रेक्ष्यते कविनेति काव्यविधेः स्वात्मनोऽपरतन्त्रत्वेनैव प्रजापतित्वं घटितमिति चोपरिष्ठात्कथं भगवान् मृगराजधारीत्यत्र स्थले वक्ष्यते ॥

इयं शिखरिणी । तल्लक्षणं प्रागुक्तमेव ॥ ६१ ॥

भवतु । आदास्ये तावदेतद् रत्नम् । इति प्रहणं रत्नस्य नाटयति ।

प्रणयिनीति—प्रणयिन्दो प्रियायो *वदः आस्वादः आसक्तिः येन सः

(द्विपदिकयोपसृत्य गृहीत्वात्मगतम्)

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।

सैव प्रिया सम्प्रति दुर्लभा मे नैवैनमश्रूपहतं करोमि ॥ ६३ ॥

(दस्युत्सृजति)

(नेपथ्ये)

वत्स ! गृह्यताम् गृह्यताम्

सङ्गमनीयो मणिरिह शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः सङ्गममाशु प्रियजनेन ॥ ६४ ॥

धाष्पैरश्रुभिराकुले हुते अवरुद्धे नयने यस्य तादृश दुःखित अत एव क्षामित
म्लान वदनमाननम् यस्य एतादृश गन्तपति गहने वने परिभ्रमति ॥ ६२ ॥

(द्विपदिकया उपसृत्य त मणिं गृहीत्वा आत्मगतम् मनस्वेवाह)

मन्दारेति—यस्या मम प्रियाया मन्दार कल्पतरु तस्य पुष्पै प्रसूने
अधिवासितायां सुगन्धीकृतायां शिखायां केशपाशे अयं मणिरर्पणीय निवेशन
योग्य सा एव मे प्रिया सम्प्रति अधुना दुर्लभा वृच्छेष्ट लभ्या । यस्या कृते
अहमेनमुद्रहीतुं कामये सा एव मत्पार्श्वे नास्ति तदा तद्गृहण निरर्थकम् तेन च
एन मणिं अश्रूपहतं अश्रुविन्दुदूषितं नैव करोमि । प्रियाया असाक्षिभ्यात् अस्य
ग्रहणं व्यर्थं सत् केवलं धाष्पैर्दूषणायैव भवेदिति मला नाह गृह्यामीति विचार्यते ।
अत्र प्रियालभरूपकार्यस्यात्ययात् “विरोधन” नाम विमर्शसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ य इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

इति विचार्य मणिमुत्सृजति ।

नेपथ्ये—अट्टभाषितम्—तलक्षणं यथा प्रथमादौ प्रोक्तम् ।

वत्स ! गृह्यतां गृह्यतामय मणि ।

सङ्गमनीयेति—इह अस्मिन् स्थले शैलसुताया मणिरिजाया चरणयो
राग लाजिमा एव योनि कारण यस्य स अयं सङ्गमनीयाख्य मणिरस्ति । य
मणिं धार्यमाण क्षीरे धार्यते चेत् प्रियजनेन प्रणयिजनेन सङ्गम समागममाप्तुं
क्षीप्रमेवासहति विदधाति । पार्वतीचरणसारविनसमुपसृष्टय मणि , एन गृह्यतां,
धारिते अस्मिन् दयितजनेन सत्वरमेव समागमो भवतीति अस्य गुणः । तस्य
पिरही, गृह्यामिन् । इति नेपथ्यभाषितम् । अस्य मणे सयोगेन नायको नामि
कया सङ्गमिष्यते । अस्यैव योग तावत्कविवर संचितवान् आदिमे पदे यथा
“स्विरभक्षियोगमुत्तमेति” अध्येतुमि स्मर्तव्यम् । आर्या जाति ॥ ६४ ॥

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) को सामनुशास्ति । (विलोक्य) कथं भगवान् मृगराजधारी । भगवन् ! अनुगृहीतोऽहमगुनोपदेशेन ।—
(मणिमादाय) हंहो सङ्गममणे !

तया वियुक्तस्य निमग्नमध्यया

भविष्यसि त्वं यदि सङ्गमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिसामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ६५ ॥

राजा—(ऊर्ध्वं आकाशे अवलोक्य) को माम् अनुशास्ति मणिमादातुमा-
ज्ञापयति । (विलोक्य) कथं भगवान् मृगराजधारी चन्द्रः । राजधन्वंशित्वात्
तत्रमवांश्चन्द्रः एवानुशासनपरः इति हेयम् । भगवन् ! अमुना मणिग्रहणम-
येनोपदेशेन अनुगृहीतः विरहात् उद्धृतोऽस्मि ।

अत्रेदं सहृदयैरूह्यं यद्राजा उर्वशीसनाथो यदा विहारार्थं प्रकान्तः तदा
तावद्रर्पासमयः आसीत् अत एव नवजलधरेति पद्ये चतुर्थाङ्कप्रारम्भे एव षट्-
धारासारस्य वर्णनं, पुनश्च मनस्तापवृद्धिहेतोः जलधरकालस्य प्रत्यादेशोद्योगो
नायकस्य, विद्युल्लेखावतामम्बुवाहानां गगने नैगमत्वेन विहारवर्णनं मेघाभिवृष्ट-
सिकतानां वनस्थलीषु सद्भावः, शिखिनां पयोदोन्मुखत्वं, राजहंसानां मानसाय
गमनप्रक्रमः पर च शिलोच्चयानुयोगे “मेघोदयोऽपि शतहृदाश्च न्यः संवृतः”
इति प्रकटनं, नवमेघकालस्य दशदिक्षु व्याप्तत्वमित्यादिभिः समस्तोपकरणैः
अतिघनघटासमाच्छादितं गगनं प्रावृषति तत्परिसरे तदानीमासीत् इति मनागपि
न शङ्क्यते, एवं सत्यपि तत्रभवतः कवेः मणिमुद्रहीतुं “पूषा व्यवसित इवा-
ल्म्बितकरः” इति भगवदादित्यस्य स्फुटकिरणकरप्रपातस्य शृङ्गं असमञ्जसत्वे
दुर्वारे सत्यपि परस्मिन्नेव मुहूर्ते कुतोऽयं मणिरिति जिज्ञासयोर्ध्वालोकनव्यग्रस्य
नायकस्य तादृशमेघघटाकृष्णायितव्योन्नि आदित्यवीप्तौ च “कथं भगवान् मृग-
राजधारीति” चन्द्रमसः स्फुटालोकस्तावदुर्घट एवेति पूर्वप्रोक्तस्य ह्यातविरो-
धात्मकस्याप्राकृतिकत्वदोषस्य वारणाय नायकस्य विरहोन्मादगह्वरं, कवेर्वा
नियतितन्त्रापाततत्त्वयुगं शरणमर्ताव दुर्बलमिति ॥

(मणिमादाय)

अत्र मणिग्रहणप्रसङ्गे त्रैयसीप्राप्तिरूपवीजस्योपसंहियमाणप्रयोजनस्य प्रोत्सा-
हकत्वात्प्ररोचना नाम विमर्शसन्ध्यङ्गम् ॥ यल्लक्षणं दर्पणे “प्ररोचना तु विज्ञेया
संहारार्थप्रदर्शनी ॥”

हंहो सङ्गममणे !

तथेति—नितरां मग्नः निमग्नः कृशो मध्यप्रदेशः यस्याः सा, तनुमध्यया
तया वियुक्तस्य मे यदि त्वं सङ्गमाय समागमफलाय भविष्यसि ततः भवन्त-

(परिक्रम्यावलोक्य च) अये ! किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां पश्यता मया रतिरुपलभ्यते । अथवा स्थाने मम मनो रमते । इयं हि—

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते

चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ६६ ॥

मात्मनः मम शिरामणिं चूडामणिं करिष्यामि त्वां मस्तके धारयिष्यामीति भावः । ईश्वरः शिवः बालमिन्दुमिव । यथा शिवेन नवेन्दुः स्वचूडामणिलेन कल्पित-
न्तथैव यदि त्वं तनुमध्यया तया विरहितस्य मम प्रियया सह समागमं कारयिष्यसि
तदा अहं त्वां मम शिरसि निधास्ये । शिरसि धारणं परमादरसूचकम् ।
(सङ्गमायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । अत्रोपमा । वंशस्थवृत्तम् ॥ ६५ ॥

(परिक्रम्य अवलोक्य च) अये ! किं नु खलु किमस्य कारणं यत् कुसुमे-
रहिता हीनामपि इमां पुरोवर्तिनीं लतां पश्यता प्रेक्षमाणेन मया रतिः प्रीति-
रुपलभ्यते । मणिं प्राप्य लतारूपे परिणतायां सर्वदशां प्रीतिः समुत्पद्यते । किन्तु
लतापरिणाममजानन् आह—नाहं जाने किमस्य कारणं यदहं लतामेतां पश्यामि
मुदितश्च जात इति । अथवा स्थाने युक्तमेव तत् यन्मे मनः अत्र रमते । तस्या
लताया रूपं वर्णयति—इयं हि लता कीदृशी इत्याह—

तन्वीति—तन्वीयं लता एतादृशी लक्ष्यते यत् सा कोपना मम प्रिया एव
चरणपतितमपि मामवमस्य पश्चात्तापयुतेव भवेत् । पश्चात्तापयुतायामुर्वेश्यां
लतायां चास्यां सामान्यं दर्शयति—

चण्डी यदा सानुतापा स्यात्तदा बाष्पाणामुद्गमः स्यात्तेन च वधूरोऽपि धौतः
स्यात् । तथैव लतायामपि । मेघजलं वर्षाजलं तेन आर्द्रा पाल्या यस्याः सा तस्या
भावः गृह्णा आर्द्रपल्लववतीत्वात् अश्रुभिः बाष्पैर्धौतः क्षालितः अधरः यस्याः सा
तादृशी प्रतिभाति । परञ्च अनुतापविह्वलिदं यतः प्रथमं अनुतापवती ललना भूष-
णानि न परिधत्ते । अत्र च लतासु कुसुमोद्गमस्य समयाभावे तदभावात् आभरण-
रहितत्वं कल्प्यते । स्वस्य कालं पुष्पोद्गमसमयः तस्य विरहादभावात् विश्रान्तः
पुष्पाणामुद्गमः प्रादुर्भावः यस्याः सा कुसुमरहिता लता आभरणैः अलङ्कारैः शून्या
इव प्रतिभाति । पुनश्च सानुतापा रमणी यदमोना भवति । इह च लतापक्षे
कुसुमानां विरहात् मधुच्छा नाशान्ति तेन तेषां गुञ्जनं न, अत एव भ्रमरगुञ्जन-
रहितत्वेन इदं प्रतीयते यत्सा अनुतापवशात् यदमोनेव स्यात् । मधुलिहां
दिरेषाणां घण्टैः गुञ्जैर्विना चिन्तया पश्चात्तापेन मौनं आस्थिता एव दृश्यते ।

यावदस्यां प्रियानुकारिण्यां लतायां परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

लए पेक्ख विणु हिअए भमामि

जइ विहिजोएण पुणि तहिं पाविसि ।

ता रण्णे विणु करिमि णिब्भन्ती

पुण णइ मेइइ दाहकअन्ती ॥

[लते ! प्रेक्षस्व विना हृदयं भ्रमामि

यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्स्यामि ।

तदारण्येन विना करोमि निर्भ्रान्ति

पुनर्न प्रवेशयामि दाहकतन्ताम् ॥ ६७ ॥]

(इति चर्चरिकयोपसृत्य लतामालिङ्गति ततस्तदीयस्थानमाक्रम्यैव प्रविष्टोर्वशी)

राजा—(निमीलिताक्षः स्पर्शं नाटयित्वा) अये ! उर्वशीगात्रस्पर्शा-
दिव निर्घृतं मे हृदयम् । पुनरस्ति विश्वासः । कुतः—

अत एभिः कारणैः इदं लक्ष्यते यत् सा चण्डी कोपना उर्वशी पादयोः पतित अनु-
नये तत्परमपि मा अवधूय तिरस्कृत्य जातानुतापा पश्चात्तापतप्ता इव भवेत् ।

यथा सानुतापा मानिनी अध्रुपूर्णा भवति तथैवेयं लता वर्षाजलाद्रपल्लवैः प्रति-
भाति, यथा सा निरलङ्कारा तथैवेयं कुसुमाभरणैः शून्या, यथा सा मौनमा-
लम्बमाना तथैवेयं द्विरेकगुजनराहित्येन मौनं भजमाना दृश्यते । अनेनेदं
प्रकल्प्यते यन्मा चरणयोः पतितमपि तिरस्कृत्य पश्चात्तापयुता सा भामिनी एवेयं
लतेति भावार्थः । तन्वी तनुशरीरा, लतापक्षे विरला । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
अत्र दशरूपकमतेन कार्यान्वेषणाद् “विरोधनं” नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

यावदस्या लतायां परिष्वङ्गे आलिङ्गने प्रणयी आसक्तः भवामि । प्रियानु-
कारिण्यां प्रियायाः उपर्युक्तीत्या अनुकरणशीलतायाम् इति ताच्छील्ये निनिः ।

लत इति—अयि लते । प्रेक्षस्व विचारय । अहमिह वने हृदयेन विना
भ्रमामि । हृदयशून्यः अनवस्थितचित्तः सन् भ्रमामि । किन्तु यदि विधि-
योगेन दैववशात् ता प्रियां पुनः प्राप्स्यामि लभेय तदा अरण्येन विना करोमि
वनाद् बहिः निष्कासयामि तथा च दाहं विरहजन्यपीडां कृन्ततीति दाहकत्वं
तादृशी तां पुनररण्ये निर्भ्रान्ति निःसन्देहं न प्रवेशयामि आर्नेष्यामि । निर्गता
आन्तिः सन्देहः यस्या क्रियाया सा यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् ॥ ६७ ॥

(इत्युक्त्वा चर्चरिकयोपसृत्य लतामालिङ्गति)

(ततः तदीयस्थानं लतास्थानमाक्रम्यैव स्वीकृत्यैव उर्वशी प्रविष्टा)

राजा—(आनन्दातिरेकात् निमीलिताक्षः प्रियास्पर्शं नाटयित्वा रूपयित्वा)
अये इति हर्षसूचकम् । मे हृदयम् उर्वश्याः गात्रेण सस्पर्शाद् यथा निर्घृतं

समर्थये चत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥६८॥

(शनैरुन्मील्य चक्षुषी) कथं सत्यमेवोर्वशी । (इति मूर्च्छितः पतति)

उर्वशी—समस्तसहस्रं समस्तसहस्रं महाराजो । [समाश्वसितु
समाश्वसितु महाराजः ।]

राजा—(संज्ञां लब्ध्वा) प्रिये ! अद्य जीवितम् ।

त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि गया तमसि मज्जता ।

दिष्ट्वा प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥ ६९ ॥

सुखीनवेत् तथैव जातमिति मन्ये । अत्र भावानां सालिकानामभिव्यक्तिः अतः
पुनरस्ति विश्वासो यत्सा प्राप्स्यते । कुत इति हेतुमाह विश्वासे—

समर्थय इति—यद्यत् तस्याः वसनगतिलोचननूपुररवादिकं अहं प्रियां
प्रति समर्थये निधिनोमि तत् सर्वं क्षणेन अन्यथा परिवर्तते । पूर्वं अयं मे
प्रियायाः नूपुररवः, इयं तवीया गतिः, इदं तस्या अंशुमिति यद्यदहं पूर्वं
सम्भावयामि तदेव परस्मिन् क्षणे अन्यथा भवति नायं नूपुररवः किन्तु हंस-
कूजितम्, नेदं वसनम् किन्तु शाद्वलमित्थेयं क्षणादेव यन्मया प्रियाविषयकं
निधितमासीत्तदन्यथा भवति । अतः स्पर्शविशेषेण विभाविता लब्ध्वा प्रिया येन
तादृशः अहम् मम विलोचने सहसा विनिद्रे न करोमि नोद्घाटयामि । यतः
अयं प्रियास्पर्शः अपि अन्यथा भवेत् ।

यथा पूर्वं सर्वं क्षणेनान्यथा जातम् तथैवायं प्रियासम्पर्कोऽपि क्षणेन वैपरीत्यं
भजेत् अस्माद् भयाभाहं सहसा नयने उद्घाटयामि, शनैः शनैः उद्घाटयामि
येन प्रियासम्पर्कजन्यानन्दविशेषवधितोऽहं न लघु भवामि ।

वंशस्थितम् ॥ ६८ ॥

(शनैः चक्षुषी उन्मील्य ।) कथं सत्यमेव परमार्थत एव उर्वशी । (इति
हृष्यविशेषान्मूर्च्छितः गतसंज्ञः सन् पतति)

उर्वशी—समाश्वसितु समाश्वसितु शान्तो भवतु महाराजः ।

राजा—(संज्ञां चेतनां लब्ध्वा) प्रिये ! अद्य जीवितम् ।

त्यदिति—तव वियोगोद्भवे विरहात् सप्ताते तमसि शोके मज्जता मया
गतासुना निर्गतप्राणेन प्राणिना चेतना संज्ञा इव त्वं दिष्ट्वा सौभाग्येन प्रत्युप-
लब्धासि पुनः प्राप्तासि ।

तद्विरहजन्यशोकसागरे मोहेन मया त्वं मरुद्देववशात् यथा निर्गतप्राणेन
प्राणिना संज्ञा प्राप्स्यते तथा प्राप्तासि । यथा चेतनाया लामेन मानवः विवेकं
कार्यकारिणी शक्तिं लभते तथैव तदाद्या अदम्युना सचेतनः सन् स्वप्नतामाणाः
एषी साधर्म्यम् । अतुष्टुत्तम् ॥ ६९ ॥

उर्वशी—मरिसदु मरिसदु महाराओ । जं मए कोववसं
गदाए अवत्यंतरं पांविदो महाराओ । [मर्पयतु मर्पयतु महाराजः
यन्मया कोपवशं गतयावस्थान्तरं प्रापितो महाराजः ।]

राजा—नाहं प्रसादयितव्यस्त्वया । त्वदर्शनेन प्रसन्नो मे
सबाह्यान्तरात्मा । तत्कथय कथमियन्तं कालं मया विरहिता
स्थितासि ।

(अनन्तरे चर्चरी)

मोरा परहुअ हंस रहंग

अलि गअ पव्वअ सरिअ कुरंगम् ।

तुज्झह कारणे रण्ण भमन्ते

को ण हु पुच्छिअ मइ रोअन्ते ॥

[मयूरः परभृद्वंसो रथाङ्गोऽ-

लिर्गजः पर्वतः सरिस्फुरङ्गः ।

तव कारणेनारण्ये भ्रमता

को न खलु पृष्ठो मया रुदता ॥ ७० ॥]

उर्वशी—मर्पयतु मर्पयतु महाराजः, सन्तप्यो हि ममापराधः । यतः
कोपवशं गतया मया अवस्थान्तरं प्रापितः । कोपोपहतमानसया मया महाराजः
अन्यामेव अवस्थां प्रापित इति मदीयोऽपराधः सन्तप्यः ।

राजा—अहन्त्वया प्रसादयितव्यः धाराधनीयो नास्मि । मां प्रसन्नं कर्तुं
त्वया यन्नो न कार्यः । यतः त्वदर्शनेन मे सबाह्यान्तरात्मा बहिःकरणानि
अन्तःकरणेषु प्रसन्नानि । बहिरन्तश्चाहं मुदितोऽस्मि त्वदीयदर्शनधौमाग्येन
अतः मां प्रीणयितुं मा मतेथाः । तत्कथय त्वं कथं इयन्तं कालं मया विरहिता
वियुक्ता स्थितासि । इयन्तमित्यनिर्वचनीयमिति भावः । समयस्नानेन दीर्घत्वम्
प्रकाशितम् । इह नाहं प्रसादयितव्य इति स्थले प्रियाप्राप्तिरूपबीजकार्योपगमनाद्
आदानं नाम विमर्शरान्ध्रमुक्तं भवति “कार्यसद्ब्रह्म आदान”मिति लक्षणात् ॥

(अनन्तरे चर्चरी)

मयूरेति—तव कारणेन त्वामन्वेष्टुं कान्ते वने भ्रमता त्वत्प्रभाभावाद् रुदता
मया मयूरः, परभृद्वंशः, हंसः, रथाङ्गश्चक्रवाकः, अलिर्भ्रमरः, गजः,
पर्वतः, कुरङ्गः सारङ्गः इत्यादयः तथा च को बान्यो न पृष्ठः । अपि तु
सर्वेऽपि पृष्ठः प्रत्युत्तरस्यालमादपमानोऽपि सोढः इति सारः । त्वदर्शं रुदता
अरण्ये भ्रमता च मया ये केचन मध्ये मिलिताः ते सर्वेऽपि पृष्ठ इत्यर्थः ।

उर्वशी—

अन्तःकरणपञ्चक्रीकिद्वुत्तन्तो महाराजो ।

[अन्तःकरणप्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तो महाराजः ।]

राजा—प्रिये ! अन्तःकरणमिति न खल्ववगच्छामि ।

उर्वशी—सुणादु महाराजो । पुरा भवद्वदा महासेनेण सासदं कुमारव्वदं नेण्हिअ अकलुसो णाम गन्धमादणकच्छो अज्झासिदो । किदा अ स्थिदी । [शृणोतु महाराजः । पुरा भगवता महासेनेन शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुपो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासितः । कृता च स्थितिः ।]

राजा—कीदृशी ।

उर्वशी—जा किल इत्थिआ इमं देस आगमिस्सदि सा लदाभाएण परिणदा भविस्सदि । किदो अ सावान्तो गोरीचरणराजसंभवं माणि वज्जिअ लदाभावं ण मुंचिस्सदि त्ति । तदो अहं गुरुसावसमूढहिअआ विसुमरिददेवदाणिअमा अम्हका-

अत्र छादन नाम विमर्शसन्ध्यङ्गं लभ्यते, यल्लक्षण दर्पणे “कार्याधर्मपमानादे सहनं खलु यद्भवेत्.....तदाहुश्छादनं पुन ” ॥ ७० ॥

उर्वशी—अन्तःकरणेन मनसा प्रत्यक्षीकृतो दृष्ट वृत्तान्त यस्य स एतादृशो महाराज अस्ति । यद्यद् भवद्भि मम कृते प्रलपितं तत्सर्वं मया मनसा परिज्ञातम् । भवतो हृदयं जानत्वा मया सर्वं विश्वस्यतेऽल प्रतिपादनेनेति भावः । अत्र “अनुनयो” नाम नाट्यलक्षणम् ।

राजा—प्रिये ! अन्तःकरणमिति पदेन तवार्थं न खलु अवगच्छामि । किन्ते तात्पर्यमिति नावगतं मया ।

उर्वशी—शृणोतु महाराज । इदानीं सर्वं शापकारणादिकं प्रकटीकरोति । पुरा प्राचीनसमये भगवता महासेनेन शाश्वतं निरन्तरं कुमारव्रतं प्रवचयन्तं गृहीत्वा अकलुपो नाम, गन्धेन सौरमेण मादयति मत्तं करोति इति तच्छीलकच्छो जलप्रायप्रदेशं अध्यासितं वासाय स्वीकृतं । पुरा महासेन नेष्ठिकं व्रतं गृहीत्वा अकलुपाख्ये जलाशये न्यवसत् । तेन एषा स्थितिर्मर्यादा कृता ।

राजा—कीदृशी च सा मर्यादा इति शेषः ।

उर्वशी—या किल स्त्री इमं देशं अकलुपाख्यं कच्छं आगमिष्यति सा लताभावेन लतारूपेण परिणता भविष्यति । लतात्वं प्राप्स्यतीति भावः । तथा च महासेनेन शापान्तं शापादस्मान्मुच्युपायः कृतः यः गौर्याधरणरागात् सम्भूतः

जणपरिहरणीअं कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं अ कण्णो-
चन्तवत्तिलदाभाएण परिणदं मे रूपम् । [या किल स्त्री इमं
देशं आगमिष्यति सा लताभावेन परिणता भविष्यति । कृतञ्च
शापान्तः गौरीचरणरागसम्भवं मणिं वर्जयित्वा लताभावं न
मोक्ष्यतीति । ततोऽहं गुरुशापसम्मूढहृदया विस्मृतदेवतानियमा
स्त्रीजनपरिहरणीय कुमारवणं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरञ्च काननो-
पान्तवर्तिलताभावेन परिणतं मे रूपम् ।]

राजा—प्रिये ! सर्वमुपपन्नम् ।

रतिखेदसुप्तमपि मा शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।

सा त्वमिहैतदवस्थ कथं सहेयाश्चिरवियोगम् ॥ ७१ ॥

इदं चैतद्यथाकथितं सङ्गमनिमित्तं पुनरुपलब्धप्रभावमस्माभिः ।

(इति मणिं दर्शयति)

— उर्वशी—कथं सगमणीओ अअ मणी । अदो एव्व महारा-
एण आलिङ्गिदा जेव एदंवत्थमिह संवुत्ता । [कथं सङ्गमनीयोऽयं
मणिः अत एव महाराजेनालिङ्गितैवेतदवस्थास्मि संवृत्ता ।]

मणिं सङ्गमनीयं वर्जयित्वा अपहाय सा स्त्री लताभावं न मोक्षयति त्यक्ष्यति ।
मणिं विना शापमोचनमसम्भवीति भावः । ततश्च गुरो भरताचार्यस्य द्विती-
याङ्के वर्णितात् शापात् समूढं हृदयं यस्या सा एतादृशी अहं विस्मृतदेवतानिय-
माविज्ञातदेवमर्यादां सती स्त्रीजनैः परिहरणीयं त्याज्यम् कुमारवणं प्रविष्टा ।
प्रवेशानन्तरञ्च काननस्य वनस्य उपान्ते समीपे लताभावेन मे रूपम्
परिणतं जातम् । अहं लतालं प्राप्ता ।

राजा—प्रिये ! सर्वमिदं चरवयोक्तम् तदुपपन्नम् युक्तम् ।

रतीति—या ख पुरा रति सम्भोगं तज्जन्येन खेदेन श्रमेण शयने सुप्त-
मपि माम् प्रवासगतम् विप्रकृष्टमिव मन्यसे सा ख इह एतदवस्थ एवप्रकारकम्
अनिर्वचनीयमीदृशं वा चिरकालीनं वियोगम् कथं सहेया ।

या ख पुरा एकस्मिन्नेव शयने त्वया सह सुप्तमपि मा विप्रकृष्टमिव मत्वा
पीडिताऽभव सा एव ख कथमिदं विलक्षणं विरहं सोढवती इत्यर्थः ।
अत्रापि “अनुनयो” नाम नाट्यलक्षणम् । आर्यां जाति ॥ ७१ ॥

इदञ्च मत्पाणीं यथा कथितं यथा त्वया प्रतिपादितं तादृशमेव सङ्गमनिमित्तं
समागमहेतु उपलब्धप्रभाव सङ्गमशक्तियुक्तं रत्नं मयासादितमस्तीति शेषः ।
(इति मणिं दर्शयति)—

उर्वशी—कथं सङ्गमनीयोऽयं मणिः । अत एव महाराजेन आलिङ्गिता

राजा—(ललाटे गर्णे सन्निवेश्य)

स्फुरता विच्छुरितमिदं रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।

श्रियमुद्वहति मुखं ते बालातपरक्तकमलस्य ॥ ७२ ॥

उर्वशी—प्रियंवद ! महन्तो कस्य कालो अम्हाणं पइट्ठाणदो निगगदाणं । कदाइ असूइस्सन्ति पकिदिओ अम्हाणं । ता एहि । गच्छम्ह ।

[प्रियंवद ! महान् खलु कालः आवयोः प्रतिष्ठानान्निर्गतयोः । कदाचिदसूयिष्यन्ति प्रकृतय आवाभ्याम् । तदेहि गच्छावः ।]

(इत्युत्तिष्ठतः)

राजा—यदाह भवती ।

उर्वशी—अथ कथं महाराओ गन्तुं इच्छदि ?

[अथ कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ?]

एवमहं एतद्वत्था पुनरपि रमणीयरमणीरूपं दधाना संवृतासि जाताऽसि । अस्य मणेरैवायं प्रभावो यदहं शापमुष्ठा भूत्वा ललारूपं परित्यज्य ललनारूपं पुनरपि प्राप्तेत्यर्थः ।

राजा—(ललाटे गर्णे सन्निवेश्य पृष्ट्वा) ।

स्फुरतेति—तव ललाटे कपाले निहितस्य सन्निवेशितस्य मणेः स्फुरता समन्ततः प्रसरता रागेण लालिम्ना विच्छुरितं कर्तुरितमतः सुशोभितं तव मुखं बालेन कोमलेन आतपेन रक्तस्य कमलस्य ध्रियं शोभामुद्वहति धारयति । भाले धृतस्यास्य सप्रममणेरितत्त्वतः प्रस्रमस्या रक्तभासा ललितं ते ललितं मुखं रक्तकमलस्य शोभामुद्वहति इति भावः ।

अथ बालातपरक्तस्य कमलस्य शोभायाः मुखे समारोपादिदर्शनालङ्कारः । तादृशं यथा काव्यप्रकाशे “निदर्शना—अभवन्वल्लुसम्पन्थः उपमापरि-
कल्पकः” इति । आर्या जातिः ॥ ७२ ॥

उर्वशी—प्रियंवद मधुरालापिन् । प्रतिष्ठानादावाघात राज्याद्वा निर्गतयोः प्रस्थितयोरावयोः महान् खलु कालः सञ्जातः । कदाचित् प्रकृतयः प्रजाः आवाभ्यां असूयिष्यन्ति दोषं दास्यन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठानं हि प्रयागस्य पूर्वतीरे वर्तमाना विक्रमराजधानी । तत् अत एव एहि । गच्छावः ।

(इति उत्तिष्ठतः)

राजा—यदाह भवती तदेव सम्पन्निति शेषः ।

उर्वशी—अथ कथं कीदृशेन यानेन गन्तुमिच्छति महाराजः । उर्वशीः अप्यारस्ताद् देवतायोनित्यतस्मिन्नेव क्षणे यत्किमपि सम्पादयितुं सामर्थ्यं तिष्ठते ।

राजा—

अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना
सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।

गमितेन खेलगमने विमानतां

नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥ ७३ ॥

(चर्चरी)

पाविअसहअरीसंगमओ पुलअपसाहिअअंगअओ ।

सेच्छापत्तविमाणओ विहरइ हंसजुआणओ ॥ ७४ ॥

[प्राप्तसहचरीसङ्गमः पुलकप्रसाधिताङ्गः ।

स्वेच्छाप्राप्तविमानो विहरति हंसयुगा ॥ ७४ ॥]

राजा—अचिरेति—अपि खेदसलील गगनं गतिर्यस्या सा तादृशि ललितगमने प्रिये । अचिरप्रभाया सौदाभिन्या विलसितै प्रकाशै पताकिना ध्वजयुतेन केतुमता वा, सुरकार्मुकम् इन्द्रधनुस्तद्रूपेण अभिनवेन नूतनेन विविधरत्नयुतेन चित्रेणाढ्येन शोभिना भूयितेन तथा चास्माक कृते विमानतां गगनयानत्वं गमितेन प्राप्तेन नवेन पयोमुचा मेघेन मां वसति आवास नय ।

विमाने ध्वज, विविधानि मनोरमाणि चित्राणि भवन्ति, वर्षासमयत्वात् जल-धरमेव राजा विमानत्वेन कल्पयते तत्र तादृक् कल्पने ध्वज तु विद्युद् भविष्यति । इन्द्रधनुश्च नानारत्नसन्दानितम् अत एव चित्रत्वं प्राप्स्यति । एतादृशेन विमानत्वभाप्तेन जलदरूपेण यानेन मां गृह नयेति प्रार्थनम् । अत्र मेघस्य विमानत्वेन निरूपणात्, विद्युत ध्वजत्वेन इन्द्रधनुपथ्य चित्रत्वेन कल्पनात् रूपकमलङ्कारः ।

अत्र प्रसादमाधुर्ये गुणौ । अनुप्रासालङ्कारश्च । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । लक्षण यथापूर्वमेव ॥ ७३ ॥

(चर्चरी) हंसयुत अन्योक्त्या आह—प्राप्त सहचर्या सङ्गम समागमो-येन स, पुलकेन आनन्दातिरेकनन्यरोमोदमेन प्रसाधितम् शोभितम् अत्र खेद यस्य स, स्वेच्छानुसारं प्राप्त विमान येन च एतादृशो हंसयुगो विहरति । राज्ञः पक्षे सविशेषो मान उत्कर्ष इति विमान, हंसपक्षे तु व्योमयानम् विमानम् । अङ्गस्यारम्भ अपि हंसस्यान्योक्त्या कृत, तेनैव च समापितोऽङ्कः । अनेनान्न समाधिर्नाम गुण ॥ ७४ ॥

(इति खण्डधारया निष्क्रान्तौ)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

“इत्यनन्तरं खण्डधारया पूर्वोक्तलक्षणया गीत्या निष्क्रान्तौ नायिकातायकौ”

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

इति श्रीमत्प्रमोदमोदमानमानसरसाविभक्तभगवल्लीलाललितकीर्तनस्वान्त्रा-
नन्दसक्तभक्तगोष्ठीगरिष्ठाणां रामानुजार्यकैङ्कर्यधुरीणानां प्रखरकिरणकरप्रति-
भतेजःप्रकरप्रभाकराणां कविपण्डितेन्द्रमण्डलालङ्कारहीराणां अजस्रप्रणामारु-
णितवन्दारराजन्यमृन्दमुकुटमौक्तिकपूज्यपदद्वन्द्वारविन्दानां रसिकतारसनिधीनां
तोताद्रिविज्ञानविभवपीठाधीशानां आचार्यवर्याणां वेदवेदान्तन्यायमीमांसायसिल-
निगमागममन्थानशेमुषीकाणां विज्ञानविभूषणपदधारिणां स्वामिनां इन्दूरपुष्पभर-
णानां श्रीकृष्णाचार्यवर्याणां तनूभवैः सहृदयताजलनिधिकौस्तुभैः एम्. ए. काव्य-
पुराणतीर्थसाहित्यविशारदायनेकोपाधिसमुल्लसितैः सुरेन्द्रनाथशास्त्रिभिः विरचि-
ताया विक्रमोर्वशीयसजीविकाया विद्वन्मनसागरशशिलेखायाम् कल्पलतासमा-
ख्यायां व्याख्यायां चतुर्थोद्घोषोत्तः ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति दृष्टो विदूषकः)

विदूषकः—ही ही भो, दिट्टिआ चिरस्स कालस्स उअसी-
सहाओ तत्तमवं राआ णंदणवणप्पमुहेसु पदेसेषु विहरिअ
पडिणिवुत्तो । पविसिअ णअरं दाणीं सकजाणुसासणेण पइदि-
मण्डलं अणुरज्जअन्तो रज्जं करेदि । असंताणत्तणं वज्जिअ से ण
किं वि सोअणीअम् । अज्ज तिहिविसेसो त्ति भअवदीणं गह्गा-
जमुणाणं संगमे देवीए सह किदाहिसेओ संपदं उवआरिअं
उवविट्ठो । ता जाव अलंकरणीयमाणस्स अज्जाणुलेवणमंलभाई
भादुओ विअ होमि । (इति परिक्रामति)

(नेपथ्ये) हृद्धी हृद्धी । एसो तालावन्तपिधानं णिकितविअ
णीअमाणो अच्छराविरहिदेण मोलिरअणदाए योइदो मणी
आमिससङ्किणा गिद्धेण आकितत्तो । [ही ही भोः ! दिट्ठा
चिरस्स कालस्सोर्वशीसहायः तत्रभवान् राजा नन्दनवनप्रमुखेषु

पञ्चमोऽङ्कः ।

अथ स्वस्थस्थानेषु यथाक्रमं सज्जिवेक्षितान् मुखसङ्ख्यादिरूपानर्थान् एकत्वेन
योजयितुं निर्वेहणसन्धिगर्भं चरममङ्कमारभते । तद्वक्ष्यं यथा धानञ्जये “भीजवन्तो
मुखायर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वेहणं हि तत् ।”

इदानीं विदूषकमुखेनाग्रिमकथोपन्यासायं तत्प्रवेशमाह ततः प्रविशति दृष्ट
परितुष्टो दृष्टमना विदूषकः । हीही भो इति आश्चर्यं । दिट्ठा सौभाग्यमिदम् यत्
चिरस्स कालस्य भूयसा समयेन उर्वशीसहायः तत्रभवान् मान्यो राजा नन्दन-
वनप्रमुखेषु इन्द्रनगरोपवनादिषु बहुषु रमणीयेषु प्रदेशेषु विहृत्य विहारं कृत्वा
“प्रतिभित्तं प्रस्थापितं” इदमैव मार्गं प्रतिष्ठामालम्ब्य “प्रविश्य स्वच्छार्पणसुशास्त्रेण
राजकार्यावलोकनेन प्रकृतिमण्डलं प्रजागणमनुरज्जयन् प्रसादयन् राज्यं करोति ।
असन्तानलं अपल्लविहीनलं वर्जयित्वा विहाय अस्य राज्ञः किमपि शोचनीयम्
न, सर्वमन्यदनुगुणं केवलमस्य निरपल्यता नासयित्री । अथ स राजा त्रियि-
विशेष कश्चन पर्वविशेष इति हेतो भगवत्यो गङ्गायमुनयो सप्तमे देव्या
महिष्या सह कृताभिपेक विहितमञ्जनं सन् साम्प्रतम् अधुना उपकार्या
पटभवनम् (tent) उपविष्ट स्थितः । तद् यावत् अलङ्कियमाणस्य
भूष्यमाणस्य तस्य राज्ञः अङ्गेषु अनुलेपनम् कुङ्कुममृगमदाधुवर्तनं तथा च माल्यं

प्रदेशेषु विहृत्य प्रतिनिवृत्तः । प्रविश्य नगरमिदानीं स्वकार्यानु-
शासनेन प्रकृतिमण्डलमनुरञ्जयन् राज्यं करोति । असन्तानत्वं
वर्जयित्वा अस्मिन् किमपि शोचनीयम् । अद्य तिथिविशेष इति
भगवत्योः गङ्गायमुनयोः सङ्गमे देव्या सह कृताभिषेकः साम्प्रत-
मुपकार्यामुपविष्टः । तद्यावदलङ्घ्यमाणस्याङ्गानुलेपनमात्यभागी
भ्रातेव भवामि । (इति परिक्रामति)

(नेपथ्ये) हा धिक् हा धिक् । एष तालवृन्तपिधानं निक्षिप्य
नीयमानोऽप्सरोविरहितेन मौलिरत्नतायां योजितो मणिरामिप-
शङ्किना गृध्रेणाक्षितः ।]

विदूषकः—(आकर्ष्य) अच्चाहिदं अच्चाहिदं । परमबहुमदो
क्खु तव वअस्स संगमणीओ णाम चूडामणी । अदो क्खु
असमत्तणेवत्थो एव्व तत्तमवं आसणादो उट्ठिदो । ता पास-
परिवत्ती होमि । (इति निष्क्रान्तः) [अत्याहितम् अत्याहितम् ।
परमबहुमतः खलु तव वयस्य ! सङ्गमनीयो नाम चूडामणिः ।
अतः खलु असमाप्तनेपथ्य एव तत्रभवान् आसनतः उत्थितः ।
तत् पार्श्वपरिवर्त्ता भवामि ।]

कुसुमादीनां गुम्फनम् तयोः भ्रातेव भागित्वा अंशेनोपयोगकर्तृत्वात् राशः
यथा भ्राता भ्रातुः उपगोग्यस्य अंशोपमोनी भवति तथैव तदर्थोपस्थापितानां
पदार्थानां भोग्य भवामि । इति उक्त्वा परिक्रामति, इत्यतः परिध्राम्यति ।

नेपथ्ये वचनमिदम् अत्र बहुषु अर्थसूचकेषु नेपथ्ये अभिधानात् चूलिका-
ख्यम् अर्थोपक्षेपकम् । तद्वक्ष्यन्तु यथोक्तमेव । हा धिक् हा धिक् इति
कटसूचकमव्ययपदम्, वीम्सा च कथातिरेकशोतनाय ।

एष इति—एषः तालवृन्तम् एव पिधानम् आवरणम् निक्षिप्य दूरीकृत्य अना-
वृत्त एव नीयमानः अप्सरोविरहितेन सर्वश्रीवियुतेन राज्ञा मौलिरत्नतायां शिरा-
मणित्वे योजितः उपयुक्तः अयं मणिः आमिपशङ्किना मांसपण्डोऽयमिति मन्य-
मानेन गृध्रेण आक्षितः उट्ठत्य नीतः । सङ्गमनीयस्य मणोः “प्रमातेपीति” पथे
(४।६१) रक्तवर्णनात् गृध्रेण आमिपलवोऽयमिति शङ्कया गृहीतः इति भावः ।
अत्र रक्तवर्णसाधर्म्यात् मणौ आमिपलव इति भ्रमेण प्रदणधीः, अतः अत्र भ्रान्ति-
मान् अलङ्कारः “साम्यादतस्मिन् तद्वद्विद्विः भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः” इति
लक्षणात् ।

विदूषकः—(आकर्ष्य हुला) अत्याहितम् अत्याहितम् महद् भयमुप-
स्थितम् इत्यर्थः । हे वयस्य ! तव सङ्गमनीयः सङ्गमे हेतुभूतः पूरामणिः

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति राजा सूतश्च कञ्चुकिवेधकौ परिजनश्च)

राजा—वेधक वेधक !

आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्करः ।

येन तत्प्रथमं स्तेयं गोमुरेव गृहे कृतम् ॥ १ ॥

किरातः—एसो अगमुहलग्रहेमसूत्तेण मणिणा अणुरज्ज्वन्तो विअ आआस भमदि । [एष अग्रमुखलग्रहेमसूत्रेण मणिना अनुरज्ज्वन्निवाकाशं भ्रमति ।]

राजा—पश्याम्येनम्—

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं विभ्रन्मणिं मण्डलशीघ्रचारः ।

अलातचक्रप्रतिमं विहङ्गस्तद्रागलेऽनावलयं तनोति ॥ २ ॥

शिखारत्नम् परमबहुमतं प्रियतम, अत एव अतमाप्तनेपथ्यं अपरिगृहीत-
सङ्गपरिधानं वस्त्रादिकम् अपरिधायैव वा आसनतः राजसिंहासनतः उत्थितः ।
तत् अतः तव पार्श्वपरिवर्तौ संगीपस्थं भवामि । इति निष्कातः । प्रवेशकः—
रक्षणम् यथापूर्वमेव ।

(ततः प्रविशति राजा सूतः सारथिः, कञ्चुकी वृद्धात् पुरसचारी सेवकः,
वेधकः कश्चन किरातः, अन्यपरिजनश्च ।) वेधकस्थाने रेचक इति पात्रान्तरम् ।
राजा वेधकमाहूय पृच्छति ।

आत्मन इति—आत्मनः स्वस्य वधम् विनाशरूपं मणिं आहर्ता सम्पाद-
यिताश्च विहगेषु तस्करः चोरः क्व अस्ति येन पक्षिचोरेण प्रथमं स्तेयं चौर्यम्
गोप्तुं लोकान्ता पात्रकस्य समैव गृहे कृतम् । येन रागचोरेण आदौ प्रजानां
पालकस्य मम एव गृहे चौर्यं कृतम् स चोरः गृध्रः क्व गतः । तात्पर्यन्तु स
मणिं नाहरत् किन्तु आत्मनो वधमेवाहरत् इति वधस्य अत्र मणितादात्म्याभि-
सम्बन्धात् रूपकमलङ्कारः । तथाच गोमुरिति पदस्य विशेषतया साभिप्रायत्वा-
त्परिकरालङ्कृतिश्च । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

किरातः—एष अग्रमुखे मुखोपरे रजम् हेमसूत्रम् सुवर्णसूत्रं यस्य तादृशेन
मणिना आकाशमनुरजयन् रक्तं कुर्वन्निव भ्रमति ।

अत्र उप्रेक्षालङ्कारः ॥

राजा—पश्याम्येनम् विहङ्गचोरम् ।

असाविति—असौ गगने लक्ष्यमाणं मुखे आलम्बितं गृहीतं हेमसूत्रं
कनकदोरकं यस्य तादृशं मणिं विभ्रत् धारयन् विहङ्गमं मण्डलं मण्डलाकारं
वर्तुलं तथा शीघ्रं त्वरितं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्थातयाभूतश्चारो गतिः यस्य
तादृशं मण्डलाकारगमनेन त्वरितवेगं सन् अलातं ज्वलत्काष्ठं तस्य चक्रं

कथय किं सखेत्रे कर्त्तव्यम् ।

विदूषकः—(अपेक्ष) भोः ! अलं एत्थ घिणाए । अवराही सासणीओ [भोः ! अलमत्र घृणया । अपराधी शासनीयः ।]

राजा—सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

परिजनः—जं भट्टा आणवेदि [यद्भर्त्ता आज्ञापयति]

(इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—न दृश्यते हि विहङ्गाधमः ।

विदूषकः—इदो इदो दक्षिणान्तरेण चलितो सउणिहदासो ।
[इतश्चो दक्षिणान्तरेण चलितः शकुनिहताशः ।]

तत्प्रतिमं तत्सदृशं तस्य मणेः रागो लालिमा तस्य लेखा तन्निर्मितं वलयं करोति । अतिवेगेन भ्रमितालातमण्डलवत् प्रभाशालीत्यर्थः । महता वेगेन भ्रमितं ज्वल-
ःकाष्ठं रक्तमिव सर्वत्र दृश्यते तथैव सर्वत्र तस्य पक्षिणः आकाशे रक्तमणि-
प्रहणपूर्वकं वर्तुलकारं गमनं मणिनानुस्यूतेन रागेण निर्मितं वलयं विदधातीत्यर्थः ।
अत्रोपमालङ्कारः । “अलातमुलमुकमिति” द्वे अर्धदग्धकाष्ठस्य पर्यायाधिति
कोपः ।

राजा—(दृष्ट्वा) इदानीम्—

प्रभापहवितेनासौ करोति मणिना खगः ।

अशोकस्तवकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥ ३ ॥

यवनी—(धनुर्हस्ता प्रविश्य) भट्टा ! एदं ससरं चावम् ।
[भर्तः, इदं सशरं चापम् ।]

राजा—किमिदानीं धनुषा । बाणपथातीतः क्रव्यभोजनः ।
तथाहि—

आभाति मणिविशेषो दूरमिदानीं पतत्रिणा नीतः ।

नक्तमिव लोहिताङ्गः परुषघनच्छेदसम्पृक्तः ॥ ४ ॥

राजा—(दृष्ट्वा) इदानीम्—

प्रमेति—असौ खग प्रभया तेजसा पहवितेन कीर्त्तेन अशोकस्तवकेन अशोक-
कुसुमगुच्छेन इव मणिना दिङ्मुखस्य दिशः मुखस्य अवतंसकं कर्णभूषणं करोति ।
अत्र दिशः नायिकालङ्घनम् । सा च कर्णभूषणं परिधत्ते । खगस्तु नायकः ।
स अवतंसं परिधापयति । प्रायशः सुकुमारं ललनां कुसुमस्तवकमवतंसयन्ति ।
स्ववपुषं गौरत्वात् रक्तकुसुमगुच्छं परं भूषयतेतराम् । नायकस्तु खगं दिशं
नायिकामनेन रक्षाशोककुसुमस्तवकप्रतिभाशक्तिमन्ना मणिना दिङ्मुखमवतंसय-
तीत्यर्थः । अत्र दिशः नायिकालङ्घनमावनेन, मणेरवतंसलविभाषनेन उत्प्रेक्षा-
लङ्घति । अशोकस्तवकेति उपमानात् उपमालङ्कारश्च । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

यवनी—वाचनं प्रतिहारी—(धनुर्हस्ता धनुर्हृत्हीना प्रविश्य) भर्तः, इदं
सशरं सबाणं चापम् धनुरिति ।

राजा—धनुषा चापेन इदानीं किं प्रयोजनम्—व्यर्थमिदानीं धनुः । यत्
स क्रव्यभोजनं मासाशनं विहृगं बाणपथातीतं बाणमार्गमतिक्रान्तं,
दूरदेशं प्राप्तं इत्यर्थः ॥ तथाहि—

आभातीति—पतत्रिणा पक्षिणा इदानीं दूरं दूरदेशं नीतः मणिविशेषः
उत्कृष्टः स मणिः नक्तं रात्रौ पश्येषु अविरलेषु निविडेषु इत्यर्थः कर्तुरितेषु वा
घनानां मेघानां छेदेषु संपृक्तं सयुक्तं दृश्यमानं इत्यर्थः लोहिताङ्गं मङ्गलारूपं
ग्रहविशेषं इव आभाति ।

भौमस्तु रक्तं नक्षत्रम् । रक्तं चेदं रत्नम् । यथा मेघेषु भौमो दूरतः सुन्दर-
माभाति तथैव विहङ्गमेन अतिदूरं नीतो मणिप्रवरः आभातीति तात्पर्यम् ।

अत्र सहृदयेष्वङ्गयचमत्कारशोभितमिदं उपमालङ्कारणम् । “परुषं कर्तुरे रक्षे
स्थानिष्ठुरवचस्पि” इति हैमः । कर्तुरिति च “विरक्तसन्ध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा

आर्यं लातव्य ।

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

राजा—मद्वचनं दुच्यन्तां नागरिकाः सायं निवासवृक्षाग्रे
विचीयतां विहगाधमः ।

कञ्चुकी—यथाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

विदूषकः—भोः ! विसमीअदु भवं संपदं । कहिं गदो सो
रअणुकुम्मीलओ भवादो सासणादो सुंचिस्सदि । [भोः । विभ्रा-
म्यतु भवान् साम्प्रतम् । कुत्र गतः 'स' रत्नकुम्मीलकः भवतः
शासनान्मोक्ष्यते ।]

(इत्युपविशत)

राजा—वयस्य !

रत्नमिति न मे तस्मिन् मणौ प्रयासो विहङ्गमोत्क्षिप्ते ।

प्रियया तेनास्मि सखे सङ्गमनीयेन सङ्गमितः ॥ ५ ॥

रजः पार्थिवमुज्जिहीते” इत्यनेकार्थकैरवाहारकौमुदी ॥ ‘अद्धारक कुजो मौमो -
ओदिताओ महीमुतः’ इत्यमरः । इयमार्या जाति ॥ ४ ॥

आर्यं लातव्येति कमुनि- सम्बोधनम् ।

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी)

कञ्चुकी—जयति जयति देवः ।

अनेन निर्भिन्नतनुः स वध्यो

रोपेण ते मार्गणतां गतेन ।

प्राप्तापराधोचितमन्तरिक्षा-

त्समौलिरन्नः पतितः पतन्ती ॥ ६ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)

कञ्चुकी—अभिप्रक्षालितोऽयं मणिः कस्मै दीयतामिति ।

राजा—वेधक ! गच्छ । कोपपेट्टके स्थापयैनम् ।

किरातः—जं भट्टा आणवेदित्ति । [यद्भर्ताऽऽज्ञापयतीति ।]

(इति मणिमादाय निष्क्रान्तः)

राजा—(लातव्य प्रति) आर्य ! जानाति भवान् कस्याय वाण इति ।

तेन सज्जमनीयेन तन्नामकेन सज्जमहेतुभूतेन मणिना हे सखे ! अहम् प्रियया सज्जमित सम्मेलित । नाहं त मणिं मणित्वेन प्रकल्प्य मानयामि किन्तु प्रिया-सज्जमकत्वेन त बहु मत्वा एतावन्तमायाह करोमि । अनेन राज्ञ विपुलकोप-वत्त्वं, हतशस्त्रं, शुण्णमाह्वयं च ध्वन्यते । इयमार्या जाति ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी शरेण येन स वध्यो विहगो हत-स्त्रेण सहितं मणिं गृहीत्वा कञ्चुकी राज्ञ समीपे आगच्छति)

कञ्चुकी—जयति जयति देवः ।

अनेनेति—वध्य वधस्य योग्यः स विहगः अनेन मार्गणता गतेन वाणत्वं प्राप्तेन ते रोपेण कुधा निर्भिन्नतनुर्निजदेहः सन् प्राप्तापराधोचितः कृतापराधा-नुसारं यथा स्यात्तथा तत्फलरूपेण वा समौलिरन्नं शिखामणिना संयुतः स पतन्ती अथ पतितः । स विहगस्तु तव कुधा एव मृतः । स क्रोध एव वाणत्वं मासः । अनेन राज्ञ प्रतापातिशयो द्योत्यते । अत्र च शरेण हतेऽपि खगे तुद्धे-तुत्वेन क्रोधो वर्णनात् असम्बन्धेऽपि सम्बन्धदर्शनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

(सर्वे जना विस्मयमाश्चर्यं रूपयन्ति दर्शयन्ति)

कञ्चुकी—अभिप्रक्षालितः जलेन धौतोऽयं मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा—वेधक ! गच्छ । कोपपेट्टके स्थापयैनम् । कोपाध्यक्षाय दीयताम् ।

किरातः—यद्भर्ता आज्ञापयति । (इति मणिमादाय निष्क्रान्तः ।)

राजा—(लातव्य प्रति ।) आर्य कञ्चुकिन् ! जानाति भवान् कस्याय वाणः । कस्य शरेण हतोऽयं विहगः इति ज्ञायते किं भवता ?

कञ्जुकी—नामाङ्कितो दृश्यते । नात्र मे वर्णविभावसहा दृष्टिः ।

राजा—तदुपश्लेषय शरं यावन्निरूपयामि ।

विदूषकः—किं भवं विआरेदि ? [किं भवान् विचारयति ?]

राजा—शृणु तावत्प्रहर्तुर्नामाक्षराणि ।

विदूषकः—अवहिदो म्हि । [अवहितोऽस्मि ।]

राजा—(वाचयति)

उर्वशी सम्भवस्यायमैलसूनोर्धनुष्मतः ।

कुमारस्यायुषो बाणः सहर्ता द्विपदायुषाम् ॥ ७ ॥

विदूषकः—दिष्टिआ संताणेण चट्ठदि महाराओ ।

[दिष्ट्या सन्तानेन वर्धते महाराजः ।]

राजा—कथमेतत् । सखे ! अनिमिष्या वियुक्तोऽहमुर्वश्या । न

कञ्जुकी—नामाङ्कितो दृश्यते । यस्याय बाणस्य नाम लिखितं दृश्यते । किन्तु अत्र मे वर्णानां विभाव परिज्ञानं तत्सौदु शक्या दृष्टिर्न । मम वार्धस्यात् दृष्टे निर्वलत्वात् नाहं विभावयितुं पारयामि किमत्र लिखितमिति ।

राजा—भवतु—शरमुपश्लेषय समीपं स्थापय यावदहं निरूपयामि विभावयामि वाचयामि नामाक्षराणि ।

विदूषकः—किं भवान् विचारयति ?

राजा—शृणु तावत् विद्वज्जस्य प्रहर्तुं घातकस्य नामाक्षराणि ।

विदूषकः—अवहितोऽस्मि दत्तचित्तोऽस्मि ।

राजा—(वाचयति)

उर्वशीति—इत्यया गोत्रापत्य पुमान् ऐल पुरुरवा तस्य सूनो तनयस्य उर्वशीत सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स तस्य उर्वशीपुत्रस्य धनुष्मत धनुर्धारिण आयुष तदाख्यस्यायुर्नामकस्य कुमारस्य द्विपदा शत्रूणामायुषाम् जीवनस्य सहर्ता घातक अयं बाण अस्ति इति शेषः । स खलु बाणः विक्रमोर्वशो तनयस्यासीत् । आयुर्नाम कुमारः शत्रूणामायुषामाहर्तुं विरोधालङ्कारः । अनुश्रव्यः । इत्यनाम्री पुरुरवसो माता । अत्र बीजापौषगमात् सन्धिर्नाम विदेहसन्ध्यज्ञमुक्तम् । अनुष्टुप् पद्यम् ॥ ७ ॥

विदूषकः—दिष्ट्या सौभाग्यमिदं यत् महाराज सन्तानेन पुत्रेण सन्तत्या वर्धते सौभाग्यशालीति । अद्वेऽस्मिन्नेव विदूषकेणोक्तमासीत् यदनपत्यं सर्वं राज्ञो मदम् । किन्तु इदानीं ससन्तानतः राज्ञः परिहाय महानन्दो विदूषकस्येति दिष्ट्या गम्यते ।

कदाचिदपि तत्रभवती गर्भाविर्भूतदोहदाप्युपलक्षिता । कुत एव प्रसूतिः । किन्तु

आविलपयोधरामं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।

कतिचिदहनि शरीरं श्लथवलयमिवाभवत्तस्याः ॥ ८ ॥

विदूषकः—मा भवं माणुसीधम्मं दिव्वाए ताए संभावेदु । प्रभावगूढाई ताणं चरिदाई । [मा भवान् मानुषीधर्मं दिव्यायास्तस्याः सम्भावयतु । प्रभावगूढानि तासां चरितानि ।]

राजा—कथमेतत् यदुवंशीसंभवो मे तनयः स्यात् ? यतः हे सखे ! अनिमिष्या देवाङ्गनया तथा उर्वरया अहं विमुक्त आसम् । तथा च सा तत्रभवती माननीया कदाचिदपि कस्मिन्नपि समये गर्भेण आपन्नसत्तावशात् आविर्भूतम् प्रकटतां प्राप्तं दोहदं गर्भलक्षणम् यस्याः सा तादृशी नोपलक्षिता । इत्थेवं सत्यपि कुत खलु प्रसूतिः सन्ततिः ? यद्यपीदमभवत्तथापि कानिचित् चिद्धानि तादृशानि तत्पूर्वरूपाणि वा मयावलोकितान्यासन्निति वर्णयति—किन्तु पूर्वोक्तस्य विकल्पे ।

आविलेति—कतिचिदहनि कतिचिद्दिनानि अभवन् यदा तस्याः शरीरम् आविले कृष्णे पयोधरामे कुचाग्रं चूचुके वा यस्मिन् तादृशं कृष्णचूचुकम्, लवलीदलवत् पाण्डुरा सिता आननस्य मुरास्य छाया छविः यस्मिन् तादृशम् आपाण्डुमुखकान्ति, तथा च श्लथवलयम् शिथिलं कनकवलयम् यस्मिन् तादृशं दुर्बलं शरीरमभवत् । इवेति स्मरणे ।

कानिचिद्दिनानि व्यतीतानि यदा तस्या चूचुके कृष्णतां प्राप्ते, मुखकान्तिः पाण्डरतां प्राप्ता, कृशलमभजचास्याः शरीरमिति मया गर्भस्यास्फुटलिङ्गानि समालोकितानि, न तु कदापि उपाख्यानानि गर्भलक्षणानीति भावः ।

“चूचुकं तु कुचाग्रं स्या”दित्यमरः । इवेति वाक्यालङ्कारे । लवली हरपरिवर्धी इति भाषा । अत्र चोपमालङ्कारः । चूचुकयोः कृष्णत्वम्, मुखस्य मृगनलं, नयनयोरलसत्त्वम्, वपुषः कृशलम्, एवमादीनि आपन्नसत्तायाः लक्षणाया लिङ्गानि । यदुक्तम् सुश्रुते “स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः समीप्यन्ते विशेषतः” इति । तथा च चरके—“निष्ठीविकागौरवमङ्गसादः तन्द्राग्रहणौ हृदयव्यथा च । तृप्तिश्च बीजग्रहणं च योन्याः गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम्” यथा वा अष्टाङ्गहृदये—“अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ” इति वाग्भटः । इयमार्या जातिः ॥ ८ ॥

विदूषकः—दिव्यायाः देवयोनितगतायास्तस्याः उर्वर्याः मानुषीधर्मं मानवयोनितगतानां स्त्रीणां गर्भावस्थायाम् यादृशा गर्भाः सन्ति तादृशा एव तस्या अपि अवश्यं भवेयुरिति मा भवान् सम्भावयतु शङ्केयाः । सा देववनिता । तस्यां मानुषीणामिव धर्माणां सद्भावस्य कल्पना अनुचिता । भवेदेवमेव यदेववनिताणां

राजा—अस्तु तावदेवं यथाह भवान् । पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः ।

विदूषकः—मा बुद्धिं मं राआ परिहरिस्सदि त्ति । [मा वृद्धां माम् राजा परिहरिष्यतीति]

राजा—कृतं परिहासेन । चिन्त्यताम् ।

विदूषकः—को देवरहस्साईं वक्कइस्सदि ? [को देवरहस्यानि तर्कयिष्यति ?]

कञ्चुकी—(प्रविश्य) जयति जयति देवः । देव ! च्यवना-
श्रमात् कुमारं गृहीत्वा तापसी सम्प्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति ।

राजा—उभयमप्यवलम्बितं प्रवेशय ।

उपाहृदगर्भेलिङ्गत्वेनादर्शनेऽपि गर्भं स्यात्सन्तति प्रसूता भवेदिति । तासां देवाङ्गनानां चरितानि आचरणानि प्रभाववैशेष्यात् गूढानि भवन्ति । गुप्तं हि तासां चरितमिति सामान्यवाक्यस्य तस्या अपि चरितं गुप्तमटल्लिङ्गमस्तीति बोधस्य समर्थनाय प्रदानादर्शान्तरन्यासः ।

राजा—अस्तु तावदेवं यथाह भवान्, यथा भवता उक्तं यत्तस्या देवयोजि-
त्वात् गूढाचारः तद्वदतु यथार्थम् । किन्तु पुत्रसंवरणे तस्या मयोत्पादितस्य
तनयस्य गोपने तत्रभवत्या उर्वरया किमिव कारणम् ? को नु खलु हेतुस्तस्या
मनसि भवेद्यतस्तया मया ध्वजिज्ञातरूपेण पुत्रो रक्षितः ? अत्र पुत्रसंवरणकार्यस्य
कारणमार्गप्रदर्शनात् विबोधो नाम निर्वहणसन्ध्यङ्ग प्रतिदर्शितम् यदुक्तं
“विबोधः कार्यमार्गणम्” इति रूपके ।

विदूषकः—समुचितं प्रत्युत्तरमलभमानो माणवक उपहासं करोति—
‘राजा वृद्धा मामिति मत्ता मा परिहरिष्यति । राजानो हि नूतनामेव तद्वर्णी-
मुपभोक्तुं कामयन्ते । तथा च “प्रसूतिर्गतयौवना” इति न्यायात् यदि
राजा ज्ञास्यति यन्मया सुतमुदपादि तदा स वृद्धां गतयौवनानां मां मत्ता परिहरे-
दिति इयं मा भूदिति हेतुं विनर्पं शोषितञ्जया के तनय इति । अत्र हासः ।

राजा—कृतं परिहासेन । उपहासेनालम् । चिन्त्यताम् को नु खलु हेतुर्भ-
वेदिति । अत्र कृतमित्यस्य शोभे कारणम् । ८

विदूषकः—देवरहस्यानि देवलावच्छिन्नानां रहस्यानि गोप्यानि को नाम
तर्कयिष्यति अनुमानबलाच्चिन्तयितुं पारयेदित्यर्थः ।

कञ्चुकी—(प्रविश्य) जयति जयति देव । देवेति महाराजसम्बोधनम् ।
च्यवनाश्रमात् च्यवनस्य महामुनेराश्रमात् कुमारमेकं बालकं गृहीत्वा काचन
तापसी इह सम्प्राप्ता आयाता तथा च देव महाराज द्रष्टुं मिलितुं इच्छति ।

राजा—उभयमपि तापसीकुमारौ अविलम्बितं सखरं प्रवेशय इहानय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निर्गम्य तापसीसहितं कुमारमादाय प्रविष्टः)

विदूषकः—णं कसु एसो सत्तिअकुमारो जस्स णामाङ्कितो गद्धलक्खवेही णाराओ उवलद्धो तत्तंभयदो बहु अणुकरेदि ।
[ननु सत्त्वेप क्षत्रियकुमारो यस्य नामाङ्कितो गृध्रलक्ष्यवेधी नाराच उपलब्धस्तत्रभवतः बहनुकरोति ।]

राजा—एवमेतत् ।

वाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन्

वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः ।

संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-

रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः ॥ ९ ॥

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः (इति निर्गम्य बहिर्गत्वा तापसीसहितं कुमारमादाय गृहीत्वा प्रविष्टः ।)

विदूषकः—यस्य कुमारस्य नाम्ना अभिधानेन अङ्कितः चिह्नितः, गृध्ररूपं लक्ष्यं तस्य वेधी छेदकः नाराच. शरः उपलब्धः अस्माभिर्दृष्टः स एष एवायं क्षत्रियबालकः तत्रभवतो बहु बहुरुपेण अनुकरोति सदृशः प्रतिभाति ।

राजा—एवमेतत् सत्यमेव साम्यं बहुतरं लक्ष्यते ।

वाष्पायत इति—अस्मिन् कुमारे निपतिता मम दृष्टिः वाष्पायते अश्रूणि उद्गमति । कुमारमेतं दृष्ट्वा आनन्दातिरेकात् अस्त्राणि वहन्ति । तथा च मम हृदयं वात्सल्यस्य प्रेम्णः बन्धु यस्मिन् तादृशं उद्भूतप्रेमानुबन्धनं भवति । मम मनसः प्रसादः विकासः भवति, बालमेतं प्रेक्ष्य मे मनः प्रफुल्लतां भजते । अतोऽहमेतं कुमारकं उज्झिता परित्यक्त्वा धैर्यवृत्तिधोःत्वं येन स धीरलक्ष्मी. सन् संजातवेपथुभिः सकम्पैः अङ्गैः अदयं गाढं यथा भवेत् तथा परिरब्धुमुपगृहीत्व-मालिङ्गितुं वा इच्छामि । कुमारमेतं दृष्ट्वा मम मनसि साक्षे भवतः, हृदये प्रेमानुबन्धनं जागर्ति, मनो विकसति । अत आनन्दातिशयात्पुलकिततनुरहम् मनसः धैर्यं परित्यज्य गाढमालिङ्गितुं कामय इत्यर्थः ।

अत्र पुनं दृष्ट्वा प्रेम्ण. जागरणात् वत्सलरसवादिनां मते वत्सलाख्यो रसः, तत्र राजा कुमारश्चालम्बनविभावो, मनोविकासपुलकादयः अनुभावाः, नाराच-दर्शनस्वनिरपत्यतारीन्युदीपनानि, प्रीतिः सञ्चारी वरसलत्वं स्थायी । अथवा अन्येषां मते रत्याख्यो भावः ।

वाष्पायत इत्यत्र “वाष्पोष्मभ्यामुद्गमने” इति सूत्रेण उद्गमनरूपेऽर्थे वाष्पात् कथं प्रलयः । वेपथुरिति द्विवेष्टकम्पने अयुच् । अदयं तस्य सौकुमार्यमविगण्य

कञ्चुकी—भगवति ! एवं स्वीयताम् ।

(तापसीकुमारौ यथोचित स्थितौ)

राजा—(उपसृत्य) भगवति ! अभिवाद्ये ।

तापसी—महाराज, सोमवंस धारयन्तो होहि । (आत्मगतम्)

भो, अणाचक्रिदो वि विण्णादो एव्व तस्स राएसिण आजसो
अ ओरसो सवन्धो । (प्रकाशम्) जाद ! पणम गुरुम् । [महाराज !
सोमवंश धारयन् भव ! (आत्मगतम्) भो ! अनाख्यातोऽपि विज्ञात
एव तस्य राजर्पेरायुपञ्चौरसः सम्बन्धः । (प्रकाशम्) जात !
प्रणम गुरुम् ।]

(कुमारो बाष्पगर्भमञ्जलिं बद्धा प्रणमति)

राजा—वत्स ! आयुष्मान् भव ।

कुमार —(स्पर्श रूपयित्वा स्वगतम्)

अशियिल आलिलिद्धिपुरस्सीति बोध । क्रियाविशेषणमिदम् । अत्र भाष्य-
प्रसादो गुणो । पञ्चतिलसा वृत्तम् ॥ ९ ॥

कञ्चुकी—भगवति—इदं तापसीसम्बोधनम् । एवं स्वीयताम् । अत्रास्यताम्
इत्यर्थः । (तापसीकुमारौ यथोचित यथानिर्दिष्टस्थानम् स्वीचावचत्वं निरीक्ष्य
स्थितावुपविष्टौ ।)

राजा—(उपसृत्य) भगवति ! अभिवादये प्रणमामि ।

तापसी—सोमवंश धारयन् भव वंशपरम्पराभिवर्धको भव । वंशविस्ताराय
प्रयतो भवेत्यर्थः । (आत्मगतम्) भोरिति विस्मये ! अनाख्यात अनुक्तोऽपि
तस्य राजर्पे पुद्गरवस आयुपञ्चौरस जन्यजनक सम्बन्ध इति विज्ञात एव ।
अनयोराकृतिसाम्यात् स्वसमानलक्षणयोगाच्चाकथितोऽपि एतेषा पितृपुत्रसम्बन्ध
परिज्ञायते । उरस इति औरस अण् प्रत्ययः । 'उरसोऽण्' (४।४।९४)
स्वजाते लौरस इत्यमरः । (प्रकाशम्) जात हे वत्स ! गुरुम् पितरम् प्रणम
अभिवादयेत्यर्थः ।

गुरुल्लिलिङ्गवा महति दुर्नरा लघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरेषु पित्रादौ सुरम
न्निणि ' इति । गुरु पितृवाचकश्च 'गृ शब्दे' (क्या प से) अथवा "गृ ६।
निगरणे" (तु प से) इति धातो "कृप्रोहञ्च" (उ १।२४) इत्यु प्रत्ययः ।

(कुमार बाष्पगर्भं अथुपूर्णमञ्जलिं बद्धा प्रणमति)

राजा—वत्स ! आयुष्मान् दीर्घायुर्भव ।

कुमार —(स्पर्श रूपयित्वा स्वगतम्)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोऽहमस्येति ।

उत्सङ्गे वृद्धानां गुरुषु भवेत्कीदृशः स्नेहः ॥ १० ॥

राजा—भगवति ! किमागमनप्रयोजनम् ।

तापसी—सुणातु महाराजो । एसो दीहाऊ आऊ जादमेत्तो एव्व उव्वसीए किवि णिमित्तमवेक्खिअ मम हत्थे णासीकिदो । जं सत्तिअस्स कुलीणस्स जादकम्मादिविहाणं तं से तत्तभवदा चवणेण सव्वं अणुट्ठिदम् । गिहीदविज्जो धणुव्वेदे अ विणीदो । [शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एवोर्वश्या किमपि निमित्त अपेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत् क्षत्रियस्य कुलीनस्य जातकर्मादिविधानं तदस्य तत्रभवता च्यवनेन सर्वमनुष्ठितम् । गृहीतविद्यो धनुर्वेदे च विनीतः ।]

यदीति—यदि अयं मम पिता जनक, अहंशस्य सुत पुत्र इति श्रुत्वेव केवलम् इदं हार्दं विलम्बेन प्रेम जागर्ति तदा वृद्धानां उत्सङ्गे अङ्गे पोषितानां बालानां गुरुषु पितृषु कीदृशः स्नेहः भवेत् । केवलं पितृपुत्रयोः तादृशसम्बन्ध-श्रवणमात्रेणैवालोकिता प्रेम प्रादुर्भवति चेत् आत्मतः पितृणाम् अङ्गं ललितानां शिक्षणां पितृषु कीदृशः प्रेम भविष्यति । कुमारस्य मनसि राजानं विलोक्य हार्दं प्रेमाविर्बभूव । तद्दृष्ट्वा विचारशीलेन कुमारेण स्वानुभवतः प्रकाश्यते यच्च-जन्मतः अहमस्योत्सङ्गमुखमनुपलभमानोऽपि इयमासकस्तदा पित्रा सार्धं सदैव लालनपालनमुखमनुभवतः क्रियत् प्रेम भवेदित्यर्थः ।

इयमार्याजाति ॥ १० ॥

राजा—भगवति तापसि ! किमागमनप्रयोजनम् अत्रागमने को नाम हेतुः ?

तापसी—शृणोतु महाराज यदर्थमहमत्रागता । एष दीर्घायुश्चिरायु आयुर्नाम कुमार जातमान एव जन्मप्रभृति उर्वश्या अस्य मात्रा किमपि अविज्ञातं निमित्तं प्रयोजनमपेक्ष्य उद्दिश्य मम हस्ते न्यासीकृतं रक्षणपोषणाय निक्षिप्तं संस्थापितं इत्यर्थः ।

उव्वश्या केनाप्यज्ञातेनोद्देश्येन कुमारोऽयं जन्मतः मया लालनपालनाय समर्पित इत्यर्थः ।

यत्कुलीनस्य सत्कुलोत्पन्नस्याभिजातस्येत्यर्थः, क्षत्रियस्य जातकर्मादिविधानं संस्कारादिकं तत्रभवता पूज्येन भगवता च्यवनेन महामुनिना सर्वं अनुष्ठितम् समाप्तम् । क्षत्रियकुलचारानुसारं सर्वेऽस्य संस्कारा जातकर्मानामकरणमुद्यया च्यवनेन सम्पन्ना इत्यर्थः । अनेन वाक्यस्य संस्कृतत्वं प्रकटितम् । धनुर्वेदे च गृहीत-विद्यं, शस्त्रास्त्रविचक्षणध्यायमिति विनीतश्च निरभिमानी स्वधमुदाचारानुकूल-चरणशीलोऽयमिति बोधः । अत्र कार्योपक्षेपात् प्रयत्नं नाम सध्यः प्रसक्तं भवति ।

राजा—सनाथः खलु संवृत्तः ।

तापसी—अज्ज फुल्लसमिधकुसणिमित्तं इसिकुमारेण्हिं सह गदेण इमिणा अस्समवासविरुद्धं समाअरिदं । [अथ पुष्प-समित्तकुशनिमित्तं ऋषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रमवासविरुद्धं समाचरितम् ।]

विदूषकः—कथं विअ ? [कथमिव ?]

तापसी—गहीदामित्तो किल गिद्धो अस्समपादवसिहरे णिलीअमाणो लक्खीकिदो घाणस्स । [गृहीतामिषः किल गृध्रः आश्रमपादपशिखरे निलीयमानो लक्ष्मीकृतो घाणस्य ।]

राजा—तवस्ततः ।

तापसी—तदो उपलब्धवृत्तन्तेण भअवदा चवणेण अहं समादिट्ठा णिज्जादेहि एद उव्वसीहत्थे णास्स ति । ता उव्वसीं पेक्खिदुं इच्छामि । [तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा निर्यातयैन उर्वशीहस्ते न्यासमिति । तदुर्वशीं प्रेक्षितुमिच्छामि ।]

राजा—तेन ह्यासनमनुगृह्णातु भगवती ।

राजा—सनाथ खलु संवृत्त, भगवत्या धात्रीकर्मप्रहणेन, भगवता च्यवनेन च जनककर्मपरिग्रहेण अनुगृहीतोऽयमित्यर्थः ।

तापसी—अथ पुष्पसमित्तकुशनिमित्तं होमीयवस्तुप्रदणाय ऋषिकुमारकैः सह गतेन अनेन आयुषा आश्रमवासविरुद्धं सात्विकाचरणप्रतिकूलं समाचरितम् ।

विदूषकः—कथमिव किं तदस्याचरणमाश्रमविरोधि ।

तापसी—गृहीतामिषं गृहीतमासखण्डं गृध्र आश्रमस्य सन्निकटवर्तिन पादपस्य तरो शिखरे निलीयमानं सुतं अनेन घाणस्य लक्ष्मीकृतो हत इत्यर्थः । आचरणमिदं आश्रमवासप्रतिकूलमित्यर्थः ।

राजा—ततस्ततः किं जातम् ।

तापसी—तत उपलब्धवृत्तान्तेन ज्ञातगृध्रवधसमाचारेण भगवता च्यवनेन अहं समादिष्टा आज्ञापिता यदेन न्यासं निक्षेप उर्वशीहस्ते निर्यातय प्रलप्यं मुक्ता भव । अत उर्वशीं प्रेक्षितुमिच्छामि । न्यासस्य प्रलप्यं निर्यातनम् । “दाने न्यासार्पणे वैरञ्जुदौ निर्यातनं मतमिति” मुक्तावली ।

राजा—तेन आसनमनुगृह्णातु स्वीकरोतु भगवती ।

(प्रेप्योपनीतयोरसनयोरुपविष्टौ)

राजा—लातव्य । आहूयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यदाहापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

राजा—(कुमारमवलोक्य) एहोहि वत्स !

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपनतेन ।

आहादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

तापसी—जाद णन्देहि पितरम् । [जात ! नन्दय पितरम् ।]

(कुमारो राजानमुपसर्पति)

राजा—(आलिङ्ग्य) वत्स ! प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

(प्रेप्येण मृत्वेन उपनीतयोरानीतयोरसनयोः)

तापसीकुमारो उपविष्टौ निपण्णौ)

राजा—लातव्य कञ्चुकिन् ! आहूयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यदाहापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

राजा—(कुमारमवलोक्य) एहि एहि वत्स ।

सर्वाङ्गीण इति—

सुतस्य स्पर्शः पुत्रगात्रेण संस्पर्शः सर्वाङ्गीणः सर्वदेहव्यापी खलु । पुत्रगात्र-सम्पर्कजन्यं सुखम् सकलदेहं व्याप्नोतीति भावः । सर्वं च तदङ्गं सर्वाङ्गम् तद्व्याप्नोति इत्येवं स्त्रीलः सर्वाङ्गीणः सर्वाङ्गव्यापी “तत्सर्वादेः”—इत्यनेन खप्रत्ययः । किलेति सामान्यवस्तु प्रतिपादने ऐतिह्ये वा । सौभाग्यतः उपनतेन प्राप्तेन तेन सम्पर्कजन्यसुखेन मां आहादयस्व सुखय । मम प्रारब्धवशात् लब्धेन अनेन पुत्रगात्रसम्पर्कसुखेन मां प्रीणयेत्यर्थः । तत्रोपमानं आह—यथा चन्द्रकरः चन्द्रमसः करः किरणः चन्द्रकान्तं मणिं आहादयति द्रवयति । यथा चन्द्रकिरणसंस्पर्शेन चन्द्रकान्तमणिर्द्रवति तथैव तवाङ्गसंस्पर्शसुखेन अहमप्यानन्दोदधि-निमग्नो भविष्यामीत्यर्थः ।

इदमेवाह कश्चन कविः—“सुप्रसिद्धमिदं लोके चन्दनं खलु शीतलम् । पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ।” अत्रोपमालङ्कारश्च । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११ ॥

तापसी—जात वत्स ! पितरम् जनकम् नन्दय आनन्दय सुखयेत्यर्थः ।

(कुमारो राजानमुपसर्पति उपगच्छतीति भावः)

राजा—(आलिङ्ग्य) वत्स ! प्रियसखं मम प्रियवयस्यं पुनं ब्राह्मणं अशङ्कितो निर्भोकः सन् वन्दस्व प्रणम । अत्र विदूषकस्य ब्राह्मणत्वप्रतिपादनेन पूज्यत्वम् वन्द्यत्वं च व्यज्यते । ब्राह्मणवन्दनादिकस्य समुदाचरस्य उपदेशः राज्ञः न्याय-पथप्रवर्तकत्वं व्यनक्ति ।

विदूषकः—किं ति सङ्किस्सदि । णं अस्समवासपरिचिदो एव साहामिओ । [किमिति शङ्कवते । नन्वाश्रमवासपरिचित एव शाखामृगः ।]

कुमारः—(सस्मितम्) तात वन्दे ।

विदूषकः—सोत्थि भवदो । षड्ढु भवम् । [स्वस्ति भवते वर्धतां भवान् ।]

(ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च)

कञ्चुकी—इत इतो देवी ।

उर्वशी—(प्रविश्यावलोक्य च ।) को णु क्खु एसो कणअपीठो-
वविट्ठो महाराएण सज्जीअमाणसिहण्डो चिट्ठदि । (तापसी दृष्ट्वा)
अम्महे ! सच्चवदीसहिदो पुत्तओ मे आऊ महन्त्तो क्खु संवुत्तो ।
[को नु खल्वेप कनकपीठोपविट्ठो महाराजेन सज्ज्यमानशिखण्ड-
स्तिष्ठति । (तापसी दृष्ट्वा ।) अहो ! सत्यवतीसहितः पुत्रको मे
आयुर्महान् खलु संवृत्तः ।]

विदूषकः—किमिति शङ्कवते शङ्काया किं कारणम् । नास्तीति भावः ।
यतः आश्रमे वास तेन परिचित ज्ञात एव शाखामृग कपि । “वानरा हि
रुक्षेभ्यो फलान्याहृत्य शृगानुपतिष्ठन्तीति” वाणभट्टे प्रतिपादितम् । तदनुसारम्
आश्रमवासिनो बालस्यास्य कपिस्तु सम्यक् परिचित एव । सम्यक् परिचितस्य
शङ्का निरर्थवेति मत्वा विदूषक स्वस्य विरूपत्वात् विकृतवेषत्वात् वानरसाम्यं तदेव
च शङ्काहेतु मनुते किन्तु कपिभिः परिचितत्वप्रतिपादनेन च तन्निवारयति ।

कुमारः—(सस्मितम् ईषद्धास्येन) तात वन्दे प्रणमामि । विदूषकस्य
स्वजनकसखित्वात् तातेति सम्बोधनम् । “तातस्तु जनकः पिता” इति ।

विदूषकः—स्वस्ति भवते अत्र स्वस्त्रियोगे चतुर्थी । वर्धता भवान् इति
आसीत् ।

(ततः उर्वशी कञ्चुकी च प्रविशत)

कञ्चुकी—इत इतो देवी आगम्यतामिति शेषः ।

उर्वशी—(प्रविश्य अवलोक्य च) को नु खलु एष कनकपीठोपविट्ठो
सुवर्णपीठासीन महाराजेन स्वस्य सज्ज्यमानशिखण्डं प्रसाध्यमानचूडं तिष्ठति ।
शिखण्डधूढा “शिखण्डोर्बर्हचूडयोरिति” शब्दमुच्चावली । (तापसी दृष्ट्वा)
अहो इति अकटिपतस्य दर्शनादाश्चर्यव्यञ्जकम् । सत्यवतीति तापसी नाम, तथा

राजा—(विलोक्य) वत्स !

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।

क्षेदप्रसवनिर्भिन्नमुद्वहन्ती स्तनांशुकम् ॥ १२ ॥

तापसी—जाद एहि । पशुर्वीच्छ मातरं । [जात एहि ।

प्रत्युपगच्छ मातरम् ।]

(इति कुमारेण सहोर्वशीमुपसर्पति ।)

उर्वशी—आयें ! पादवन्दनं करोमि । [आयें ! पादवन्दनं करोमि ।]

तापसी—बच्चे, भत्तुणो बहुमदा होहि । [वत्से ! भर्तुर्वहुंमता भव ।]

कुमारः—अम्ब ! अभिवादये ।

सहितः पुत्रकोः मम आयुरस्ति । महान् खलु संवत्सः, अद्भुतमिदमित्यर्थः । अत्र पुत्रपदात् कप्रत्ययः प्रेमातिशयचोत्तनायेति ज्ञेयम् ।

राजा—(विलोक्य ।) वत्स !

इयमिति—क्षेदः प्रेम तेन प्रध्वजः बहत्पयः तेन निर्भिन्नं विशेषतया सज्जतम् आश्रीभूत्वात् दर्श एव स्तनांशुकम् कस्तुकमुद्वहन्ती धारयन्ती त्वदालोकनतत्परा तव विलोकने उत्सुका इयं ते जननी माता उर्वशी प्राप्ता समायातेत्यर्थः ।

अत्र राज्ञो बहुपत्नीकत्वात् अन्यासामुर्वशीभिन्नानामपि मातृत्वात् तासां परिहाराय जननीतिपदमहणम् । क्षेदप्रसवेतिपदेन चिरकालदृष्टं तनयं समीक्ष्य मातुः साहजिकमिदमिति सम्बोध्य जननीत्वमेव विशेषयति । त्वदालोकनेत्यनेन औत्सुक्यं व्यज्यते । तेन च यत् इयमीदृशी तव कारणेनोत्कण्ठिता, अतस्त्वमपि प्रेम्णः सहजत्वात् तस्याः कारणेन तादृश- एवोत्सुको भवेरिति हेतोः कुमारस्योत्कण्ठोत्कर्षायास्य ग्रहणम् ।

निर्भिन्नं सुसज्जतम् “भिन्नं वाच्यवदत्यर्थे दारिते सज्जते स्फुटे” इति विश्वलोचनः ॥ अत्रुष्टुष्टम् ॥ १२ ॥

तापसी—जात वत्स ! एहि आगच्छ । मातरं प्रति उपगच्छ समीपं गच्छ ।

(इत्येवं कुमारेणामुना सह उर्वशीमुपसर्पति । अत्र उर्वशीमिति उपयोगे द्वितीया ।)

उर्वशी—आयें सत्यवति ! पादवन्दनं करोमि ।

तापसी—वत्से ! भर्तुः बहुमता अभिलषिता दयिता भव ।

कुमारः—अम्ब मातः ! अभिवादये ।

उर्वशी—वच्छ । पितरं आराधयन्तो होहि । [वत्स ! पितरमाराधयन् भव ।] (राजानं प्रति) जेदु जेदु महाराजो । [जयतु जयतु महाराजः ।]

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत्थं आस्यताम् ।

उर्वशी—अज्जा उवविससथ [आर्या ! उपविशत ।]

(सर्वे यथोचितमुपविष्टाः ।)

तापसी—वच्छे ! गिहिदविज्जो आऊ संपदं कवचारुहो संवुत्तो । एसो भत्तुणो समक्खं णिज्जादिदो सहिहत्थणिक्खेवो । ता तुम्हेहिं विसज्जिदं अत्ताणं इच्छामि । उवरुज्झइ मे अस्समधम्मो । [वत्से ! गृहीतविद्य आयुः साम्प्रतं कवचार्यः संवृत्तः । एष भर्तुः समक्षं निर्यातितः सखीहस्तनिक्षेपः । तद्युष्माभिः विसर्जितमात्मानमिच्छामि । उपरुद्धयते मे आश्रमधर्मः ।] २१०

उर्वशी—कामं चिरस्स अज्जउत्तं पेक्खिअ अवहिदाहिअएण जुज्जदि पुणो अस्समधम्मं विभावितुं । ता गच्छदु अज्जा पुणो-दंसणाअ । [कामं चिरस्सार्यपुत्रं प्रेक्ष्यावहितहृदयेन युज्यते पुनराश्रमधर्मं विभावयितुम् । तद्गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय ।] २११

उर्वशी—वत्स ! पितरमाराधयन् पितृचरणसेवापरायणो भव (राजानं प्रति) जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—पुत्रवत्यै ते स्वागतम्—सतनयाया विशेषतया मान्यत्वम् । इत्थं आस्यताम् ।

उर्वशी—आर्याः सभ्याः ! उपविशत ।

(सर्वे यथोचितं यथास्थानमुपविष्टाः ।)

तापसी—वत्से उर्वशि ! गृहीतविद्यः यथाविधि सुसम्पादितधनुर्वेदादि-सत्रोचितविद्यः आयुः साम्प्रतमधुना कवचार्यः कवचस्य योग्यः युधि कवचधारणयोग्यः सम्पन्नः । अतः एष कुमारः ते भर्तुः पुरुरवसः समक्षं प्रत्यक्षं सखीहस्तनिक्षेपः कृत्वा मयि न्यासीकृतः इदानीं निर्यातितः समर्पितः । तत्तथाहं युष्माभिः सर्वैः विसर्जितं गन्तुमनुमतमात्मानमिच्छामि । इदानीं गमनायानुज्ञां भवद्भिर्देतां इच्छामीत्यर्थः । मे आश्रमधर्मश्च उपरुध्यते बाध्यते इत्यर्थः ।

उर्वशी—चिरस्स चिरकालेन कामं यथेच्छं आर्यपुत्रं महाराजं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा इदानीं अवहितहृदयेन सावधानेन चेतसा पुनः आश्रमधर्मं विभावयितुं पालयितुं

राजा—तत्रभवते च्यवनाय मम प्रणाममावेदयिष्यसि ।

तापसी—एवं भोदु । [एवं भवतु ।]

कुमारः—आर्ये ! सत्यमेव निवर्तनम् ? इतो मामपि नेतुमर्हसि ।

राजा—अयि वत्स ! उपितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयमध्यासितुं तव समयः ।

तापसी—जाद ! गुरुणो वअणं अणुचिद्ध [जात ! गुरोर्वचनमनुतिष्ठ ।]

कुमारः—तेन हि

यः सुप्तवान् मदङ्के शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुरः ।

तं मे जातकलापं प्रेषय शितिकण्ठकं शिखिनम् ॥ १३ ॥

युज्यते । परस्परसम्मेलनं जातम् । पुनराश्रमधर्मस्य परिपालनाय भवत्याः गमनमुचितम् । तद्वच्छतु आर्या पुनर्दर्शनाय । भवत्याः पुनरपि दर्शनं प्रतीक्षामहे इति भावः ।

राजा—आर्ये ! तत्रभवते पूज्याय च्यवनाय महर्षये मम प्रणाममभिवादनम् आवेदयिष्यसि समर्पयिष्यसि । निवेदनीयमित्यर्थः ।

तापसी—एवं भवतु निवेदयिष्यामि ।

कुमारः—आर्ये इति सत्यवतीसम्बोधनम् । सत्यमेव निवर्तनम्, यथार्थमेव त्वं प्रतिनिरुत्तासि स्वाश्रमम् । इतः अस्मात्स्थानात् मामपि नेतुमर्हसि । अहमपि चलामि मामपि नय । अत्र बालकस्य एतावत्कालपर्यन्तं तया सहोपितत्वात् कोमलहृदयस्य तत्रैवाभिनिवेशः ।

राजा—अयि वत्स ! सप्रेम सम्बोधनमिदम् । त्वया पूर्वस्मिन् आश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे उपितं निवासः कृतः । इदानीं द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यमध्यासितुं प्रवेष्टुं एष तव समयः सम्प्राप्तः ।

तापसी—जात ! गुरोः पितुर्वचनं शासनमनुतिष्ठ विधेयम् ।

कुमारः—तेन हि—भवतु एवं करिष्ये । किन्तु यथा शाकुन्तले शकुन्तला कृष्णं प्रति मृगीप्रसवसमये मासुपगन्तुं प्रार्थयते तथैवेहापि कुमारः आरण्यकलात् तादृगेव तापसीं याचते ।

य इति—शिखण्डो बर्हत्सस्य कण्डूयनेन खर्जनेन उपलब्धमासम् सुखम् निर्वृतिर्येन सः तादृशः यः मदङ्के मदुत्सङ्गे सुप्तवान् विद्रां लेभे तं जातकलापं समुद्रतपिच्छभारम् शितिकण्ठकं नीलप्रीवं तजामानं वा शिखिनम् मयूरम् मे

तापसी—एवं करोमि । [एवं करोमि ।]

उर्वशी—भगवति ! पादवन्दनं करोमि । [भगवति ! पादवन्दनं करोमि ।]

राजा—भगवति ! प्रणमामि ।

तापसी—सोत्थि भोदु तुम्हाण । [स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् ।]

(इति निष्क्रान्ता ।)

राजा—सुन्दरि !

अद्याह पुत्रिणामभ्यः सुपुत्रेण तवामुना ।

पौलोमीसम्भवेनेव जयन्तेन पुरन्दरः ॥ १४ ॥

(उर्वशी स्मृत्वा रोदिति)

मदर्थे प्रपद्य । बालानां मयूरे साहजिकी आराकिल्लेषा लोभनीयरूपनृत्यकेका प्रवृत्तिलात् । अतः कुमारेण स्वपालभावस्य सदृश हि आचरितमनयाभ्यर्थनया ।

“कलाप सहते बह्वे” इति कोषः । अत्र कुमारणा निसर्गवर्णनात् स्वभावोक्तिः । इयमार्याजातिः ॥ १३ ॥ —

तापसी—(कुमारं प्रति ।) एव करोमि, प्रेषयिष्यामि ते मयूरमिति ।

उर्वशी—भगवति सत्यवति ! पादवन्दनं करोमि ।

राजा—भगवति प्रणमामि ।

तापसी—स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् । भद्रमस्तु उभयोरित्यर्थः । स्वस्तिमोगे चतुर्थी ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

राजा—सुन्दरि ! उर्वशीसम्बोधनम् ।

अद्येति—तव अमुना अनेन सुपुत्रेण सहृणगणविशिष्टेन पुत्रेण अहं पुत्रिणं तनयवतो पुरुषाणां अभ्यः प्रधानं । ये केचन जनाः पुत्रेण भाग्यवत्यमाप्नोति तेषां भाग्यशालिनामहमप्रेसर इदंशेन सपुत्रेण पुत्रित्वात् । तत्रोपमानम्—पौलोमीसम्भवेन शक्या समुत्पन्नेन जयन्तेन इन्द्रतनयेन पुरन्दर इन्द्र इव । यथा जयन्तेन इन्द्रः शोभतेतराम् तथेयामुना तनयेनाहमिति । अत्र इन्द्रसदृशलम् नरेन्द्रस्यावगम्यते । पुरन्दर इत्यत्र “सगू” प्रत्ययो मुमागमश्च । एतादृक् वर्णनं राघवोऽपि “यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरो” इत्यादि । अष्टाष्टपद्यतम् ॥ १४ ॥

(उर्वशी स्मृत्वा रोदिति मिमपि पुरातन स्मृत्येत्यर्थः)

विदूषकः—किं णु खलु संपदं अत्तभोदी अस्सुमुही संवुत्ता ।
[किं नु खलु साम्प्रतमत्रभवत्यश्रुमुखी संवृत्ता ।]

राजा—(सावेगम्)

किं सुन्दरि प्ररुदिताऽसि ममोपनीते

वंशस्थितेरधिगमात् स्फुरति प्रमोदे ।

पीनस्तनोपरिनिपातिभिरर्पयन्ती

मुक्तावलीविरचनां पुनरुक्तमलैः ॥ १५ ॥

उर्वशी—सुणादु महाराओ । पढमं उण पुत्तदंसणसमुत्थिदेण
आणंदेण विसुमारिदम्हि । दाणीं मर्हिदसंकित्तणेण मग हिअए
ट्टिदं समएण । [शृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुनर्दर्शनसमु-

विदूषकः—किं नु खलु किं नु कारणम् स्यात् यदधुना साम्प्रतं अत्र
भवती उर्वशी अश्रुमुखी चाप्पाकुला संवृत्ता ?

राजा—(सावेगम् सोद्वेगम् सचिन्तम् वा)

किमिति—हे सुन्दरि । मम वंशस्य कुलस्य स्थितिर्मर्यादा प्रतिष्ठा वा
यस्मात्तादृशस्य पुत्रस्य अधिगमात् लाभात् स्फुरति प्रकाशमाने हृदयामोदकारके
प्रमोदे अमन्दानन्दे उपनीते प्राप्ते सति किमर्थं प्ररुदितासि रोदिषि । मयि
सुखिनि तवापि सुखित्वं योग्यम् न तु ईदृक् प्ररोदनमुचितमित्यर्थः । इयं प्रमो-
दवेला अतः किमर्थं रोदिषीति आवेगकारणम् । तस्या रोदनं वर्णयति—
पीनौ मासले यौ स्तनौ तयोरुपरि निपातिभिः पतद्भिः अलैः बाष्पैः पुनरुक्तमिव
द्वितीयामिव यथास्यात्तथा मुक्तावलीविरचना अर्पयन्ती । उर्वशी मुक्तावलीं
परिदधाना आसीत् । तस्या अश्रुविन्दवोऽपि मुक्तासदृशा इति वर्णयति । तव
एभिरश्रुविन्दुभिः एकस्याम् मुक्तावल्यां सत्यामपि द्वितीया मुक्तावलीविरचना
अर्पयन्ती रचयन्ती त्वं किमिति रोदिषि ?

अत्र मौक्तिकहारविरचनायां सम्भावितकल्पनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः । अश्रूणां
मुक्तासदृशलप्रतिपादनात् व्यङ्ग्योपमा । अत्र पुनरुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ।
यथा एकस्य सत्त्वे पुनरुक्तिर्वर्था तथैव एकस्य मौक्तिकहारस्य सत्तायां अन्यस्ये-
दृशस्य व्यर्थत्वं क्लेशकरत्वं च । अत्र श्लेषाख्यो अर्थगुणः “एवं क्रियापरम्परया
विदग्धचेष्टितस्य तदस्फुटत्वस्य तदुपपादकशुक्लेश सामान्याधिकरण्यरूपः ससर्गः
श्लेषः” इति जगन्नाथपण्डितेन्द्रः । तथा च साम्यसौकुमार्यमाधुर्यशब्दगुणाः ।
अत्र च वसन्ततिलकाख्यं वृत्तम् ॥ १५ ॥

उर्वशी—शृणोतु महाराज —प्ररुदितस्य कारणमाह—प्रथममादौ पुन-
र्दर्शनसमुत्थितेन पुन्रसम्मेलनजनितेन आनन्देन विस्मृतास्मि । किन्त्वधुना

त्यितेन आनन्देन विस्मृतास्मि । इदानीं पुनः महेन्द्रसङ्कीर्तनेन
मम हृदये स्थितं समयेन ।]

राजा—कथ्यतां समयः ।

उर्वशी—अहं पुरा महाराजगहिदहिअआ गुरुसावसंमूढा
महिंदेण अवधीकदुअ अब्भणुण्णादा । [अहं पुरा महाराज-
गृहीतहृदया गुरुशापसंमूढा महेन्द्रेण अवधीकृत्याभ्यनुज्ञाता ।]

राजा—किमिति ।

उर्वशी—जदा मम सो पिअवअस्सो तुइ समुप्पणसुदस्स मुहं
येक्खिदि तदा मम समीवं तुए आअंतव्वं त्ति । तदो मए महा-
राअविओअमीरुदाए जादमेत्तो एव्व विज्जागमणिमित्तं अ भअ-
वदो चवणस्स अस्समपदे एसो पुत्तओ अज्जाए सच्चवदीए हत्थे
आप्पणा णिक्खित्तो । अज्ज उण पिदुणो आराहणसमत्थो संवुत्तो
त्ति काउण णिज्जादिदो एसो दीहाऊ आऊ । एत्तिको मे महारा-
एण सह संवासो । [यदा मम स प्रियवयस्यस्त्वयि समुत्पन्नसु-
तस्य सुखं प्रेक्षते तदा मम समीपं त्वया आगन्तव्यमिति । ततो

महेन्द्रस्य पुरन्दरस्य सङ्कीर्तनेन नामप्रहणेन मम हृदये समयेन कालावधिना
स्थितम् । या समयमर्यादा पुरा कृताऽऽसीत्ता इदानीं पूर्वस्मिन् पथे कीर्तितेन
इन्द्रनाम्ना मम स्मृतिपथमनवीर्णा । तेन चाहं रुदिताऽस्मि ।

राजा—कथ्यतां समयः कालावधिः । “समयः शपथाचारकालसिद्धान्त-
संविदः” इत्यमरः ।

उर्वशी—अहं पुरा महाराजेन गृहीतं हृदयं यस्याः तादृशी महाराजचलप्र-
चित्तामिनिवेशा गुरुशापसंमूढा गुरोः भरताचार्यस्य शापेन (द्वितीयाङ्गत-
कथाऽत्रानुसन्धेया ।) संमूढा विस्मृतात्मा महेन्द्रेण अवधीकृत्य कालावधिं
निधित्व महाराजेन सार्धं उपितुमभ्यनुज्ञाता । आसम् इति शेषः ।

राजा—किमिति पितृकालपर्यन्तो हि स अवधिः ।

उर्वशी—अवधिं घणयन्ती पुत्रगोपनकारणमुदाटयति—महेन्द्रेणोक्तमा-
सीत् यदा मम स प्रियवयस्यो महाराजः तयि समुत्पन्नस्य जातस्य सुतस्य
सुखं प्रेक्षते तदा मम समीपं त्वया आगन्तव्यम् । मम्युत्पन्नपुत्रदर्शनावसाना-
प्यवधिर्नित्यं । ततः पश्चात् मया महाराजेन सह जन्यमानस्य वियोगस्य
विरहस्य गीरतया गीतया जातमात्र एवायं पुत्रकः मया रौपिणे आगमाः

मया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं च भगवत्क्षयवनस्य आश्रमपदे एष पुत्रकः आर्यायाः सत्यवत्याः हस्ते आत्मना निक्षिप्तः । अद्य पुनः पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कृत्वा निर्यातित एष दीर्घायुरायुः । एतावान् मम महाराजेन सह संवासः ।]

(सर्वे विषादं नाटयन्ति । राजा मोहमुपगच्छति ।)

सर्वे—समस्तसदु समस्तसदु महाराजो । [समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।]

कञ्चुकी—समाश्वसितु महाराजः ।

विदूषकः—अव्वम्हणं अव्वम्हणं । [अत्रद्वन्द्वम् अत्रद्वन्द्वम् ।]

राजा—(समाश्वस्य) अहो ! सुखप्रत्यर्थिता दैवस्य ।

२१५२५॥

शास्त्राणि तेषामध्ययननिमित्तम् भगवतः च्यवनस्य आश्रमरूपिणि पदे स्थाने एष आयुरार्यायाः मान्यायाः सत्यवत्याः तापस्याः हस्ते आत्मना स्वयं निक्षिप्तः स्थापितो न्यासीकृतो वा । अद्य पुनः इति वाक्यालङ्कारे । पितुर्महाराजस्य आराधने सेवायां समर्थः अयं संवृत्तः इति कृत्वा अनेन हेतुना एष दीर्घायुः चिरजीवी आयुः निर्यातितः प्रत्यर्पितः । एतावान् एतावत्कालावधिरेव महाराजेन सह मम संवासः सहवास इति स्मृत्वा अहमरोदम् । अधुना वियोगो भवितेति भावः । एतत्कालपर्यन्तमेव महाराजेन सहोपितुमभ्यनुज्ञाताऽस्मि महेन्द्रेणेति सारः । अत्रोर्वश्या स्वात्मजगोपनहेतुनुभवप्रकाशनादनुभूत्याख्यं निर्णयोनाम निर्वेदणसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

(सर्वे श्रोतारो विषादं खेदं नाटयन्ति रूपयन्ति ।)

सर्वे—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । अत्र राजा मूर्च्छति दयिताया गुरुवियोगं अनुभूतपूर्वं पुनरनुभवितुमसमर्थः मृशं खेदेन विसंज्ञतामलभत ।

कञ्चुकी—समाश्वसितु महाराजः ।

विदूषकः—अत्रद्वन्द्वम् अत्रद्वन्द्वम् । महान् खलु अनर्थः संवृत्त इति अर्थ-बोधे अव्ययमिदम् । “अत्रद्वन्द्वमवध्योचौ” इत्यमरः ।

राजा—(समाश्वस्य सज्ञां लब्ध्वा) अहो ! दैवस्य भाग्यस्य सुखप्रत्यर्थिता सुखपरशुखता । यदैकं सुखमुपनतम् द्वितीयं दुःखमापतितमित्यर्थः ।

राजा—अयि वत्स ! मा भैवम् ।

शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभोऽपि सन्
प्रभवतितरां वेगोदग्रं भुजङ्गशिशोर्विपम् ।

भुवमधिपतिर्वालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं

न खलु वयसा जालैवायं स्वकार्यसहो गणः ॥ १८ ॥

निर्वाहकत्वं च व्यज्यते । दम्ये वत्सतरः । “दम्यवत्सतरो समौ” इत्यमरः । अत्र मयि भवता उदूढभारस्य राज्यकर्मणः नियोगः पुद्गवधारितायां धुरि वत्सतरस्य नियोग इवेति भावात् निदर्शनालङ्कारो व्यङ्ग्यः । अनेन कुमारस्य विनयित्वं नयवत्त्वञ्च गम्यते । अनुरूपप्रयोगः मुद्राराक्षसे “शुर्वो धुरं यो भुवनस्य भर्ता धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ।” (३-३)

राजा—अयि वत्स मा भैवम् कथय, यतः अपार्थमेतत् ।

शमयतीति—गन्धद्विपः गन्धगजः कलभः श्रावकोऽपि सन् अन्यान् गजान् शमयति । तथा च वेगेन उदग्रं भयङ्करं भुजङ्गशिशोः बालसर्पस्यापि विपम् मारणाय प्रभवतितराम् नितरां समर्थमस्ति । तथैव बालवस्थः कुमार-केऽपि वर्तमानस्त्वं अधिपतिः सन् भुवं परिरक्षितुमलं समर्थो भवसि । यतः अयं गन्धगजसर्पद्विपादीनां गणः समूहः जालैव निसर्गत एव स्वकार्यसहः भवति न तु वयसा । गन्धगजलक्षणम्—“यस्य गन्धं समाग्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः” इति युक्तिकल्पतरुः ।

वेगोदग्रमिति—वेगस्तु “धातोर्धालन्तरप्राप्तिर्विपवेग इति स्मृतः ।” सप्त-धातवः “रसाद्व्यासमेदोऽस्थिमज्जशुक्लाणि धातवः” इति वाग्भटे । तथाच विपवेगा सप्तैव सन्ति । “वेगो रोमाश्चमाद्यो रचयति विपजः खेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परो द्वौ वपुषि जनयतो वर्णमेदप्रवेपो । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयन-विवशतां कण्ठभङ्गं च हिकाम् यष्टो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्ष-कस्य” इति विषतन्त्रे ।

सरलार्थस्तु—

यथा श्रावकोऽपि गन्धगजः अन्यान् गजान् वारयितुं पारयति, यथा भुजङ्ग-शिशोः वेगवत्तरं विपं मारणायालं भवति तथैव बालवयस्क्योऽपि लं भुवम् पालयितुं समर्थः अस्ति । तमेव समर्थयति सामान्येन अयं सर्वोऽपि गुणानां गणः एषु सर्वेषु नैसर्गिको भवति नात्र खलु वयः समीक्ष्यते ।

अनुरूपार्थान्तरन्यासो यथा भवभूतेः

“गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ।”

तथा च खुर्वशोऽपि “तेजसा हि न वयः समीक्ष्यते ॥”

अत्र लं बालोऽपि भुवं पालयितुमर्हसीति प्रतिपादनाय दृष्टान्तस्यैकस्य अल-न्तरेऽपि अनेकयोः प्रदानात् समुच्चयालङ्कारः । “समुच्चयोऽसौ स लन्तः युगपदा

आर्यं लातव्य ।

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

राजा—मद्वचनादमाल्यपर्वतं ब्रूहि, सम्भ्रियतां आयुष्मतो राज्याभिषेकः ।

(कञ्चुकी दुःखेन निष्क्रान्तः ।)

(सर्वे दृष्टिविधातं रूपयन्ति ।)

राजा—(आकाशमवलोक्य ।) कुतो नु खलु विद्युत्सम्पातः ।
(निपुणमवलोक्य ।) अये भगवान्नारदः ।

गोरोचनानिकपपिङ्गजटाकलापः

संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।

मुक्तागुणातिशयसम्भृतमण्डनश्रीः

हैमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥ १९ ॥

गुणक्रिया” इति काव्यप्रकाशे । तथाच पूर्वार्धस्य अपरार्धे प्रतिबिम्बनात् साम्येन प्रणिधानाद्वा दृष्टान्तालङ्कारः । “दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ।” तथा चार्थान्तरन्यासः । एतेषां स्वातन्त्र्येण चमत्काराधायकत्वात् संसृष्टिश्च ।

“कलभः करिषावकः” इति कोषः ।

इदं च हरिणीवृत्तम् । तद्वक्ष्ये यथा—रसयुगह्वयैस्सौ औ स्लौ गो यदा हरिणी तदा । यदा नगणसगणौ मगणरगणौ सगणलघू गुरुश्च तदा हरिणी नाम छन्दः स्यात् । इह पङ्क्तिभिर्युग्मैः सप्तभिश्च यतिः ॥ १८ ॥

आर्यं लातव्य ।

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

राजा—मद्वचनाद् मदाज्ञया अमाल्यपर्वतं तच्चाभ्यां ब्रूहि कथय । आयुष्मतः आयुषः राज्याभिषेकः सम्भ्रियता सजीक्रियताम् प्रसाध्यताम् वा ।

(कञ्चुकी दुःखेन निष्क्रान्तः स्वामिनं राज्यपरिहारिणं ज्ञात्वा दुःखी सन् सन्देशं कथयितुमपगतः ।)

(सर्वे उपस्थिताः दृष्टिविधातं दर्शने मन्दतां रूपयन्ति नाटयन्ति ।)

राजा—(आकाशमवलोक्य) कुतो नु खलु विद्युत्सम्पातः (निपुणं सूक्ष्मतया विलोक्य ।) अये इति आश्चर्यं भगवान् नारदः । अत्र तडितैजसा इव नारददेहौजसा नयने प्रतिहते । तथा चान्न । अद्भुतसम्प्राप्ते. “उपगृहणम्” नाम सन्ध्यज्ञम् । तद्वेदुपगृहणम् यत्स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः ।

गोरोचनेति—गोरोचनाया निकपः कथपापाणः तत्स्थरेखा वा तद्वत्

आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या

सद्यस्त्वया सह कृशोदरि विप्रयोगः ।

व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या

वृक्षस्य वैद्युत इवामिरुपस्थितोऽयम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—अं सो अत्यो अणत्यानुबन्धीति तथेति तत्त-
भवदा वक्षलं गेण्हिअ तत्रोचनं गन्तव्यं चि । [अयं स अर्थः
अनर्थानुबन्धीति तर्कयामि तत्रभवता वल्कलं गृहीत्वा तपोवनं
गन्तव्यमिति ।]

उर्वशी—हा हृदग्नि मन्दभाजा । मं वि किद्विणअस्स पुत्त-
अस्स लम्भणाणन्तरं सगारोहेणेण अवसिदकज्जां विप्पओअमुही
महाराओ समत्थइस्सदि । [हा हतास्मि मन्दभाग्या । मामपि

आश्वासितस्येति—कृशमुदरं यस्याः सा तादृशि तनुमध्ये ! नाम
प्राकाश्ये ! सुतोपलब्ध्या पुनप्राप्त्या आश्वासितस्य सन्तोषितस्य कृतसान्त्वनस्य
वा मम सद्यस्त्वस्मिन्नेव समये त्वया सह अयं विप्रयोगो विरहः प्रथमाभ्रवृष्ट्या
प्रथममेघवर्षया व्यावर्तिता निर्वापिता आनपजन्त्या रुग् यस्य तादृशस्य दूरी-
कृतोष्मपीडस्य वृक्षस्य वैद्युतः तडित्सम्बधी अमिरिवोपस्थितः ।

यया प्रथमं नवमेघेन कृते त्वीपद्वये दूरीकृतसूर्यातपनास्य वृक्षस्य कृते
तडिजन्योऽभिलासाय भवति तथैवेदानीं निरपत्यस्य मम सुतलमेनेषजात-
सान्त्वनस्य कृते त्वया सह गुरुरसखो वियोग सम्प्राप्तः । काचित् शान्ति-
मुपलभ्य पुनः क्लेशो यथा घृशं दुःखदो भवति तथैव सुतप्राप्त्यनन्तरं त्वया सह
विरहवादः । “ताम प्राकाश्य सम्भाव्य क्रोधोपगमकुत्सने” इति त्रिकाण्डी ।
“आतपो रश्मिमाने स्मात्सूर्यरश्मौ च दृश्यते” इति धरणिः । अत्र उदरशब्दः
लक्षणया कटिरूपेऽर्थे बोध्यः ।

अन विम्बप्रतिविम्बानुप्राणिता लुप्तोपमालङ्कृतिः । यथा वैद्युतामि वृक्षं
प्रक्षमं दहति तथैव मम मनः अनेन विरहामिना ददह्यत इति व्यङ्ग्यम्
उभयोरसद्यस्त्वात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—अयं सः सुतोपलब्धिरूपः अर्थः अनर्थानुबन्धी अनिष्टकारी
विद्यते इति तर्कयामि । यदा एकोऽर्थः सम्पन्नः तदा अन्योऽन्यथा सवृत्तः ।
अतः इति हेतोः तत्र भवता इदानीम् वल्कलं गृहीत्वा मुनिवेषं धृत्वा तपोवनं
तपसे गन्तव्यमुचितम् ।

उर्वशी—हा इति खेदे । मन्दभाग्या अहं हताऽस्मि । कृतविनयस्य
सम्पादितशिक्षस्य पुनकस्य लम्भानन्तरम् लम्भानन्तरम् स्वर्गारोहेण अवसित-

कृतविनयस्य पुत्रकस्य लम्भानन्तरं स्वर्गारोहणेनावसितकार्यां विप्र-
योगमुखीं महाराजं समर्थयिष्यति ।]

राजा—सुन्दरि ! मा भैवम् ।

नहि सुलभवियोगा कर्तुमात्मप्रियाणि

प्रभवति परवत्ता शासने तिष्ठ भर्तुः ।

अहमपि तव सूनावद्य विन्यस्य राज्यं

विचरितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥ १७ ॥

कुमारः—नार्हति तातो नृपपुङ्गवधारितायां धुरि दम्यं नियो-
जयितुम् ।

कार्या समाप्तकर्तव्याम् विप्रयोगमुखीं विरहबद्धमनस्कां मामपि महाराजः
समर्थयिष्यति मंस्यते । सुनिश्चितपुत्रस्य लाभानन्तरं कृतकृत्या भूत्वा सुखदुःख-
समाना इयमिदानीं स्वर्गं जिगमिषुरस्तीति मंस्यते महाराजः । अनुरूपपुत्र-
लभेन इदानीं मां सम्पन्नकार्यां मत्वा गन्तुमाशां दास्यति महाराज इति भावः ।
कृतः सम्पादितः विनयः शिक्षा येन सः । “विनयं प्रणतौ प्राहुः शिक्षायां
विनयो मतः” इति लोचनः ।

राजा—सुन्दरि मा मा एवम् मंस्थाः । नैतदेवम् ।

नहीति—सुलभः सुकरः क्षणे क्षणे सम्भाव्यो वियोगो यस्याः सा तादृशी
वियोगकारिणी परवत्ता पराधीनता आत्मप्रियाणि स्वेच्छानुकूलमाचरितुं न
प्रभवति । पराधीनः पुरुषः स्वकामनानुकूले कर्तुं न पारयति । पारतन्त्र्यं बन्धाय
भवति स्वेच्छाचारनिरोधाय च । अतो गच्छ । तव भर्तुरिन्द्रस्य शासने आज्ञायां
तिष्ठ वतस्व । त्वं इन्द्रस्य परतन्त्रत्वात् तस्याभ्यनुज्ञया वर्तस्व । ततश्च त्वयि
स्वर्गवृत्तायाम् अहमपि तव सूनो आयुषि अथैव अस्मिन्नेव क्षणे राज्यं राजकार्यं
विन्यस्य सम्भाष्य विचरितानि मृगयूथानि मृगयन्दानि 'येषु मृगायुपितानि
वनानि आश्रयिष्ये अवगाहिष्ये । वानप्रस्थाश्रमं धारयिष्ये इत्यर्थः ।

“परतन्त्रः पराधीनः परवान्” इत्यमरः । “सूनुः पुत्रेऽनुजे स्त्री” ।

अत्र प्रसादस्यानुग्रहरूपत्वात् पर्युपासने नाम निर्वेदणसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

अत्र गुरुतरविरहजन्यसन्तापेन ससारात् पराङ्मुक्तस्य राज्ञो निर्वेदः उर्वशी-
विरहमात्रहेतुक एव न पुनः । नित्यानिशवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयकृतः इति
भावाभासमानम् तस्य च विप्रलम्भपोषकत्वात् ऊर्जस्विदलङ्कारः । प्रचमचरणे
अर्थान्तरन्यासः । इदं च मालिनी वृत्तम् ॥ १७ ॥

कुमारः—तातः नृपेपु पुङ्गवः श्रेष्ठः तेन धारितायां चालितायां धुरि दम्यं
वत्सतरं नियोजयितुं नार्हति । अत्र राज्ञः पुङ्गवत्वकल्पनात् शक्तिमत्त्वं कार्य-

अर्षोऽर्षस्तावत् ।

उर्वशी—अये भगवतो अर्षो । [अयं भगवतः अर्षः ।]

(ततः प्रविशति नारदः ।)

नारदः—विजयतां मध्यमलोकपालः ।

राजा—भगवन् । अभिवाद्ये ।

उर्वशी—भगवं पणमामि । [भगवन्तं प्रणमामि ।]

नारदः—अविरहितौ दम्पती भूयास्ताम् ।

पिता पित्रलः षट्कलापः जटाजूटः यस्य सः, राशिनिधन्द्रमसः कला इव
अमलं घवलं धीतमुत्रं यज्ञोपवीतम् यस्य सः तादृशो नारदः पित्रलेन जटा-
जूटेन पित्रलेन यज्ञोपवीतेन च उपलक्षितः तत्र भवान् नारदः मौक्तिकैः भूषि-
ताङ्गः सुवर्णशरायुतः कल्पवृक्ष इव समायातो लक्ष्यते ।

गोरोचना हि परमोज्ज्वला दीप्तिमती भवति अनेन तस्याम् पित्रलवं दृश्यते ।
“निरुपः रूपपाषाणः” इति कोपः । किन्तु गोरोचनापतरेखाः लक्षणया
धुम्यन्ते । यज्ञोपवीतस्य सूत्रगत्वात् राशिकलेतिपदेन द्वितीयाचन्द्रस्य कला
मन्तव्या । अतिरायेति पदम् किमापिशेषणम् संश्रुतपदेन साकं योज्यम् ।
प्ररोहः शाखा ।

अत्र प्रथमार्थे उपमाद्वयम् । चरमे तु चरणे उपमानभूतस्य जङ्गमकल्पवृक्षस्य
कल्पितत्वात् कल्पितोपमा । नारदस्य कल्पतरुलक्षणत्वात् सर्वमनोरयदायित्वम्
शान्तिकरत्वम्, नायकनायिकयोर्दोषसंयोगरूपमुपवार्ताहरत्वम् ध्वन्यते ।
नारदस्यानुरूपवर्णने मायेऽपि दृश्यते “दधानमम्भोरुहकेसरपुतीः जटाः शरच्चन्द्र-
मरीचिरोन्मिषं । विहङ्गसजाङ्गद्वैरिवायतैः हिरण्मयोर्वीरुहवर्जितन्तुभिः ॥ कृतो-
पवीतं हिमश्रुध्रमुच्चैः । घनं पनान्ते तटितां गणेरिवे”ति ।

पञ्चन्तविलका वृत्तम् ॥ १९ ॥

राजा—अर्षोऽर्षः स्तावत् आनीयतामिति शेषः । अर्षः पूजाविधिः तदर्थं
द्रव्यम् “गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमुच्यते ।”

उर्वशी—अयं भगवतः अर्षः पूजार्हाय पूजाविधिः ।

(ततः प्रविशति नारदः ।)

नारदः—विजयतां मध्यमलोकपालः मध्यमलोकं मर्त्यलोकं पालयतीति
असौ भूपतिरित्यर्थः । “पुंसि स्मृतौ मध्यमलोकमर्त्ये” इत्यमरः ।

राजा—भगवन् । अभिवाद्ये प्रणमामि ।

उर्वशी—भगवन्तं प्रणमामि ।

नारदः—अविरहितौ दम्पती भूयास्ताम् । युवयोः विधेयः कदापि ना
भूयादिति परमसुखकारिणी आशीः ।

राजा—(आत्मगतम्) अपि नामैवं स्यात् । (प्रकाशम् । कुमार-
माश्लिष्य) वत्स ! भगवन्तमभिवादयस्व ।

कुमारः—भगवन् ! और्वशेय आयुः प्रणमति ।

नारदः—आयुष्मानेवि ।

राजा—अयं विष्टरोऽनुगृह्यताम् ।

(नारदस्तथोपविष्टः सर्वे नारदमनूपविशन्ति)

राजा—(सविनयम्) भगवन्, किमागमनप्रयोजनम् ?

नारदः—राजन्, श्रूयतां महेन्द्रसन्देशः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

नारदः—प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्त-
मनुशास्ति ।

राजा—किमाज्ञापयति ?

राजा—(आत्मगतम्) भगवतः आशीर्वचनं निशम्य शङ्कते, अपि नाम
इति मनस्येव प्रश्ने । किं एवं स्यात् आवयोः कदापि विश्लेषो न भविष्यति । अत्र
पूर्वभावो नाम निर्वहणसन्ध्यङ्गम् । (प्रकाशम्) (कुमारं आयुषमाश्लिष्य)
वत्स ! भगवन्तं नारदं अभिवादयस्व प्रणम ।

कुमारः—भगवन् ! और्वशेयः उर्वश्याः अपत्यं पुमान् और्वशेयः
सर्वशीतनयः आयुः प्रणमति ।

नारदः—आयुष्मान् एधि दीर्घायुर्भव ।

राजा—अयं विष्टरः आसनम् अनुगृह्यताम् स्वीक्रियताम्, उपविश्यता-
मित्यर्थः । (नारदस्तथा आसने उपविष्टः । सर्वे उपस्थिता जना नारदम् अनु-
पस्थात् उपविशन्ति—समुदाचारोऽयम् ।)

राजा—(सविनयम्) भगवन् किमागमनप्रयोजनम् ? केन हेतुना मद्गृह-
मुपकृतमद्य भवतागमनायासेन इति सादरं पृच्छति राजा ।

नारदः—राजन् ! श्रूयता महेन्द्रसन्देशः महेन्द्रेण प्रेषितः सन्देशः
श्रूयतामित्यर्थः ।

राजा—अवहितः सावधानः अस्मि ।

नारदः—प्रभावदर्शी स्वात्मप्रभावेण सर्वं शाश्वतं मघवा इन्द्रः वन-
गमनाय कृतबुद्धिं कृतनिधयं भवन्तं अनुशास्ति आज्ञापयति ।

राजा—किमाज्ञापयति देवेन्द्रः ?

नारदः—त्रिकालदर्शिभिरादिष्टः सुरासुरविमर्दो भावी ।
भवांश्च सायुगीनः सहायः । तेन न त्वया शस्त्रन्यासः कर्तव्यः ।
इयञ्चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

उर्वशी—(अपवार्यं) सह विअ हिअआदो अवणीदं ।
[शल्यमिव हृदयादपनीतम् ।]

राजा—परमनुगृहीतोऽस्मि परमेश्वरेण ।

नारदः—युक्तम् ।

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यकृत् ।

सूर्यः सर्वधेयलप्तिमग्निः सूर्यं स्वतेजसा ॥ २० ॥

नारद —त्रिकालदर्शिभि भूतभविष्यद्वर्तमानेति कालत्रये यद्यद् भावि
तत्सर्वं स्वप्रभावेण जानद्भि ज्योतिर्विद्भि मुनिभि सुरासुराणां देवदानवानां
विमर्दो युद्धं सघर्षो वा भावी भविष्यति काले भविता इति आदिष्टं कथितं ।
देवदानवानां युद्धं भविष्यतीति प्रोक्तं मुनिभिः । भवांश्च अस्माकं सायुगीन
सयुगे रणे साधु तादृशो रणपण्डितः सहायः । तेन हेतुना त्वया शस्त्रन्यास
धानप्रस्थधर्मप्रहणेन शस्त्राणां परित्यागो न विधेयः । इयं च उर्वशी यावदायु
तव जीवनपर्यन्तं सहधर्मचारिणी धर्मपत्नीत्वेन भवतु इति । इयं त्वया सार्धं
तव जीवनपर्यन्तं निवसतु इत्यर्थः । अत्र “कृतिर्लब्धार्थशमनमिति लक्षणात्
लब्धाया उर्वश्या सुखिष्ठाय उपशमनात् कृतिर्नाम निर्वहणसन्ध्यज्ञं लभ्यते ।

उर्वशी—(अपवार्यं) शल्यमिव हृदयादपनीतम् । किं नाम महेन्द्र
सन्दिशति ? किं मामाहयते इति यन्मम चेतसि शल्यम् शङ्कुरिवासीत्तत्
इयं यावज्जीव त्वया सार्धं वसतु इति वचनेन अपनीतम् हृदयाद् वह्निर्निष्का-
सितम् । अधुना निर्हताऽस्मि । भाविनं विश्लेषदुःखं नानुनविष्ये इति मत्वा
स्वात्मानं सुखिनं मन्यते । अत्र समयो नाम निर्वहणसन्ध्यज्ञम् । “समयो
दुःखनिर्घाणमिति” लक्षणात् ।

राजा—परमेश्वरेण महेन्द्रेण परम् अत्यन्तं अनुगृहीतोऽस्मि । महती खलु
देवेन्द्रस्य कृपेत्यर्थः । अत्र आनन्दो नाम स ध्यज्ञमुक्तम् ।

नारद —युक्तम् उचितमेवाभिहितम् ।

त्यदिति—वासव इदं त्वत्कार्यं तव कार्यं कुर्यात् अभिलपितं वस्तु
सम्पादयेत्, त्वच्च तस्य इष्टस्य अभिलपितस्य कार्यस्य कर्ता भव, त्वं तस्य
इष्टितं सम्पादय । तवाभिलपितं इन्द्रं पूरयतु त्वच्च तस्यानीक्षितं सम्पादय ।
तत्र दृष्टान्तः—सूर्यं अग्निं सर्वधेयति । इति ह् श्रूयते यत् यदा सूर्यं अस्तु
याति तदा स्त्रीय तेजः अग्नौ न्यस्यति तथा च अग्निं सूर्यं स्वतेजसा सर्वधेयति
पुष्णाति । “अग्निस्तेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्यस्तेजोऽग्निमिति” पौरा-

(आकाशमवलोक्य) रम्भे उपनीयतां मन्त्रेण सम्भृतः कुमारस्याभिपेकः ।

रम्भा—अअं, से अहिसेअसंभारो । [अयमस्याभिपेक-संभारः ।]

नारदः—उपवेश्यतामयमायुष्मान् भद्रपीठे ।

(रम्भा कुमारं भद्रपीठे उपवेशयति)

नारदः—(कुमारस्य शिरसि कलशमारज्यं ।) रम्भे ! निर्वर्त्यतामस्य शेषो विधिः ।

रम्भा—(यथोक्तं निर्वर्त्यं ।) वच्छ ! प्रणम भववंदं पितरो अ ।
[वत्स ! प्रणम भगवन्तं पितरौ च ।]

(कुमारः सर्वान् प्रणमति)

मिथी प्रसिद्धिः ॥ “आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति, अग्निर्वादित्यं सायं प्रविशति” इति श्रुतिः । सारस्तु—“देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ” इति गीता ॥ अत्र पूर्वार्धे भग्नप्रकमता । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २० ॥

नारदः—(आकाशमवलोक्य) रम्भे ! रम्भा नाम अप्सरसः । उपनीयतामानीयताम् मन्त्रेण सम्भृतः सम्पूजितः कुमारस्याभिपेकः ।

रम्भा—अयम् अस्य कुमारस्यायुषः अभिपेकस्य संभारः सामग्री ।

नारदः—आयुष्मान् दीर्घायुरयं कुमारः भद्रपीठे भद्रासने उपवेश्यताम् स्थाप्यताम् । भद्रासने राज्याभिपेकसमये स्थाप्यते । भद्रासनलक्षणं यथा—
“द्वैमघ राजतं ताम्र क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् । सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात्” इति देवीपुराणे । वाराहे च दृश्यते “त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्त पादाधिकोऽर्धयुक्तश्च । माण्डलिकान्तराधित्वमस्त्रराज्यार्थिनां शुभदः” इति ।

नारदः—स्वस्ति भवते ।

राजा—कुलधुरन्धरो भव ।

उर्वशी—पितुणो आराहओ होहि । [पितुराराधको भव ।]

(नेपथ्ये वैतालिकद्वयम्)

प्रथमः—विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिषात्रिः स्रष्टुरत्रेतिवेन्दुर

बुध इव शिशिरांशोर्वोधनस्येव देवः ।

भव पितुरनुरूपत्वं गुणैर्लोककान्तै-

रतिशयिनि समस्ता वंशे एवाशिपस्ते ॥ २१ ॥

नारदः—स्वस्ति भवते । कल्याण तेऽस्तु इत्यर्थः ।

राजा—कुलधुरन्धरो भव । अत्र खच् प्रत्ययः । कुलावतंसो भूया इति ।

उर्वशी—पितुराराधकः सेवको भव ।

(नेपथ्ये वैतालिकद्वयम् । वैतालिकः कालबोधकः स्तुतिपाठकः -)

प्रथमो वैतालिकः—विजयतां युवराज —

अमरेति—अमराणां मुनिः देवर्षिः अत्रिः यथा ब्रह्मणः अनुरूपः पुत्रः अभवत्, यथा च अत्रेः इन्दुधन्वः अनुरूपः पुत्रः अभूत्, यथा शिशिरांशोऽध्वन्स्य बुधः अनुरूपः पुत्र आसीत्, यथा बोधनस्य बुधस्य देवः महाराजः पुरुरवाः अनुरूपः पुत्रः समजनि तथैव त्वमपि लोककान्तै लोकप्रियैः गुणैः पितुः पुरुरवसः अनुरूपः भव । यतः अतिशयिनि उत्कर्षशालिनि ते वंशे कुले समस्ताः अशेषा आशिपः सन्तीति शेषः । ब्रह्मणः प्रमृति पुरुरवः-पर्यन्तम् उत्तरोत्तरं यथा पूर्वपूर्वगुणसमूहोऽभवत्तथा त्वय्यपि भवतु । त्वमपि पितुः सदृश दृढगुणगणभाजनं भवेति, सर्वा आशिपः सर्वश्रेष्ठोऽधिगमाधिरवकाशाः पौनरुक्त्यं भजन्ते । यथा ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः पितुसदृशः, तस्य तनयः तत्तुल्यः इत्येवं परम्पराप्राप्तं पित्रनुरूपत्वं त्वय्यपि भवत्वित्यर्थः ।

“अत्रिर्हि ब्रह्मणः पुत्रो मानसः । इन्दुधात्रेः नयनज पुत्रः । यदुक्तं पद्मपुराणे, ब्रह्मणो मानसः पुनस्त्रिजिर्नाम महातपाः । सप्तकथमः प्रजा वत्स तपस्त्रेपे सुदुस्तरम् । ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् । नेत्राभ्यां तस्य सुस्त्राव दक्षथा योतयदिशः” इत्यादि । हरिवंशेऽपि तादृशम् “पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः” इति । अनुरूपपद्यम् रघुवंशे “अयं नयनसमुत्पन्नं पयोतिरत्रेतिव यौ” इति... ।

बुध घृहस्पतेः भार्यायां तारायाम् चन्द्रेण उत्पादितः । यथा मास्यपुराणे “ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः । दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः । रासः सोमस्य पुत्रतात्सर्गम्यो राजगुप्तः स्मृतः” इति । बोधनो

द्वितीयः—

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेऽस्मिन्

स्थितिमति च विभक्ता त्वग्यनाकम्प्यधैर्ये ।

अधिकतरमिदानीं राजते राजलक्ष्मीः

हिमयति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥ २२ ॥

पुत्रः तस्य पुनः राजा पुरस्तादभवत् । देवो राजा “राजा भट्टारको देवः” इत्यमरः । अतिशयः उत्कर्षः । ईदृक् भावः रघुवंशे “आशास्यमन्यपुनरुक्तभूतं धेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते । पुनं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीर्ष्यमयतः पितेव ॥

अत्र पारम्पर्यश्रोतनाय बहूनामुपमानानां प्रदानात् मालोपमा । अत्राशी-वचनम् नाम नाट्यालङ्कारः । यदुक्तम् “आशीरिष्टजनाशंसा ।” मालिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

द्वितीयो वैतालिकः—

तवेति—उन्नतानां उच्चैः शिरसां महता पुष्पाणां पुरस्ताद् अग्रे स्थितेऽस्मिन् तव पितरि स्थितिमति मर्यादापालके अनाकम्प्यधैर्ये अचलचेतः स्थैर्ये त्वयि विभक्ता राजलक्ष्मीः उन्नतानां पर्यतानां अप्रिमत्वेन स्थिते हिमवति च सति स्थितिमति मर्यादावति च अनाकम्प्यधैर्ये असोभ्ये धीरे वा जलधौ समुद्रे व्यस्ततोया विभक्तजलप्रवाहा गङ्गा इव इदानीं अधिकतरं राजते शोभते । यथा गङ्गा हिमाचलतः निःसृता च समुद्रं गच्छन्ती सविशेष शोभते तथैव राज्यश्रीः महतामप्रगण्ये तव पितरि मर्यादाशालिनि त्वयि च स्थिता सतीदानीं शोभतेतराम् इति भावः ।

उन्नतानां पुरस्तादिति पदचयः राज्ञः पक्षे महतामग्रेसरः, हिमवतः पक्षे सानुमता अप्रिमः इति तात्पर्यं बोधयति । तथैव च स्थितिमति इति पदम् कुमारपक्षे उच्चावचानां उचितानुचितानां मर्यादापालकत्वं, समुद्रपक्षे न्यूनलाभिक्ययोः दूरसमीपयोर्मर्यादावत्त्वम् गमयति । अनाकम्प्यधैर्ये इति पदेन युवराजपक्षे अनुच्छेद्यचित्स्थिरत्वम्, पयोधिपक्षे अक्षुब्धत्वम् शान्तत्वं वा ज्ञाप्यते ।

अत्र एतेषु पदेषु श्लेषः । तथा चात्र यथासङ्ख्यं अलङ्कारः । राज्ञः हिमवता सह औपम्यस्य गम्यत्वात् राज्ञः उच्चैः शिरस्त्वप्रतिपादनात् “छुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपक्षे ममलमुच्चैः शिरसा सतीवेति” गुणो, हिमवद्वत् अचलत्वम् धीरत्वं च ध्वन्यते । तथा च युवराजस्य जलधिना औपम्यदर्शनात् गभीरत्वम्, धीरत्वम् च व्यज्यते । तथा चात्र उपमालङ्कारः । राजलक्ष्म्याः गङ्गया सह साधर्म्यकल्पनात्, निर्मलत्वम् पावकत्वम्, हृदयशीतलत्वम्, देवतात्वम्, भूषणत्वम्, प्रसादकत्वम् द्योतितम् । “राजते राज” इत्यत्र यमकमलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ २२ ॥

रम्भा—दिष्टिआ पिअसही पुत्तअस्स जुवराअसिरीं पेक्खिअ भत्तुणो अविरहेण वड्ढुदि । [दिष्ट्या प्रियसखी पुत्रकस्य युवराज-
श्रियं प्रेक्ष्य भर्तुरविरहेण वर्धते ।]

उर्वशी—णं साधारणो ज्जेव एसो अच्चुदओ । [ननु साधारण
एव एष अभ्युदयः ।] (कुमारं हस्ते गृहीत्वा) जाद ! जेद्धमातरं
वंदेहि । [जात ! ज्येष्ठमातरं वन्दस्व ।]

राजा—तिष्ठ । सममेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् ।

नारदः—

आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।

अभियुक्तं महासेनं सेनापत्ये मरुत्वता ॥ २३ ॥

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि मघवता ।

नारदः—भो राजन् ! किं ते भूयः प्रियं करोतु पाकशासनः ।

रम्भा—दिष्ट्या महत्सौभाग्यमिदमद्य यत् प्रियसखी उर्वशी पुत्रकस्य आयुषः
युवराजश्रियम् प्रेक्ष्य भर्तुः अविरहेण संश्लेषेण वर्धते । अत्र भर्ता सह अवि-
योगः, पुत्रस्य यौवराज्यञ्च मधुनि सितासंयोग इव संवृतः ।

उर्वशी—ननु इति अवधारणे । आवयोः साधारण एव एष अभ्युदयः ।
(कुमारं हस्ते गृहीत्वा) जात वत्स ! ज्येष्ठमातरमौशीनरीं वन्दस्व । अत्र आचा-
रानुसारं वर्तनात् नायिकायाः योग्यता सूच्यते ।

राजा—तिष्ठ ।

तत्रभवत्याः मान्यायाः काचिराजदुहितुः समीपं सममेव यास्यामः । सर्वे
मिलित्वा समवायेनैव तत्रभवतीं दक्ष्याम इति ।

आयुष इति—ये आत्मजस्य पुत्रस्य आयुषः यौवराज्यश्रीः युवराज-
लक्ष्मीः सख्यता इन्द्रेण सेनापत्ये सेनाधिपत्ये अभियुक्तं विनियुक्तं महासेनं
सुन्दरं स्मारयति स्मृतिपथमवतारयति । तत्र पुत्रस्य यौवराज्यपदेऽधिष्ठानं
कार्तिकेयस्य सेनानीत्वेन प्रतिष्ठापनं स्मारयति शुद्धसदृशपराक्रमोऽयं भवितेत्यर्थः ।

“कार्तिकेयो महासेनः” इत्यमरः । अत्र आयुषः यौवराज्ये प्रतिष्ठा शुद्धस्य
सेनानीत्वं स्मारयतीति स्मरणालङ्कारः । “सादृश्यज्ञानोद्भूतसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं
स्मरणालङ्कारः” इति लक्षणात् । अत्र भाषणं नाम निर्वेदणघनम्यङ्गमुक्तं भवति ।
अनुष्टुप् पद्यम् ॥ २३ ॥

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि मघवता इन्द्रेण ।

नारदः—भो राजन् ! किं ते भूयः पुनरपि प्रियं करोतु अगीप्सितं सम्पा-

राजा—अतःपरमपि प्रियमस्ति ! यदि भगवान् पाकशासनः प्रसादं करोतु । ततः

(भरतवान्यम्)

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् ।

सङ्गतं श्रीसरस्वत्योर्भूयादुद्भूतये सताम् ॥ २४ ॥

अपि च—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ २५ ॥

दयतु पाकशासनो देवेन्द्रः । नाटकावसाने शिष्टाचारोऽयम् । अत्र काव्यसहस्रो नाम सन्ध्यङ्गम् “वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसहस्र इष्यते” इति लक्षणात् ॥

राजा—अतःपरमपि प्रियमस्ति । मयि जीवति पुत्रकस्य राज्यकार्यनिर्वहण-सामर्थ्यं, यौवराज्यप्रतिष्ठापनम्, वल्लभया यावज्जीवपर्यन्तम् सहवासः सर्वं सम्यगुपपन्नम् । अतः परम् न किञ्चिदस्ति । तथापि यदि भगवान् पाकशासनः पाकनामः दैत्यस्य हन्ता, महेन्द्रः प्रसादं करोतु प्रसन्नः स्यात्तदा इदं भवतु ।

(भरतवान्यम्) नटवान्यम् । नाटके अभिनयसमाप्तौ नटेन सामाजिकेभ्यः आशीर्दीयते । नाटके पूर्वं नटादीनां नटत्वेन प्रवेशः प्रस्तावनापर्यन्तं भवति । वस्तुनि समारम्भे नटस्योक्तेः अन्याम्यत्वात् नाट्यशास्त्रप्रवर्तकमुनिविशेषभूमि-काऽवलम्बिनो नटस्य शुभशंसनात्मकं वाक्यम् भरतवाक्यमिति सर्वेषां मङ्गलं रूपं प्रशस्तिनामकं निर्वेहणसन्धेः चरममिदमङ्गं वेदितव्यम् “नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते” इति दर्पणकारः ।

परस्परेति—प्रायशः मूर्खा धनिनो भवन्ति पण्डिताश्च दारिद्र्यव्याकुलः सन्तीति मत्वा द्रव्यपाण्डित्ययोः सामानाधिकरण्याय प्रार्थयते ।

परस्परं विरोधिन्योः निष्पत्तिरयोः श्रीसरस्वत्योः लक्ष्मीसरस्वत्योः एकसंश्रय-दुर्लभम् एकाश्रयगतत्वेन दुर्लभं सङ्गतम् सहवासः सता सज्जनानां भूतये अभ्यु-दयाय अस्तु । यत्र श्रीः दृश्यते तत्र सरस्वत्यभावः, यत्र सरस्वती तत्र श्रीर्न लभ्यते । इत्येवं उभयोरेकाश्रयेण स्थितिर्दुर्लभा । अतः सा सत्पुरुषाणां गृह्यै भवतु ॥ अत्र सज्जनानां अभ्युदयस्य प्रार्थितत्वात् तेषां प्रशंसायां गम्यमानत्वात् “प्रशस्ति” नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं आदिमरते “देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम्” इति । मूर्खा धनिनः पण्डितां दृष्ट्वा प्रायशो भवन्तीति मतमवलम्ब्य अनुरूपभावं जगन्नायः प्रकटीचकार “खज्जायितोऽधिमवि गज्जापरोऽपि बत सज्जायतेऽत्र धनदः । सज्जायतीति गुणपुज्जायितस्य न तु गुज्जामितस्य कनकम्” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २४ ॥

अपि च द्वितीयाशीः—

सर्वे इति—सर्वेः पुरुषः इह जगति दुर्गाणि दुःखानि क्लेशान् वा तरतु

॥ श्रीः ॥

॥ प्रशस्तिः ॥

प्रक्षोरानागराणां दशपुरवसुधाधीशलब्धादराणां
श्रीमञ्जुनागदीयप्रथितगुणवतामन्ववाये द्विजानाम् ।
गोपीनाद्याभिधानोऽभयदमितमतिदैवविद्विद्वरेण्यो
दृश्यन्ते यत्प्रसादान्तितयिदयशोभागिनोऽनेकशिष्या ॥ १ ॥
तस्यानन्तगुणाम्बरे समुदित प्रौढोपलब्धिस्फुरत्-
पाण्डित्यप्रसृतप्रभाप्रविलसद्योषै प्रतापो रवि ।
पुत्रो यस्य विशुद्धधीशरकरस्पशोद्भवास्त्वाविषो
न्यक्कारादय सूर्यकान्तसदृशा दग्धा विदग्धा परे ॥ २ ॥
साहित्याग्नोधिमन्धास्त्रिसूतरसशरीनिर्मितौ निर्मितोऽय
सिद्धो हृषोऽनवघो गुणगणगुरतागीर्णगीर्वाणगीर्य ।
श्रीमद्रामानुजार्यप्रथितमहिमसद्वर्मेचर्यैकधुर्य
श्रीकृष्णाचार्यवर्य प्रचुरतरयश सञ्जिनोति स्त लोके ॥ ३ ॥
योगे यो योगयोग शुभविमलमनोऽनूरणा प्रेर्यमाणै
षट्शस्त्रोपेतवेदप्रवचनतुरगै सप्तभिर्षोडशमाने ।
सौवर्णे ज्ञानचक्रे ध्वजपति यशसा पिदये बुद्धिरदमौ
राजन् सस्त्रिसूरो हृदयतिमिरहाऽद्योतत द्योतयश्च ॥ ४ ॥
आरेन्दूरधराधिपादमुलभ ताम्बूलयुग्मासन
यो विद्वज्जनमण्डलीकुमुदिनीकान्तोऽधुना यस्य च ।
वादीभेन्द्रकनोरगण्डसरणोसस्फोटनात् सद्भिरन्
लोक व्याप्य विर यशोमणिगणस्तारायतेऽय दिवि ॥ ५ ॥
तत्पुत्रेण सुरेन्द्रनाथमुधिया साहित्यवाराणिधि
विद्याकोविदकालिदासकवितानेध्रेण विद्वन्मुदे ।
स्वीयप्रातिभमन्दराचलमया कौतूहलान्मभ्रता
क्षिप्ता त्रोटकमन कल्पलतिकाऽन्वया समुद्राविता ॥ ६ ॥
उद्गाप्येना स काव्याम्बुधिमथनविधौ भव्यलक्ष्मीमिवान्वा
वात्सल्या स्वप्रणीता प्रचुरफलवतीं हारिणीं कल्पवल्लीम् ।
वैकुण्ठेऽकुण्ठधाशोरथ विबुधवनीप्रोलसत्स्नेहभाजो
श्रीकृष्णाचार्यताताद्वियुगकमलबोरर्पयत्यादरेण ॥ ७ ॥

सुधासन्दिब्यालयाविरहविधुरस्तत्रभवतः

कवीशस्यायं सद्गणितिरुदबन्धोऽमितगुणः ।

स्विरान्मूच्छामासो मम भुवि सदा कल्पलतिकर्

रसोह्लासां श्रित्वा प्रचुरफलयोगं हि लभताम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मक्षत्रविडन्तजन्मबहुला भूता महीं शासतो

दाक्षिण्योदहिघोरकरान्वयसमुद्भूतस्य शीतघुते ।

प्रत्यक्षीकृतनैकदेशजनतातत्तत्कलाकौशल-

श्रीलक्ष्मीयशवन्तरावनृपतेज्योत्स्नाश्रये राजतः ॥

विद्याबन्धुचणस्य संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षता-

मारूढस्य सुरेन्द्रनाथविदुषः संवत्सरे नन्दने ।

अन्यद्वाङ्मयसुन्धरापरिमिते मासे सहस्येऽसिते

पक्षेऽनङ्गतिथावियं गुरदिने याता समाप्ति कृतिः ॥

(युग्मकम्)

॥ इति ॥

कतिपये प्रश्नाः

- (१) कीदृशं दृश्यमव्यं विक्रमोर्वशीयं नाम ! तद्वक्षणमुपन्यस्य तस्मिन् काले समन्वयो विधातव्यः ।
- (२) कीदृशं प्राकृतिकं वस्तुजानं गमयन्मन्योपनिबद्धं महाप्रतिभा विद्मोर्वशीयम् ?
- (३) विक्रमोर्वशीयमिति पदं व्युत्पाद्यताम्, कीदृशधार्मिन् पदे गुणाः, तत्र च विक्रमेति पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयताम् । प्रिमस्य कदम्बस्य नेतुरभिधानं विक्रम इति । मयदुत्तरमुत्तेज व्याख्यातवन् पश्योद्दण्डपुरस्सरं “अनुसरेकः सन् प्रियमालङ्कारः” इति ।
- (४) रूपकणि कतिविधानि ? विक्रमोर्वशीयं तत्र श्रोतकं नाटकं वा ? श्रोतकं चेत् “प्रत्यक्षं सविद्वक्त्रं” इति श्रोतकलक्षणस्य प्रकृते काले प्रथमादे विद्वक्त्रादर्शने सति कथं सङ्गतिः कियते आदुष्मद्भिः ?
- (५) विष्कम्भप्रवेशद्वयोः को भेदः ? आशय कतिविधः ? रान्धानं लेख्यम् ।
- (६) विक्रमोर्वशीयस्य वस्तूपगमः क्विप्रतिभाया एवोत्तमिहान् ? आशयेत् कथमिदं काव्यं प्रवरणाद्विद्यते । परधेद्वयतः पद्यः यत् उद्धृतं सन्तु तस्मात् मोतिष्यताम् । यदि तदन्तर्गतवर्णनमुपन्यस्याप्त्यानाम् भवन्मते भवेयुः कतिचिद वैषम्यपदानि सानि प्रदर्शयन्ति । एवम् कृतौ महाकवे किं सिद्धावधिपितं, कथं वा काव्यस्रोतपृष्ठं वैषम्येनेति स्पष्टं प्रतिपाद्यताम् ।
- (७) रूपकस्यास्येतिहृतं समासेनोपन्यस्यताम् । तत्र च “वेदिनोर्वशीहरणं” “विप्रवदसमागमः”, “लक्ष्मीनयनवरस्य दिवि प्रयोगवर्णनम्”, “मरुतस्य शापवार्ता”, “कुमारीवनप्रवेशप्रसङ्गः”, “सहमनीयमपिकथानकं” “सत्यवतीप्रवेशः” “नारददर्शनं” चैतेषां प्रसङ्गानामुपनिबद्धेन नाटकीयवस्तुनः वधमुपकृतिरिति सौपर्यायिकं प्रतिपाद्यम् ।

शमयति गङ्गान्० (पृ० २५०)

अमरमुनिरिवात्रिः (पृ० २५६)

तव पितरि पुरस्तात्० (पृ० २५७)

(५१) अधोनिर्दिष्टानां पदानां नातिदीर्घा वैयाकरणी वस्तुपरिचायिका टिप्पणी कार्या—

नान्दी, प्रस्तावना, मारिपः, सूत्रधारः, भावः, कुररी, नरसखः, केशी, मेनका, सोमदत्तः, दिव्या वर्धसे, हेमकूटः, कल्पः, पुरा नारायणेनेयं अतिसृष्टा मरुत्वते, चित्ररथः, जयोदाहरणं, देवच्छन्दकः, ब्रह्मबन्धुः, निपुणिका, अतिमुक्ता, अहल्या, शिखाबन्धिनी, प्रतिष्ठानं, तिरस्करिणी, पञ्चबाणः, आविदाविद भोः, स्वस्तिवाचनिकं, मदिरेक्षणा, निक्षेपः, भरतः, लक्ष्मीस्वयंवरं, भट्टिनी, कौलीनं, भूमिका, शुद्धान्तः, वलमी, मणिहर्म्यं, प्रियप्रसादनं, खण्डमोदकः, अभिसारिका, शिखरिणी, रोहिणीयोगः, आर्यपुत्रः, वज्रलेपः, पुरोभाणिनी, प्रावेशिकी, आक्षिप्तिका, द्विपदिका, गन्धमादनं, उदयवती, जम्भलिका, खण्डधारा, चर्चरी, प्रावृषेण्यः, भिन्नकः, नवशाद्वलं, खुरकः, बलन्तिका, ककुभाः, पत्तलिका, कुटिलिका, द्विचतुरस्रकः, स्थानकं, सुरभिकन्दरः, संगममणिः, अकल्पः, महासेनः, वेधकः, कुम्भिलकः, आयुः, ऐलसूनुः, सत्यवती, जातकर्मदिविधानं, च्यवनः, जयन्तः, पौलोमी, अवद्वण्यं, दम्भ्यः, गन्धद्विपः, अत्रिः, पाकशासनः, भरतवाक्यं, प्रवेशकः ।

विक्रमोर्वशीयस्थश्लोकार्धप्रतीकसूची ।

श्लोक ॥	पृष्ठ ॥	श्लोक ॥	पृष्ठ ॥
अग्रे वान्ति रथस्य ...	१३	आविर्भूते शशिनि तमसा ...	१९
भग्नो स्त्रीनखपाटलं ...	५५	आविलपयोधराग्रं ...	२३३
अचिरप्रभाविलसितैः ...	२२३	आश्वासितस्य मम नाम ...	२४८
अहं सुरेन्द्रस्य कृता- ...	३६	इदं तस्या 'रथसोमात्' ...	१२३
अद्याहं पुत्रिणामभ्यः ...	२४४	इदं रुणद्धि मा पश्य- ...	१८९
अनधिगतमनोरथस्य ...	१४७	इदममुलभवस्तुप्रार्थना- ...	५४
अनिर्देश्यसुखं स्वर्गं ...	१४२	इयं ते जननी प्राप्ता ...	२४१
अनीशया शरीरस्य ...	८५	लत्कीर्णा इव वासयष्टिषु ...	१०६
अनेन कल्याणि सृणाल- ...	१२९	उदयगूलशशाङ्गमरीचिभिः ...	१११
अनेन निर्मिहृततुः ...	२३१	उर्वशीसम्भवस्यायं ...	२३२
अन्यत्कथमिव पुलकैः ...	१३८	उष्णार्तः शिशिरे निपीदति ...	९८
अपराधी मामाहं ...	९४	कुरुन्द्वा नरसखस्य ...	९
अपि दृष्टवानसि मम ...	२११	एककम घट्टिअ शुद्धं ...	१९०
अपि वनान्तरमल्पभुजा- ...	१९७	एता मुतानु मुखं ते ...	२५
अभिगवकुसुमस्तचकित- ...	२०९	एषा मनो मे प्रसमं ...	३७
अमरमुनिरिवात्रि ...	२५६	वहं पंडु सिन्धुवत् ...	१८४
अथ चान्तालोचि ...	२०	चरीणी विरहसन्ता ...	१९१
अथमचिरोद्गसपदव- ...	१९२	यार्यान्तरितोल्लस्यं ...	१०८
अथमेकपदे तथा वियोग- ...	१६५	किं सुन्दरि प्रददितासि ...	२४५
अवधूतप्रणिपाता ...	१०९	कुपिता तु न कोपकारणं ...	१७९
अमुलभा सकलेन्दुमुखी ...	५९	कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं ...	१२०
असौ सुरालम्बितहेन- ...	२२७	कृष्णसारच्छ्रियोऽयं ...	२०९
अस्या सर्गविधौ प्रजा- ...	२०	गते भये शीघ्र सुरारि- ...	१६
आत्मनो वधमाहर्ता ...	२२७	गन्धुम्माइअ महुअर ...	१६७
आ दर्शनात्प्रविष्टा ...	४७	गहर्णं गहन्दणाहो ...	१५५
आभरणस्य आभरणं ...	५०	गूढं नूपुरशब्दमात्र- ...	१३६
आभाति मणिविशेषो ...	२२९	गोरोअणा कुडुमवण्या ...	१८६
आशुषो यौवराज्यध्री ...	२५८	गोरोचननिक्षय- ...	२५१
आरकराशिभिरियं ...	१७०	विन्ताकुम्भिजमाणासिआ- ...	१५५
आलोकयति पयोदान् ...	१७३	जलहर! सहर एह ...	१६६
आ लोकान्तात्प्रतिहत- ...	४४	तेन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया ...	२१६

- (३५) “यथाहि कीदृशोऽपि पवनः वेणुं प्रविष्टः मधुरमेव क्षणति एवमेव कीदृशमपि वस्तु महाकवेः प्रतिभायामनुप्रविष्टं रसायत एव” इति पाश्चात्यविपश्चितां अभिप्रायः । महाकवेः काव्याध्ययनचुमुभिः सम्यगालोचनीयमिदं मतम् ।
- (३६) निसर्गवर्णने पटीयसी खलु कवेः परिपाटीति विषयमवलम्ब्य विरच्यतां नातिविस्तरो निबन्धः ।
- (३७) तदानीन्तनां भारतीयां सामाजिकीं व्यवस्थां मुकुरीकरोति कालिदासीयः काव्यकदम्बो न वेति सप्रमाणं लिखत ?
- (३८) मानवीयाभ्यन्तरभावोद्बोधने अनुपमा किल कवेर्लेखिनीति विरुदमिदमवितथं इति प्रमाणीकुरुत ।
- (३९) रूपकेऽस्मिन् वस्तुकालयोर्वीरवर्तते विसंवादः इत्यालोचकानां प्रायोऽभिप्रायः, मतमिदमभिप्रेतयेत् कुत्र कथमिदमुपपद्यत इति ब्रूथ नो चेत् विसंवादस्थलानि उपन्यस्य भवतो वैमल्यबीजं तत्र तत्र संस्थापयत ।
- (४०) अपि नाम महाकविः स्वीयरूपकेषु कालवस्तुस्थानरसानां संवादाय सुतरां प्रयतते ? अपि एतादृशसंवादसंसाधनं सुरमारतीकवीनां सम्प्रदायोऽस्ति न वेति तौलनिकधिया समस्तमिदं वस्तु विविच्यताम् ।
- (४१) त्रोटकेऽस्मिन् समेषामेव सन्धीनां उपन्यासोऽस्ति न वा ? एवञ्चेत् तत्तत्स्थाननिर्देशपुरस्सरं सन्धयः तदवस्थां च स्थाने उपस्थापयितव्याः ।
- (४२) कीदृश्या वृत्त्या उपनिबद्धमिदं त्रोटकं तद्वक्षणं पुरस्कृत्य तद्वृत्त्यानुपस्थाप्य तद्वक्षणसमन्वयो विधातव्यः ।
- (४३) का च रूपकेऽस्मिन् रीतिः ? कीदृशी चास्य सङ्घटनेति सोदाहरणं प्रदर्शयत ।
- (४४) काव्येऽस्मिन् कीदृशः पाकः सहृदवानां रसचर्वणापदवीमधिरोहतीति साधु वर्णनीयः ।
- (४५) के च गुणाः प्राधान्येन काव्यस्यास्य परिपुष्णन्ति अभिख्याम् ? ते च पुनः रीतिवृत्तिसंघटना अनुसरन्ति न वा, विमृश्य लिख्यताम् ।
- (४६) विक्रमोर्वशीये खलु सन्ति केचनांशा अकालिदासीयाः परैश्चान्तरां योजिताः इति मन्वद्भिः कैश्चिद् संख्यावद्भिः भवतां अस्सैकमत्वं न वा ? यदि भवेत्तादृशानि स्थलानि सकारणं निर्देष्टव्यानि ।
- (४७) रूपकस्यास्य चतुर्थोऽङ्कः संगीतरागगतिविशेषमहिम्ना नायकोन्मादे-गरिम्णा च शाकुन्तलीयतुरीयाङ्कापेक्षया वरीयान् वरीवर्तत इति प्रेक्षावर्ता धीः, विषयेऽस्मिन् भवतामभिप्रायः समालोच्य प्रकाशनीयः ।
- (४८) महाकविना निर्मितेषु रूपकेषु पूर्वापरधिया विक्रमोर्वशीयाः कालो निर्धारितव्यः ।
- (४९) महाकवेज्ज्योतिःशास्त्रपारदृष्टत्वं सङ्गीतकलाकुशलित्वं तन्त्रान्तरापरतन्त्रत्वं तदीयकाव्योदाहरणपूर्वकं साधयत ।

- (५०) वक्तृबोद्धव्यावत्तरनिर्देशपुरस्सरं छन्दोऽलंकारदोषविवेकपूर्वकं अधस्तना-
नामंशाना मङ्गिनायरीत्या मुष्टु व्याख्या विधेया—
या तपोविशेषशक्तितस्य.....वन्दिग्राह गृहीता० (पृ० ११)
अस्यास्सर्गविधौ० (पृ० २०)
गनु वज्रिण एव० (पृ० ३२)
एषा मनो मे प्रसमं० (पृ० ३७)
आ श्लोकान्तात्प्रतिहततमो वृत्तिरासा प्रजानाम्० (पृ० ४४)
निपिथन् माधवी०..... (पृ० ५२)
अग्रे स्त्री नस्तपाटल कुरबकं द्याम द्वयोर्भागयो० (पृ० ५५)
सखि प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व.....भवनमुपगतो स्वः० (पृ० ६३)
नितान्तकृष्टिना रुद्र मम न वेद सा मानसी (पृ० ६९)
सामिअ सभावितभा..... (पृ० ७३)
यागार्थं हर समृतं० (पृ० ८९)
सर्वं कल्पे वयसि यतते ० (पृ० १०४)
उदयगृढशशाङ्कमरीचिमि० (पृ० ११०)
इदं तस्या रथक्षोभात्० (पृ० १२३)
एषा देवतामेषुन.....वर्तितव्यम् (पृ० १३२)
गूढं नूपुरशब्दमात्रमपि मे० (पृ० १३६)
सहअरिदुःखालिङ्गज० (पृ० १४९)
नवजलधरः सन्नदोऽयं न हतनिशाचरः० (पृ० १५७)
तिष्ठेत् कोपवशात्प्रभावपिहिता० (पृ० १६३)
हृतोष्टरागैः० (पृ० १७१)
मृदुपवनविभिन्नो० (पृ० १७५)
मधुकर मदिराक्ष्या० (पृ० १८६)
मामाहु पृथ्वीमृता० (पृ० १९४)
अपि वनान्तरमल्पभुजान्तरा० (पृ० १९७)
तारजभ्रूभङ्गा० (पृ० २००)
पुञ्जहिंसा पवणाहअ कलोलुगअ बाहवो० (पृ० २०२)
त्वयि निबद्धरते ० (पृ० २०७)
प्रभाळेपी नाऽयं हरिहतगजस्यामिफलव० (पृ० २१२)
तन्वी मेघजलार्द्र० (२१६)
बाष्पायते निपतिता पददृष्टिरस्मिन्० (पृ० २३५)
नहि सुलभवियोगा० (पृ० २४९)

BHAVAN'S LIBRARY

N.B.—This is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from the date first marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
64			
1			
33			
11			
10			
9			
10			
19			
11			